

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН ИНСТИТУТИ
ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРИИ
БА НОМИ АКАДЕМИК БАҲОДУР ИСКАНДАРОВ**

МАСЪАЛАҲОИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ

Маҷалла аз тарафи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми декабри 2023 таҳти рақами № 318/МҶ 97 ба қайд гирифта шудааст. Маҷалла ба Феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил аст.

Сармуҳаррир:

Қаландариён Ҳоким Сафар

Муовини сармуҳаррир:

Абдулназарзода Абдулназар Абдулқодир

Котиби масъул:

Ризвоншоева Нуринисо Нуралишоевна

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Офаридаев Назрӣ (д.и.филол., профессор), **Ҷонмамадов Шермамад** (д.и.и., профессор), **Охониёзов Варқа** (д.и.филол.), **Мирзоев Шоҳназар** (н.и.филол.), **Шоидарвозова Марзия** (н.и.и.), **Шоинбеков Алоvidдин** (н.и.т.), **Абдулназаров Абдулназар** (д.и.филол.), **Ниёзбеков Давлат** (н.и.ф.), **Мажнунов Абдуламин** (н.и.филол.).

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Зелнер Е.Я. (д.и.и., профессор, ҚТ), **Искандарова Д.М.** (д.и.филол., профессор, ҚТ), **Мухаммадҷонзода О.О.** (д.и.филол., профессор, ҚТ), **Плунгян В.А.** (д.и.филол., академик, ФР), **Пирумшоев Ҳ.** (д.и.т, профессор, аъзои вобаста, ҚТ), **Раҳматуллозода С.Р.** (д.и.филол., профессор, аъзои вобаста, ҚТ), **Сатторзода А.** (д.и.филол., профессор, ҚТ), **Суфизода Ш.** (д.и.филол., профессор), **Улмасова З.** (д.и.филол., профессор, ҚТ), **Шамбезода Ҳ.** (д.и.филол., профессор, ҚТ), **Эделман Ҷ.И.** (д.и.филол., профессор, ФР).

Нишони мо: 736001, шаҳри Хоруғ, кўчаи У. Холдоров 4,
Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
тел.: (+992) 93 489 26 26

Сомонаи мо: www.ign.tj;

Е-mail: hokim_k@mail.ru

Суроғаҳо барои тамос:

Бахши фольклор ва адабиёт

Қурбонхонова Нуриҷаҳон

Мирасановна

(+992) 934609093;

ms.nurijakhon@mail.ru

Бахши таърих, мардумшиносӣ

ва бостоншиносӣ

Шоинбеков Алоvidдин

Абдуллобекович

(+992) 93 600 19 70

aloviddinshoinbekovaa@gmail.com

Бахши забонҳои помирӣ

Назаршоева Чилла Раҳимбековна

(+992) 935261982;

chilla1982@mail.ru

© Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ, 2025

© Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ИМЕНИ АКАДЕМИКА БАХОДУРА ИСКАНДАРОВА**

**ВОПРОСЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ISSUES OF HUMANITARIAN SCIENCES**

**Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан
от 1-го декабря 2023 под номером №318/МЧ 97.**

**Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов Высшей
аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан**

Главный редактор:

Каландариён Хоким Сафар

Заместитель главного редактора:

Абдулназарзода Абдулназар Абдулкодир

Ответственный секретарь:

Ризвоншоева Нуринисо Нуралишоевна

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Офаридаев Назри (д.филол.н., профессор), **Джонмамадов Шермамад** (д.э.н.), **Охониёзов Варка** (д.филол.н.), **Мирзоев Шохназар** (к.филол.н.), **Шондарвозова Марзия** (к.э.н.), **Шоинбеков Аловиддин** (к.и.н.), **Абдулназаров Абдулназар** (д.филол.н.), **Ниезбеков Давлат** (к.ф.н.), **Мажнунов Абдуламин** (к.филол.н.).

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Зельнер Е.Я. (д.э.н., профессор, РТ), **Искандарова Д.М.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Мухаммаджонзода О.О.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Плунгян В.А.** (д.филол.н., академик, РФ), **Пирумшоев Х.** (д.и.н., профессор, чл.-корр., РТ), **Рахматуллозода С.Р.** (д.филол.н., профессор, чл.-корр., РТ), **Сатторзода А.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Суфизода Ш.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Улмасова З.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Шамбезода Х.Дж.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Эдельман Дж.И.** (д.филол.н., профессор, РФ).

Наш адрес: 736001, город Хорог, ул. У. Холдорова 4,
Институт гуманитарных наук им. академика Б.Искандарова
Национальной Академии наук Таджикистана,
тел.: (+992) 93 489 26 26

Наш веб-сайт: www.ign.tj;

Е-mail: hokim_k@mail.ru

Контакты:

Отдел фольклора и литературы

Курбонхонова Нуриджахон

Мирасановна

(+992) 934609093;

ms.nurijakhon@mail.ru

**Отдел истории, этнографии
и археологии**

Шоинбеков Аловиддин

Абдуллобекович

(+992) 93 600 19 70

aloviddinshoinbekovaa@gmail.com

Отдел памирских языков

Назаршоева Чилла Рахимбековна

(+992) 935261982;

chilla1982@mail.ru

© Институт гуманитарных наук им. академика Б.Искандарова НАНТ, 2025

© Вопросы гуманитарных наук

МУНДАРИЧА ЗАБОНШИНОСӢ

Офаридаев Н., Файрузшоева Г. Оид ба таҳқиқи номиносии ашъори Мирзо Турсунзода	9
Мирбобоев А. Забони форсӣ дар масири Веҳрӯд	26.
Абодуллоева С. Ривоятҳои мардуми Бадахшон дар бораи номҳо	37
Қаландаров Т. Луғати этимологии забонҳои эронии Ҷой Иосифовна Эделман ва нақши он дар омӯзиши забонҳои шарқӣ-эронӣ	45
Мирзоев Ш. Инъикоси ҷаҳонбинӣ ва кайҳониносии шугронӣ дар муродифот ва қаторҳои муродифӣ	60
Некушоева Ш. Калимаҳои инъикоскунандаи мафҳуми «Хона» дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ	73
Рустамзода Ш. Таҳлили когнитивӣ -матритсавии системаи фразеология дар заминаи тафовути фарҳангӣ (дар мисоли «Бӯстон»-и Саъдӣ ва эквивалентҳои англисии онҳо)	85
Максудзода Н. Инъикоси мафҳуми «зан» дар низоми фразеологӣ ва паремияи забони тоҷикӣ	98
Азорабекова Ш. Ҷанбаҳои лингвоэтнографии истилоҳоти маросимӣ дар осори М.С. Андреев (дар мисоли Кӯҳистони Бадахшон)	109

ФОҲКЛОП ВА АДАБИЁТ

Қосимӣ С., Каримова З. Таъсирпазирии Фарзона аз адабиёти гуфторӣ (дар мисоли жанрҳои дуо ва савганд)	119
Ўлмасова З. Тасвири ҳаводиси рӯзгори охири асри XX ва аввали садаи XXI дар насли замони Истиклол (дар ҳошияи романҳои Абдулҳамид Самад «Гардиши девбод» ва Кароматуллоҳи Мирзо «Марги бегуноҳ»)	128
Ҳошимова Х. Вижагиҳои ҳунарии Фазлиддин Муҳаммадиев дар романи «Палатаи кунҷакӣ»	139.
Расулзода А. Шакл ва сохтори газали нимаи дуюми асри XX (солҳои 80-ум).....	150
Асомиддинзода Ш. Архитектоникаи рубоиёти Воқифи Лоҳурӣ	162
Ҳочаниёз А. Тааммуле дар шоиронагиҳои як шоир ва орифи омӣ Ниёзии Шугнӣ	172.
Ҳудоёрбекзода Х. Инъикоси мароми мардум дар достони «Қишлоқи тиллоӣ»-и Мирсаид Миршакар	183

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Қаландарӣён Х., Қаландаров Т. Зикри Шугрони Афғонистон дар тазкираи «Армуғони Бадахшон»: таърих, фарҳанг ва вазъи иҷтимоӣ	200
Комилӣ А. Дар бораи нумерология дар заминаи тамаддунҳои арабу аҷам дар мисоли ҳисоби абҷад	212
Ҷонбобоев С. Идеи пешрафт ва ормони нави иҷтимоӣ аз дидгоҳи Абдурауф Фитрат	225
Шоинбеков А. Муқаддасоти олами дунявӣ дар фарҳанги маънавии сокинони Шугрон	240
Миракзода Ф. Бозтоби вазъи Осиёи Оиёна то Инқилоби Октябр ва тоҷикон дар таҳқиқоти муаррихон ва шарқшиносон	248
Ҷавҳарӣ М. Нақши занон дар умури сиёсӣ ва иҷтимоии давраи	

<i>Сомониён</i>	258
Карамова И. <i>Хисороти иқтисодӣ ва монеаҳои фарҳангӣ : даст кашидани амири Бухоро аз Помири Ғарбӣ дар чоряки аввали асри XX</i>	268
Бобошохзода М. <i>Ташаббуси «Соли байналмилалӣ ҳифзи тиряхҳо – 2025»: марҳилаҳои ташаккул ва инъикоси он дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон</i>	277
Мирзоахмедова М. <i>Нақши «Байт-ул-ҳикма» ва марказҳои илмӣ Хуросону Мовароуннаҳр дар рушди илмҳои дақиқ (асрҳои IX–XI)</i>	293
Исматзода Ш. <i>Нақши академик С. Юсупова дар ташаккул ва рушди илми геологияи тоҷик</i>	307
Қоидаҳои нашри мақолаҳо барои муаллифони	318

СОДЕРЖАНИЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Офаридаев Н., Файрузшоева Г. <i>К вопросу об исследовании ономастики в поэтическом наследии Мирзо Турсунзаде</i>	9
Мирбобоев А. <i>Язык фарси в Вехруде</i>	26
Абодуллоева С. <i>Легенды народов Бадахшана об именах</i>	37
Каландаров Т. <i>Этимологический словарь иранских языков Джой Иосифовны Эдельман и её роль в изучении восточноиранских языков</i>	45
Мирзоев Ш. <i>Отражение миропонимания и космологии шугнанцев в синонимичных словах и синонимических рядах</i>	60
Некушоева Ш. <i>Семантические репрезентанты понятия Дом в поэтическом мире Хафиза</i>	73.
Рустамзода Ш. <i>Когнитивно-матричный анализ фразеологической системы в аспекте культурных различий (на материале «Бустана» Саади и их английских эквивалентов)</i>	85
Максудзода Н. <i>Отражение концепта «женищина» во фразеологической системе и паремиях таджикского языка</i>	98
Азорабекова Ш. <i>Лингвоэтнографические аспекты обрядовой лексики Горного Бадахшана в трудах М. С. Андреева</i>	109

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Косими С., Каримова З. <i>Влияние устной литературы на творчество Фарзоны (на примере жанров молитвы и клятвы)</i>	119
Улмасова З. <i>Отображение событий конца XX – начала XXI веков в прозе периода Независимости (на материале романов Абдулхамида Самада «Вихрь судьбы» и Кароматулло Мирзо «Смерть невинного»)</i>	128
Хошимова Х. <i>Художественные особенности романа Фазлиддина Мухаммадиева «Угловая палата»</i>	139
Расулзода А. <i>Форма и структура газели во второй половине XX века (80-е годы)</i>	150
Асомиддинзода Ш. <i>Архитектоника рубаи Вакифа Лахури</i>	162
Ходжаниёз А. <i>Размышления о поэтическом мастерстве народного поэта и суфия Ниязи Шугнани</i>	172
Худоёрбекзода Х. <i>Отражение народных чаяний в поэме Мирсаида Миршакара «Золотой кишлак»</i>	183.

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ И ФИЛОСОФИЯ

Каландариён Х., Каландаров Т. <i>Упоминание афганского Шугнана в тазкире «Армугои Бадахшон»: история, культура и социальное положение</i>	200
Комили А. <i>О нумерологии в контексте арабо-персидских цивилизаций на примере. вычисления абджад</i>	212
Джонбобоев С. <i>Идея прогресса и новый социальный идеал в мировоззрении Фитрата</i>	225
Шоинбеков А. <i>Светские святыни в духовной культуре жителей Шугнана</i>	240
Миракзода Ф. <i>Отражение ситуации в Средней Азии до Октябрьской революции и положения таджиков в исследованиях историков и востоковедов</i>	248
Джавхари М. <i>Роль женщин в политических и социальных процессах эпохи</i>	

<i>Саманидов</i>	258
Карамова И. <i>Экономические потери и культурные барьеры: отказ эмира Бухары от Западного Памира в первой четверти XX века</i>	268
Бобошахзаде М. <i>Инициатива «Международный год сохранения ледников – 2025»: этапы формирования и её отражение во внешней политике Таджикистана</i>	277
Мирзоахмедова М. <i>Роль «Байт ал-Хикма» и научных центров Хорасана и Мавераннахра в развитии точных наук (IX–XI вв.)</i>	293
Исматзода Ш. <i>Роль академика С. Юсуповой в становлении и развитии таджикской геологической науки</i>	307
Правила публикации для авторов	318

ТДУ: 811.222.8'373.2:821.222.8-1

ОИД БА ТАҲҚИҚИ НОМШИНОСИИ АШЎРИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Офаридаев Назрӣ¹

Файрузшоева Гулангез Саломатшоевна²

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи нақши номвожаҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо), аз ҷумла номи мамлакатҳо дар ашъори М. Турсунзода ҳамчун ҷузъи ифодаи ғояи бадеӣ ва услубӣ бахшида шудааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки омӯзиши ҷамаҷонибаи топонимҳо чун воҳиди ономастикӣ дар равшан кардани масоили маърифати бадеӣ ва услубии ашъори шоир нақши муҳим дорад. Дар ин замина, ашъори Мирзо Турсунзода ҳамчун намунаи равшани истифодаи мақсадноки топонимҳо баррасӣ мешавад. Турсунзода номҳои ҷуғрофии маҳаллӣ ва байналмилалиро ҳамчун василаи ифодаи эҳсосоти лирикӣ, ғояҳои инсонгароёна, муҳити фарҳангӣ ва ҳувиати иҷтимоии халқҳои гуногун ба кор мебарад. Мақола зарурати таҳлили услубӣ ва таърихӣ номҳои ҷуғрофии дар осори шоир истифодашударо таъкид карда, ба аҳамияти онҳо дар рушди илмҳои ономастикаи бадеӣ, адабиётшиносӣ ва поэтикаи асар ишора мекунад.

¹**Офаридаев Назрӣ** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи забонҳои помирӣ, доктори илмҳои филологӣ, профессор. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Карамшоев, 265. Тел.: (+992)939314032; e-mail: ofarida_n@mail.ru.

Офаридаев Назри – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, доктор филологических наук, профессор. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. Карамшоева, 265. Тел.: (+992)939314032; e-mail: ofarida_n@mail.ru.

Ofaridaev Nazri – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, doctor of philological sciences, professor. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. Karamshoev, 265. Tel.: (+992)939314032; e-mail: ofarida_n@mail.ru.

²**Файрузшоева Гулангез Саломатшоевна** - Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, унвонҷуй. Тамос: Тел.: (+992)501113372; fgulangez@gmail.com.

Файрузшоева Гулангез Саломатшоевна - Хорогский государственный университета имени М. Назаршоева, соискатель. Контакты: Тел.: (+992)501113372; e-mail: fgulangez@gmail.com.

Fayruzshoeva Gulangez Salomatshoevna - Khorog State University named after M. Nazarshoev, Degree Applicant. Contacts: Тел.: (+992)501113372; e-mail: fgulangez@gmail.com.

Бо таҳлили номҳои кишварҳо, аз ҷумла Ҳиндустон, Ироқ, Хитой, Балучистон, Фаластин, Эрон, Вьетнам, Қазоқистон ва ғайраҳо маъно ва аҳамияти онҳо дар шеърӣ шоир нишон дода мешавад. Ба таври махсус дар мақола ба нақши ин номвояҳо дар ифодаи муҳаббати шоир ба Ватан, тасвири вазъи сиёсӣ ва иқтисодӣ мамлакатҳо ва истифодаи рамзии онҳо дар ашъори шоир инъикос ёфтааст.

Таҳлил нишон медиҳад, ки Мирзо Турсунзода бо истифодаи номҳои ҷуғрофӣ на танҳо ҷойҳоро муаррифӣ месозад, балки ба воситаи номҳо эҳсосот ва андешаҳои ғоявии худро низ баён месозад.

Калидвожаҳо: топонимҳо, забонишиносӣ, Мирзо Турсунзода, мавқеи ҷуғрофӣ, маънои рамзӣ, маънои таърихӣ, мамлакатҳо, пайдоиши адабӣ, таҳқиқ, шеър.

К вопросу об исследовании ономастики в поэтическом наследии Мирзо Турсунзаде

Данная статья посвящена исследованию роли географических наименований (топонимов) в поэзии М. Турсунзаде как важного компонента идейного содержания и стиля. Автор подчеркивает, что всестороннее изучение топонимов в поэзии поэта играет ключевую роль в прояснении художественного познания и стилистических особенностей поэтического творчества. В этом контексте поэтическое наследие Мирзо Турсунзаде рассматривается как яркий пример целенаправленного и выразительного использования топонимов. Поэт применяет как локальные, так и международные географические названия в качестве средства выражения чувств, гуманистических идей, культурной среды и социальной идентичности разных народов.

В статье подчеркивается необходимость стилистического и исторического анализа географических имён, используемых в произведениях поэта, и акцентируется их значение для развития таких наук, как художественная ономастика, литературоведение и поэтика произведения.

Анализ названий стран, в том числе Индии, Ирака, Китая, Белуджистана, Палестины, Ирана, Вьетнама, Казахстана и других, позволяет раскрыть их смысловое и художественное значение в поэзии Турсунзаде. Особое внимание уделяется роли этих топонимов в выражении любви поэта к Родине, изображении политико-социальной ситуации различных стран и их символическом значении в его поэтических произведениях.

Проведённый анализ показывает, что Мирзо Турсунзаде с помощью географических названий не только обозначает определённые места, но и выражает через них свои глубокие чувства и идейные размышления.

Ключевые слова: топонимы, лингвистика, Мирзо Турсунзаде, географическое положение, символическое значение, историческое значение, страны, литературное происхождение, исследование, поэзия.

On the Study of Onomastics in the Poetic Works of Mirzo Tursunzoda

This article is devoted to the study of geographical names (toponyms) as an important component of history, culture, and language. The author emphasizes that a

comprehensive examination of toponyms and micro toponyms plays a key role in clarifying the diachronic processes of language, culture, and ethnography. In this context, the poetic legacy of Mirzo Tursunzoda is examined as a vivid example of the purposeful and expressive use of toponyms. The poet employs both local and international geographical names as a means of conveying emotions, humanistic ideas, cultural settings, and national identity.

The article highlights the necessity of stylistic and historical analysis of the geographical names used in the poet's works and emphasizes their significance for the development of such fields as linguistics, literary studies, and cultural studies.

The analysis of country names—including India, Iraq, China, Balochistan, Palestine, Iran, Vietnam, Kazakhstan, and others—reveals their semantic and artistic significance in Tursunzoda's poetry. Particular attention is paid to the role of these toponyms in expressing the poet's love for his homeland, depicting the political and social context of different countries, and their symbolic value in his poetic works.

The conducted analysis demonstrates that Mirzo Tursunzoda, through the use of geographical names, not only refers to specific locations but also conveys his deep emotions and ideological reflections.

Key words: *toponyms, linguistics, Mirzo Tursunzoda, geographical location, symbolic meaning, historical meaning, countries, literary origin, research, poetry.*

Мирзо Турсунзода яке аз суханварони барҷастаи адабиёти муосир ба шумор рафта, ашъори ӯ аз назари мазмуну мундариҷа ва ғояҳои баланди инсондӯстӣ дар назми муосири тоҷик ҷойгоҳи махсус дорад. Оид ба паҳлуҳои гуногуни ғоявӣ ва бадеии ашъори М. Турсунзода дахҳо асару мақола ба таъъ расидааст. Дар баробари ин ҳоло масъалаҳои вучуд доранд, ки дар заминаи ашъори М. Турсунзода таҳқиқ нашудаанд. Масъалаи таҳқиқи номшиносии ашъори шоир аз зумраи ҳамин гуна мазмуноҳост.

Ашъори шоир ҷанбаи байналмилалӣ дошта, мавзӯҳои гуногуни иҷтимоӣ, аз ҷумла ҳифзи сулҳу дӯстӣ, муборизаи халқҳои шарқ барои истиқлолу озодӣ, аз зулму истибдоди султахоҳони ғарбӣ озод шудани мардуми Осиё ва Африқо ва соири масоили умумиҷаҳонӣ бозтобу инъикоси бадеӣ ёфтаанд.

Таркиби луғавии ашъори М. Турсунзода хеле ғанӣ буда, қабатҳои гуногуни семантикӣ ва услубиро дар бар гирифтаанд. Воҳидҳои ономастикӣ дар ашъори шоир мавқеи муайян дошта, дар кушодани ғояҳои бадеӣ нақши муҳимми итилоотӣ ва услубиро адо мекунанд.

Тасвири ҷуғрофӣ ашъори М. Турсунзода васеъ буда, қитъаҳои Аврупо, Осиё, Африқо ва Амрико ро фаро гирифтааст.

Аз ин рӯ, Мирзо Турсунзода қисми зиёди умри пурбаракати худро дар сафарҳои гуногун сипарӣ намуда, бо фарҳанг, таърих ва зиндагии халқҳои зиёди ҷаҳон аз наздик ошно гардидааст. Ин таҷрибаҳои гаронбаҳо дар ашъори ӯ инъикоси равшан ёфта, шоир бо маҳорати хос

ЗАБОНШИНОСӢ

номи кишварҳо ва маконҳои гуногунро ба қалами шеъраш ворид сохтааст. Ӯ бо тасвири кишварҳои мухталиф на танҳо таассуроти сафарҳои худро нишон додааст, балки пайвандҳои дӯстии байни миллатҳоро низ тарғиб кардааст.

Мирзо Турсунзода ҳамчун шоири ҷаҳонгард ва сулҳдӯст дар ашъори худ номҳои бисёр мамлакатҳоро истифода кардааст, ки дар мақола то ҳадди имкон ҳар яки онҳоро дар алоҳидагӣ аз ҷиҳати забоншиносӣ ва таърихӣ мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Мирзо Турсунзода, ки ҳамчун шоири бузурги тоҷик маъруф аст, дар ашъораш истифодаи номвожаҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) зиёд ба кор рафта, тавассути онҳо маънии амиқ, ҳадафҳои ғоявӣ ва рамзҳои фарҳангии зиёдро ифода кардааст. Дар шеъри Мирзо Турсунзода, топонимҳо як воситаи муҳим барои ифодаи таъсири эҳсосӣ ва муҳити эҷодӣ мебошанд. Топонимҳо ба номҳои ҷуғрофӣ, ки бо маконҳои гуногун рабт доранд, тибқи мундариҷаи мазмунӣ осор ба кор бурда шудаанд. Ин номҳо метавонанд танҳо ба мавқеи ҷуғрофии хос, ба монанди кӯҳҳо, дарёҳо, шаҳрҳо ё минтақаҳои муайян ишора кунанд. Ӯ дар шеъри худ номвожаҳои ҷуғрофии зиёде, ки ба манотиқи гуногун рабт доранд, ба кор мебарад. Ба кӯҳҳо, дарёҳо, шаҳрҳо ва манотиқи миллий ҳамчун рамзҳо барои ифодаи ҳисси миллий ва таърихӣ як халқи муайян ишора мекунад. Мирзо Турсунзода инчунин номвожаҳои ҷуғрофии байналмилалӣ ва минтақавиро дар ашъораш бо мақсади тавсеаи маънӣ ва андешаҳои умумӣ истифода мекунад. Барои мисол, номҳои шаҳрҳо ва кишварҳои дигар барои ифодаи эҳсоси умумии инсонӣ ва баробарӣ миёни халқҳо ва муҳити хоси минтиқавӣ истифода шудаанд.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ як ҷузъи ҷудонопазири таърихи миллат ва баёнгари давраҳои мухталифи рушду инкишофи забону фарҳанги ҷомеа ба шумор мераванд ва пажӯҳишу омӯзиши ҳамаҷонибаи онҳо яке аз масъалаҳои мубраму умдаи забоншиносии муосир маҳсуб мегардад, зеро номвожаҳо маълумотномаю иттилооти гуногунрангу мухталифҷанбаи таърихиро аз қари асрҳо ба имрӯзиён мерасонанд. Дар осори бадеӣ номвожаҳо вазифаҳои гуногуни бадеӣ ва услубиро адо мекунанд.

Топоним ва микротопонимҳо вобаста ба раванди рушду инкишофи ҷомеа, дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба вучуд меоянд ва бахшҳои муҳимтарини ҳаёту фаъолияти рӯзмарраи мардумро дарбар мегиранд. Аз ин рӯ, дар симои топоним ва микротопонимҳо нақши соҳаҳои гуногуни илмҳои ҳозиразамон – забоншиносию адабиётшиносӣ, таъриху бостоншиносӣ, ҷуғрофиёву заминшиносӣ ва ғайраро ҷустуҷӯ намудан мумкин аст.

ЗАБОНШИНОСӢ

Номвожаҳои ҷуғрофӣ ҳамчун ҷузъи устувору камтағйирпазири воҳидҳои забонии минтақаҳои гуногуни таърихӣ нисбат ба забони зинда дар худ марҳалаҳои гуногуни рушду инкишофи забонҳои бостониро таҷассум менамоянд. Ин хусусияти муҳиму мубрами номвожаҳои ҷуғрофӣ метавонад фаҳмишу андешаи моро дар бораи равандҳои гуногуни диахронӣ (таърихӣ), аз ҷумла дарки масъалаҳои таърихи забон ва ташаккули миллат дар тӯли таърих густариш диҳад ва барои пажӯҳандагону омӯзандагон имкониятҳои фаровон ва доманадорро бобати таҳия ва истифодаи усулҳои нави забоншиносии муосир муҳайё намояд [1, 3].

Таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) ва вазифаи услубии номҳои хос дар ашъори М. Турсунзода то ҳол мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст.

Мирзо Турсунзода номи кишварҳоро на танҳо ҳамчун номҳои ҷуғрофӣ, балки ҳамчун аломатҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ баён мекунад. Таҳлил кардани онҳо дар маҷмӯъ метавонад барои ифода намудани ҳадафҳои ғоявӣ ва маърифатии шеърӣ шоир кӯмак расонанд.

Ҳиндустон:

Номвожаи «Ҳиндустон» ба як минтақаи васеъ дар ҷануби Осиё ишора мекунад, ки бо номи расмии «Ҷумҳурии Ҳиндустон» шинохта мешавад. Ин кишвар дар минтақаи экваторӣ, байни ду уқёнус — Уқёнуси Ҳинд ва Уқёнуси Ором — ҷойгир аст. Дар замони муосир, «Ҳиндустон» асосан ба давлати кунунӣ ва қаламрави расмии он ишора мекунад, ки бахше аз минтақаи таърихии Ҳинд ва Ҷануби Осиёро дар бар мегирад.

Номвожаи «Ҳиндустон» на танҳо номи як давлат, балки рамзи фарҳангӣ ва таърихӣ низ мебошад. Он бо таърихи ҳазорсолаҳои Ҳинд пайваст буда, бо дини ҳиндуизм, буддизм ва дигар ҷараёнҳои фарҳангии минтақа робита дорад. Аз ин рӯ, «Ҳиндустон» ҳам ҳамчун давлат ва ҳам ҳамчун маркази бузурги фарҳангӣ ва тамаддун аҳамияти вижа дорад.

Номвожаи «Ҳиндустон» таърихан бо фарҳанг ва ҷуғрофияи минтақа иртиботи амиқ дорад. Ин ном аз калимаи «Ҳинд» гирифта шудааст, ки решааш ба забонҳои ориёии қадим, аз ҷумла санскрит бармегардад. Инчунин, он ба номи дарёи Синд (Indus) ва мардуми муқими соҳилҳои он рабт дорад. Дар тӯли таърих, «Ҳинд» ҳамчун ифодаи минтақаи васеи ҷануби Осиё истифода мешуд.

Дар давраҳои қадим, калимаҳои «Ҳинд» ва «Ҳиндустон» барои ишора ба минтақаи дарёҳои Синд ва Ганг истифода мешуданд, ки марзҳои ҷуғрофии гуногунро дар бар мегирифт. Дар давраи Империяи Муғулҳо, «Ҳиндустон» на танҳо маънои ҷуғрофӣ, балки як маънои

фарҳангӣ ва сиёсӣ пайдо кард, ки барои таъриф ва ташкили як империяи воҳид ба кор мерафт. Дар замони истилои Бритониё, номи «Ҳиндустон» ба қаламравҳои таҳти мустамликаи Бритониё ишора мекард, ки якчанд давлат ва вилоятҳои ҷудогоноро дар бар мегирифт. Пас аз ба даст овардани истиқлолият дар соли 1947, ин ном танҳо ба давлати ҳозираи Ҷумҳурии Ҳиндустон марбут шуд, ки гуногунии этникӣ ва сиёсиро дар бар мегирад. [7, 1].

Дар байти зерин аз достони «Садои Осиё»-и Мирзо Турсунзода номвожаи ҷуғрофии «Ҳиндустон» бо маънии рамзӣ ва таърихӣ истифода шудааст.

Рафт давре, ки садои Чин намеомад ба ғӯш,

Хуни дил меҳӯрд Ҳиндӣ - буд **Ҳиндустон** ҳамӯш [4, 14].

Шоир бо истифода аз «Ҳиндустон» ба як даврае ишора мекунад, ки ин сарзамин дар ҳолати бетағйирӣ, сукут ва ноумедӣ қарор дошт. Ибораи «*Хуни дил хӯрдан*»-и Ҳиндӣ маънои ранҷу азоби мардумро ифода мекунад, ки зери фишори султахоҳон монда буданд. Ибораи «*Садои Чин намеомад ба ғӯш*» метавонад ба нуфуз ва таъсири Чин дар гузашта ишора дошта бошад. Ибораи «*Ҳиндустон ҳамӯш*» метавонад рамзи бетафовутӣ ё фурупошии як тамаддун бошад, ки дигар тавони муқобилат ё пешравиро надорад. Дар ҳолати сукут будани Ҳиндустон, шояд ба истилои хориҷӣ, нобасомониҳои сиёсӣ ё шикастҳои таърихӣ он марбут бошад. Ин байт на танҳо як воқеаи таърихиро тасвир мекунад, балки метавонад як ҳолати фарҳангӣ ва рӯҳии ҷомеаро низ инъикос намояд. Ҳиндустон дар тули зиёда аз 200 сол таҳти тассалути султадорони англис қарор дошт.

Дар байти дигар аз достони «Садои Осиё»-и Мирзо Турсунзода номвожаи ҷуғрофии «Ҳинд» бо як маънои рамзӣ, фарҳангӣ ва эҳсосӣ истифода шудааст.

Бо ҳамин ният занони **Ҳинд** шамъ афрӯхтанд,

Ҷабҳа рангин карда, дар каф уду маҷмар сӯхтанд [4, 18].

Ибораи «*Занони Ҳинд шамъ афрӯхтанд*» ба як расми суннатии мардуми Ҳинд, бахусус дар динҳои ҳиндуизм ва зардуштия, ишора мекунад, ки шамъафрӯзӣ ҳамчун рамзи дуо, умед ва эҳтиром анҷом дода мешавад. Онҳо бо ният шамъ афрӯхтаанд, ки маънои орзу, эҳтиром ё дуо барои ғалаба ва сарбаландиро дорад.

«*Ҷабҳа рангин карда*» – метавонад ишора ба рангҳои маросимӣ бошад, ки замон дар рӯзи ид ва ё дар маъбадҳо ба бар мекарданд ва ё ишораи расму оини ба якдигар ранг пошидани онҳо дар рузи ид бошад, ки он нишонаи рангинии ҳаёт ба якдигар орзу кардани онҳо аст. Ба маънои маҷозӣ бошад, онҳо бо эҳсоси қавӣ, шодӣ ё ғам ҷабҳаро «*рангин*» (яъне, пур аз эҳсос) карданд. Дар ибораи «*Уду маҷмар*

сӯхтанд» – сӯзондани уд ва маҷмар (атри хушбӯй) як анъанаи мазҳабӣ ва фарҳангии Ҳинд аст, ки барои оромии рӯҳӣ, покизагии фазо ва эҳтиром ба муқаддасот анҷом дода мешавад.

Дар байт қофия (афрӯхтанд - сӯхтанд) дорад, ки ҳамсадо буда, шиддати маъноиро бештар мекунад.

Ироқ:

Аз сари хоки Фаластину **Ироқ**-

Дашту саҳроҳои майдони нифоқ [3, 89].

Вожаи «Ироқ» дар забони арабӣ маънои «ҷануб» ё «ҷанубу шарқӣ»-ро дорад. Ин вожа инчунин метавонад ба макони муайян дар минтақаҳои гуногун ишора намояд. Аз нигоҳи ҷуғрофӣ, «Ироқ» ба минтақаи шарқии байни рӯдхонаҳои Даҷла ва Фурот дар Осиё ишора мекунад.

Дар таърих, Ироқ ба як минтақаи бузург ва таъсиргузор ишора мекунад, ки дар ҷаҳони қадим бо номи «Месопотамия» маъруф буд. Ин ном ба маънои «замини байни ду рӯд» мебошад, ки ба ҷойгиршавии он байни рӯдхонаҳои Даҷла ва Фурот ишора мекунад. Ин минтақа макони тамаддунҳои қадимӣ, аз ҷумла Сумер, Бобил ва Ошур буд, ки дар рушди сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии башарият нақши муҳим доштанд. [7; 1]. Ҳоло Ироқ ба тариқи расмӣ номи кишварест дар Шарқи Наздик.

Ҳамин тариқ, вожаи «Ироқ» ҳамчун истилоҳи ҷуғрофӣ ва таърихӣ аҳамияти бузург дошта, барои таҳқиқи гузаштаи фарҳангӣ ва тамаддунии минтақа нақши муҳим мебозад.

Дар байти боло номвожаҳои «Фаластин» ва «Ироқ» зикр шудаанд, ки ҳар ду минтақаҳои мебошанд, ки дар таърихи муосир шоҳиди низоъҳо, ҷангҳо ва ихтилофҳои сиёсӣ будаанд. Истифодаи ин номҳо дар байт барои таъкид ба ҷойҳои мебошад, ки дар онҳо нифоқ (ихтилоф ва ҷудой) вучуд дорад. Дар мисраъи «*Дашту саҳроҳои майдони нифоқ*» бо истифода аз тасвирҳои дашт ва саҳро, ки рамзи фазои васеъ ва ҳолӣ мебошанд, шоир метавонад ба паҳншавии ихтилоф ва ҷудой дар ин минтақаҳо ишора кунад.

Байт аз ду мисраъ иборат аст, ки бо ҳам пайвастагӣ доранд: мисраъи аввал- «*Аз сари хоки Фаластину Ироқ*» аз ибораи пешояндӣ бо пешоянди «аз» ва исмҳои «хок», «Фаластин» ва «Ироқ» иборат мебошад. Мисраи дуюм – «*Дашту саҳроҳои майдони нифоқ*» аз исмҳои ҷамъи «дашту саҳроҳо» ва «майдони нифоқ» иборат мебошад. Мисраи аввал ва дуюм ба ҳамдигар пайвастагии маъноӣ доранд: Мисраи аввал бо пешоянди «аз» оғоз мешавад, ки сабаб ё манбаъро нишон медиҳад. Мисраи дуюм натиҷаи он аст, ки «*дашту саҳроҳои майдони нифоқ*» аз «*хоки Фаластину Ироқ*» сарчашма мегиранд. Хулоса, байт бо истифода

аз вожаҳои ҷуғрофӣ ва тасвирҳои манзаравӣ, паҳншавии ихтилоф ва ҷудоиро дар минтақаҳои Фаластин ва Ироқ нишон медиҳад.

Дар байти дигар аз силсилашеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» номвожаи ҷуғрофии «Ироқ» эҳтимолан бо ду мақсад истифода шудааст:

Дар **Ироқ** оварда он бисёрҳо,
Коммунистонро ба рӯи дорҳо [3, 90].

Байт ба воқеаҳои таърихии Ироқ ишора мекунад, ки дар он коммунистҳо мавриди таъқиб ва қатл қарор гирифта буданд. Дар Ироқ, бахусус дар миёнаи асри XX, низоъҳои сиёсӣ зиёд буданд. Дар солҳои 1950-1960 коммунистҳо сарқӯб карда мешуданд. Номвожаи «Ироқ» метавонад ҳамчун рамзи ҷои таъқиб ва қатлу куштор зикр шуда бошад, ки дар шеъри иҷтимоӣ ва сиёсӣ барои нишон додани зулм ва беадолатӣ истифода мешавад. Калимаи «Ироқ» – номвожаи ҷуғрофӣ буда, дар ин ҷо ҳамчун макони амал хидмат мекунад. Калимаи «*оварда*» – шакли гузашта ва таҷридии феъли «*овардан*», ки маънои иҷрои амалро дорад. Ибораи «*он бисёрҳо*» – ишора ба гурӯҳи зиёде аз одамон, ки таъкид ба шумораи зиёди қурбониён мекунад. Калимаи «*Коммунистонро*» – исми ҷамъ бо пасванди «-он» ва пасванди мутлақи «-ро» нишон медиҳад, ки ин гурӯҳ объекти амал аст. Ибораи «*ба рӯи дорҳо*» – ифодаи маҷозӣ буда, ба қатл ва овехта шудан ишора мекунад.

Хулоса, байт бо забони содда, вале пурқувват ва таъсирбахш навишта шудааст. Он бо истифода аз тасвирҳои пурмаъно ҳодисаи таърихиро инъикос мекунад ва бо услуби сиёсӣ ва иҷтимоии худ таваҷҷуҳи хонандаро ба масъалаи таъқиб ва қатли коммунистҳо дар Ироқ ҷалб менамояд.

Хитой:

Гар гузарӣ чун маҳи оламнамой,
Аз сари девори баланди **Хитой** [3, 84].

Топоними «Хитой» низ, монанди «Ироқ», дар таҳлили семантикӣ ва таърихӣ ҷолиб ва муҳим ба назар мерасад. Вожаи «Хитой» дар забонҳои гуногун маънии махсус дорад, ки он вобаста ба фарҳангҳо ва таърихи минтақаҳои мухталиф тағйир меёбад. Вожаи «Хитой» дар забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва дигар забонҳо бар асоси манбаъҳои фарҳангӣ ва таърихӣ муосир маъруф аст. Ин ном бештар ба кишвари Ҷумҳурии Мардуми Чин (China) марбут буда, бо номи хати бузурги ин сарзамин шинохта мешавад.

Таҳқиқи вожаи «Хитой» дар забонҳои гуногун, махсусан забонҳои ориёӣ (форсӣ, тоҷикӣ ва арабӣ), нишон медиҳад, ки худи мардуми Чин дар оғоз ин номро тавассути ҳуҷҷатҳои қадима ва таърихӣ бо шаклҳои «*Чин*» ва «*Тсин*» ба ҷаҳониён муаррифӣ кардаанд.

Дар таърих вожаҳои «Хитой» ва «Чин» мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ҳар ду аз решаҳои гуногун баромада, дар маънои васеъ ба як кишвар ишора мекунад. Ин номҳо на танҳо барои муайян кардани ҳудуди имрӯзаи Чин, балки барои таъйини сохторҳои аввалини ҳукумати ин сарзамин низ истифода шудаанд.

Номи «Чин» эҳтимолан аз сулолаи Цин (Qin) сарчашма гирифтааст, ки дар асри III пеш аз милод нахустин давлати муттаҳидро дар ин сарзамин таъсис дод. Дар забони форсӣ ва дигар забонҳои Осиё, ин ном тадриҷан ҷой гирифта, бо мурури замон ба як истилоҳи устувор дар фарҳанги ҷаҳонӣ табдил ёфт [7, 1].

Чин ё «Хитой» дар таърих бо тамаддуни бостонии худ маъруф буда, ҳамчун маркази ташаккули фарҳанги аслии шинохта мешавад, ки он на танҳо дар рушди ҷомеаҳои маҳаллӣ, балки дар пешрафти иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷаҳон низ таъсири назаррас гузоштаанд. Хулоса, «Хитой» на танҳо як вожаи таърихӣ, балки мафҳуме бо қудрати семантикӣ ва ҷуғрофӣ аст, ки нақши худро дар ташаккули фарҳанги ҷаҳонӣ гузоштааст.

Мисраъи «Девори баланди Хитой» ишора ба Девори Бузурги Чин дорад, ки яке аз шоҳкориҳои муҳими меъморӣ ва рамзи шукӯҳу қудрати ин сарзамин мебошад. Шоир ин образро истифода бурда, аз баландии беназир ва таъсирбахшии он ҳамчун як шоҳиди таърихӣ ёдовар мешавад. «Девори баланди Хитой» метавонад рамзи монеаҳои бузург дар ҳаёт бошад, ки инсон бояд барои расидан ба мақсадҳои баландаш онҳоро паси сар намояд. Вожаи «*маҳи оламнамой*» (моҳи ҷаҳонорой) ишора ба шахси зебо ва пурқаззобро дорад. Ин ҷумла гӯё як таманно ё иборат аз як вазъияти ҳаёлии мебошад, ки агар шахси зебо дар чунин баландиҳо пайдо шавад, тамошобинон мафтун хоҳанд гашт. Номвожаи «Хитой» дар ин байт ҳам маънои ҷуғрофӣ ва ҳам рамзӣ дорад: Ба маънои ҷуғрофӣ ишора ба Девори Бузурги Чин, ки воқеан вучуд дорад. Ба маънои рамзӣ монеаҳои баланд дар ҳаёт, бузургии таърихӣ ва шукӯҳе, ки ҳатто зебоии инсонро таъриф мекунад. Шоир бо овардани вожаи «Хитой» ва «*девори баланд*», на танҳо як макони таърихиро тасвир кардааст, балки мафҳумҳои умқи маънавӣ, шукӯҳ ва зебоии фавқулодаи инсонро низ баён намудааст. Байт дорои оҳанги нарми мусиқӣ буда, бо истифодаи қофия ва вазн танзим шудааст. Ҳарфи «й» дар охири калимаҳои «*оламнамой*» ва «Хитой» садонокӣ тӯлонӣ ва оҳанги шеърро таъмин мекунад. Вожаи «*оламнамой*» бо садоҳои нарму шево як эҳсоси нозукиро эҷод мекунад. Хулоса, ин байт як тасвири зебоест, ки ҳам рамзи монеаҳои ҳаётӣ ва ҳам бузургии таърихиро таҷассум мекунад.

Балучистон:

Регзори ҷанубии Эрон,

Манзари тираи **Балуҷистон** [3, 85].

Топоними «*Балуҷистон*» мавзӯи амиқ ва ҷолиб аст, ки онро аз ҷиҳати семантикӣ ва таърихӣ мавриди таҳлил қарор медиҳем. Вожаи «*Балуҷистон*» бо номи мардуми Балуч, ки як қавм дар минтақаи ҷануби Осиё мебошанд, иртибот дорад. Ин вожа аз нигоҳи ҷуғрофӣ ва фарҳангӣ аҳамияти зиёд дорад. Вожаи «*Балуҷистон*» дар маънои аслии худ, аз ду қисмат – «*Балуч*» ва «*-истон*» ташкил шудааст. Силсилаи «*-истон*» дар забонҳои Ориёнии Шарқӣ, ба маънии «*замин*» ё «*нигоҳдорӣ*» (мурод аз «*вақт* ё *манзили* «*аслии қавм*») оварда шудааст. Ба ҳамин манзур, «*Балуҷистон*» ба маънии «*замини Балучҳо*» ё «*кӯрраи Балучҳо*» (ин ҳудуд ё маҳал, ки мардуми Балуч ба он тааллуқ доранд) аст. Мардуми Балуч, ки дар минтақаи Балучистон зиндагӣ мекунанд, бар асоси таърих ва фарҳанг як гурӯҳи этникии ба ҳам наздик бо забони Балучӣ мебошанд. Балучистон ё «*Балуҷистон*» майдони ҷуғрофие аст, ки масоҳаташ тақрибан байни ҷануби Покистон, ҷануби Эрон ва чанде аз минтақаҳои Афғонистонро дарбар гирифта буд.

Ҳар ду қисми Балучистон (эронӣ ва покистонӣ) аз лиҳози таърихӣ бо тамаддунҳои қадимии Осиёи Ҷанубӣ ва Ховари Миёна иртиботи амиқ доштаанд. Ин минтақа на танҳо ҳамчун қалъаи муҳофизатӣ ва маркази муҳими ҳокимиятҳои бузург, балки ҳамчун гӯшаи муҳими муомилоти тичоратӣ, ки мардумонро бо шабакаҳои савдо мепайваست, маъруф буд.

Балучистон дар таърих аҳамияти геостратегӣ дошта, таваҷҷуҳи империяҳои бузургро ба худ ҷалб кардааст. Аз сулолаҳои порсӣ то арабҳо ва ниҳоят Британия, ин минтақа ҳамеша дар маркази рақобатҳои сиёсӣ ва низомӣ қарор дошт. Таъсири ҳокимияти арабӣ ва нуфузи Британия дар Осиёи Ҷанубӣ дар асрҳои охир нақши муҳим бозидаанд. Тавре мебинем, вожаи «*Балуҷистон*» дар ду ҷанбаъ — семантикӣ ва таърихӣ дорои маънии амиқ ва муҳим мебошад. Аз як тараф, он таърихи фарҳангӣ ва ҷуғрофии мардуми Балучро инъикос мекунад ва аз тарафи дигар, нақши сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии ин сарзаминро дар муҳити Осиёи Ҷанубӣ ва Ховари Миёна ба тасвир мегузорад.

Дар байти боло аз силсилашеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» номвожаи ҷуғрофии «*Балуҷистон*» бо ҳадафи эҷодӣ тасвир ва эҳсоси хос истифода шудааст.

Балучистон бо иқлими гарму хушк ва манзараҳои биёбонӣ машҳур аст. Баёни «*манзари тира*» метавонад ишора ба муҳити зисти душвор ва регзори хушк дошта бошад.

Балучистон метавонад рамзи танҳой, ноумедӣ ё вазъияти душвор

бошад, ки шоир бо истифода аз он ҳисси вазнини муҳитро тақвият медиҳад. Баёни маконҳои мушаххас дар шеър аксар вақт барои афзудани таъсир ва воқеиятбахшии тасвир истифода мешавад. Зикри Балучистон ба хонанда имкон медиҳад, ки тасаввуроти равшантаре аз муҳити тасвиршуда пайдо кунад. Аз ин рӯ, истифодаи «*Балучистон*» дар байт на танҳо як ишораи ҷуғрофӣ, балки василае барои амиқтар сохтани маъно ва таъсири шеър аст. Байти зикршуда дорои як сохтори мушаххаси тасвирий ва услуби муайяни бадеӣ мебошад. «*Регзори ҷанубии Эрон*» – иборатест, ки маконро тасвир мекунад. Калимаи «*регзор*» ба маънои биёбон ё замини пур аз рег истифода шудааст. Ин калима як ҳисси гармиву хушкӣ ва муҳити саҳти табииро ифода мекунад. Мисраъи «*Манзари тираи Балучистон*» тасвиргари як манзараи тира ва зоҳиран ғамангез мебошад. Калимаи «*тира*» дорои маънои норавшан, торик ва ҳатто ғамангез аст. Ин байт аз ду ҷумлаи хурд иборат аст. Ҳар ду ҷумла бидуни феъл оварда шудаанд, ки ин як тарзи маъмули истифодаи тасвир дар шеър мебошад. Байти мазкур дорои услуби тасвирий буда, бо кӯмаки калимаҳои мушаххас муҳит ва фазои муайяноро пеши назар меорад. Истифодаи калимаҳои ҷуғрофӣ (Эрон, Балучистон) ба шеър хусусияти воқеӣ ва таърихӣ мебахшад. Тарзи баёни байт ба шеъри классикӣ монанд аст, ки аксар вақт бидуни феълҳо сурат мегирад ва муҳити мушаххасеро тасвир мекунад. Ин байт бо истифодаи забони шево ва кӯтоҳ, як манзараи бадиеро ба тасвир мекашад. Ба назар мерасад, ки шоир меҳодад тавассути тасвири ҷуғрофӣ ва ранги лексикӣ эҳсосоти муайяноро расонад - эҳсоси торикӣ, танҳоӣ ва шояд ғамгинӣ .

Фаластин:

Аз сари хоки **Фаластину Ироқ-**

Дашту саҳроҳои майдони нифоқ [3, 89].

Вожаи «*Фаластин*» дар забони арабӣ барои ишора намудани минтақаи таърихӣ ва ҷуғрофии ҷануби Шарқи Миёна истифода мешавад. Дар забони арабӣ, «*فلسطين*» (Фаластин) барои таърифи қардани минтақаи таърихӣ, ки дар ҳудуди давлатҳои ҳозираи Исроил, Фаластин ва қисман Сурияро дар бар мегирад, ба кор бурда мешавад. Вожаи «*Фаластин*» дар таърихи қадим ба маънои «*сарзамин*» ё «*ватани мардуми фаластинӣ*» ё «*заминҳои ҳосилхез*» ё «*тиҷоратӣ*» буд. Бисёре аз муҳаққиқон бар ин назаранд, ки вожаи «*Фаластин*» дар тӯли таърих маънои ҷуғрофӣ ва сиёсиро касб кардааст, ки ин аз решаҳои таърихӣ ва ҳукмронии чандин давлатҳо ва қавмҳои гуногуни маҳаллӣ ва хориҷӣ сарчашма мегирад. Фаластин заминест, ки ҳазорон сол боз дар маркази рӯйдодҳои таърихӣ ҷаҳонӣ қарор дорад. Аз даврҳои қадим инҷониб, ин минтақа на танҳо майдони бархӯрдҳои тамаддунҳо, балки инчунин

рамзи мубориза барои ҳастӣ ва ҳақиқат мебошад.

Империяҳои пурнуфузи қадим, аз ҷумла Бобил, Ашшур, Юнон ва Рим, арзиши бузурги геостратегии Фаластинро дарк намуда, барои назорат бар он кӯшиш кардаанд. Ин мавқеи муҳими ҷуғрофист, ки байни се қитъа — Осиё, Африқо ва Аврупо ҷойгир аст, Фаластинро ба гузаргоҳи фарҳангҳо, дину оинҳо ва ормонҳои мардумони мухталиф табдил додааст.

Саҳнаи таърихӣ ин сарзамин пур аз муборизаҳост, ки реша дар масъалаҳои мазҳабӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ доранд. Аз ҷангҳои салибӣ то мавҷи мустамликадорӣ асрҳои охир, ҳар як давра нишоне аз мубориза барои истиқлолият ва ҳифзи ҳувиёт ба ёдгор гузоштааст [7, 1].

Бо ворид шудани асри XX, масъалаи Фаластин шакли нав гирифт — он ба гирдоби муноқишаи шадидаи сиёсӣ миёни ду халқ: фаластинӣҳо ва исроилиҳо кашида шуд. Дар ин муноқиша на танҳо ду миллат, балки манфиатҳои ҷаҳонӣ низ даҳлат мекунад. Фаластин дигар як минтақаи оддӣ таърихӣ нест, балки ба як мавзӯи муҳими геосиёсӣ ва дипломатии замони мо табдил ёфтааст.

Имрӯз номи «Фаластин» на танҳо ба як сарзамин, балки ба ормонҳо, шикасту пирӯзиҳо ва муборизаи мардуме пайваست аст, ки барои ҳуқуқ, озодӣ ва ҳувиёти худ талош меварзанд. Мардуми Фаластин, бо вучуди фишорҳо, саркӯбиҳо ва таҳдидҳои доимӣ, рӯҳияи муқовиматро аз даст наводаанд.

Ҳар боре ки аз ин минтақа ном бурда мешавад, на танҳо як харитаи ҷуғрофӣ ба ёд меояд, балки як таърихи зинда, як халқ бо орзуҳои ношикаста ва як масъалае, ки ҳанӯз роҳи ҳалли одилона меҳаҷад.

Мисраи «*Аз сари хоки Фаластину Ироқ*» маконеро нишон медиҳад, ки рӯйдод ё вазъият аз он оғоз ёфтааст. «*Сари хок*» ба маънои «*болои замин*» аст, яъне ишора ба сарзамини Фаластин ва Ироқ — минтақаҳое, ки таърихан саҳнаи ҷангҳо ва ихтилофҳои шадид буданд. Мисраи «*Дашту саҳроҳои майдони нифоқ*» як тасвири шеърӣ рамзист. «*Дашт*» ва «*саҳро*» рамзи боз будани макон ва густариши ҷангу низоъ аст. «*Майдони нифоқ*» ба маънои ҷойи парокандагӣ, ихтилоф, тафриқа ва нофаҳмӣ мебошад. Байт дар вазни ҳиҷоии анъанавии шеърӣ классикии форсӣ-тоҷикӣ гуфта шудааст. Ҳар ду калима «*Ироқ*» ва «*нифоқ*» бо пасванди «-оқ» анҷом ёфта, ҳамсадо ва ҳамоханганд. Ин байт бо истифода аз символҳо, тазод, ва маҷоз як тасвири пурдард ва таъсирбахш аз вазъи минтақаи Шарқи Наздикро ба қалам медиҳад. Шоир бо баёни рамзӣ ва таъсирбахш мегӯяд, ки дар замини Фаластин ва Ироқ имрӯз дашту саҳроҳо на ба унвони зебоии табиат, балки ҳамчун майдонҳои нифоқ ва ҷангҳову ихтилофҳо табдил ёфтаанд. Ин

байт пурсӯз ва танқидомез аст, ки вазъи сиёсии минтақаи Шарқи Наздикро бо ҳасрату алам баён мекунад.

Эрон:

З-ӯ дар **Эрон** зулми нав эҷод шуд,

Дори нав, зиндони нав бунёд шуд [3, 90].

Номвожаи «*Эрон*» чун нидои таърих ва рамзи ҳувияти як тамаддуни боазамат, аз амиқи ҳазорсолаҳо садо медиҳад. Вожае, ки дар худ на танҳо маънии ҷуғрофӣ, балки решаҳои фарҳангӣ, забонӣ ва сиёсиро низ ғунҷондааст. Ин ном аз вожаи форсии «*Ирон*» (ایران) сарчашма мегирад, ки решаи он ба «*Ариана*» сарзамини ориёӣҳо бармегардад. Ориёӣҳо қавме буданд, ки дар асл падидоварандагони тамаддуни форсӣ ба ҳисоб мераванд ва бо фарҳанги қадимӣ ва забони бойи худ таъсири амиқ ба таърихи минтақа гузоштаанд. Эрон дар маънои асли «*замини ориёӣҳо*» ё «*сарзамини қавми ориёӣ*» мебошад, ки ин маънӣ то имрӯз ҳамчун моеи ифтихор боқӣ мондааст.

Аз ғаҳвораи тамаддуни қадимӣ то майдони рӯйдодҳои сиёсии асри нав, Эрон ҳамеша нақши муассир бозидааст. Ин сарзаминро аз замони империяҳои пуршукӯҳи Ачамонӣ, Портҳо ва Сосонӣ чун маркази қудрат, фаросат ва андеша мешиносанд. Подшоҳоне чун Куруши Кабир ва Дорой I бо адолат ва тadbир заминаи як низоми давлатдорӣ фарогирро гузоштанд, ки на танҳо дар минтақа, балки дар таърихи ҷаҳон таъсири амиқ гузошт.

Номвожаи «*Порс*», ки дертар дар забони ҷаҳонӣ ба «*Persia*» табдил ёфт, ба яке аз воҳаҳои фарҳангии бузурги ҷаҳон ишора мекард. Маҳз дар ҳамин хоки муқаддас буд, ки илм, фалсафа, меъморӣ ва адабиёти форсӣ шакл гирифт ва реша давонд. Аз Ҳофизу Фирдавс то Ибни Синову Хайём, шахсиятҳои аз ҳамин сарзамин бархостанд, ки фикру андешаи башарро ғанӣ гардониданд.

Дар қарнҳои XX ва XXI, пас аз инқилоби исломии соли 1979, Эрон бо сиёсати нав ворида саҳнаи сиёсати байналмилалӣ гардид. Ҷумҳурии Исломии Эрон ҳамчун як қувваи калидӣ дар Ховари Миёна, на танҳо нақши сиёсӣ, балки нуфузи фарҳангии худро низ ҳифз кардааст [7, 1].

Имрӯз, номи «*Эрон*» дигар танҳо як калима нест, он як дoston аст: достони як миллат бо гузаштаи пурифтихор, фарҳанги бой ва ормонҳои бузург. Ин ном бо забони форсӣ, бо таърихи навиштаву нонавиштаи мардумаш ва бо ҳувияти як тамаддуни куҳан пайванди ҷудонашаванда дорад. Эрон рамзи устувории фарҳанг, решаи ваҳдат ва поре аз шоҳасари таърихи инсоният аст.

Байти боло як танқиди шадиди сиёсӣ ва бадеӣ нисбат ба як ҳодиса ё шахсият аст, ки дар натиҷаи амалаш, дар Эрон зулми нав, эҷодҳо ва

зиндонҳо ба вучуд омадаанд. Ифодаи «з-ӯ» ин амалро ба як шахсияти мушаххас мансуб мекунад (эҳтимол ишора ба як раҳбари сиёсӣ ё тағйири режим бошад). Ибораи «Зулми нав» — ишора ба ин ки ин зулм пеш аз он вучуд надошт ё шадидтар аз гузашта аст. Дар ибораи «Дори нав, зиндони нав» — тасвири пурэхсос ва таъсирбахши муҳити тарс ва қатлу зиндонкунии афрод омадааст. Дар байт калимаи «нав» дар ҳар ду мисраъ такрор мешавад. Ин такрор таъсирро дучанд мекунад ва ҳолати нави сиёсии пурфишорро таъкид мекунад. Дар байт санъати тазод низ истифода шудааст, масалан: зулм — эҷод; дору зиндон — бунёд. Калимаҳои «Эҷод» ва «Бунёд» маъмулан бо маънои мусбӣ меоянд, вале дар ин ҷо бо зулм ва қатл ҳамроҳ шудаанд, ки таъсири равонӣ ва фалсафӣ дорад. Калимаҳои «эҷод шуд» ва «бунёд шуд» одатан маънои пешрафт доранд, аммо дар ин ҷо бо мазмуни манфӣ омехта шудаанд, ки яке аз шеваҳои ҳушмандонаи танқиди пинҳон ба шумор меравад. Калимаҳои «дор» ва «зиндон» худ рамзҳои маҷозӣ аз шиканча, сарқӯб ва маҳдудияти озодӣ мебошанд. Ин байт намунаи олии аз шеъри муосири танқидӣ аст, ки бо забони сода, вале пурмазмуну ҷаззоб ҳолати сиёсӣ иҷтимоӣ як давраи таърихро тасвир мекунад. Ин ду мисраъ бо кӯтоҳии худ як манзараи пурфочии сиёсӣ ва эътироз ба ноадолатӣ мебошанд.

Вьетном:

Ба рӯи дастрӯмол орзуи ҷовидон овард,

Ливои сурх дар нақши **Вьетном** ӯ аён овард [3, 97].

Вожаи «Ветнам» дар худ таърихи тӯлони як миллатро, ки бар гирдоби рӯйдодҳои сиёсӣ фарҳангии Осиёи Шарқӣ гардон аст, таҷассум мекунад. Ин вожа аз ду қисми «*Việt*» ва «*Nam*» иборат аст. «*Việt*» — истилоҳест аз забони қадимии чинӣ, ки ба як қавми кӯҳан дар ҷануби Чин ва Вьетнам ишора мекунад, ва «*Nam*» маънои «ҷануб»-ро дорад. Ҳамин тавр, «Ветнам» ҳамчун вожа маънои «замини вьетҳо дар ҷануб»-ро дар бар мегирад, ки дар худ шиносномаи як миллати дорои решаҳои амиқи этникӣ ва фарҳангиро пинҳон кардааст.

Ин ном танҳо як исм нест, он рамзи ҳуввияти миллиест, ки аз кашмакашиҳои таърихӣ, муборизаҳои сиёсӣ ва талошҳои фарҳангӣ гузаштааст. Вьетнам, ки дар қалби Шарқи Осиё ҷойгир аст, аз давраҳои қадим бо тамаддунҳои пурқудрати минтақа алоқа дошта, дар дами ҳар рӯйдоди таърихӣ нақши вижа бозидааст.

Дар масири таърихаш, ин кишвар шоҳиди шаклгирии империяҳои бузурге чун Дай Вьет гардид, ки дар асрҳои X то XV нуфузи худро густариш дод ва мардуми онро дар муқобили таъсиргузориҳои бегона муттаҳид сохт. Аз он замон то имрӯз, Вьетнам гоҳе бо номҳои дигар, чун «*Гиао Чин*» ё «*Нам Вьет*», дар саҳнаи таърих ҳузур дошт, аммо ҳар

бор бо як рӯҳи сарбаландона худро аз нав бозсозӣ кард.

Пас аз солҳо таҳти мустамликаи хориҷӣ қарор доштан, дар соли 1954 Вьетнам истиқлол ба даст овард. Аммо ҷудой миёни шимол ва ҷануб, ки то соли 1975 идома кард, боз як фасли дардноки таърихро ба қалами миллат афзуд. Бо вучуди ин, ин мардуми саркаш тавонистанд бо иродаи оҳанин кишвари воҳидро барқарор кунанд [7, 1].

Вожаи «Ветнам» дар байт ба унвони як мақоми рамзӣ истифода шудааст — рамзи миллате, ки барои истиқлолияти худ талошҳои бузург анҷом дода, бо ҷонбозӣ ва пойдорӣ дар муқобили зулму мустамлика истодааст. Вьетном дар ин байт танҳо як ҷой нест, он ифодагари руҳи озодихоҳии инсон, мубориза бо ситам ва арзиши қурбонии миллатҳо барои истиқлол аст. Дар мисраи аввали байт «*Барӯи дастрӯмол орзӯи ҷовидон овард*» калимаи «*дастрӯмол*» як маҷози бадеист. Он метавонад рамзи чизе бошад, ки бо эҳтиром, муҳаббат ё эҳсоси ватанпарастӣ нигоҳ дошта мешавад, шояд парчам, замини муқаддас, ё ҳатто ашки фурӯ рафта дар рӯй бошад. Ибораи «*Орзӯи ҷовидон*» ифодаи як идеали абадист — орзӯе, ки аз насл ба насл мегузарад ва маҳвнамашаванда аст. Ба рӯи дастрӯмол овардани он орзӯ, яъне зинда сохтани ормони миллат дар воқеият аст. Ин мисраъ гуфтан меҳақад, ки ормони миллӣ дигар дар ниҳон нест — он аён, барҷаста ва зинда гаштааст. Дар мисраи дуюми байт «*Ливои сурх дар нақши Вьетном ӯ аён овар*» ибораи «*Ливои сурх*» — парчами мубориза, шаҳодат ва қаҳрамонӣ аст. Сурх, дар фарҳангҳои гуногун, ранги хуни шаҳидон, ирода ва ҷасорат мебошад. Дар ибораи «*Дар нақши Вьетном*» Вьетном ҳамчун нишонаи таърихӣ ва рамзи муқовимат ифода мегардад. Шоир мегӯяд, ки ин орзӯ ва ин мубориза ба мисли Вьетном қатъӣ, равшан ва шинохташаванда шудааст. Байт дорои вазн ва қофияи пардадор аст. Калимаҳое чун «*ҷовидон*» ва «*Вьетном*» бо садонокии воҳид ва оҳанги ҳамсон, ба байт нағмаи оромӣ ҷиддӣ мебахшанд. Такрори феъли «*овард*» дар охири ҳар ду мисра боиси таъкиди амал ва тақвияти ритм мебошад.

Ин байт намунаи истифодаи шеваи забони тоҷикӣ дар шакли шеърӣ аст, ки бо калимабандии дақиқ, феълҳои муассир ва маҷозҳои пурмаъно на танҳо тасвир, балки эҳсосотро низ меоғарад. Ибораҳои мураккаб ва интиҳоби вожаҳо сабки суҳанро ҷиддӣ, рамзӣ ва таҳриқбахш гардондааст.

Қазақистон:

Чун расидаст фурсати пуршон-

Тўйи сисолаи Қазақистон [3, 99].

Вожаи «Қазақистон» як топоними мураккаб аст, ки аз ду унсур — «Қазақ» ва «-истон» ташкил ёфтааст. Қисми дувуми ин вожа, яъне

ЗАБОНШИНОСИ

пасванди «-истон», дар забонҳои ориёи шарқӣ (ба монанди форсӣ, пашту ва тоҷикӣ) ба маънои «замин», «сарзамин» ё «ватан» ба кор меравад. Аз ин рӯ, «Қазоқистон» ба таври умумӣ маънои «замини қазоқҳо» ё «сарзамини қазоқҳо»-ро ифода мекунад.

Унсuri аввали вожа — «Қазоқ», як истилоҳи этнофарҳангӣ мебошад, ки ба гурӯҳи қавмии туркзабон ишора дорад. Қазоқҳо як қавми туркӣ мебошанд, ки таърихан дар қаламрави васеи Осиёи Марказӣ, махсусан дар даштҳои он, ба сар мебурданд. Ин гурӯҳ бо тарзи ҳаёти кӯчӣ, муносибатҳои иҷтимоии мураккаб ва фарҳанги серпахлуи худ маълум буд. Дар заминаи лексикӣ, вожаи «қазоқ» дар баъзе манобеи таърихӣ ва лугавӣ ба маънои «озод», «оворагарл» ва «шахси мустақил аз сохторҳои расмӣ» низ омадааст, ки ба тарзи ҳаёти онҳо ишора мекунад.

Аз назари таърихӣ, Қазоқистон як минтақаи муҳими ҷуғрофию сиёсӣ дар Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Ин сарзамин дар тӯли асрҳо ба ҳайси қаламрави гузариши қавму миллатҳо, макони бархӯрди тамаддунҳо ва сахнаи ҳодисаҳои муҳими сиёсӣ ҷарбӣ хидмат кардааст. Аз таъсири империяҳои туркӣ ва муғулӣ то ҷорӣ гардидани нуфузи империяи Русия дар асрҳои XVIII-XIX, Қазоқистон бо тағйироти ҷиддии сиёсӣ ва иҷтимоӣ рӯ ба рӯ гардид.

Дар асрҳои XV-XVIII дар ин минтақа Давлати Қазоқ амал мекард, ки онро метавон аввалин шакли ташаккулёфтаи ҳувиати сиёсии қазоқҳо номид. Ин давлат дар баробари ҳимояи манфиатҳои этникии қазоқҳо, инчунин дар ташаккули худшиносии миллӣ ва сохторҳои сиёсӣ нақши муҳим дошт.

Дар асри XX, хусусан пас аз фурӯпошии Иттиҳоди Шӯравӣ дар соли 1991, Қазоқистон истиқлолияти миллии худро ба даст овард ва ба ҳайси як кишвари мустақил вориди низоми байналмилалӣ давлатдорӣ гардид. Аз он замон инҷониб, Қазоқистон бо равандҳои ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсии дохилӣ ва ҳамкорӣҳои байналмилалӣ дар арсаи минтақаӣ ва ҷаҳонӣ мавқеи хосро соҳиб шуд.

Хулоса, вожаи «Қазоқистон» на танҳо як ном аст, балки дар худ таърихи бойи лингвистӣ, фарҳангӣ ва сиёсиро таҷассум мекунад. Ин вожа ифодаи ҳувиати миллӣ, истиқлолият ва пайванди амиқи қавмӣ бо сарзамин аст. Аз ин лиҳоз, «Қазоқистон» на танҳо ба маънии ҷуғрофии он, балки ба рамзи таърихӣ ва арзишҳои миллӣ низ ишора менамояд.

Байти дар боло овардашуда ба ситоиши як рӯйдоди муҳими миллӣ — сисолагии истиқлолияти Қазоқистон бахшида шудааст. Шоир ин ҳодисаро бо вожаҳои шодона ва тасвири рамзӣ ҳамчун «тӯй» ба қалам медиҳад, ки ба байт мазмуни тантанавӣ ва миллӣ мебахшад. Ибораи «Фурсати нуриш» як маҷозии зебост, ки ба ҷои «вақти ҷашн» ё

«*рӯзҳои фараҳбахш*» омадааст. Ин ибора лаҳзаҳои сарнавиштсоз ва пуршукӯҳро ифода мекунад. Дар мисраи «*Тӯйи сисолаи Қазоқистон*» Қазоқистон ҳамчун шахси зинда тасвир мешавад, ки соҳиби «*тӯй*» аст. Ҷашни истиқлолият ба «*тӯй*», ки рамзи шодию сарфарозист, ташбеҳ дода шудааст. Гарчанд дар байт ташбеҳи мустақим нест, вале *истифодаи калимаи «тӯй»* ҳамчун рамзи истиқлолият ва ваҳдат хизмат мекунад. Тӯй дар фарҳанги халқҳо рамзи хурсандӣ, ҷамъомад ва иттиҳод мебошад. Шоир фазои шодӣ, ифтихор ва эҳтиром ба ватанро бо истифода аз чанд калимаи шево ифода мекунад. Лаҳни байт мусбат, рӯҳбаланд ва пурифтихор аст. Байт дорои оҳанги нарм ва вазни сабук мебошад, ки ба фазои шодӣ ва ҷашн мувофиқат мекунад. Интиҳоби калимаҳо нишон медиҳад, ки шоир кӯшидааст бо забони фишурда ва тасвири шевои рамзӣ, мазмуни амиқӣ миллий ва иҷтимоиро баён намояд. Хулоса, байти мазкур намунаи барҷастаи ифодаи эҳсоси миллий ва ватандӯстӣ дар шакли шеърии бадеист. Бо истифода аз метафораҳо ва рамзҳои шодона, шоир тавонистааст як рӯйдоди таърихиро ба таври пурмаънӣ ва дилписанд тасвир намояд. Шоир бо як сухани кӯтоҳ, аммо пурбор, на танҳо воқеаро тасвир мекунад, балки маҳорати баланд дар баёни эҳсосот, ифтихор ва шодии миллий ро нишон медиҳад.

Мирзо Турсунзода қисми зиёди умри пурбаракати худро дар сафарҳои гуногун сипарӣ намуда, бо фарҳанг, таърих ва зиндагии халқҳои зиёд аз наздик ошно гардидааст. Ин таҷрибаҳои гаронбаҳо дар ашъори ӯ инъикоси амиқ ёфта, шоир бо маҳорати нотақрор номи кишварҳо ва маконҳои гуногунро бо зебоии хос ба таровати шеърарш меомезад. Тасвири кишварҳои мухталиф на танҳо таассуроти сафарашро бозгӯ мекунад, балки равобити дӯстона ва ҳамбастагии миёни миллатҳоро низ тарғиб менамояд.

Номҳои чуғрофӣ муҳити фарҳангӣ ва таърихӣ шеъри ӯро ғанӣ гардонда, ба хонанда имконият медиҳанд, ки фазои бадеии осораширо амиқтар дарк намоянд. Онҳо на танҳо ҷойҳои муайяни чуғрофиро ифода мекунанд, балки ҳамчун василаи баёни андешаҳои ватандӯстона, ҳисси ягонагии миллатҳо ва таҷассумгари рӯйдодҳои муҳими таърихӣ нақши муҳим мебозанд. Бо ин роҳ, Мирзо Турсунзода тавассути истифодаи номвожаҳои чуғрофӣ на танҳо фазои шеъраро васеътар менамояд, балки бо хонанда робитаи амиқӣ маънавӣ барқарор месозад.

Дар баробари ин номвожаҳои чуғрофӣ дар ашъори шоир вазифаи услубиро адо карда, дар боз намудани ҳадафҳои ғоявии ашъори ӯ кӯмак мерасонанд.

Китобнома:

1. Додихудоев, Р. Х. Памирская микротопонимия (исследование и

ЗАБОНШИНОСИ

материалы) / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 165 с.

2. Турсунзода, М. Чони ширин: Достон / М. Турсунзода. – Душанбе, 2023. – 96 с.

3. Турсунзода, М. Барои ситораи ман: Осори мунтахаб / М. Турсунзода. – Душанбе: Адиб, 2020. – 234 с.

4. Турсунзода, М. Садои Осиё. Ҳасани аробакаш / М. Турсунзода. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 128 с.

5. Никонов, В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М.: Наука, 1965. – 179 с.

6. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2019. – 210 с.

7. Википедия: свободная энциклопедия. – URL: <https://ru.wikipedia.org> (дата обращения: 21.12.2025).

8. Вопросы ономастики: научный журнал / Уральский федеральный университет. – Екатеринбург. – URL: <http://www.onomastics.ru> (дата обращения: 21.12.2025). – Текст: электронный.

9. Электронная библиотека Национальной библиотеки Таджикистана: официальный сайт. – URL: <http://kmt.tj> (дата обращения: 21.12.2025). – Текст: электронный.

10. Географические названия мира: топонимический онлайн-словарь. – URL: <https://toponymic-dictionary.info> (дата обращения: 21.12.2025). – Текст: электронный.

ЗАБОНИ ПОРСӢ ДАР МАСИРИ ВЕХРӢД

Мирбобоев Азиз³

*Институти забон ва адабиёти
ба номи А. Рӯдакии АМИТ*

Мақола ба раванди паҳншавии забони форсии дарӣ дар қаламравҳои назди қисми миена ва болоии дарёи Панҷ ва тадриҷан аз истифодаи забонҳо ва лаҳҷаҳои маҳаллии шарқии эронӣ берун шудан бахшида шудааст. Дар он мушиклоти марбут ба аз байн рафтани ғушиҳои забони бохтарӣ ва сакоӣ, забонҳои дарвозии қуҳан ва ванҷии қуҳан, амалкарди лаҳҷаҳои ҷануби шарқии тоҷикӣ ва таъсири субстрати забонӣ ба рушди сохтори онҳо баррасӣ карда мешавад. Дар зимн аъсири тарафайни забони тоҷикӣ ва забонҳои помирӣ дар тули таърихи ҳамзистии онҳо муфассалтар таҳқиқ мегардад.

Забони форсӣ -тоҷикие, ки дар байни мардумони ғуногунзабони Бадахшон ба сифати забони миёнӣ истифода мешавад ва бархе аз осори фолклории ин мардумон ба он гуфта шудааст, дар эроншиносии «межпамирский фарси» (форсии байнипомирӣ) ном гирифта, дорои вежагиҳои хоси худ аст.

Муаллиф ба натиҷае расидааст, ки ғустариҳои забони форсиро дар Бадахшон на вобаста ба мақоми шахсиятҳои алоҳида, балки дар контексти умумии ривоҷи забони форсии дарӣ дар Мовароуннаҳр баррасӣ ва таҳқиқ намудан мумкин аст.

Калидвожаҳо: забони форсии дарӣ, забонҳои шарқии эронӣ, забони бохтарӣ, лаҳҷаҳои сакоӣ, ғушиҳои ҷанубӣ, ғушиҳои ҷануби шарқии забони тоҷикӣ, забонҳои помирӣ, таъсири мутақобилаи забонҳо, субстрати забонӣ, ҳамзистии забонҳо.

Язык фарси в Вехруде

Статья посвящена процессу распространения языка фарси-дари на территориях, прилегающих к средней и верхней части реки Пяндж, и постепенному вытеснению из употребления локальных восточноиранских

³**Мирбобоев Азиз** – Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, шуъбаи забони тоҷикӣ, номзади илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел. (+992)935846542; e-mail: aziz_mirboboev@mail.ru.

Мирбобоев Азиз – Институт языка и литературы имени Рудаки НАНТ, отдел таджикского языка, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21. Тел. (+992)935846542; e-mail: aziz_mirboboev@mail.ru.

Mirboboev Aziz - Rudaki Institute of Language and Literature of the NAST, Department of the Tajik Language, candidate of philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 21. Tel.: (+992)935846542; e-mail: aziz_mirboboev@mail.ru.

языков и диалектов. В ней рассматриваются проблемы, связанные с исчезновением говоров бактрийского и сакского языков, стародарвазского и старованджского языков, функционированием юго-восточных таджикских диалектов и влиянием языкового субстрата на их структурное развитие. Более детальному исследованию подвергается взаимодействие таджикского языка с памирскими языками на протяжении истории их сосуществования.

Персидско-таджикский язык, который используется в качестве языка-посредника среди разноязычных народов Бадахшана и на котором изложены некоторые фольклорные произведения этих народов, в иранистике именуется «межпамирским фарси» и имеет свои уникальные особенности.

Автор приходит к выводу, что распространение персидского языка в Бадахшане можно рассматривать не в связи с ролью отдельных личностей, а в общем контексте распространения и развития языка дари в Мавераннахре.

Ключевые слова: язык фарси-дари, восточноиранские языки, бактрийский язык, сакские диалекты, южные говоры, юго-восточные говоры таджикского языка, памирские языки, взаимовлияние языков, языковой субстрат, сосуществование языков.

The Persian Language in Vehrod

The article is devoted to the process of the expansion of the Farsi-Dari language into the territories adjacent to the middle and upper reaches of the Panj River, and the gradual displacement of local Eastern Iranian languages and dialects. It examines issues related to the disappearance of the Bactrian and Saka dialects, as well as the Old Darvaz and Old Vanj languages. Furthermore, it analyzes the functioning of Southeastern Tajik dialects and the influence of the linguistic substrate on their structural development. The interaction between the Tajik language and the Pamir languages throughout their history of coexistence is subjected to a more detailed study.

The Persian-Tajik language, which serves as a lingua franca among the multilingual peoples of Badakhshan and is preserved in some of their folklore, is referred to in Iranian studies as "Inter-Pamir Farsi" and possesses its own unique characteristics.

The author concludes that the spread of the Persian language in Badakhshan should be viewed not as the result of the role of specific individuals, but within the broader context of the development and expansion of the Dari language in Transoxiana.

Key words: Farsi-Dari language, Eastern Iranian languages, Bactrian language, Saka dialects, southern dialects, southeastern dialects of the Tajik language, Pamir languages, mutual influence of languages, linguistic substrate, coexistence of languages.

Сарзаминҳои болооби рӯди Панҷ, ки дар осори пешин бо номи Вехрӯд маъруф аст, дар даврони моқабли ислом макони густариши забонҳои эронии шарқие мисли забони бохтарӣ (балхӣ) ва лаҳҷаҳои сакоӣ буданд. Дар қисми мобайнии ин рӯдхона, ба эҳтимоли зиёд, ғуӣишҳои кӯхистонии забони бохтарӣ дар истеъмол қарор доштанд, ки

ёфт шудани зангулаи биринчье бо катибаи бохтарӣ ба хатти юнионисос дар мавзеи Даштиҷум дар соли 1952 гувоҳи ин нукта мебошад [13, 223].

Чунончи аз осори муҳаққиқони топонимия ва лаҳҷаҳои маҳаллии ин макон Ҷ. Алимӣ, Н. Гадоев ва дигарон бармеояд, далели дигари корбурди забони бохтарӣ дар ин сарзамин мавҷудияти номвожаҳои ҷуғрофист. Ин номвожаҳо, гарчанде дар минтақаҳои ҳамворзамини он, ки аз лиҳози ниғаҳдошти қабатҳои қадимии топонимия осебпазир мебошанд, аз байн рафта бошанд ҳам, вале дар мавзёҳои кӯҳистонӣ, аз қабилҳои Даштиҷуму Порвору Тагнов, ба сабаби душворгузар буданашон қабатҳои қадимитари топонимияи маҳаллиро маҳфуз доштаанд, то ба имрӯз расидаанд. Дарсадии ниғаҳдошти номвожаҳои ҷуғрофии бостонӣ ба ҳадди болотар рафтан дар масири Панҷ бештар мегардад ва дар ҳудуди рустоҳои Дарвоз аксари топонимҳо сурати қадимӣ доранд.

Тибқи иттилои манобеи илмӣ, сокинони рустоҳои минтақаи соҳилии кӯҳистони Кӯлоб тақрибан дар асрҳои XVI аз Роғи Афғонистон ва манотиқи атрофи он кӯч бастаанд [4] ва аз ин рӯ пайдо кардани субстрати пешина дар гуфтори онҳо мушкilotеро ба вуҷуд меорад. Аммо дар лаҳҷаҳои ҷануби ғарбии тоҷикӣ, бо шумули гӯйишҳои Дарвозу Ванҷ, бозмондаҳои забони эронии шарқии пешин, чунонки А.З. Розенфелд иттилоъ медиҳад, ба таври фаровон ба назар мерасанд [16].

Раванди густариши забони форсӣ-тоҷикиро дар водихҳои болообу миёнаоби Вехрӯд танҳо дар робита бо манзараи умумии вуруди забони форсӣ ба Мовароуннаҳр баррасӣ кардан имконпазир аст. Чунончи Ж. Лазар зикр кардааст, забони форсӣ, ки ба Хуросону Мовароуннаҳр ва шимолӣ Афғонистон омад, ҳамчун лаҳҷаи форсии шимолӣ, забони гуфтори омиёнае буд, ки бо забонҳо ва лаҳҷаҳои эронии ғайрифорсӣ омезиш ёфта буд ва аз ҳамин омезиш сифатҳои навро молик гардид, ки онро аз лаҳҷаи форсии ҷанубӣ (аз Хӯзистон то Систон) то ҳадди чашмгире мутафовит гардонда буд ва ҳамин забони омиёнаи омезишёфта бо забонҳои бумӣ ба худ номи форсии дарӣ, яъне форсии омиёнаро гирифта буд [17(қ.2), 483]. Маҳз ҳамин забон буд, ки дар масири ҳаракати худ ба шимолӣ шарқ, ба эҳтимоли зиёд, забони дарвозии куҳанро, ки бозтоби онро дар гуфтори имрӯзаи дарвозиён ва топонимияи он метавон эҳсос кард, аз миён бурд. Болотар аз он забони дигаре роиҷ буд, ки дар илм бо номи ванҷии куҳан ё ванҷивор ёдоварӣ мешавад ва соли 1915 И.И. Зарубин теъдод аз калимоти онро аз забони як пирамарди маскуни Ванҷ навишта гирифта буд, ки аз шабоҳату қаробати он ба забонҳои гурӯҳи шуғнонӣ-рӯшонӣ гувоҳӣ

медиҳад [10, 61].

Болотар аз забони ванҷии куҳан дар Бадахшон беш аз 6 забону ғӯиши эронии шарқӣ (яъне забонҳои гурӯҳи шугнонӣ-рӯшонӣ, вахонӣ, гурӯҳи ишкошимӣ (сангличӣ, зебокӣ), язгуломӣ, мунҷонӣ) ривоч доштанд, ки феълан дар Бадахшони кӯҳистон (қаламрави Тоҷикистону Афғонистон) ва манотиқи ҳаммарзи он – дар қисмати шимоли Ҳинду Покистон ва Туркистони Чин корбурд доранд. Дар шароити мавҷудияти муҳити чандзабонӣ забони форсӣ-тоҷикӣ дар тӯли садсолаҳо ба унвони забони иртиботи байни ақвом ривоч дошт ва дорад.

Дар бораи таърихи густариши забони форсӣ дар Бадахшон то кунун таҳқиқоти комиле анҷом нашудааст. Дар чанде аз кутуб ва мақолоте, ки масоили мухталифи адабу фарҳанг ва таърихи мардумони ин сарзаминро баррасӣ намудаанд, назароти мухталифе дар бораи густариши забони форсӣ дар ин минтақа баён гардидааст.

Гурӯҳе аз муҳаққиқон бар ин ақида аст, ки ривочи ислом ва хусусан мазҳаби исмоилия ва ҳамчуни забону адаби форсии дарӣ дар Бадахшон ба мусофирати Носири Хусрави Қубодиёнӣ ба ин сарзамин марбут аст. Ин нуктаи назар барои бори аввал аз тарафи А.Е. Бертелс дар чанд мақола ва гузориши ӯ дар бораи мусофирати илмӣ ба Помир баён шуда, баъдан аз тарафи донишмандони тоҷик М. Бақоев, А. Ҳабибов, Т. Пӯлодӣ мавриди пуштибонӣ қарор гирифтааст [14].

Гурӯҳи дигар, ки аслан донишмандони файласуф мебошанд (А. Шоҳхуморов, Н. Арабзода), ки забони форсии дарӣ ва дини ислом то замони мусофирати Носири Хусрав низ дар Бадахшон ривоч доштааст. Барои ҳаллу фасли ин мавзӯ бояд чанд нуктае бояд таваҷҷуҳ намуд, ки метавонанд ҷанбаҳои мухталифи таърихӣ тарвиҷи забонҳои бумӣ, густариши забони форсии дарӣ дар ин минтақа ва муносиботи тарафайни забонҳои бумӣ ва форсиро равшан намояд:

1. Мавқеи Бадахшон дар нақшаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии қарнҳои IX-X.

2. Муайян намудани вазъи забонҳои эронии ин минтақа бар мабной манобеъ ва кутуби қадим ва қуруни вусто.

3. Симои Носири Хусрав дар ривоёт ва адабиёти шифоҳии мардумони бумии Бадахшон.

Дар баррасии ин мавзӯ нақшаи таърихӣ сиёсию иқтисодии вилоёти қаламрави Бадахшон аз нуқоти асли ба шумор меояд.

Чӣ тавре ки аз сарчашмаҳои тоисломӣ ва асрҳои аввали густариши ислом маълум мешавад, Бадахшон аз қадим дар чорроҳаи равобити байни Осиёи Марказӣ ва Ҳинду Чин қарор доштааст ва нахустин иттилоот дар бораи давлатҳое, ки дар қаламрави қисмати

ЗАБОНШИНОСӢ

кӯҳистони Бадахшони имрӯза воқеъ гашта буданд, дар сарчашмаҳои чинии аҳди сулолаи Хан (с.163 то мелод - соли 196 мелодӣ) ба назар мерасад. Сафири Чин – Чжан Цянь соли 138 пеш аз мелод баъд аз

бозгашт ба кишвари худ дар бораи 36 давлати ҳамсоияи дуру наздики Чин дар Ғарб маълумот дода, аз ҷумла дар бораи зиндагии мардуми Бо-хо (Вахон), Ши-ци-ни (Шуғнон), Бодочуан (Бадахшон) иттилооте қобили таваҷҷӯҳ овардааст. Ҳамчунин иттилооти саёҳони чинӣ Фа-сян (с.400), Хой-Син (а. VI), Сюань-Тзян (с.630) низ барои равшан намудани мақоми ин минтақа дар нақшаи геополитикии тоисломӣ хеле муҳим мақсуб мешаванд. Чунончи Чжан Цзянь зикр намуда, аз тариқи Фо-ми-ло (Помир), Бо-хо ва Ши-ци-ни аз Чин ба сӯи мамолики Ғарб роҳи бузурги корвонгарде убур мекард, ки Табатро бо Бадахшон васл намуда, шоҳроҳе дар байни кишварҳои Ғарб, аз ҷумла давлати Форс ва Чин буд [3].

В.В. Бартольд ва Б. Искандаров қайд карданд, ки бо оғози ҳаракат дар роҳи бузурги абрешим раванди вуруди динҳои насронӣ, зардуштия ва мазҳаби монавӣ ва дигар динҳои бостонӣ ба ин сарзамин оғоз ёфт [7, 21]

Ин нукта муҳим аст, ки забони аслии оини зардуштӣ ва ҳам мазҳаби монавӣ забони форсии миёна буд, бинобар ин аз эҳтимол дур нест, ки дар ҳамин даврон мардуми сокини кӯҳистони Бадахшон алаққай бо забони форсии миёна ба унвони забони дин ошно буданд. Чунончи аз «Ҳудуд-ул-олам» [18] бармеояд, мардуми ин сарзамин қисман то охири асри X маҳзаби зардуштиро пайравӣ мекарданд. Дар ин асар зикр шудааст:

«Сикосим шаҳрест ва касабай ноҳияти ӯ Вахон аст ва андар вай габргонад ва мусулмонон ва малики Вахон он ҷо нишинад...» [18, 76].

Ё: «Самарқандоқ деҳест бузург ва андар вай ҳиндувонанд ва таббатиёнанд ва ваҳиёнанд ва мусумононанд, сарҳад аст ва охири Моварҳунаҳр аст» [18, 276].

Сайёҳи чинии асри VII мелодӣ Сюан Тзян низ зикр кардааст, ки мардумони гуногунзабони Бадахшони кӯҳистон қисман бутпараст ва қисман зардуштӣ будаанд. Ҳамаи ин иттилоъ имкон медиҳанд, ки рушди этникии мардуми ин сарзамин бояд вобаста ба контексти умумии инкишофи иқтисодӣ -иҷтимоӣ ва фарҳангии тамоми минтақаи Моварҳунаҳр дида баромада шавад, зеро вазъи зиндагии моддию маънавии ин халқҳо бо ҳаёти дигар қавму миллатҳои сокини Осиёи Марказӣ дар маҷмӯъ шабеҳ мебошад.

Пас аз шуюъи ислом авзои зиндагии моддию маънавии мардуми кӯҳистони Бадахшон шабеҳи ҳаёти соири мардумони Осиёи Марказӣ буд. Арабҳо дар охири нимаи дувуми асри VII вориди ин минтақа шуданд. Нахуст дар бораи ин замон Табарӣ иттилоъ додааст. Ӯ вобаста ба ҳаводиси соли 736 м. (118ҳ) зикр намуда, ки Ҷурм дар Бадахшон охирин шаҳри мусулмонӣ дар масири шоҳроҳи самти Таббат буд. В.В. Бартолд бо иттиқо ба ин манбаъ зикр карда, ки ин шоҳроҳ аз тариқи

Вахон убуру мекардааст [2, 344].

Сайёҳи араб Ал-Ёқубӣ дар «Китобу-л-булдон» оварда, ки яке аз ҳокимони Хуросон Фазл ибни Яҳё дар солҳои 794-795 баъзе аз вилоёти Тохаристон ва мулкҳои Кобулшоҳ ва Шакнонро (ки Хуморбек шоҳи он буд) тасарруф намуд [11, 157].

Дар бораи вазъи давлатҳои хурди қаламрави Бадахшон дар қуруни аввали исломӣ (а. IX-XI) дар осори Чайхонӣ, Наршахӣ, ал-Хоразмӣ ва дигарон иттилооти муҳиме ба назар мерасад. Тибқи иттилои Истахрӣ дар «Масолику-л-мамолик», дар авоили қарни X (с. 921) истиқлоли нисбӣ доштааст ва он «давлати Абдулфатҳ» будааст. Аз тариқи Вахон аз Таббат ба кишварҳои Ғарб мушк ва лаълу лочуварди бадахшӣ ворид мешудааст [11, 164]. Тибқи навиштаи Муҳаммади Тӯсӣ дар «Аҷоибу-л-маҳлуқот ва-л-ғароибу-л-мавҷудот» (а. XII) Вахон яке аз макони аслии тавлиди тилло маҳсуб мешудааст ва Бадахшон ба кишварҳои ҳамсоя ҳамчунин бадахш (лаъл)-у лочувард ва булӯр содир мекардааст.

Дар аҳди Сомониён бархе аз давлатҳои хурди ин минтақа (Бадахшон, Шуғнон) як навъ доминиони давлати Сомониён буданд, аммо бархе дигар (Вахон, Сакошим) то ҳадде мустақилияти сиёсии худро нигоҳ доштаанд. Тибқи гуфтаи Б. Ғафуров дар аҳди Сомониён, ки иқтисоду тиҷораи хеле боло рафт, Бадахшон дар равобити тиҷории байни мамолики Шарқ (Ҳинд, Бухоро, Форс, Хива ва ғ.) ба унвони шоҳроҳе буд, ки Шарқу Ғарбро ба ҳам васл мекард ва боиси тавачҷуҳи кишварҳои ҳамсоя гашта буд [6, 582]. Қобили зикр аст, ки дар ин даврон забони форсӣ дар ин шоҳроҳ ба унвони забони байналмилалӣ (ҳадди ақал – дар байни ақвоми эронинажод) хидмат мекард. Тибқи иттилои ал-Мақдисӣ (а. XI), Вахон ва Шакнон ба волии Хуросон боҷ медоданд. Бадахшон дар асри XI тобеи давлати Ғазнавиён гардид.

Нуктаи дувуми қобили тавачҷуҳ масъалаи нақшаи забоншинохтии Бадахшон дар аҳди Сомониён ва қуруни пас аз он аст. Дар ин даврон дар қисмати кӯҳистони Бадахшон забонҳои бумии эронии шарқӣ ривож доштанд. Манобеи таърихӣ қабл аз ислом (Хой Чао, Сюан Тзян ва ғ.) иттилоъ медиҳанд, ки мардуми Бохо, Шитсини ё Шикина ба забони махсусе тақаллум мекунанд ва забони мардуми Шикина аз мардуми Тухоло (Тохаристон) мутафовит будааст, аммо хутути шабеҳи он доштааст [3].

Ба гуфтаи К. Риттер, дар авохирӣ қарни I пеш аз мелод аз Самарқанд ба навоҳии Помир ва атрофи он суғдиёни зиёде муҳочир шуда, шаҳрҳо сохтаанд [14, 10].

Иттилои Марко Поло (а. XII) дар бораи вазъи забонҳои минтақаи Бадахшон, ки ба замони Носири Хусрав наздик аст, муҳим мебошад. Ё

ЗАБОНШИНОСИ

навиштааст, ки мардумони Вахон, Скасем (Ишкошим), Шигхинан (Шуғнон) ва Бодочуан (Бадахшон) ҳар кадом забони хоси худро дорад ва ба ғуишҳои маҳаллии худ тақаллум мекунанд [12].

Қобили зикр аст, ки дар ин даврон дар кӯҳистони Бадахшон боз чанд забони дигар низ роиҷ буд, ки имрӯз аз байн рафтаанд ва бархе акнун ҳам ривож доранд. Аз забонҳои муравваҷ метавон санглиҷӣ, мунҷонӣ (Афғонистон) ва язгуломӣ (Тоҷикистон)-ро мисол овард. Забони ванҷии қадим (Тоҷикистон), ки аз навиштаҳои И.И. Зарубин маълум аст [9], ва забони зебоӣ (Афғонистон), ки Г. Моргенстиерне [19] фарҳанги онро мурабтаб намудааст, имрӯз комилан аз байн рафтаанд. Забони саргуломӣ, ки дар шимоли Афғонистон замоне роиҷ будааст, имрӯз аз худ ба ҷуз ном чизе боқӣ нагузоштааст. Топонимияи маҳаллӣ ва теъдоди зиёди вомвожаҳои эронии шарқӣ дар ғуиши ҷануби шарқии тоҷикӣ имкон медиҳад ҳадс занем, ки замоне забони дарвозии қадим низ мустаъмал будааст. Шояд замоне дар Помир ва Туркистони Чин забону лаҳҷаҳои мустаъмал будаанд, ки аз забони суғдиёни самарқандии муҳоҷир маншаъ гирифтаанд. Ҳамчунин метавон дар бораи дигар забону ғуишҳои эронии шарқие низ сухан ронд, ки сарнавишти забони фарғонии матрук насиби онҳо гардида буд.

Чунин вазъи чандзабонӣ дар минтақаи кӯҳистони Бадахшон тақозо дошт, ки дар байни мардуми гуногунзабони ин минтақа забоне мақоми «*lingua franca*»-ро дошта бошад.

Дар байни забонҳои бузурге, ки дар даврони қабл аз ислом метавонистанд чунин мақом дошта бошанд, забони форсии миёна бештар қобили таваҷҷуҳ аст. Азбаски ин забон забони аслии мазҳаби зардуштӣ ва шояд яке аз забонҳои буддоимазҳабони эрониноҷод буд, имкон дошт ба унвони забони мубоширати байни ақвоми эронии шарқӣ истифода гардад. Ин нукта ҷолиб аст, ки Монӣ, ки пас аз фирор аз ғарби Эронзамин дар Осиёи Маркази маскун шуд, танҳо дар сурате метавонист дар байни мардумони Эрони шарқӣ таълимоти худро интишор диҳад, ки ин мардумон бо забони форсии миёна ошно бошанд. Интишори ойини монавӣ низ ба густариши забон ва кутуби паҳлавӣ дар ин сарзамин мусоидат намуд.

Аз ин нуқот метавон натиҷа гирифт, ки дар Бадахшон, ки қисмате аз Эрони шарқӣ буд, низ то ҳақде бо варианти маҳаллии забони форсии миёна ошноӣ доштанд.

Вазъи забонии кӯҳистони Бадахшон дар авоили густариши ислом тақрибан шабеҳи вазъи Бухоро ва навоҳии он буд, ки саканаи он бо ғуишҳои мухталифи водӣ ва кӯҳистони суғдӣ сухан меронданд. Мардуми маҳаллии Бадахшон дар канори забони модарии худ бо

ЗАБОНШИНОСӢ

забони форсии миёна (ё шояд яке аз вариантҳои шарқии он) ошно буд ва имкон дошт, ки арабҳо дини худро, чунонки дар Бухоро буд, дар Бадахшон низ аз тариқи маволиҳои форсизабон тарғиб менамуданд.

Давлати Сомониён, ки аз се самт кӯҳистони Бадахшонро ихота карда буд ва дар зиндагии саканаи он нақши муассири моддӣ ва маънавӣ бозӣ кард, боиси густариши забони форсӣ дар ин сарзамин гардид.

Бинобар ин дар асри XI қисмате аз мардуми бумӣ то ҳадде бо забони форсии дарӣ ошно буд ва танҳо дар ҳамин шароит Носири Хусрав метавонист бо мардуми маҳаллӣ робита дошта бошад ва таълимоти мазҳабии худро дар байни онҳо тарғиб намояд.

Нуктаи ҷолибе, бо мардуми помиризабони Бадахшон ба форсӣ сухан кардани Носири Хусравро таъйид мекунад, ривоёти мардумӣ дар бораи ӯст. Дар ривоёте, ки ба забонҳои помирӣ ривоч доранд, ҳамеша суханоне, ки аз номи Носири Хусрав дар бораи ин ё он маҳал ё мардуми он гуфта мешаванд, ба забони форсии тоҷикӣ баён мегардад.

Ба ҳар сурат, баъд аз Носири Хусрав забони форсӣ-тоҷикӣ дар Бадахшон густариши тозае пайдо кард ва мақоми забони дину илм ва фарҳангу адабро молик шуд ва ду шакл ривочу равнақ ёфт:

1. Забони адабии осори хаттии мухталифи форсӣ-тоҷикӣ, ки сарфи назар аз мутобиқат ба сабки адабии мовароуннаҳрӣ боз дорои вижагиҳои дастурие низ буд, ки хусусиёти дастурии маҳаллии Бадахшонро дар худ мунъакис кардааст. Мутаассифона, забон ва сабки мутафаккирону адибони маҳаллии Бадахшон то кунун аз назари муҳаққиқони забоншинос дур мондааст.

2. Забони порсӣ (тоҷикӣ) ҳамчун забони робитаи байниқавмӣ мардумони гуногунзабони Бадахшон.

3. Забони адабии муосири тоҷикӣ ҳамчун забони омӯзишу парвариш ва идорӣ-расмӣ дар Бадахшон, ки аз давраи Иттиҳоди Шуравӣ оғоз гардида, дар замони истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикстон идома пайдо кард. Ин навъи амалкарди забон, ки пояи аслии онро забони адабии муосири тоҷикӣ ташкил медиҳад, аз анвои пешини забони порсии Бадахшон бо ҳамин вижагиаш тафовут дошт. Зиёда аз ин, дар қорбурди забони адабии муосири тоҷикӣ дар минтақаҳои густариши забонҳои гурӯҳи шуғнонӣ-рушонӣ, помирии шимолӣ ва вахонию ишқошимӣ таъсири хусусиёти дастурии забонҳои бумӣ ин сарзаминҳо равшан ба назар мерасад, ки муодилҳои гуфтори забони тоҷикиро дар ин манотиқ ба вучуд овардааст. Дар забоншиносии тоҷик ҳанӯз ҳам ин мавзӯи хеле муҳим аз назарҳо дур мондааст.

Дар бораи вазъи забони форсӣ дар қарни XI дар Бадахшон

ЗАБОНШИНОСӢ

манобеи хаттӣ иттилои дақиқ надодаанд. Адабиёти китобии форсизабони мардуми маҳаллии Бадахшон аз қарни XV шуруъ мешавад, ки бо номи ҳокими маҳаллӣ Мирзо Лаълбек валади Шоҳқули мулаққаб ба Лаълӣ марбут аст, ки дар бораи ӯ Навоӣ ва Давлатшоҳи Самарқандӣ иттилоъ додаанд [1, 27-28].

Ба ақидаи муҳаққиқон, яке аз нахустин шуарои бадахшӣ Искандари Дарвозӣ будааст, ки гӯё аз ҳамзамони Носири Хусрав буда, рубоии зерин ба килки ӯ тааллуқ доштааст:

Шоҳносири Хусрав, шаҳи банданавоз,

Искандараму сағи туам аз Дарвоз.

Ҳар кас, ки ба даргоҳи ту ояд ба ниёз,

Навмед зи даргоҳи ту кай гардад боз?! [1, 23].

Бо ривочи забони форсии дарӣ дар Бадахшон адабиёти форсизабоне ташаккул ёфт, ки ба қавли А.Н. Болдирев: «забони адабии онҳо гӯиши тоҷикии бадахшонӣ мебошад».

Забони форсӣ-тоҷикие, ки дар байни мардумони гуногунзабони Бадахшон ба сифати забони миёнҷӣ истифода мешавад ва бархе аз осори фолклории ин мардумон ба он гуфта шудааст, дар эроншиносӣ «межпамирский фарси» (форсии байнипомирӣ) ном гирифта, дорои вежагиҳои хоси худ аст. Чунонки А.Н. Болдирев зикр карда, «аҳамияти адабиёти Бадахшон низ дар ҳамин гӯиши бадахшӣ-тоҷикии он буда, ин забон дар ҳаёти таърихӣ ва фарҳангии он мардум нақши муҳим бозӣ кардааст» [5].

Бо таваҷҷуҳ ба далелҳо ва нукоти болоӣ метавон гуфт, ки густариши забони форсиро дар Бадахшон на вобаста ба мақоми шахсиятҳои алоҳида, балки дар контексти умумии ривочи забони форсии дарӣ дар Мовароуннаҳр баррасӣ ва таҳқиқ намудан мумкин аст.

Китобнома:

1. Абибов, А. Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон / А. Абибов. - Душанбе: Дониш, 1971. - 197 с.

2. Бартольд, В. В. Сочинения. Т. 3 / В. В. Бартольд. - М.: Наука, 1964. - 711 с.

3. Бичурин, Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1-2 / Н. Я. Бичурин. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.

4. Богорад, Ю. И. Рогские говоры таджикского языка / Ю. И. Богорад // Труды Института языкознания АН СССР. Т. VI. - М., 1956. - С. 131-182.

5. Болдырев, А. Н. Фольклор и литература Бадахшана: тезисы канд. дисс. / А. Н. Болдырев. - М., 1941.

6. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри

миёна. Китоби якум / Б. Гафуров. - Душанбе: Ирфон, 1983. - 704 с.

7. Искандаров, Б. Социально-экономические и политические аспекты истории памирских княжеств (X – первая половина XIX вв.) / Б. Искандаров. – Душанбе: Дониш, 1983. - 226 с.

8. История Горно-Бадахшанской автономной области. Т. 1. С древнейших времен до новейшего периода. - Душанбе: Пайванд, 2005. - 493 с.

9. Зарубин, И. И. К списку памирских языков // Доклады РАН. Серия В. - М., 1924. - С. 79-81.

10. Лашкарбеков, Б. Б. Старованджский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские и новоиранские языки. - М.: Восточная литература, 2008. - С. 61-109.

11. Мандельштам, А. Н. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до X в. н. э. / А. Н. Мандельштам. - Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1957. - 181 с.

12. Марко Поло. Книга / Марко Поло. - М.: Госиздат геогр. литературы, 1955. - 376 с.

13. Мирбобоев, А. Муқаддимаи филологияи эронӣ / А. Мирбобоев. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2015. - 342 с.

14. Пӯлодӣ, Т. Назаре ба рубоиёти пешазреволутсионии Бадахшон // Шарқи сурх. - 1952. - № 12. - С. 102-110.

15. Риттер, К. Восточный или Китайский Туркестан / К. Риттер. - СПб., 1898.

16. Розенфельд, А. З. Луғоти куҳан дар гӯйиши ванҷӣ // Номаи Пажӯишгоҳ. - 2010. - № 21. - С. 63-92.

17. Розенфельд, А. З. Ванджские и дарвазские говоры таджикского языка / А. З. Розенфельд. - Л.: ЛГУ, 1964. - 148 с.

18. Роҳнамои забонҳои эронӣ. Тарҷумаи форсӣ, зери назари Ҳусейн Ризоии Боғбедӣ. Ҷилдҳои 1-2. - Техрон: Қақнус, 1383-1385 ҳ.

19. Худуд-ул-олам ал-машриқ мин ал-мағриб. - Душанбе: Дониш, 1983. - 132 с.

20. Morgenstierne, G. Indo-Iranian frontier languages. Vol. 2 / G. Morgenstierne. - Oslo: Aschehoug, 1938.

РИВОЯТҲОИ МАРДУМИ БАДАХШОН ДАР БОРАИ НОМҲО**Абодуллоева Сафина Юсуповна⁴**

*Донишгоҳи давлатии Хоруғ
ба номи М. Назаршоев*

Таҳқиқи ривоятҳои мардуми Бадахшон дар бораи номҳо мавзуи баҳси мақолаи мазкур ба ҳисоб рафта, дар он заминаи умумии пайдошавии ин навъи ривоятҳо мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Ифодаи бештари номи ривоятҳо дар асоси номи одамон ва ё номи мавзёҳо сурат ёфта, ҳар яки онҳо мавқеи махсуси истифодабарии худро доранд. Дар мақола алоқамандии ривоятҳои мардуми Бадахшон бо онимҳо тариқи ду ҷанба: ҷанбаи мифологӣ-таърихӣ ва таърихӣ-маишӣ: зухуроти табиӣ ва ифодаи ҷойҳои муқаддаси таърихӣ ба роҳ монда шудааст. Асоси ривоятҳои гурӯҳи аввалро номҳои мифологӣ-таърихӣ ташикл дода, номгузорӣ гардидани ривоятҳои мифологӣ-таърихӣ бо номи қаҳрамони мифологиву таърихӣ мушаххас саҳт алоқамандӣ дорад. Ҷунонҷӣ: ифодаи унвони ривоятҳои: «Носири Хусрав ва Искандари Дарвозӣ», «Носири Хусрав, мор ва каргас», «Носири Хусрав ва роҳбалади ӯ», «Носири Хусрав ва Шохзиёӣ» бо номи Носири Хусрав – мутафаккири барҷастаи форсу тоҷик саҳт алоқамандӣ дорад. Гурӯҳи дигарро ривоятҳои таърихӣ-маишӣ ташикл медиҳанд, ки миқдори зиёди онҳо бо топонимҳое, ки таърихи пайдошавиашон бо номҳои одамон алоқамандӣ доранд, вобастагӣ доранд. Аз ҷумла: ривояти номгузорӣ кардани мавзеи «Сехргари Мансурбой» аз рӯи номи Мансурбой; ривояти номгузорӣ шудани ҷойи муқаддаси «Қадамгоҳи Имом Зайнулобиддин» аз рӯи номи шахсияти динии Имом Зайнулобиддин ва ғ. сурат ёфтааст.

⁴**Абодуллоева Сафина Юсуповна** – Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, кафедраи забони тоҷикӣ, доктори илмҳои филологӣ, профессор. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Иҷубов, 152. Тел.: (+992) 935342621; e-mail: safinaabodulloeva77@bk.ru.

Абодуллоева Сафина Юсуповна – Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева, кафедра таджикского языка, доктор филологических наук, профессор. Адрес: Республика Таджикистан,

ГБАО, г. Хорог, ул. Иджубова, 152. Тел.: (+992) 935342621; e-mail: safinaabodulloeva77@bk.ru.

Abodulloeva Safina Usupovna – Khorog State University named after M. Nazarshoev, Tajik language department, Doctor of philology sciences, professor. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. Ijubov, 152. Tel.: (+992)935342621; e-mail: safinaabodulloeva77@bk.ru.

Калидвожаҳо: ривоятҳо, алоқамандии унвони ривоят бо онимҳо, заминаҳои пайдоиши ривоятҳо, ҷанбаи мифологӣ-таърихӣ, ҷанбаи таърихӣ-маишӣ, зухуроти табиӣ, номгузориҳои остонҳо ва ҷойҳои муқаддас.

Легенды народов Бадахшана об именах

Темой обсуждения в данной статье является исследование легенд народов Бадахшана об именах, а также изучение общих основ возникновения этих преданий. Большинство названий легенд образовано на основе антропонимов (имён людей) или топонимов (названий местностей), каждое из которых имеет свою специфику употребления.

В статье связь легенд Бадахшана с онимами рассматривается в двух аспектах: мифолого-историческом и историко-бытовом. Последний включает в себя природные проявления и описание святых исторических мест. Мифолого-исторические имена составляют основу легенд первой группы, причём названия таких легенд тесно связаны с именем конкретного мифологического или исторического героя. Например, названия легенд «Насир Хусрав и Искандер Дарвазский», «Насир Хусрав, змея и гриф», «Насир Хусрав и его проводник», «Насир Хусрав и Шахзия» напрямую связаны с именем выдающегося персидско-таджикского мыслителя Носира Хусрава.

Другую группу составляют историко-бытовые легенды, значительная часть которых сопряжена с топонимами, чьё происхождение, в свою очередь, связано с именами определённых людей. Среди них: легенда о названии местности «Сехргари Мансурбай», связанная с именем Мансурбая; легенда о названии святого места «Место пребывания имама Зайнулобиддина», возникшая от имени религиозного деятеля — имама Зайнулобиддина, и др.

Ключевые слова: легенды, связь названий легенд с онимами, истоки происхождения легенд, мифолого-исторический аспект, историко-бытовой аспект, природные явления, наименование порогов и святых мест.

Legends of the Peoples of Badakhshan Regarding Onyms

The subject of this article is the study of the legends of the peoples of Badakhshan concerning names, focusing on the fundamental origins of these narratives. Most legend titles are derived from the names of local individuals or geographical locations, each holding a specific significance in its context of use.

In this article, the connection between the legends of Badakhshan and onyms is analyzed through two primary lenses: the mythological-historical aspect and the historical-domestic aspect. The latter encompasses natural phenomena and the designation of sacred historical sites. Mythological and historical names form the foundation of the first group of legends, where titles are closely linked to specific mythological or historical figures. For example, the titles of legends such as «Nasir Khusrav and Iskander of Darvaz», «Nasir Khusrav, the Snake and the Vulture»,

«Nasir Khusrav and His Guide» and «Nasir Khusrav and Shahzia» are directly related to the name of Nasir Khusrav, the outstanding Persian-Tajik thinker.

Another group consists of historical-domestic legends, a significant number of which are associated with toponyms (place names) originating from the names of specific individuals. Notable examples include the legend of the «Sehrgari Mansurbai» area, associated with the name Mansurbai, and the legend of the sacred site «Residence of Imam Zaynulobiddin», which is derived from the name of the religious figure Imam Zaynulobiddin.

Key words: legends, onyms in legend titles, origins of legends, mythological-historical aspect, historical-domestic aspect, natural phenomena, naming of rapids and holy places.

Афсонаву ривоят яке аз жанрҳои маъмули эҷодиёти даҳанакии ҳар як халқ ба шумор меравад, ки ҳар як халқу миллат дорои афсонаву ривояти хоси худ мебошад. Баъзан байни афсонаҳои мардуми гуногун умумияти сюжетӣ, баъзан умумияти персонажӣ ва ҳатто умумияти ғоявӣ ба назар мерасад, ки ин аз заминаи умумии пайдошавии ин жанр дар ҳаёти ҳар як халқ шаҳодат медиҳад. Мусаллам аст, ки дар баробари сюжети афсонаву ривоят дар онҳо вазифаи асосиро персонажҳои асосии он: мусбivu манфӣ адо мекунанд, ки ба воситаи онҳо устухонбандии сюжети афсонаву ривоят сурат меёбад. Дар баробари персонажҳо, инчунин дигар, дар афсонаву ривоятҳо мавзӯҳои гуногуни воқеиву афсонавӣ ёдрас мешаванд, ки макони баргузори фаъолияти онҳоро нишон медиҳанд. Таҳлилҳо нишон доданд, ки бештари номи ривоятҳо дар асоси номи одамон ва ё номи мавзӯҳо низ дар асоси онҳо номгузори гардида, ҳар як ном як ривояти томо дар бар мегирад. Дар адабиётшиносӣ ин зухуротро ифодаи санъати талмех тариқи ном ном мебаранд, ки баҳри риояи низоми шеър дар як сатри ҳаҷман хурд бо ифодаи як ном як ривоят ё тамсили калон нақл карда мешавад. Ифодаи номҳои хос – онимҳо дар ривояту афсонаҳо бештар роиҷ буда, пурра номгузори гардидани маҳз онҳо бо онимҳо ва ё ёдрас гардидани онимҳо дар сарлавҳаи ривояту афсона табиист, зеро шохиси асосии амалкунандаи онҳо онимҳо доништа мешаванд.

Омӯзиши ривояту афсонаҳои мардуми Бадахшон низ нишон дод, ки дар таркиби онҳо ифодаи онимҳо зиёд ба назар расида, ҳар яки онҳо мавқеи махсуси истифодабарии ҳудро доранд. Боиси қайд аст, ки алоқамандии ин жанрҳо бо номҳо аз рӯи ҷанбаи мифологӣ-таърихӣ ва таърихӣ-маишӣ: зухуроти табиӣ ва ифодаи ҷойҳои муқаддаси таърихӣ сурат меёбад.

Ривояту афсонаҳои гуруҳи аввали мардуми Бадахшон бештари вақт бо номҳои мифологӣ-таърихӣ алоқамандӣ дошта, ба ин гуруҳ афсонаву ривоятҳои: «Хӯҷаи Хизр ва Азроил» [14, 63], «Ландаҳур ва Хӯҷаи Хизр» [14, 64], «Юсуф ва Довуд пайғамбар» [14, 66], «Искандар

ва «Дахмаи Шохон» [14, 67], «Васияти Искандари Зулқарнайн» [14, 69], «Искандари Зарриншох» [14, 71], «Ҳазрати Алӣ (а) ва Қаҳқаҳа» [14, 76], «Чаҳор шайх ва Амалмирзо» [14, 86], «Саховати Ҳотами Той» [14, 89], «Ҳотами Той ва бародари ӯ» [14, 93], «Шоҳносири Хусрав ва ёрони ӯ» [14, 95], «Чанорҳои Шоҳносир ва Шоҳтолиб» [14, 98], «Носири Хусрав ва Искандари Дарвозӣ» [14, 99], «Носири Хусрав, мор ва каргас» [14, 101], «Носири Хусрав ва роҳбалади ӯ» [14, 102], «Носири Хусрав ва Шоҳзиёӣ» [14, 105], «Шайх Аттор» [14, 107], «Қалолиддини Румӣ ва Шамси Табрешӣ» [14, 109], «Шоҳбурҳониддин» [14, 114], «Осор аз Шоҳбурҳон» [14, 121], «Сӯфӣ Мубораққадм» [14, 123], «Искандари Зулқарнай ва Лукмони Ҳаким» [14, 130] ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Номгузорӣ гардидани ривоятҳои мифологӣ-таърихӣ бо номи қаҳрамони асосии он табиӣ буда, дар он ҳам ҷанбаи мифологӣ ва ҳам ҷанбаи таърихӣ ба он алоқаманд аз тарафи қаҳрамонон ифода мегардад. Номи Носири Хусрав – шоир, мутафаккири бузург, пири мардуми Бадахшон дар бисёр ривоятҳои мардуми Бадахшон ёдрас гардида, бо номи ӯ номгузорӣ гардидани бисёр мавзёҳои ҷуғрофию таърихӣ дар Бадахшон ба назар мерасад. Мисоли равшани гуфтаҳои болоӣ ривоят дар бораи «Чашмаи Носири Хусрав» шуда метавонад, ки чунин аст: «Дар қишлоқи Поршинев бо номи Носири Хусрав чашмае аст. Дар бораи он чашма байни мардум чунин ривоят паҳн гаштааст. Замоне Носири Хусрав аз қалъаи Барпанча¹ ба тарафи Поршинев мегузарад. Ёро касе пешвоз намегирад, ба суханонаш бовар намекунад. Мардум аз беобӣ азоб мекашиданд, наздаш чунин шарт мегузоранд: агар ӯ қудрат дошта бошад, ба мо об пайдо кунад. Носири Хусрав бародарашро мефармояд, ки асояшро дар байни қишлоқ ба замин халонад. Баробари ба замин халондани асояш аз он ҷо об ғаввора зада мебарояд. Оби он чашма тобистон хунуку зимистон гарм аст. Дар болои чашма як дарахти бед сабзидааст. Меғӯянд, ки ин бед асои Носири Хусрав мебошад. Ё асояшро дар паҳлуи чашма ба замин халонда, худаш рафта будааст» [14, 158]. Бо номи Носири Хусрав ривояти пайдошавии чашмаҳо дар байни деҳаҳои Баррӯшон ва Деррӯшон, дар бағали пуштакӯҳи назди деҳаи Барзуди ноҳияи Рӯшон, якҷанд ҷойҳои муқаддас, остонҳо ва ғайраҳо алоқамандӣ доранд.

Ҳар як ривоят дар бораи шахси мушаххаси асотирӣ ё таърихӣ буда, номи ӯ дар ривоят ё афсона дарҷ меёбад. Чунончӣ: ифодаи алоқамандии ривоятҳо бо номҳои тариқи ҷанбаи таърихӣ-маишӣ низ дар бисёр мавод ба назар мерасад, ки ин ҳодиса дар асоси ифодаи ҳодисаҳои таърихӣ, ҳодисаҳои табиӣ, пайдоиши ҷойҳои муқаддаси таърихӣ сураат ёфтааст. Ба гурӯҳи ривоятҳои таърихӣ-маишӣ ба номҳои одамону мавзёҳои ҷуғрофӣ вобаст: «Давлатшо ва духтари ботадираш» [14, 147], «Шоҳиризм - Шоҳхоразм аст» [14, 151], «Қалъаи

Нисур» [14, 154], «Сарои Баҳор» [14, 171], «Боғи Нӯшервони одил» [14, 173], «Дашти Саид Маҳмудшоҳ» [14, 174], «Танг» [14, 187], «Сардем» [14, 189], «Бадчорв» [14, 192], «Басид» [14, 194], «Шувчев ва Сумчев» [14, 196], «Ишкошим» [14, 198], «Мататаш, Салакаташ, Чароғаташ» [14, 198], «Аличул» [14, 200] дохил мешаванд.

Ривояти «Танг»: *Танг нӯми ди Носири Хусрав додҷ. Ёу гӯйо йа9ч йу-ваху йӯд-анд гал гӯйо на пӯнд вӯдҷ-ат на и-чӣз-га. Иу-йи бад лӯвҷ: «Ин танг асту худо вайра тангтар гардонад». К-ас там тарӯд ик-кид нӯм ми-ти нуст* [14, 187] / Номи Тангро гӯё Носири Хусрав ба он раво дидааст. Ё замоне ба ин ҷо омада будааст, ки ин ҷо на ягон роҳи дурусту на ягон чизи дигар доштааст. Ё баъд гуфтааст: «Чун ин ҷои танг аст, худо онро тангтар гардонад». Аз ҳамон рӯз номи Танг ба он насб шудааст (тарҷума).

Ривояти «Хувчев ва Сумчев»: *Маш қишлоқ дӯн-ҷат Хувчев лӯв-ен маш-анд йи давра Хӯвд падӯд арзӯн вуд. Зимистӯн то тобистӯн мардум дӯғ мизҷ. Ат йи-да Сумчев аз сум гӯйо. Йик-дис дара йаст-ди нахчӣр сум дӯнд гӣр сӯд...* [14, 196] / – Қишлоқи моро барои он Шувчев мегӯянд, ки он вақт он ҷо шир фаровон будааст. Мардуми мо тобистон чурғот ва дигар анвои ширӣ тайёр мекарданд. Деҳаи Сумчев аз сум гирифта шудааст (тарҷума).

Бояд қайд кард, ки бештари ривоятҳои мардуми Бадахшон бо топонимҳо – номи мавзеъҳо алоқамандӣ дошта, таърихи пайдошавии онҳо ба антропонимҳо – шахсиятҳои таърихӣ, динӣ алоқамандӣ доранд. Гурӯҳи ривоятҳои ба ҳодисаҳои табиӣ бо номҳо вобаста ривоятҳои: «Заминчунбӣ ва пайдоиши кӯли Сарез» [14, 203], «Сехргари Мансурбой» [14, 210] ташкил намуда, ривоятҳои пайдоиши остонҳо ва ҷойҳои муқаддас алоқаманд ба номҳо ривоятҳо дар бораи «Кӯҳи Ломиён» [14, 219], «Қадамгоҳи Имом Зайнулобиддин» [14, 222], «Шоабдуллои Парвозӣ» [14, 224], «Бибизайнаб» [14, 225], «Чашмаи Хӯчакалон» [14, 226], «Остони Питфунҷ» [14, 228], Остони «Сумби Дулдул» [14, 235], Остони «Чилтан» [14, 237], «Хоҷаи Лаъл» [14, 238], «Шоқамбари Офтоб ва пайғамбари Саидхусейн» [14, 242], «Хӯҷаи Хизр ва аждаҳор» [14, 244], «Чашмаи Абутолиб» [14, 251] мебошанд.

Ривояти «Сехргари Мансурбой»: Поёнтар аз Оқмамад, қарибии Чарсем' теппаи мавҷуд аст, ки дар бораи он мардум чунин нақл мекунад: «Гӯё давраи қадим дар ин ҷо як қишлоқи обод будааст. Дар қишлоқ шасту се буна зиндагӣ мекарданд. Дар ин ҷо Мансурбой ном бойи золим зиндагӣ мекардаст. Рӯзе фасли тирамоҳ мардумро ба дараи гандум даъват кардааст. Аз ӯ як сеҳргар будааст. Мансурбой ба ӯ гуфтааст, ки офтобро чунон бандад, ки ғуруб накунад. Сеҳргар ҳам офтобро мебандад. Мансурбой ба одамон гуфтааст, ки онҳо то ғуруби офтоб даррав кунанду баъд раванд. Онҳо хеле монда мешаванд, лекин

ҳеҷ не ки офтоб ғуруб кунад. Назди бой рафта арзи ҳол мекунад. Ё ба онҳо мегӯяд: «То ғуруби офтоб кор кунед». Онҳо илоҷи дигар наёфта, бо бой ва бо одамонаш ҷанг мекунад, лекин шикаст меҳӯранд. Аз ноилоҷӣ бо фаро расидани шаб ба худо илтиҷо мекунад, ки онҳоро аз зулми Мансурбой ҳалос кунад. Пагоҳӣ кӯҳ ғалтида он қишлоқро паҳш кардааст. Мансурбой ва ҷодугар ҳам дар зери кӯҳ мондаанд» [14, 210].

Ривоятҳо дар бораи ҷойҳои муқаддас мисоли равшани бо ғайолияти бевоситаи шахсони мушаххас пайдо шудани онҳо шуда метавонад. Чунончӣ:

Ривояти «Шоабдуллои Парвозӣ»: «Дар қишлоқи Сижд, ҷамоаи Сучон дар болои теппа мазори гумбаздор аст. Дар мақбараи кӯҳна, ки баландиаш се метр ва бараш ду метр аст, Шоабдулло ном шахси таърихӣ мадфун аст. Нақл мекунад, ки Шоабдулло лақаби Парвозӣ доштааст. Чунки вай аз болои санге ба болои санги дигар мепаридаст. Ё дар як рӯз аз қишлоқи Сижд то қалъаи Барпанҷаи Афғонистон, ки беш аз дурӯза роҳ аст, рафта меомадааст. Агар ё дар ягон ҷо пайдо мешуду ба таъаш ягон чиз намефорид, якбора ғайб мезадаст. Ёро дар қишлоқ кам медиданд. Умраш дар ҳамин қишлоқ ба охир расидааст.

Тахминан соли 1802 дар ҳамин қишлоқ вафот кардааст. Мақбарааш хеле кӯҳна шудааст. Баъди як сол онро таъмир мекунад. Ҳар кас, ки аз наздаш гузарад, ба номи ё он ҷо чизе садақа мегузорад» [14, 224].

Ривояти «Ҳочаи Лаъл»: «Дар қишлоқи Систи ноҳияи Ишқошим мазоре аст машҳур ба номи «Ҳочаи Лаъл». Аз рӯи ривоят аввалин бор ғуё лаълро аз Кӯҳи Лаъл Сулаймон пайғамбар бо қувваи девон ба даст овардааст ва ангуштарине, ки Сулаймон доштааст, нигинаш аз лаъли ҳамин ҷо будааст. Сулаймон пайғамбар, он замон ки бо девон лаъл истихроҷ мекунад, дар деҳаи Сист, дар он ҷое, ки акнун мазори Ҳочаи Лаъл ҷой гирифтааст, хайма зада, зиндагӣ кардааст. Он ҷоро мардуми маҳал то ба имрӯз зиёрат мекунад» [14, 238].

Таҳқиқи ривоятҳои мардуми Бадахшон нишон дод, ки бештари онҳо бо номи шахсони таърихӣ, мифологӣ, номи мавзёҳои ҷуғрофӣ машҳур гардида, ривоят дар бораи ин ё он оним ба таърихи мухтасари пайдошавиашон ишора мекунад. Тарқиқ номҳои гуногуни ашхосу мавзёҳои мифологиву таърихӣ дар баробари пайдоишашон, инчунин дигар, ба хусусияти милли-фарҳангии мардуми Бадахшон, этномаданияти ҳамин сарзамин ишора мешавад. Аз матни ривоятҳо маълум мегардад, ки дар маркази онҳо антропонимҳо – ҳамчун персонажи асосӣ истода, тарқиқ шохис - антропонимҳо номгузори мавзёҳо сурат меёбад, ки ин зухурот барои номгузори ривоятҳои мардуми Бадахшон хизмат мекунад.

ЗАБОНШИНОСӢ

Китобнома:

1. Амонов, Р. Афсонаҳои халқи тоҷик / Р. Амонов. - Душанбе: Ориёно, 2001. - 375 с.
2. Афсонаҳои ҳаёти -маишии мардуми Бадахшон / муқаддима, тавзеҳот ва луғоти Г. Ризвоншоева. - Душанбе, 2012. - 220 с.
3. Ёҳақӣ , Муҳаммад Ҷаъфар. Фарҳанги асотир ва интишороти дoston дар адабиёти форсӣ / Муҳаммад Ҷаъфар Ёҳақӣ . - Техрон: Суруш, 1375 х. - 596 с.
4. Климович, Л. И. Қуръон, пайдоиш ва асотири он / Л. И. Климович. - Душанбе: Ирфон, 1990. - 239 с.
5. Қасас-ул-анбиё. - Душанбе: Ориёно, 1991. - 398 с.
6. Қурбонхонова, Н. М. Асотир ва ривоятҳо (дар бораи ҳайвоноту паррандагон) / Н. М. Қурбонхонова. - Душанбе: Нодир, 2003. - 93 с.
7. Қурбонхонова, Н. М. Устураи ҷонварон дар фолклори Бадахшон / Н. М. Қурбонхонова. - Душанбе: Дониш, 2015. - 145 с.
8. Лаъли кӯҳсор. Ривоятҳо дар бораи Ҳаким Носири Хусрав / мураттибон: Н. Шакармамадов, Н. Ҷонбобоев. - Душанбе: Маърифат, 2003. - 86 с.
9. Ризвоншоева, Г. Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон (таҳқиқи гоӣ ва образ) / Г. Ризвоншоева. - Душанбе, 2011. - 256 с.
10. Романовская, Е. Е. «Тошбек и Гулқурбон» (Памирская народная сказка) / Е. Е. Романовская // Советская музыка. - 1937. - № 7. - С. 45-67.
11. Сарчашмаи ривоят - воқеият (ривоятҳои Ваҳон) / мусанниф ва мураттиб Н. Шакармамадов. - Хоруғ, 2007. - 39 с.
12. Шарифов, Худой . Маъно ва мафҳуми афсона дар адабиёти асрҳои миёна / Худой Шарифов // Масъалаҳои фолклори кишварҳои форсзабон. - Душанбе, 1998. - С. 16-21.
13. Шакармамадов, Н. Остонҳо - осори таърих ва фарҳанги мардум (Тадқиқи зиёратгоҳҳои Кӯҳистони Бадахшон) / Н. Шакармамадов. - Хоруғ: Логос, 2010. - 244 с.
14. Фолклори Помир. Асотир, ривоят ва нақлҳо. Ҷилди 2 / муҳаррирони масъул: Х. Додихудоев, А. Каримова; мураттиб Н. Шакармамадов. - Душанбе: Империял-групп, 2005. - 431 с.
15. Фолклори Помир. Афсонаҳои ҳаёти -маишии мардуми Бадахшон. Ҷилди 3 / мураттиб ва муаллифи муқаддима Н. Шакармамадов. - Хоруғ, 2011. - 366 с.
16. Фолклори Помир. Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон. Ҷилди 4 / мураттиб ва муаллифи муқаддима Г. Ризвоншоева. - Хоруғ, 2012. - 135 с.

УДК: 811.221'373.6:811.221.32(038)

**ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ИРАНСКИХ ЯЗЫКОВ ДЖОЙ
ИОСИФОВНЫ ЭДЕЛЬМАН И ЕГО РОЛЬ В ИЗУЧЕНИИ
ВОСТОЧНОИРАНСКИХ ЯЗЫКОВ
Каландаров Тохир Сафарбекович⁵**

Институт этнологии и антропологии РАН

*Луғати этимологии забонҳои эронии Ҷой Иосифовна Эделман ва
нақши он дар омӯзиши забонҳои шарқӣ эронӣ*

Мақола ба қору фаъолияти эрониносии машҳури рус Ҷой Иосифовна Эделман дар арафаи 95-солагии ӯ бахшида шудааст. Роҳи бисёрсолаи илмӣ ӯ дар Тоҷикистон оғоз ёфтааст. Дар мақола саҳми бузурги ӯ дар омӯзиши забонҳои эронӣ, бахусус эронии шарқӣ (бадахшонӣ) ва яғнобӣ нишон дода шудааст.

⁵**Каландаров Тохир Сафарбекович** – Институти этнология ва антропология Академияи илмҳои Русия, номзади илмҳои таърих, ходими калони илмӣ. Нишонӣ: Федератсияи Русия, ш. Москва, хиёбони Ленинский, 32 А. Тел.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

Каландаров Тохир Сафарбекович – Институт этнологии и антропологии Российской академии наук, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник. Адрес: Российская Федерация, г. Москва, Ленинский проспект, 32А. Тел.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

Kalandarov Tokhir Safarbekovich - Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences, candidate of Historical Sciences, Senior Researcher. Address: Russian Federation, Moscow, Lenin Avenue, 32A. Tel.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

Диққати асосӣ ба қори бунёдии ӯ – луғати бисёрчилдаи этимологии забонҳои эронӣ равона карда шудааст, ки қисмати бузурги лексикаро ба низом дароварда, таҳқиқоти эталонӣ гардид ва самти рушди эронистикаро дар даҳсолаҳои оянда муайян кард. Аҳамияти асарҳои ӯ барои ҳифзи мероси забонӣ, таҷдиди таърихӣ ва фарҳангӣ таъкид карда мешавад. Муаллиф менависад, ки қори Эделман на танҳо арзиши забониносии, балки арзиши таърихӣ фарҳангӣ низ дорад, ки ба ҳифзи мероси забонӣ ва таҷдиди гузаштаи халқҳои эронӣ кӯмак мекунад.

***Калидвожаҳо:** Тоҷикистон, Ҷой Иосифовна Эделман, эрониносии, забонҳои шарқӣ эронӣ, этимология, луғат.*

***Этимологический словарь иранских языков Джой Иосифовны Эдельман и её
роль в изучении восточноиранских языков***

Статья посвящена выдающемуся российскому иранисту Джой Иосифовне Эдельман в преддверии её 95-летия. Освещается её многолетний

научный путь, начавшийся в Таджикистане, и огромный вклад в изучение иранских языков, в особенности восточноиранских (памирских) и ягнобского. Основное внимание уделено фундаментальному труду исследователя — многотомному «Этимологическому словарю иранских языков», который систематизировал огромный пласт лексики, стал эталонным исследованием и определил вектор развития иранистики на десятилетия вперед. Подчеркивается значение её работ для сохранения лингвистического наследия, а также для исторической и культурной реконструкции прошлого иранских народов. Автор отмечает, что труды Д. И. Эдельман представляют исключительную ценность не только для лингвистики, но и для истории культуры в целом.

Ключевые слова: Таджикистан, Джой Иосифовна Эдельман, иранистика, восточноиранские языки, этимология, этимологический словарь.

The Etymological Dictionary of Iranian Languages by Joy I. Edelman and Her Role in the Study of Eastern Iranian Languages

The article is dedicated to the outstanding Russian Iranist Joy Iosifovna Edelman on the occasion of her 95th anniversary. It highlights her extensive scientific career, which began in Tajikistan, and her immense contribution to the study of Iranian languages, particularly the Eastern Iranian (Pamir) and Yaghnobi languages. Primary attention is given to her fundamental work—the multi-volume "Etymological Dictionary of Iranian Languages." This monumental study systematized a vast corpus of vocabulary, established a methodological benchmark, and defined the trajectory of Iranian linguistics for decades to come. The article emphasizes the significance of her research for the preservation of linguistic heritage and for the historical and cultural reconstruction of the Iranian peoples' past. The author concludes that Edelman's scholarship possesses not only linguistic importance but also profound socio-cultural value, serving as a vital tool for documenting and preserving the history of Iranian nations.

Key words: Tajikistan, Joy Iosifovna Edelman, Iranian studies, Eastern Iranian languages, etymology, etymological dictionary.

В декабре текущего года выдающийся иранист, профессор Джой Иосифовна Эдельман отмечает свой 95-летний юбилей. Ее научный путь – пример самоотверженности и безграничной преданности науке. Выпускница филологического факультета МГУ им М.В. Ломоносова, она начала свою научную карьеру в Таджикской ССР в Институте языка и литературы имени Рудаки. Именно здесь – на таджикской земле, молодая Джой Иосифовна приобщилась к «живому полю» лингвистики. В тогдашнем Сталинабаде (ныне Душанбе) она общалась с носителями таджикского языка и бесписьменных восточноиранских языков. Любовь к Таджикистану и его языкам Джой Иосифовна сохраняет до сих пор. При каждой встрече она с теплотой и трепетом вспоминает о таджикском народе.

ЗАБОНШИНОСИ

С 1958 г. Джой Иосифовна работает в Институте языкознания АН СССР (ныне РАН). Сектор иранских языков этого института стал местом притяжения для всех исследователей иранского мира (в широком смысле этого слова). Здесь всегда можно было встретить аспирантов и докторантов разных национальностей – осетин, таджиков, иранцев, афганцев, белуджей, курдов и других. Сама Джой Иосифовна также неоднократно бывала на родине этих народов, кропотливо собирая лингвистический материал. Один из ее учеников из Таджикистана – поэт Абдукодир Алави пишет:

*Гаҳ савора, гоҳ пиёда деҳ ба деҳ,
Ҳарфу сӯҳбат бо ҳазорон доиштед.
Чинда чинда, вожаҳо бардоштед,
Дар замиру қалб ҳамоно коштед.
Кишти заҳматҳоятон ҳосил бидод,
Қав на, бал гандум аз он бардоштед.*

Верхом, пешком в селеньях и ущельях

Встречались Вы с людьми.

И Слово за словом Вы по крупинкам собирали

И в свое сердце засевали.

Неутомимый труд дал всходы,

Нет, не ячмень, но – вечные плоды – пшеничный мед [1, 13–15].

Многочисленные экспедиции в высокогорные кишлаки Таджикистана и Афганистана стали для неё источником бесценного языкового материала. Она одинаково любит как большие языки, с богатой письменной литературой, так и малочисленные бесписьменные языки, которые находятся на грани исчезновения. Джой Иосифовна работает на стыке двух наук – лингвистики и этнологии. Записывая тексты, она также общается с носителями уникальных языковых традиций. Таким образом благодаря ее работам этнологи получают дополнительные материалы для своих изысканий, а народные традиции получают вторую жизнь.

Фото 1. Д.И. Эдельман и Б.Б. Лашкарбеков. Фото 2. Д.И. Эдельман во

время работы с информантом. Из личного архива Б.Б. Лашкарбекова. Благодарим семью Лашкарбековых за предоставленные фотографии.

Результатом этой титанической работы стал целый ряд фундаментальных монографий и статей. Её кандидатская диссертация, посвящённая язгулямскому языку, и докторская, «Проблемы исторической фонологии иранских языков», стали эталонными исследованиями на соискание ученых степеней кандидата и доктора наук.

В мире иранистики появление этимологического словаря является событием эпохальным. Мы согласны с мнением осетинского исследователя Ю.А. Дзиццойты, который данный многотомный словарь считает вершиной научной деятельности Д.И. Эдельман [3, 88]. Данный труд Джой Иосифовны Эдельман на десятилетия вперед определил вектор развития этой области знания. На сегодняшний день уже опубликованы шесть томов этого словаря (три первые тома были написаны в соавторстве с В.С. Расторгуевой). Его роль в изучении именно восточноиранских языков невозможно переоценить, так как в нем был впервые систематизирован и осмыслен огромный пласт лексики, остававшийся ранее на периферии общего индоевропейского и иранского языкознания.

Главная уникальность словаря Д.И. Эдельман заключается в его сравнительно-историческом подходе, охватывающем все известные иранские языки, как живые, так и мертвые. Однако если по западным языкам (таджикскому/персидскому, курдскому, талышскому и др.) существовали более или менее разработанные этимологические ресурсы, то восточная ветвь, представленная языками, часто

имеющими ограниченное число носителей и сложную географию распространения, оставалась «*terra incognita*».

В этимологическом словаре читатель не просто видит перевод слова, а может проследить его судьбу на протяжении тысячелетий, выявить фонетические законы, действовавшие в каждом из языков, и обнаружить архаизмы, сохранившиеся в маленьких изолированных языковых сообществах.

Значение словаря Д.И. Эдельман для восточноиранской филологии проявляется в нескольких ключевых аспектах. Во-первых, словарь сохраняет и систематизирует уникальные лингвистические материалы. Многие восточноиранские языки, особенно памирские, являются бесписьменными или младописьменными. Их лексика фиксировалась в основном в трудах полевых лингвистов, часто разрозненно. Эдельман проделала титаническую работу по сбору, проверке и унификации этих данных, введя их в широкий научный оборот и поместив в единую сравнительную сетку. Ее словарь стал надежным ориентиром и отправной точкой для любого исследования в этой области. Во-вторых, Д.И. Эдельман в словаре выявляет восточноиранский субстрат многих слов и терминов. Таким образом словарь наглядно демонстрирует, что восточноиранские языки – не просто периферийная группа, а хранилище древнейшей лексики, часто утраченной в западных языках. Благодаря труду Эдельман стало очевидно, что многие слова, считавшиеся заимствованиями в персидский или таджикский из арабского или тюркских языков, на самом деле имеют исконно восточноиранское происхождение. Это меняет представление о лингвистической истории региона.

Словарь является хорошим инструментом для исторической и культурной реконструкции. Этимология – это ключ к истории народа. Прослеживая семантические цепочки в словаре, можно реконструировать элементы материальной и духовной культуры древних иранцев, их миграционные пути, контакты с соседними народами (индоарийскими, тюркскими, дардскими). Для изолированных памирских таджиков, чья письменная история скудна, словарь Д.И. Эдельман становится бесценным источником их исторической памяти.

Этот труд утвердил статус восточноиранских языков как полноценной и невероятно ценной лаборатории для исторического языкознания. Он показал, что в горных регионах Таджикистана (ГБАО и Ягнобская долина) и Гиндукуша сохранились живые свидетельства далекого прошлого всех иранских народов. Работа Д.И. Эдельман – это монументальный вклад не только в российскую, но и в мировую науку, обеспечивающий преемственность знаний и открывающий новые

горизонты для будущих поколений лингвистов-иранистов.

Приведем некоторые примеры из словаря, доказывающие ценность этого многотомного труда. Как известно, в зороастризме земля считается чистой, а тело умершего человека – нечистым, и по зороастрийской традиции живые старались не допустить соприкосновения трупа с землей. Традиция оберегать землю от осквернения сохранилась до наших дней в некоторых районах ГБАО. Например, в Бартанге под телом умершего на нарах в памирском доме устилают траву. Обкладка боковых стенок могилы камнями также свидетельствует о сохранении зороастрийского обряда. Такой тип могилы является прообразом каменных дахма. Зороастрийское слово *дахма* означает площадку для выставления трупа. Примечательно, что от данного слова и происходит слово *остон* (авест. *as +dhā-na* – костехранилище, согласно В.С. Расторгуевой и Д.И. Эдельман [4, 234], который сохранился и поныне в памирских языках и означает святилище. Возможно, нынешние остоны на Памире когда-то играли роль костехранилищ для тогдашних горцев – зороастрийцев.

Известно, что зороастрийцы строили специальные дома для умерших, как бы временные могилы, которые по-авестийски называются *kata*. Х. Бартоломе приводит варианты его перевода на немецкий язык как *каморка* (*Kammer*), *кладовая* (*Vorratskammer*) и *келья, подвал?* (*Keller*) [14, 432]. В полном словаре авестийского языка слово *kata* переведено как *жилище* [15, 123]. Примечательно, что в ягнобском языке это слово сохранился почти в первозданном виде как *kat* – дом, а на язгулёмском языке *kū'd* – дом [2, 345; 9, 341].

Этимологический словарь Д.И. Эдельман большое значение имеет для изучения ягнобского языка, который сохранился в долине Ягноб в Республике Таджикистан. Многие слова ягнобского языка восходят к древнеиранскому языку, и словарь помогает исследовать их историю. К примеру, берем современное ягнобское слово *virod* – брат [9, 12]. В.С. Расторгуева и Д.И. Эдельман происхождения этого слова связывают с авестийским *bratar* [5, 178].

Джой Иосифовна в своих лингвистических работах, в первую очередь в этимологическом словаре делает блестящую конструкцию культурного ареала распространения иранских языков. К примеру, многозначный исламский термин *дин*, который обычно ассоциируется с понятиями религия и вера, далеко не всегда означает веру в единого Творца. Например, в Авесте слово *daē-nā* в первом значении переводится как «вера, религия», а во втором — «совокупность мыслей и поступков» [5, 297] Далее В. С. Расторгуева и Д. И. Эдельман, анализируя происхождение термина *дин*, связывают его со среднеперсидским *dēn*, классическим персидским *dīn* и современным

персидско-таджикским *dīn* – религия. Что касается арабского *dīn* и его совпадения с аналогичным персидским словом, авторы объясняют это фонетическим сходством и семантической близостью [5, 298-299].

В своей другой работе «К этимологии обозначений веры-религии и веры-доверия в иранских языках» Д.И. Эдельман подробно пишет об этимологии обозначений веры-религии и веры-доверия в иранских языках. Она не просто описывает фонетические соответствия, но и блестяще демонстрирует, как за словами стоят целые культурные и мировоззренческие комплексы, взаимодействие которых определяет семантику терминов на протяжении тысячелетий. Автор привлекает обширный материал из древних (авестийский, древнеперсидский), средних (среднеперсидский, парфянский, согдийский) и новых (персидский, таджикский, осетинский, курдский и др.) иранских языков. Эдельман восстанавливает праформы (*dainā-*, *uar-*) и убедительно связывает их с индоевропейскими корнями (*dei-**, *uer-*). Д.И. Эдельман не ограничивается констатацией значений, а раскрывает их внутреннее содержание, «внутреннюю форму» слова, показывая, какие концепты легли в основу терминов. Ее исследование выходит за пределы лингвистики, интегрируя данные истории, этнологии, религиоведения и искусства для объяснения семантических сдвигов и устойчивости значений терминов веры-религии и веры-доверия. Выше мы уже говорили об анализе слова *dīn*. Д.И. Эдельман прослеживает его сакрализацию: от значений «свет, день, небесный свет» к «свету истины» и, наконец, к устоявшемуся религиозному термину «вера, религия» в зороастризме. Указание на возможное влияние омонимичного авестийского *daēnā-* II («внутренняя сущность, духовное "я"») обогащает картину, показывая, что иранское понятие религии было комплексным, объединяющим идеи света, истины, понимания и духовности. В этой своей работе Д.И. Эдельман не просто констатирует факт заимствования, но и подробно разбирает семантику арабского корня *dūn*, связывая его с идеями «долга, обязанности, правосудия, подчинения». Это создает семантический контраст с иранским понятием. Ключевым выводом этой части является тезис о том, что после арабского завоевания и исламизации форма слова (*dīn*) была заимствована и закреплена как термин для обозначения религии (ислама), однако его «внутреннее содержание» у ираноязычных народов могло сохранять доисламские черты. Блестящей иллюстрацией этой гипотезы служат приведенные автором примеры из искусства и быта. В литературе часто можно увидеть тезис о том, что ислам запрещает изображать живых существ. Д.И. Эдельман показывает несоблюдение исламского запрета на изображения живых существ, что демонстрируется на примере персидских миниатюр,

настенных росписей и даже декора мусульманских медресе (Медресе Шер-дор с солнечным ликом). Другими словами, Д.И. Эдельман показывает, как исторически изменилось значение слова *dīn*. Она пишет: «Однако жизненный уклад, литература и изобразительное искусство ираноязычных народов в средневековый, уже «исламский» период свидетельствуют о том, что старая доисламская «иранская» внутренняя сущность термина, подразумевавшая определенное видение мира, во всяком случае, в среде творческих личностей, сохранялась, а возможно и преобладала. Это проявляется, в частности, в том, что некоторые запреты, которые традиционный ислам налагал на быт и на искусство, в ираноязычной среде не соблюдались» [10, 145]. Эти примеры превращают лингвистическое исследование в увлекательное историко-культурное эссе, доказывая, что языковая форма может быть лишь оболочкой, скрывающей глубокие пласты архаичного мировоззрения.

Анализируя концепт «вера-доверие», Д. И. Эдельман пишет: «Названия веры-доверия в классическом персидском языке (и в его продолжениях: современных таджикском и персидском языках) восходят к праиранскому корню **uaγ*- ‘верить, быть уверенным; доверие, credit; истина’. Корень восходит к индоевропейскому **ueg*- в значениях ‘верить, быть уверенным; уверять; доверие; истина’» [10, 147]. Автор демонстрирует богатство словообразовательного гнезда и широту ареала распространения этих слов, от древних языков до современных. Важным наблюдением является то, что слова, обозначающие веру-доверие, хотя и могли иногда использоваться в религиозном контексте (как в авестийском или хорезмийском), так и не подверглись полной сакрализации и терминологизации в значении «религия». Их основная семантика осталась в сфере личного доверия, уверенности, кредита (что подтверждается значениями слов, связанных с залогом и залогом – *gerou, garav*). Д.И. Эдельман показывает, что такие таджикские слова как *bovar* - ‘вера, доверие’, в сочетаниях *bovar kardan/bovar doštan* ‘верить; доверять, надеяться’ восходят к праиранскому корню **uaγ*- ‘верить [10, 149].

Как видим анализ статьи Д.И. Эдельман «К этимологии обозначений веры-религии и веры-доверия в иранских языках» как и в целом этимологический словарь иранских языков демонстрируют культурный диалог (и сопротивление) через язык. Эдельман показывает, что даже при формальном принятии чужой религиозной терминологии (араб. *dyn*) народ может столетиями сохранять в ней свое, глубинное, архетипическое содержание (иран. «видение мира», связанное со светом). Это ценный вклад не только в иранистику, но и в теорию культурных контактов. Работы Джой Иосифовны Эдельман

служат эталоном для историко-семантических работ. Они демонстрирует, что лингвистика – это не просто наука о звуках и грамматике, но и мощный инструмент для проникновения в духовный мир древних и средневековых обществ.

Многотомный словарь задуман как полномасштабный этимологический словарь, охватывающий лексическое наследие всей иранской группы индоевропейской семьи языков – от древнейших памятников (авестийский, древнеперсидский) до современных языков и диалектов (персидский, таджикский, пушту, курдский, осетинский, памирские, прикаспийские и многие другие). До появления данной работы иранистика опиралась на ряд важных, но либо устаревших, либо неполных работ. Эдельман, продолжая традиции российской иранистической школы (В. И. Абаев, В. С. Расторгуева), предприняла титаническую попытку создать сводный, актуальный и максимально полный ресурс.

Каждый том словаря – это не просто список слов, а глубокое историко-филологическое исследование каждой лексемы. Шестой том (на сегодняшний день последний том) продолжает эту традицию, фокусируясь на одной из самых сложных и интересных частей фонетического инвентаря – рядах, связанных с гортанными и палатальными звуками, что всегда представляет особую сложность для этимолога из-за многочисленных фонетических переходов, заимствований и семантических сдвигов.

Структура шестого тома выдержана в едином стиле со всеми предыдущими. Словарь построен по алфавитно-гнездовому принципу. Заглавным словом является реконструированная праиранская (или, где это возможно, праиндоиранская) лексема, представленная в традиционной фонетической транскрипции. Далее следует исчерпывающая подборка рефлексов этой лексемы во всех известных иранских языках, как живых, так и мертвых.

Рассмотрим методологию на примере одной из словарных статей. Возьмем, к примеру, реконструированный корень *pitar* – отец [13, 303]. Д.И. Эдельман этимологию данного слова приводит из арийского *pitar* – «отец». Далее она в словаре приводит распространения этого термина в разных языках, начиная от древнеиранского, авестийского, латинского, парфянского, согдийского и кончая современными осетинским, таджикским и восточноиранскими языками [13, 303-304]. Д.И. Эдельман не только прослеживает историю слово *pitar* – отец, но и рассматривает этимологию производных слов – рассматривает алгебру родства (дядя, тётя, отчим) [13, 306-307].

Очень интересным является рассуждения Д.И. Эдельман относительно термина *bagā+putra*, где *bagā* как известно «Бог». Для

примера, она рассматривает классическое персидское слово *faghfur* для обозначения китайского императора. Как известно, данное слово часто встречается в таджикско-персидской классической литературе. К примеру, Фирдоуси в «Шахнаме» пишет:

*Яке номае сӯи фағфури Чин,
Навиштанд бо сад ҳазор офарин.
Ба Чин андаромад ба ҳангоми хоб.
Сарафроз фағфур бинвохташ [7, 315].*

Турана глава приступает к письму,
Властителю Чина; стократно ему.
Умчался и к вечеру Чина достиг.
Посланца фагфур обласкал, ободрил [8, 410].

Д.И. Эдельман говоря об этимологии слово *faghfur* пишет: «Классическое персидское *faghfur* обозначение китайского императора, который титуловался как «сын Неба»...название заимствовано из согдийского ...*baga putra*, либо из парфянского *bahrpuhr* “принц; сын Бога”, которое употреблялось для обозначения Иисуса Христа, а во множественном числе – в значениях ангелы; божественные сущности» [13, 321].

Интересным является реконструкция религиозных терминов иранской мифологии. К примеру, Ахриман – верховное божество зла в зороастризме этимологически связано с **ans-* 'ненавидеть, враждовать' – из арийского **as-ra-id.*, производного от арийского глагола **ans*. Имя восходит предположительно к индоевропейскому **ns-ra* – связанному с глаголом и.-е. **ens-* 'враждовать, ненавидеть; иметь враждебный умысел' [4, 100].

Таким образом, В.С. Расторгуева и Д.И. Эдельман в анализе данного термина прослеживают лингвистическую историю термина Ахриман от обычного прилагательного со значением 'злой' через сложное слово **ahra-manu*. Они демонстрируют языковую преемственность. Они показывают, как одна лексема сохраняется и трансформируется на протяжении тысячелетий, от праиндоевропейского состояния до современных языков (персидского, таджикского, осетинского). Анализ показывает, как язык фиксирует и развивает важнейшие философско-религиозные концепты. Заимствование авестийского *Angra Mainyu* в более поздние иранские языки как сакрального имени указывает на глубокое влияние зороастризма [4,101].

Следующий пласт примеров – это божества-«эманации» или язаты, олицетворяющие абстрактные понятия. Например, Митра (др.-перс. *Mithra-*), бог договора, солнца и справедливости. Его имя

происходит от корня **mei-* («соединять», «скреплять»), что напрямую связано с понятием взаимности, договора и клятвы [12, 366]. Анализируя неясные и дискуссионные этимологии данного термина Д.И. Эдельман пишет: «Праиранское или древнеиранское диалектное *mitra-ropa*, с компонентом *ropa* – ‘сохраняющий, оберегающий’ может относиться как к договору, доверию, дружбе, так и к ласке, любви» [12, 370].

Этимология показывает, как социально значимый институт договора был персонифицирован в могущественное божество, чей культ вышел далеко за пределы Ирана. Таким образом, зороастрийский пантеон, запечатленный в этимологическом словаре, предстает не как набор готовых догм, а как живой, развивающийся организм.

Мы видим, как абстрактные качества (**ahra-* «злой») превращаются в персонифицированные сущности (Ангра-Майнью). Также социальные понятия и титулы (**ahura-* «господин») становятся именами верховных богов (Ахура-Мазда). Фундаментальные социальные институты (договор, клятва) обретают божественное воплощение (Митра). Д.И. Эдельман пишет: «Имя божества Митры широко представлено в производных именах, включая имена собственные, патронимы зороастрийцев, сакральные имена, астрономические и календарные термины» [12, 369].

Этимологический словарь иранских языков оказывается не просто лингвистическим инструментом, а своего рода археологической лопатой, которая позволяет вскрыть глубинные смысловые пласты. Он демонстрирует, что язык был для древних иранцев не просто средством общения, но и основным инструментом осмысления мира, где рождение слова было актом богопознания. Каждая реконструированная праформа – это не только звук, но и семя, из которого проросло целое мироздание с его светлыми богами и демонами тьмы.

Многие слова на памирских языках сохранили свои древнее значение и корнями также уходят к древнеиранскому или авестийскому языку. Таких слов достаточно много. Для примера приведем некоторые из них: шугнано-рушанское слово *uīw* от авестийское *aeva* – один [4, 135]. Шугнанское слово *karš* от авестийского «тащить», «тянуть» [11, 298]. Сегодня в шугнанском языке сохранилось это слово в данном значении. Авестийское слово *kas* – «видеть», «замечать» сохранилось в современном ишкашимском языке в виде *kas* – «смотреть», «глядеть», «присматривать» [11, 324–325]. Шугнанское слово *pirō* впереди от авестийского *parāta* – впереди [13, 155]. Шугнанское слово *bang* – конопля – к авестийскому *bangha* – конопли [5, 82], шугнанское слово

būq (ж.р. *baq*) – выпуклый; круглый, округлый – от авестийского слова *baug(a)* – изгиб; выпуклость, округлость [5, 148]. Шугнано-рушанское слово *bun*, в первом значении «основание», «подножие» – от авестийского *buna* – основа; дно, низ; опора, основание [5, 187]. Шугнанское *čak* – от авестийского *čak* – капать; лить, литься [5, 211]. Шугнанское слово *bā* – поцелуй, от авестийского *bā*, звуко-символическое поцелуй [5, 136]. Шугнанское слово *δēw* – дэв; нечистая сила, злой дух, от среднеперсидского *dēw* – демон, дьявол [5, 307], шугнанское слово *farx* – фыркать, хрипеть от авестийского *farx* – сопеть, фыркать [6, 68], рушанское слово *γaδa* от авестийского *gada* – мальчик, юноша [6, 301], шугнанско-рушанское слово *garδ* – кружиться от авестийского слова *garv* – вращаться [6, 196], шугнанско-рушанское слово *garδa* – лепешка от авестийского *gartana* – круглый [6, 200].

Публикуя первый том словаря В.С. Расторгуева и Д.И. Эдельман писали: «Главную «стратегическую» цель работы над Словарем составители видели в выявлении общеиранского лексического фонда и корпуса корней и основ, которые могли еще функционировать в праязыковой период, и тем самым в создании основы для сводного систематизированного корпуса этимологий исконной лексики всех известных иранских языков (живых и вымерших)» [4, 10]. Сегодня по истечении двадцати лет после публикации первого тома, мы с уверенностью можем сказать, что авторы (после смерти В.С. Расторгуевой) уже Д.И. Эдельман достигли свою стратегическую цель. Этимологический словарь любого языка – это монументальный труд, попытка упорядочить хаос истории и восстановить утраченные звенья. Однако, когда речь идет о такой древней и сложной группе, как иранские языки, этот труд сталкивается с рядом фундаментальных вызовов. За внешней стройностью реконструкций и генеалогических древ скрывается мир гипотез, лакун и неизбежных интерпретаций. Перед палеолингвистами стоят вызовы, которые отражают объективные трудности.

Наши знания о древнеиранских языках основаны на ограниченном корпусе текстов. Авеста – язык священных гимнов, дошедший до нас в поздних списках. Древнеперсидский известен в основном по царским надписям. Эти источники репрезентируют лишь сакральную и официально-государственную лексику. Мы почти не знаем, как звучала бытовая речь, просторечие или диалекты того

времени. Это создает искаженную картину. Словарь рискует превратиться в собрание «слов царей и жрецов», упуская из виду живую языковую ткань народа. Реконструкция праиранского состояния, таким образом, базируется на неполных данных, и многие гипотетические формы (помеченные, как правило, звездочкой *) остаются умозрительными конструкциями.

Реконструкция праформ – это не установление факта, а построение модели. Ученые оперируют строгими фонетическими законами, но эти законы сами по себе являются обобщением наблюдаемых данных, которые могут быть неполными. Например, связь праиранского *ahra- («злой») с индоевропейским корнем *ens- («враждовать») в словарных статьях часто сопровождается вопросительными знаками и оговорками. Однако для неискушенного читателя гипотетическая связь может предстать как установленная истина. Это рождает «этимологическую мифологию» – соблазнительные, но слабо доказанные нарративы о происхождении слов, которые затем кочуют в популярную литературу как непреложные факты.

Одна из самых сложных проблем – обоснование семантических сдвигов. Этимология может уверенно проследить фонетическую трансформацию слова, но объяснить, почему его значение изменилось кардинальным образом, гораздо труднее. Словарь констатирует этот факт, но далеко не всегда может вскрыть социальные, религиозные или культурные механизмы, которые к нему привели. Этот разрыв между лингвистической реконструкцией и исторической антропологией является серьезным методологическим недостатком, присущим жанру словаря как такового.

Иранские народы на протяжении тысячелетий взаимодействовали с самыми разными культурами – месопотамскими, кавказскими, тюркскими, финно-угорскими. Многие слова, которые кажутся исконно иранскими, могут оказаться древними заимствованиями из утраченных языков или следствием субстратного влияния. Вычленив такой пласт – титаническая задача. Например, происхождение некоторых осетинских слов, не находящихся четких параллелей в других иранских языках, может быть связано с доиранским населением Кавказа. Словарь, выстроенный по принципу строгой индоевропейской преемственности, может невольно игнорировать эти «чужие» элементы, искажая реальную языковую картину.

Таким образом, вызовы, которые стоят перед палеолингвистами – это, по большей части, «недостатки» самого материала. Это инструмент огромной ценности, но пользоваться им нужно с

осторожностью, понимая его ограничения. Он предлагает не готовые истины, а научно обоснованные гипотезы. Его лакуны и вопросительные знаки – это не провалы, а приглашение к дальнейшим исследованиям. Истинная ценность такого словаря заключается не только в том, что он дает ответы, но и в том, что он ясно показывает границы нашего знания, очерчивая белые пятна на карте великой иранской языковой империи.

Таким образом, подводя итоги, можно сказать, что «Этимологический словарь иранских языков» играет выдающуюся роль в изучении восточноиранских языков.

Труды Д.И. Эдельман носят и гуманистический характер. Внимательное, уважительное отношение к изучаемому материалу, стремление услышать и зафиксировать «голос» каждого, даже самого малого, говоря – это проявление настоящего диалога культур. Российский ученый Джой Иосифовна Эдельман стала послом, который через науку донес богатство и уникальность таджикской языковой культуры до мирового научного сообщества.

Таджикское высшее руководство в свою очередь высоко оценило заслуги Д.И. Эдельман. В 2011 г. ей вручили орден «Дусти» («Дружба»). Таким образом, высокая оценка трудов Джой Иосифовны Эдельман в Таджикистане – это закономерное признание заслуг ученого, чья жизнь и работа были посвящены служению истине и культуре. Она не просто описала язык; она помогла таджикскому народу лучше понять его собственное историческое и культурное «Я», углубив его связь с великим прошлым и заложив прочный научный фундамент для его будущего. Её труды – это мост, соединяющий древность с современностью, а Таджикистан – с мировой наукой, и за этот мост Таджикистан будет благодарен ей всегда.

Сегодня в независимом Таджикистане делается многое для сохранения языкового богатства страны. Основатель мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон в преамбуле своей книги «Язык нации – достояние нации» пишет о том, что только язык может в каждой эпохе сохранить в своей памяти правдивую историю нации (Рахмон 2015: 3).

Таджикский язык является государственным языком в Таджикистане. Нынешняя забота о таджикском языке останется в истории таджикского народа, ибо таджикский язык, как, впрочем, и другие языки, на добро всегда отвечает добром. В художественной и научной литературе язык эту благодарность оставить на века.

В своих выступлениях Лидер нации неоднократно подчеркивал важность, наряду с государственным языком, сохранения

бесписьменных малочисленных языков Таджикистана. Отметим также, что в Законе о государственном языке Республики Таджикистан от 5 октября 2009 г. № 553 в редакции от 13 ноября 2023 г. в статье 4 сказано: «Республика Таджикистан создает условия для свободного применения, защиты и развития бадахшанских (памирских) языков и ягнобского языка» (Закон 2009: 4).

Независимость позволила таджикскому народу не только сохранить древние языки, но и начать их активное развитие. Сегодня на них выходят книги для детей и взрослых. Эти языки, как и прекрасная природа Таджикистана, обладают огромным потенциалом для привлечения иностранных туристов.

Источники:

1. Закон Республики Таджикистан о государственном языке Республики Таджикистан от 5 октября 2009 года // http://portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=11347
Дата обращения 01.09.2025 г.
2. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1. Душанбе: Эр-граф, 2016 (на тадж. яз).

Литература:

1. Алави, А. К юбилею моей дорогой наставницы, доктора филологических наук, многоуважаемой Джой Иосифовны Эдельман / А. К. Алави // Родной язык. – 2021. - № 1. - С. 13–16.
2. Боголюбов, М. Н. Ягнобский язык / М. Н. Боголюбов // Языки народов СССР. Т. 1. Индоевропейские языки. - М.: Наука, 1966. С. 342–361.
3. Дзицойты, Ю. А. К юбилею Джой Иосифовны Эдельман / Ю. А. Дзицойты // Вестник Владикавказского научного центра. Т.20. - 2020. - № 4. - С. 87–88.
4. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1. / В. С. Расторгуева, Дж. И. Эдельман. - М.: Восточная литература, 2000. - 327 с.
5. Расторгуева, В.С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. / В. С. Расторгуева, Дж. И. Эдельман. - М.: Восточная литература, 2003. - 502 с.
6. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 3. / В. С. Расторгуева, Дж. И. Эдельман. - М.: Восточная литература, 2007. - 493 с.
7. Фирдавсӣ, А. Шохнома. Ҷилди V. / А. Фирдавсӣ. - Душанбе: Адиб, 2008. - 480 с (на тадж. яз).
8. Фирдоуси, А. Шахнаме. Том 3. / А. Фирдоуси. - М.: Наука, 1965. - 591 с.

9. Хромов, А. Л. Ягнобский язык / А. Л. Хромов. – М.: Наука, 1972. - 208 с.
10. Эдельман, Дж. И. К этимологии обозначений веры-религии и веры-доверия в иранских языках / Дж. И. Эдельман // Лингвокультурологические исследования. Логический анализ языка. Понятие веры в разных языках и культурах. - М.: Гнозис, 2018. - С. 143-151.
11. Эдельман, Дж. И. Этимологический словарь иранских языков Т. 4. / Дж. И. Эдельман. - М.: Восточная литература, 2011. - 415 с.
12. Эдельман, Дж. И. Этимологический словарь иранских языков Т. 5. / Дж. И. Эдельман. - М.: Восточная литература, 2015. - 566 с.
13. Эдельман, Дж. И. Этимологический словарь иранских языков Т.6. / Дж. И. Эдельман. - М.: Восточная литература, 2020. - 463 с.
14. Bartholomae, Ch. Altiranisches Wörterbuch / Ch. Bartholomae. - Strassburg: Verl. von Karl J. Trübner, 1904. - 2000 S.
15. Kanga, K.E. Complete Dictionary Avesta language in Guzerati and English. Part 1. / K.E. Kanga. - Bombay: Education Society's Steam Press, 1900. - 611 P.

**ОТРАЖЕНИЕ МИРОПОНИМАНИЯ И КОСМОЛОГИИ
ШУГНАНЦЕВ В СИНОНИМИЧНЫХ СЛОВАХ И
СИНОНИМИЧЕСКИХ РЯДАХ**

Мирзоев Шохназар⁵

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

***Инъикоси ҷаҳонбинӣ ва кайҳонишиносии шуғнониён
дар муродифот ва қаторҳои муродифӣ***

Дар мақола дар асоси маводи лексикӣ кӯшиши таҳлили муносибати сокинони бумӣ ба воқеиятҳои ҳаёт сураат гирифтааст. Таҳлили муродифот нишон медиҳад, ки гуяндагони забони шуғнонӣ вобаста ба вазъият ин ё он калимаро аз қатори муродифӣ чӣ гуна дар нутқ истифода мебаранд. Баъзан ҷузъҳои ин ё он қатори муродифиро калимаҳои иқтибосӣ ташиқ медиҳанд, ки онҳо ҷунон ба забони иқтибоскунанда мутобиқ шудаанд, ки ба гурӯҳи иқтибосот мансуб донишмандони онҳо душвор аст.

Калидвожаҳо: калимаҳои муродиф, қатори муродифӣ, доминант, калимаи меҳварӣ, муродифҳои идеографӣ, муродифҳои мутлақ, муродифҳои контекстуалӣ, синонимия.

***Отражение миропонимания и космологии шугнанцев
в синонимичных словах и синонимических рядах***

В статье на основе лексического материала предпринята попытка анализировать отношение аборигенов к реалиям жизни. Анализ между собой синонимичных слов показывает, как носители шугнанского языка в зависимости от ситуаций применяют в речи те или иные слова из синонимического ряда. Порою компонентами того или иного синонимического ряда являются заимствованные слова, которые так адаптировались, заимствующим языком, что трудно их отнести к заимствованиям.

Ключевые слова: синонимичные слова, синонимический ряд, доминант, стержневое слово, идеографические синонимы, абсолютные синонимы,

⁵**Мирзоев Шохназар** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯбаи забонҳои помири, номзоди илмҳои филологӣ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи С. Бандалиев, 210. Тел.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Мирзоев Шохназар – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, кандидат филологических наук. Адрес: ГБАО, г. Хоруг, ул. С. Бандалиева, 210. Тел.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Mirzoev Shohnazar – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, candidate of Philological sciences. Address: GBAO, Khorog, st. S. Bandaliev, 210. Tel.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Reflection of Shughnan Worldview and Cosmology in Synonymous Words and Synonymic Series

Based on lexical material, this article attempts to analyze the attitude of indigenous people toward the realities of life. The analysis of synonymous words demonstrates how Shughnan language speakers utilize various words from a synonymic series depending on the communicative situation. Occasionally, the components of a particular synonymic series include borrowed words that have become so well-adapted into the borrowing language that it is difficult to categorize them as loanwords.

Key words: *synonymous words, synonymic series, dominant, pivot word, ideographic synonyms, absolute synonyms, contextual synonyms, synonymy.*

Процесс заимствования слов из других языков является естественным следствием установления экономических, политических и культурных связей с другими народами, когда вместе с новыми реалиями и понятиями приходят обозначающие их лексемы. Заимствование происходит двумя путями: устным (через разговорное общение в условиях контакта с носителями) и письменным (через книги, периодику, официальные документы и т. д.).

Заимствование способствует обогащению словарного состава. Слова иноязычного происхождения, как правило, подчиняются законам фонетики, грамматики и словообразования заимствующего языка и лишь в редких случаях остаются «чужеродными телами». Однако неоправданное злоупотребление иноязычной лексикой может привести к засорению словарного запаса.

Как известно, литературные языки нормированы. Норма — категория историческая. Будучи устойчивой и стабильной, что является основой её функционирования, норма в то же время подвержена изменениям. Это вытекает из социальной природы языка, находящегося в постоянном развитии вместе с его носителем — обществом. Существование литературных норм не исключает параллельного бытования вариантов, связанных с наличием в сложной языковой системе функциональных стилей. Возникающее, в связи с этим многообразие в единстве не разрушает норму, а делает её более тонким инструментом отбора стилистических средств. Следует подчеркнуть, что именно норма в определенной степени защищает литературный язык от избыточных чужеродных элементов.

Иная картина наблюдается в бесписьменных языках, которые не имеют жесткой кодифицированной нормы. Это зачастую приводит к стихийному проникновению элементов из письменных литературных языков. Если в литературных языках процесс заимствования часто

носит двусторонний характер, то в бесписьменных он преимущественно односторонний. При этом бесписьменные языки, как и литературные, имеют свою уникальную историю, фонетику и грамматику. В них заимствованные слова также подвергаются определенным фонетическим и морфологическим изменениям.

Памирские бесписьменные языки в значительной степени подвержены влиянию таджикского, персидского и русского языков. Заимствование из русского и таджикского происходит как устным, так и книжным путем; из западноевропейских языков — опосредованно через русский, а из арабского — через таджикский. Важно отметить, что памирские языки родственны таджикскому, поэтому в них нередко встречаются генетически общие слова, фонетические оболочки которых очень схожи. Вследствие этого некоторые лингвисты ошибочно принимают исконные шугнанские слова, имеющие идентичную фонетическую форму с таджикскими, за заимствования. К ним относятся такие лексемы, как *дарё* (река), *дирахт* (дерево), *кӯ* (гора), *абр* (облако), *дил* (сердце), *чигар* (печень) и др.

Проведенные нами исследования показали, что в настоящее время в лексике шугнанского языка насчитывается более 6000 слов, заимствованных из русского языка или через его посредство. Из арабского языка (преимущественно через религиозную литературу и таджикский язык) заимствовано более тысячи лексем.

В настоящей статье на примере слова *дил* (сердце), которое часто считается заимствованным, мы попытаемся определить степень его адаптации в шугнанском языке. У шугнанцев, как и у всех памирских народов, считается, что сердце, наряду с мозгом, принимает активное участие в формировании человеческой мысли. В шугнанском языке существует исконный аналог — слово *зорд*. Оба слова широко употребляются в речи. Однако от слова *дил* в шугнанском языке образовано множество производных, включая антропонимы: *Дилшодбегим*, *Шердил*, *Пурдил*, *Дилдор* и др. От исконного слова *зорд* личные имена не образуются.

В настоящее время эти слова употребляются в шугнанском языке параллельно. В одних речевых ситуациях они выступают как абсолютные синонимы, в других — как идеографические. Эти лексемы часто встречаются в составе фразеологизмов, выражая различные концептуальные оттенки. Анализ показывает, что слово *дил* настолько глубоко усвоено шугнанским языком, что его порой трудно отличить от исконной лексики. На его основе сформированы собственно шугнанские образования: *дилӣ нҷ* (по сердцу), *дилтур* (спокойный, уверенный), *дилтанг* (жалостливый), *тердил* (злопамятный), *камдил* (пугливый), *фирохдил* (щедрый) и т. д.

Для полноты описания нами были выявлены речевые ситуации, в которых функционируют данные слова. Заимствование является одним из важнейших источников возникновения синонимических рядов. Анализируемые лексемы *зорд* и *дил*, выражая общее значение «сердце», различаются сочетаемостью с другими словами. Результаты анализа показывают, что данные слова зафиксированы в 41 устойчивой фразе в речи носителей шугнанского языка. Ниже приводится перечень этих фраз:

1. *Йима йак солум пахсала, му зорд д̄ард киџт* / Вот год, как я хвораю, сердце болит); *Ариџндум балниценард џовд, му дил йик вити д̄ард киџт* / Сколько бы я ни пролежал по больницам, сердце моё по-прежнему болит. В этих фразах *зорд* и *дил* могут употребляться параллельно и никакими оттенками не отличаются.

2. *Вефанд царангин зотиди, фукаданд веф зорд йет* / Что за род у них: у всех порок сердца); *Пи пухъта ди ху қати ма йосет, динд ди дил йет* / Не водите его с собою в горы, у него порок сердца.

3. *Пи пуџта сифанум му зорд д̄ид, ас пири џо* / Поднимаюсь в горы — сердце бьётся, наверное, из-за старости); *Му дил дис д̄ид-иди тулу иич та џичофт* / Моё сердце так бьётся, будто сейчас лопнет.

Если рассмотреть эти фразы, то выявляется, что в примерах под номерами 1, 2, 3 слова *зорд* и *дил* являются абсолютными синонимами, так как лексическими оттенками не различаются и способны заменить друг друга, не внося изменения в смысл предложения. Нужно особо подчеркнуть, что в этих фразах слова *зорд* и *дил* употреблены в своём прямом значении и выражают понятие сердца как органа человеческого организма.

В остальных четырёх фразах эти слова выражают абстрактное понятие. В Шугнани, да и в целом на Памире, в народе есть поверье, что человек наряду с мозгом мыслит также и сердцем; что сердце больше, чем мозг, восприимчиво к обидам и радостям. Считается, что от состояния сердца зависит психологическое состояние человека.

1. *Ца чисум, а подџо, ту пуцанд ииқ ди зорданд д̄юдч* / Если посмотреть, о царь, твоему сыну в сердце впала любовь; *Ииқ ди йош диланд д̄юд, йу фук чиз ринест* / Если любовь проникает в сердце юноше, он всё забывает. Так во фразе под номером 4 выражено состояние юноши, который влюблён, и любовь эта в какой-то мере отрицательно отражается на его здоровье, и он ко всем относится с безразличием.

2. *Ар чай ху дод зорд хаф̄а ца киџт, йу та ху умранд баракат на виред* / Кто обидит своего отца [досл. «обижает сердце отца»], тот в жизни не найдёт счастья; *Ви пуцардам ху ризйн на дод, йу қарораџ наџтуйд, зойро ви дил хаф̄а сут* / Тому мужчине мы отказали выдать за

его сына нашу дочь, он ничего не сказал и вышел, вероятно, обиделся [досл. «обиделось его сердце»]. Этими фразами выражается состояние человека, который по тем или иным причинам кем-то обижен. На Памире бытует мнение, что человек может просто обидеться, а может и обидеться сердцем. То есть, если человек сильно обижен, то обида эта входит ему в сердце, и человек никак не может её забыть; тот же человек, на которого обиженный держит обиду, становится проклятым или же будет подвергнут страданию. Обычно это относится к людям, которые находятся в родственных отношениях.

3. *Жиwчум weф чу, ата аз дасти weф дод му зорд аз weф шито сун* / Я любила их, но из-за их отца охладела к ним [т. е. они стали безразличны ей]; *Най, ни weф чїд ачга насам, аз weф му дил шито, хер ху нанен азоб чу* / Нет, к ним больше никогда не пойду: к ним я охладел, ведь они свою мать избили). Во фразах под номером 6 слова *зорд* и *дил* употреблены в сочетании со словом *шито* (холод, охлаждение) и выражают такое понятие, когда некогда любимый человек становится субъекту безразличным по каким-то бытовым причинам. Человек может охладеть не только к человеку, но и к животному и даже к определённой месту.

4. *Ача9 ту зорд тїнг ма сўд ту пуцтир, лак хурд сўд* / Не жалею сына своего, пускай в люди выходит); *Му дил амежа та ма нїнти танг, йик wi менати йї тамард ца чу, йи чидўм нїнта ху зирйотенард на киџт* / Мне всегда жаль вашу мать: тех мучений, которые она вынесла из-за вас, никакая другая мать не вынесет ради своих детей. Здесь слова *зорд* и *дил* сочетаются со словом *тїнг* (узкий). В данном контексте слово *тїнг* употреблено в переносном значении и выражает понятие жалости к кому-то по таким причинам, как бедность, сиротство, беспомощность или инвалидность. Нужно подчеркнуть, что во фразах с 4-й по 7-ю слова *зорд* и *дил* выступают во фразеологических сочетаниях, где они также взаимозаменяемы.

В 23 речевых ситуациях из 41 используется только слово *зорд*:

5. *Бачгалайен дис қїн ху нїн чўд-иди оқибатен вам зорд жичефт* / Те ребята так замучили свою мать, что в конце концов загнали её в гроб [досл. «её сердце не выдержало и лопнуло»]. В этой фразе слово *зорд* не заменяется словом *дил*, хотя такая замена вовсе не повлияла бы на смысл высказывания. Отсутствие замены объясняется тем, что мы имеем дело с устойчивым фразеологическим оборотом.

6. *Йима тар нура ду афта му зорд танги киџт* / Вот с сегодняшним днём две недели, как у меня с сердцем неладно). Это же сочетание встречается и в другом обороте: *Му зорд арўд танги киџт, жумне ни чїд тїм* / Мне здесь скучно, завтра же вернусь домой. То есть человек на новом месте тоскует, ему беспокойно на сердце, и он спешит домой.

7. *Ар чиз-ца ту рāнг сафед? Нафамум мурд цади, му зорд хас-хас киџт, ас ху җойти андидов на-вāрдџм* / Что-то ты бледный? Не знаю, что со мной: тошнит меня, встать с места не могу. Сочетание слова *зорд* со словом *хас-хас* выражает состояние человека, которому нездоровится.

8. *Въи парайва одам ца наўжџст, зорд пāли гāрд, йаманд биланд диди ца чиси, ар ху бџр цем торик сўд* / Если человек пройдёт по той пропасти, то сердце перевернётся. Там так высоко, что если посмотришь вниз, то в глазах потемнеет [т. е. сердце перевернётся от страха].

9. *Подџо ар җо ца сут, йаџи ризџн въи зордти галч вад, дўнҗāt йā вам нāнежи вам амеџā кџн чўд* / Куда бы ни отправлялся падишах, на сердце всегда было беспокойно за дочь, ибо мачеха всегда измывалась над нею. Думы о дочери не давали ему покоя. В этой фразе сочетание слова *зорд* со словом *галч* является фразеологическим оборотом.

10. *Йā уиник римед ди гидā мау киџт, йид гидā зорд-тāнг вудч-иди вам маг кāl зеџтов зāрā на-киџт* / Та женщина повелела юноше зарезать овцу, а юноша был таким жалостливым, что не осмеливался её зарезать. Здесь слово *зорд* в сочетании со словом *тāнг* определяет характер человека.

11. *Ди подџойанд шич ди зорд амеџā шарџк, тар йи чџзаџ ди дил на-тџздат...* / У падишаха теперь радости не было, ничего не привлекает сердце его...). Сочетание *зорд* со словом *шарџк* (раствор) выражает состояние глубокого горя.

12. *Подџо пуцанд йи хосият вудч: хўни ди вџ нт џи зорд фук вахт сифидч...* / У сына падишаха была особенность: вид крови всегда вызывал у него рвоту. Сочетание *зорд* с глаголом *сифџнт* (подниматься) определяет физическую реакцию (тошноту).

13. *Тар нура йима цўнд рўз сут-иди му зорд торик, на-фāм йам ца судч мурд* / С сегодняшним днём вот уже несколько дней, как мне нездоровится, не знаю, что со мной. Сочетание со словом *торик* (темно) выражает общее телесное недомогание.

14. *Подџо ху вазџрард лўвд-иди: «Йима цўнд тов му зорд аз бийор тарўд бесавоб сўд, афсўс зирџот мунд нист, бāди му та царанг сўд — худой та фāмт»* / Падишах сказал своим везирам, что вот уж несколько раз со вчерашнего дня с сердцем происходит неладное; жаль, у меня нет потомства, а что будет после меня — один Бог знает. Сочетание слова *зорд* со словом *бесавоб* в этой фразе, как и во фразе под номером 9, определяет состояние человека, который болеет, но в отличие от девятой фразы, здесь подчёркивается более серьёзный характер болезни или тревоги.

15. *Тут аҗаб шито-зорд одам на вудч, хер ту нāн пи қишлоқ йима цўнд рўз касалат ту йā йакбор мис вам калā на-дāди* / Какой же ты

чёрствый человек: ведь твоя мать в кишлаке вот уже несколько дней хворает, а ты даже разок к ней не заглянул. Сочетание слова *иито* (холодный) со словом *зорд* применяется к человеку, который отличается бессердечностью, у которого нет чувства жалости ни к людям, ни к животным. В этом своём значении оно образует антонимическую пару сочетанию *зорд-тāнг*.

16. *Йу бозаргун дис бой вуд-иди ви мол исоб на бйфт, атā йикди ху бойи қати — йи хурдат ху зирётенард йи чйз зорд на-вирӯд* / Тот купец был настолько богат, что его состояние невозможно было сосчитать, и при таком богатстве он не решался что-либо тратить на себя и на детей своих. Словосочетание *зорд на-виред* характеризует человека, выделяющегося своей скупостью.

17. *Подзо-бачайен пеъсч: «Чйзардат вижйвд, тар вам горат на-дед?» Лӯди: «Чи дедум вуд, ата тар вам гев-ум фирйнт му зорд итуӯ ху, ди қāt-ум вижйвд»* / У сына падишаха спросили: почему ты, не войдя в пещеру, вернулся? Ответил: «Хотел войти, но как только добрался до входа, почему-то моё сердце шарахнулось, потому и вернулся». Сочетание слова *зорд* с выражением *тӯр ху* (шарахнулось) определяет состояние испугавшегося человека. При этом трудно определить, что именно навело на него страх. В народе существует поверье, что такой страх исходит от потусторонних сил: человек глазами не видит объект страха, но чувствует его сердцем.

18. *Йид вазйр пуц та ху зорд-ец пис дам гйцаф печаз киът, атā ди на-фāмт иди ваманд вам вуътат емун тар ви ӯевдоц* / Сын везира по-своему ухаживал за той девушкой, не ведая о том, что её мысли целиком были заняты охотником. В этой фразе слово *зорд* употреблено с послелогом *-ец*, который указывает на предельную степень, выражая состояние объекта, достигшего определённых результатов в своих мыслях или действиях по своему усмотрению.

19. *Wād бачгалā ху нāн хабар на-кинен ху тийен ӯев. Йā weф нāн чост wāден нист, ху дад дарав закт дед, йик ди ху зақтов қати ас хйдов мис рист. Йи меџ атā йи чунун хабар вйрт-иди ду ӯевдоци рйът анҷӯвч. Йид кампйри ту ди ди зйнт ху вам зорд аз зақтов пок вид зичофт* / Ребята, не предупредив мать, отправились на охоту. Она день ждала, а их нет; тоска овладела ею, от переживания она перестала есть. В один день пастух принёс весть, что в горах под лавиной остались два охотника. У старухи от такой вести сердце разорвалось. Словосочетание *зорд зичйфтов* (разрыв сердца) выражает состояние человека, подвергшегося потрясению: а) от плохой вести; б) от тоски по кому-либо; в) от плохого отношения близких или от неожиданной радости.

20. *Йуданден вам мун подзора вӯдат вунд ви зорд рузнойи сӯд,*

тулу йицада9 wirд на-вудч, wi касалийен тулу дуст қати зоџт / Как только падишаху принесли то яблоко, у него сердце просветлело, будто ничего с ним не происходило, будто его боль рукой сняли. Словосочетание *зорд руџнойи сѹд* (сердце просветлело) употребляется в тех случаях, когда после болезни приходит облегчение, либо когда человек на природе забывает о своём горе и на сердце становится светло.

21. *Йам вазѣр лап вуџйор вуд, лѹвчи ху хизматгоренард: «Ди палауџнард хуб лап зѣрд рѹган дет лѹк ди тар зорд дед, йу та бѹд сушт сѹвт ху му нуц та вай дѣд»* / Везир этот был хитрым. Он повелел своим слугам: «Накормите пахлавана только топлѣным маслом, пусть ему (от этого) станет тошно, он тогда ослабеет, и мой сын одолеет его». Фраза с сочетанием *зорд дедов* выражает состояние пресыщения, когда человеку надоело: а) употребление однообразной пищи; б) однообразная постоянная работа; в) употребление большого количества калорийной еды, что приводит к утрате аппетита и временному бессилию.

22. *Подџо-бача сут ху мак ризѣн ти ошиџ, ат ди нѹн шич царанг кизџт-иди ху нуц зорд аз дам гѹц вирѣуд, дад аз номи йи гидѹ дам гѹцард нивиишт хѹт ху вѹм хѹт ху нуцард дивест* / Сын падишаха влюбился в дочь своего дяди, а его мать сделала всё для того, чтобы её сын охладел к девушке. Она написала письмо девушке от имени другого парня и показала его своему сыну. Словосочетание *зорд вириџтов* выражает понятия: а) любящие друг друга люди охлаждаются по каким-то причинам; б) охлаждение к жизни, работе или месту жительства.

23. *Дѹд бачгалѹ шич Ёџуб дилпури ден: «Йиди тундам йоздѹ га нуц — худой шукрат ки». Ёџуб лѹвд вефард: «Азор шукр худойард, атѹ царангум му зорд Юсуф чѹт цирафст»* / Ребята успокаивали Якуба: «Благовари Бога, что нас у тебя ещё одиннадцать сыновей». Якуб им отвечал: «Тысячу раз благодарен Богу, но что делать — сердце ноет по Иосифу». Выражение *зорд цирафст* означает скорбь о потере близкого человека или сильную жалость к пострадавшему из-за огромной любви к нему.

24. *Подџо гѹрдд тар ху вазѣрен ху лѹвд: «Йима цѹнд рѹз му зорд лауза* сказал: «Вот уж несколько дней дрожит сердце моѣ, по ночам не сплю; наверное, постарел я, поэтому подготовьте моего сына занять моѣ место».оборот употребляется в случаях болезни, а также в ситуациях, когда человек испытывает страх высоты или стоит у края пропасти.*киџт атѹ зѹб хѹдм мунд нист, зойро нѣрум сут, атѹ тама му нуц му цойти нѣstownард тайорет»* / Падишах, обратившись к везирам,

25. *Ёџуб Юсуф wi виродар қати безд сайли, атѹ wi зорд Юсуф чѹт*

буқ ис киџт, иди вāд та Юсуф ба ѓи зарофат фирепен / Якуб отправил Иосифа с его братьями путешествовать, а на сердце было неспокойно: чувствовал, что они могут причинить Иосифу вред. Сочетание слова *зорд* со словом *буқ* (холм) выражает сильное беспокойство о ком-либо беззащитном или доверчивом.

26. *Вийум ди вїнт му зорд мис цуг дод: «Ху ѓу сур бурида мāи ворч, парвос ца бед, зибо фāмум ѓид Абдилохўн ворч»* / Как увидел я его, у меня сердце ёкнуло: до чего похож на нашего коня, который пропал в прошлом году. Потом узнал, что это конь Абдулахана. Словосочетание *зорд цуг дедов* выражает: а) внезапную радость (как в примере); б) страх при внезапной встрече, например: *Му зибонди ди сут под садо — му зорд мис цуг дод* (Как раздался позади выстрел — у меня сердце в пятки ушло).

27. *Подžo ху пуц җев на лāкт, ат ви пуц фикри киџт иди ви тāти ви на-жївч... ди нафāмт иди ви тāt-анд ви зорд вити 9ўд* / Падишах не пускает сына на охоту, а сын думает, что отец его недолгоблывает... и не догадывается, что отец просто жалеет его [боится, как бы чего не случилось]. Словосочетание *зорд 9ўд* (сердце горит) выражает жалость из-за любви или сострадания. Данный фразеологизм синонимичен заимствованному из таджикского языка слову *дил-сўз*.

В оставшихся 11 фразах из 41 используется исключительно заимствованное слово *дил*. Рассмотрим эти примеры:

1. *Подžo дўндард бадбахт вуд-иди ѓи ѓори ви дил нафāмт җумнета чїр киџт* / Падишах был настолько хитрым, что никто не знал, что у него на сердце и что он предпримет завтра. Здесь слово *дил* в сочетании с глаголом *на-фāмтов* (не знать) выражает понятие непредсказуемости. Второе значение этого сочетания — субъект, которому невозможно угодить: *винд ви дил ѓи ѓор нафāмт...* (Никто не знает, что у него на сердце: посмотришь — нашими же камнями прикажет наказать нас).

2. *Тама нафāмум-ата мунд му дил аз ви дирант, бїди сўд бинесум ху азўнди* / Не знаю как вы, а я опасаясь его; будет лучше, если я исчезну отсюда. Словосочетание *дил дирант* (сердце бьётся) в переносном значении выражает чувство недоверия и опасения.

3. *...Ата ту ху дил ти җин ва, ѓаст дити биди сўд* / ...Потому и думаю: женись по выбору сердца своего, может быть, так будет лучше. Выражение *ху дил ти* означает «по своему усмотрению», «по любви», исходя из личной привязанности (к работе, невесте, профессии и т. д.).

4. *...Ди мардум беџ дил-дāрдин, ѓи-чайа9 нафāмт дис чїзард* / ...У половины жителей [кишлака] большое сердце, никто не знает, отчего это. Здесь *дил* в сочетании с прилагательным *дāрдин* выражает прямое медицинское понятие «большое сердце». Замена на *зорд* здесь

недопустима, так как *зорд* синтаксически не сочетается с данным прилагательным.

5. *Тут йида му ба дил на-чу, ага най ту пуц шичард калтā палавун судчит* / Ты не поступил по совету сердца моего, иначе твой сын уже был бы знаменитым пахлавом. Сочетание с предлогом *ба* выражает послушание чьим-либо советам или интуиции.

6. *...Ууз визунум, атā арāнг ца му дил ми на-тожд, маҷбӯр ху чйдов навардйм* / ...Я знаю [что он хорош], но почему-то моё сердце к нему не лежит, а заставлять себя не могу. Сочетание *дил* с глаголом *тйждов* выражает симпатию или (при отрицании) антипатию.

7. *...Ата ар цунд чурт ца дām, му дил му на римед* / Но сколько бы я ни думал, сердце не велит мне идти на это дело.оборот *дил на римед* описывает состояние, когда человек способен выполнить задачу, но психологически отказывается от неё. Этот фразеологизм является синонимом выражения *дил на тожд*.

8. *Икмиди му уин аз чйданд ца бедч, му дил тар йичйза9 на тйзд* / ...С того момента как пропала моя жена, я не могу ничем заниматься [сердце занято только ею]. Выражение *дил на тйзд* описывает глубокую скорбь, мешающую повседневной деятельности.

— *Аз ми зулди пуц му дил пу йу хурд йаст, ат йима йам гулā хурд нист.* / За младшего сына я спокоен, он постоит за себя, а вот за старшего нет... Сочетание со словом *пур* (полный) выражает доверие и спокойствие (или тревогу при отрицании *нист*).

9. *Подхобачайанд ди дилкувати ми вазирбача...* / Царевич полностью рассчитывал на сына везира...). Слово *дил-кувати* означает

состояние субъекта, который опирается на чью-то поддержку для достижения цели.

10. ...*Ата ми наники бечора аз тагов дилбардори ми кихт...* / ...А мать его бедная снизу подбадривала его [отговаривала от самоубийства] ... Слово *дилбардори* (подбадривание) используется для утешения человека, находящегося в отчаянии.

Вышеприведенные фразы наглядно показывают, что использование слов *зорд* и *дил* в той или иной речевой ситуации во многом зависит от их синтаксической связи с другими лексемами. В первых семи проанализированных фразах слова *зорд* и *дил* образуют полную синонимию.

В 23 фразах со словом *зорд* и 11 фразах со словом *дил* взаимная замена этих лексем недопустима, так как их употребление строго ограничено синтаксической сочетаемостью. Нужно подчеркнуть, что во всех приведенных примерах (за исключением первых семи) слова *зорд* и *дил* функционируют как составные части фразеологических оборотов:

- Так, во фразах № 3, 13, 22 фразеологические сочетания объединены общим значением «забота».
- Фразы № 4 и 8 выражают понятие «болезнь», сопровождающуюся рвотой; их можно заменить синонимичными оборотами *мурд сафройак* или *му вақсент* (букв. «меня тошнит», «у меня рвота»).
- Фразы № 1, 2, 3, 10, 20 объединены общим значением и выражают понятие «болезнь».
- Фразы под номерами 19 и 23 выражают понятие «жалость».
- Поскольку некоторые из этих фразеологических сочетаний многозначны, синонимию они образуют лишь в одном из своих значений.

Аналогичное явление наблюдается и в оставшихся двух фразах, где употребляется только слово *дил*. Во фразах № 6 и 7 фразеологизмы *му дил на тожд* (досл. «сердце не тянет») и *му дил на римед* (досл. «моё сердце не повелевает») являются относительными синонимами, так как различаются оттенками значения. Фразеологизм *му дил на тожд* может означать, что предлагаемое субъекту просто не по душе, и он отказывается от этого. Фразеологизм *му дил на римед* указывает на то, что предлагаемое не просто не по душе, а имеются веские внутренние причины для отказа.

Синонимичными являются также фразеологизмы *му дил пур* («моё сердце спокойно», «не беспокоюсь») и *му дил қуват* (досл. «сила моего сердца») во фразах под номерами 9 и 10. Оба выражения, будучи относительными синонимами, описывают состояние, когда кто-то

рассчитывает на чью-либо помощь. При этом фразеологизм *му дил нур* имеет более широкое значение, чем *му дил қуват*. Различие заключается в том, что *му дил нур* выражает уверенный, точный расчет, а *му дил қуват* — скорее надежду без гарантированного результата.

Остальные 6 фраз со словом *дил* синонимии между собой не образуют. При этом важно отметить, что некоторые фразеологизмы со словом *зорд* вступают в синонимические отношения с фразеологизмами со словом *дил*. Например, *му зорд вирушт* (фраза № 18 со словом *зорд*) образует синонимию с фразеологизмом *му дил на тӯзд* и т. д. В синонимах-фразеологизмах, как и в синонимах-лексемах, при наличии многозначности синонимичными становятся лишь отдельные значения, однако, в отличие от лексем, это явление встречается значительно реже.

Наряду со словами *дил* и *зорд*, в шугнанском языке в значении «сердце» употребляется слово *зарқа*. Например: *вам гаҷикен дис қӣн чу иди оқибатен вам зарқа ҷичефт* (ту девушку так замучили, что в конце концов её сердце не выдержало). Слово *зарқа*, в отличие от *зорд* и *дил*, встречается в речи только в сочетании с глаголом *ҷичӣфтow* («лопнуть», «разорваться»); с другими словами оно практически не сочетается. Следовательно, лексема *зарқа* по отношению к словам *зорд* и *дил* является менее употребительной.

Анализ приведенного материала наглядно демонстрирует степень усвоения иноязычных слов заимствующим языком. В завершение считаем важным подчеркнуть: анализируемое слово *дил* настолько тесно переплелось с миропониманием носителей шугнанского языка - и памирских языков в целом, - что порой возникают обоснованные сомнения в его иноязычном происхождении.

Литература:

1. Александрова, З. Е. Словарь синонимов русского языка / З. Е. Александрова. – М.: Русский язык, 1986. – 600 с.
2. Аламшоев, М. М. Система местоимения шугнанского языка / М. М. Аламшоев. - Душанбе: Дониш, 1994. – 127 с.
3. Аламшоев, М. М. Отраслевой словарь шугнанского языка / М. М. Аламшоев. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2002. – 258 с.
4. Карамшоев, Д. Шугнано-русский словарь / Д. Карамшоев. – М.: Наука, 1992. – 430 с.
5. Крестинская, Т. П. Как пользоваться словом / Т. П. Крестинская. – Л.: Просвещение, 1969. – 180 с.
6. Мирзоев, Ш. Синонимия в лексике бесписьменных языков / Ш. Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 150 с.

7. Мирзоев, Ш. Краткий словарь фразеологических единиц шугнанского языка и их эквиваленты в русском языке / Ш. Мирзоев, И. Карамова. – Душанбе: Дониш, 2014. – 250 с.

8. Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 450 с.

9. Шанский, Н. М. Современный русский язык. Ч. 1 / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1982. – 125 с.

10. Юсуфбеков, Ш. П. Дейктичность в языках шугнано-рушанской группы / Ш. П. Юсуфбеков. – М.: ИЯ РАН, 1998. – 130 с.

11. Юсуфбеков, Ш. П. Сангличский язык в синхронном и историческом освещении / Ш. П. Юсуфбеков. – М.: ИЯ РАН, 1999. – 143 с.

УДК: 821.222.1.09-1:81'37

СЕМАНТИЧЕСКИЕ РЕПРЕЗЕНТАНТЫ ПОНЯТИЯ *ДОМ* В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРЕ ХАФИЗА ШЕРАЗИ

Некушоева Шахло Саиднуриддиновна⁶

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

Калимаҳои инъикоскунандаи мафҳуми «Хона» дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ

Дар мақола калимаҳои инъикоскунандаи маънои хона дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ бо истифода аз равиши когнитивӣ семантикӣ таҳлил карда мешаванд, ки имкон медиҳад қабатҳои фарҳангӣ ва рамзии маъно ошкор гарданд. Бар асоси «Девон»-и Ҳофиз ва корпусҳои онлайнӣ дастрас лексемаҳои

⁶**Некушоева Шахло Саиднуриддиновна** – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи забонҳои помирӣ, номзади илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кўчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)935971176; e-mail: nekushoevash@gmail.com.

Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)935971176; e-mail: nekushoevash@gmail.com.

Nekushova Shahlo Saidnuriddinovna – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, candidate of Philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)935971176; e-mail: nekushoevash@gmail.com.

хона, кошона, манзил, харобот, майхона ва остон мавриди баррасӣ қарор подхода, позволяющего раскрыть культурные и символические пласты значения. На материале дивана Хафиза и онлайн-корпусов рассмотрены лексемы хона,

гирифтаанд. Муайян гардид, ки истифодаи мустақими калимаи хона хеле кам аст, дар ҳоле ки намояндагони метафорӣ тасвирҳои бисерқабатаеро ташиқил медиҳанд, ки дар онҳо хона ҳамчун фазои муқаддаси ҷустуҷӯи маънавӣ, озодии ботинӣ ва марҳилаи ибтидоӣ тафсир мешавад.

Калидвожаҳо: намояндагони семантикӣ, Ҳофиз Шерозӣ, мафҳуми хона, ҷустуҷӯи маънавӣ, фазои муқаддас.

Семантические репрезентанты понятия Дом в поэтическом мире Хафиза Шерази

В статье анализируются семантические репрезентанты понятия Дом в поэтическом мире Хафиза Шерази с позиций когнитивно-семантического кошиона, манзил, харобот, майхона, остон. Установлено, что прямое употребление слова хона редкое, тогда как метафорические репрезентанты формируют многозначную образность, в которой дом осмысляется как сакральное пространство духовного поиска, внутренней свободы и инициации.

Ключевые слова: семантические репрезентанты, Хафиз Шерази, понятие Дом, духовный поиск, сакральное пространство.

Semantic representatives of the concept "Home" in the poetic world of Hafez-e Shirazi

This article analyzes the semantic representatives of the concept Home in the poetic world of Hafez-e Shirazi from the perspective of a cognitive-semantic approach, which makes it possible to reveal the cultural and symbolic layers of meaning. Based on the material of Hafez's Divan and online corpora, the study examines the lexemes khona, koshona, manzil, kharabot, maykhona, and oston. It is established that the direct use of the word khona is rare, whereas metaphorical representatives form a multifaceted imagery in which the home is perceived as a sacred space of spiritual quest, inner freedom, and initiation.

Key words: semantic representatives, Hafez-e Shirazi, concept of Home, spiritual quest, sacred space.

Понятие Дом (хона) занимает важное место в традиционной иранской культурной картине мира, однако в поэтическом мире Хафиза Шерази его прямое словоупотребление встречается крайне редко. При этом мотив дома и связанных с ним смыслов представлен в его газелях через широкий спектр семантических репрезентантов – как прямых, так и метафорических. Такое смещение от прямого наименования к образной системе можно объяснить особенностями поэтической речи Хафиза, в которой конкретный предметный план часто уступает место символическому, а реалии материального мира переосмысливаются в категориях духовного опыта, мистической аллегории или любовной метафоры.

Относительно редкое использование слова хона в поэзии Хафиза, на наш взгляд, обусловлена несколькими факторами. Во-первых, его

поэтическая система строится на принципе многоуровневой семантики, где базовое, бытовое значение нередко заменяется на образный синоним, способный вместить и физическо-пространственные, и духовно-экзистенциальные коннотации. Во-вторых, традиция персидской классической лирики располагает обширным рядом слов-репрезентантов, которые обозначают «место обитания» или «местопребывания», наравне с чем активируют дополнительные смысловые пласты. Коннотативные оттенки этих лексем варьируют от мистического пути, к примеру в семантике таких лексем как *манзил* и *ханакоҳ*, до пространства винопития, передающие словами *харабот* и *мейхона*, или же до покоя и уюта в значении слова *кашана*.

Настоящее исследование направлено на выявление и анализ семантических репрезентантов понятия *хона* в поэтическом мире Хафиза Ширази. Для этого в корпус его газелей был проведен сплошной поиск по ключевым лексемам, связанным с понятием «дом», включая как прямое обозначение, так и его синонимические, метафорические и контекстуальные замены. Особое внимание уделяется не частотности, а функционально-семантической нагрузке каждого репрезентанта, его роли в образной системе поэта и взаимодействию с мотивами пути, странствия, уединения или веселья.

В методологическом плане мы опираемся на когнитивно-семантический подход, позволяющий рассматривать каждую лексему не изолированно, а как часть концептуальной сети, где понятие «дом» может выступать в физическом, эмоциональном и сакральном измерениях. В аналитической части статьи для каждого выявленного слова приводятся примеры из газелей Хафиза в виде двустий с точным указанием источника и страницы, с их семантическим переводом на русский язык, выполненный самим автором и интерпретацией смыслового содержания в контексте понятия *Дом*. Когнитивно-семантический подход представляется наиболее релевантным для исследования семантических репрезентантов понятия *Дом* в поэзии Хафиза, поскольку он позволяет рассматривать слово не только как изолированную языковую единицу, но и как элемент концептуальной системы, где значение формируется в рамках культурного, ментального и символического контекста. В рамках этого подхода лексема анализируется с учетом ее полисемии, ассоциативных связей и метафорических проекций, что особенно важно для поэтики Хафиза, где прямое значение часто трансформируется в символическое.

В одном из газелей Хафиза встречается относительно редкое для его поэзии прямое упоминание *дома* в двух формах – возвышенном *кашона* и бытовом *хона*. В первых строках:

Ё Раб, ин шамъи дилафрӯз зи кошонаи кист?

Чони мо сӯхт, бипурсед, ки чононаи кист?
Ҳолие хонабарандози дилу дини ман аст,
То дар оғӯи кӣ меҳуспаду ҳамхонаи кист? [1, 92]

О Господи, этот сияющий светильник из чьего он дома?
Душа моя сгорела, спросите, чей это возлюбленный?
Ныне он разрушитель дома моего сердца и веры,
В чьих объятиях он спит, и кто его сосед по дому?

слово *кашона* обозначает обитель, откуда исходит свет и тепло, что придает образу дома почти сакральное значение, т.е. это может быть дом возлюбленного или духовная обитель света. Во второй части слово *хона* в составе *хона-барандаз* приобретает драматическое значение – разрушитель устоев, порядка и внутренней гармонии поэта. Такое противопоставление возвышенного *кашона* и разрушенного *хона* раскрывает двойственную природу любви у Хафиза, которая одновременно дарит свет и лишает устойчивости, и превращает дом, символа уюта и порядка, в метафору как прибежища души, так и ее утраты.

В нашем исследовании, охватывающем загруженные тексты газелей Хафиза и доступные онлайн-корпуса, такие как *Ganjoor* [4], *Perseids* [5] и подборки на платформе *Medium* [6], а также Диван поэта слово خانه (*хона*) встретилось значительно реже по сравнению с другими лексемами, репрезентирующими понятие Дом (*кошона*, *манзил*, *майхона* и др.). Это подтверждает вывод о относительно редкой встречаемости данного лексического элемента в поэтическом наследии Хафиза. На наш взгляд, относительная реже встречаемость использования лексемы *хона* и ее дериватов позволяет предположить, что поэт сознательно избегал бытовой или излишне конкретной номинации «дома», предпочитая более метафорические и образные репрезентанты концепта, такие как کاشانه (*кашона*), خرابات, (харобот) منزل (*мазил*), میخانه (*майхона*) и другие, что усиливало символическую многозначность и универсальность создаваемых поэтом поэтических образов.

В приведенном ниже фрагменте из газелей Хафиза Ширази особенно выразительно проявляется многозначность концепта Дом и богатство его поэтических репрезентантов. Поэт искусно использует ряд лексем, связанных с этим понятием в одном газел, в частности лексем *хона*, *майхона*, *харобот*, *манзил*, каждая из которых в рамках данного отрывка наполняется особым духовным содержанием.

*Дӯш аз масҷид сӯйи майхона омад пири мо,
Чист ёрони тариқат баъд аз ин тадбири мо?
Мо муридон рӯй сӯйи қибла чун орем, чун?
Рӯй сӯйи хонаи хаммор дорад пири мо.
Дар хароботи тариқат мо ба ҳам манзил шавем,
К- ин чунин рафтааст дар аҳди азал тақдири мо.*

Вчера из мечети в таверну направился наш учитель.
Как же теперь проявится судьба для нас после такого поступка?
Мы, приверженцы пути, как можем вновь обратить взор к кибле,
Когда наш учитель устремил свой взгляд к дому винодела?
В обители пути мы соединимся под одной крышей,
Ведь так было предопределено нам ещё в извечном завете.

Здесь *хона* выступает в не своём первичном значении как «дом» или «жилище», а в контексте мистической поэтики Хафиза оно превращается в символ внутреннего пространства, прибежища души. То есть, поэт говорит, что учитель (пир) совершил духовный переход, и теперь его ученики в замешательстве по поводу того, что и им тоже необходимо переосмыслить своё направление. Лексемы *майхона* «винный дом», *харобот* «таверна», «обитель посвящённых» и *манзил* «обитель возлюбленного», «путь духовного странствия» расширяют семантическое поле понятия *дом*, создавая сложную систему духовных координат, в которых внешнее и внутреннее, материальное и божественное, земное и мистическое соединяются в едином поэтическом пространстве.

В следующем бейте Хафиза Ширази лексема *кошона* предстаёт как символ *Дома* в метафорическом измерении духовного пути. Здесь *кошона* обитель *риндов*, свободных искателей истины, где пространство дома наполняется смыслом внутренней свободы и мистического опыта. Это не материальный дом, а сакральное прибежище, куда поэт приглашает войти каждого, кто готов воспринять «сладостный стих» и «чистое вино» как символы познания и духовного откровения:

*Гар ба кошонаи риндон қадаме хоҳӣ зад,
Нуқли шеърӣ шакарину майи беғаш дорам [1, 292].*

Если захочешь ступить на порог обители риндов,
У меня припасена сладкая поэзия и чистое, без примеси, вино.

В данном бейте слово *кошона* выступает в качестве репрезентанта понятия *Дом*, обозначая не просто физическое пространство, а особое сакральное место, связанное с внутренним духовным опытом. В контексте поэтики Хафиза «*кошонаи риндон*» символизирует обитель вольнодумцев, то есть тех, кто отвергает догматизм и ищет истину в

свободе, любви и непосредственном переживании божественного. Здесь дом перестает быть лишь «местом проживания» и приобретает метафорическое значение пространства духовного раскрытия, куда приглашается каждый ищущий истины. Обещание поэта «угощать сладостным стихом и чистым вином» усиливает эту метафору: поэзия выступает символом утончённого знания, а «*майи беғаш*» олицетворяет чистый, ничем не искажённый мистический опыт. В этом контексте использование лексемы *кошона* не только репрезентирует базовое понятие *Дом*, но и отражает его трансформацию в рамках суфийской картины мира – от бытового объекта к сложному духовному и культурному концепту, который в поэзии Хафиза наполняется новыми, символическими смыслами.

Если в приведенном бейте в образе *кошона* дом предстаёт в своей возвышенной ипостаси, как символ символизирует обитель духовного опыта и внутренней свободы, пространство, где истина раскрывается не через догму, а через живое переживание красоты, поэзии и любви, то лексема *манзил* в поэтической системе Хафиза акцентирует другое измерение понятия *Дом*, оно связано с путём и конечной целью духовного странствия:

Маро дар манзили ҷонон чӣ амни айш, чун ҳар дам

Ҷарас фарёд медорад, ки барбандед маҳмилҳо. [1, 41]

Какое может быть спокойствие в обители возлюбленной для меня,
Если каждое мгновение колокол кричит: «Собирайте поклажу!».

В бейте ключевое слово *манзил* («*манзили ҷонон*» - «обитель возлюбленного») многослойно и соединяет в себе как буквальный, так и мистический смысл. На поверхностном уровне это дом или место остановки, принадлежащее возлюбленному, куда стремится герой. Однако в суфийской символике *манзил* обозначает одну из временных стоянок духовного пути (*салик*), что подчеркивает: даже в столь желанном месте нельзя задерживаться, ведь впереди новые этапы пути. Образы *ҷарас* «караванный колокольчик» и *маҳмилҳо* «поклажа» усиливают мотив непрерывного странствия, где каждое мгновение звучит призыв собираться в дорогу. Здесь лексема *манзил* становится символом бренности и мимолётности как мирских радостей, так и состояний на пути к истине, а весь бейт напоминает о том, что духовный искатель не должен поддаваться иллюзии покоя, даже оказавшись в обители возлюбленного.

В следующем бейте лексема *манзил* репрезентирует не просто промежуточный пункт пути, но сакрализованное пространство, местопребывание возлюбленного, которое воспринимается как конечная цель и высшая точка притяжения, к которой должен стремиться и которую обязан достичь каждый путник.

*Сабо зи манзили ҷонон гузар дарег мадор,
В-аз ӯ ба ошиқи бедил хабар дарег мадор. [1, с. 229]*

О, утренний ветер, пройди через обитель возлюбленного,
не жалея усилий,
И передай от него весть безутешному влюбленному,
не скупись на это.

Здесь *манзил* не просто географическая точка, а центр образа духовного притяжения, центр, к которому направлены чувства и мысли лирического героя. Через обращение к *сабо* (утреннему ветру) поэт вводит мотив посредничества, т.е. ветер должен проникнуть в это пространство и принести весть, преодолевая преграды. Таким образом, *манзил* в контексте этого бейта предстает как метафорический дом сердца возлюбленного, куда доступ возможен лишь через духовного посредника, а не прямым физическим присутствием. В отличие от бейтов, где *манзил* символизирует путь или этап духовного странствия, здесь он закрепляется за образом конечной, но почти недостижимой точки притяжения, источника как любовной, так и мистической жажды.

Логично сопоставить этот образ с другим ключевым образом поэзии Хофиза, который передается лексемой *харобот*. Если *манзил* конструируется как предельная точка духовного пути, то *харобот* предстает уже не как абстрактная цель, а как конкретное сакральное пространство, где разрушается условность внешних ролей и открывается возможность непосредственного приобщения к истине. Шамиса Сирус в своей работе пишет, что «خرابات و میخانه در شعر حافظ نه تنها

«اندای از حقیقت، رهایی از ریا و رسیدن به معرفتهای عیش و نوش نیستند، بلکه رمز و استعاره مکان

(*Харобот* и *майхона* в поэзии Хафиза – это не только места веселья и винопития, но и символ, и метафора истины, освобождения от лицемерия и достижения познания) [3, 215].

В приведённом ниже двустипшие *харобот* не имеет значение «развалины» или «таверна», а сакральное пространство, где обнажается истина и снимаются социальные маски:

*Ба ҷони пири хароботу ҳаққи суҳбати ӯ,
Ки нест дар сари ман ҷуз ҳавои хидмати ӯ [1, 356].*

Клянусь жизнью старца таверны и правом беседы с ним,
В моей душе нет иного желания, кроме служения ему.

Упоминание *пири харобот* придает образу авторитет духовного наставника, стоящего вне официальных институтов религии. Хофиз клянётся «жизнью пира» и «правом на беседу с ним», что символизирует абсолютную преданность не внешней обрядности, а подлинному духовному опыту. *Харобот* становится своего рода

альтернативным домом истины, где вера очищается от лицемерия. Лексема *харобот* в таком его использовании в поэзии Хофиза превращается в центр духовной чистоты, где фальшь и двуличие заменены искренностью.

Лексема *харобот* у Хафиза предстаёт в качестве пространства духовной чистоты и ставится в оппозицию иллюзорным ценностям:

Хез, то хирқаи сӯфӣ ба харобот барем,
Шатху томот ба бозори хурофот барем [1, 331].

Встань, понесем суфийские лахмотья в таверну,
А пустые речи и выдумки понесём на базар суеверий.

В данном двустишие *харобот* противопоставляется формализованной религиозности (*хирқаи сӯфӣ* - монашеская одежда). Поэт призывает вынести этот символ мнимого благочестия на порог таверны, где он утратит свое порой лживое значение. Одновременно «шатху томот» (показные мистические речи) Хафиз считает, что нужно отправить «на базар суеверий», что усиливает сатирический оттенок. Здесь *харобот* предстаёт как очищающий дом, где иллюзорные ценности разоблачаются и возвращаются к своему истинному смыслу. Это своеобразный «дом обнажения» - центр, в котором рушатся ложные устои, но именно поэтому открывается дорога к подлинному духовному опыту.

Оба двустишия раскрывают концепт *харобот* как антиномический образ «дома». Это не дом-убежище, а дом-разрушение, то есть в первом случае дом посвящённых, где хранится истина, отвергнутая внешним обществом, а во втором предстаёт в качестве дома катализатора, где уничтожается лицемерие и пустая обрядность. Слово *харобот* у Хофиза в этих двустишиях выполняет функцию деконструкции традиционного понятия дома, то есть не место физического пребывания, а пространство свободы и истины. Этот символический сдвиг говорит о том, что в своей поэзии Хофиз заменяет *хона* как быт на *харобот* как духовное жилище, разрушая внешнее ради внутреннего.

В качестве репрезентанта понятия *Дом* в поэзии Хафиза Шерази выступает лексема *майхона*, которая представляет центральный образ конечного пристанища, где происходит мистическая встреча с Божественным, место освобождения от социальных масок, дом души в состоянии духовного прозрения:

Манам, ки гӯшаи майхона хонақоҳи ман аст
Дуои пири муфон вирди субҳгоҳи ман аст. [1, 80]

Я тот, для кого уголок таверны - мой монастырь,

А молитва старца-жреца - мое утреннее поминание.

В этом бейте Хафиз проводит смелую символическую подмену традиционных религиозных категорий, то есть слово *майхона* заменяет лексему *хонақоҳ*. Обычно *хонақоҳ* – «суфийская обитель» ассоциируется с местом духовного уединения, молитвы и подвижничества. Однако у Хафиза ее роль переносится на *майхона* «таверна», которая становится новым сакральным пространством. Образ *пири муғон* “старца-жреца (зороастрийской традиции)» в поэзии Хафиза часто выступает в роли духовного проводника. Он не связан с исламской ортодоксией, напротив, он стоит вне ее, что делает его символом нестандартной мудрости. Его *дуо* “молитва” становится для Хафиза постоянным поминанием, то есть формой духовной практики.

В бейте происходит своеобразное семантическое переосмысление пространства, то есть таверна приравнена к монастырю, а жрец-маг к святому наставнику. Таким образом, Хафиз утверждает, что истина открывается не там, где ее формально ищут (в медресе или официальной обители), а в пространстве «низовом», маргинальном, где разрушаются условности. В контексте исследования репрезентантов понятия *Дом* данный бейт демонстрирует, что домом лирического героя становится не «праведная» обитель, а уголок таверны. Это метафорический дом духовного опыта, где человек находит истину в прямом контакте с «пиром-мугом». В этом контексте лексема *майхона* репрезентирует дом в качестве места укоренения, внутреннего пристанища, где реализуется подлинная духовность.

Следующий бейт Хафиза строится на сильной метафоре, где *майхона* «таверна» выступает не просто местом вина и веселья, а особым духовным пространством, своеобразным «порогом истины».

Бар остонаи майхона гар саре бинӣ,

Мазан ба пой, ки маълум нест нийяти ӯ. [1, 356]

Если у порога таверны ты увидишь голову,

Не попирай ее ногой, ведь неизвестно, какова ее цель.

В суфийской поэтике *майхона* «винный дом» часто репрезентирует пространство духовного опыта, отличного от формализованной религиозной практики. Это место, где снимаются маски, рушатся условности и открывается истина в её обнажённой форме. Порог *майхоны* является символом предельного состояния, перехода между иллюзорным и подлинным. Образ *головы у порога* является многозначным символом. Он может указывать как на акт смирения (поклон, готовность преклонить голову ради истины), так и на жертву, принесённую ради духовного пути. В персидской традиции голова часто метонимически обозначает эго, гордыню, «я», которые

должны быть принесены в жертву на пути любви.

Поэт предупреждает, что не следует судить того, кто оказался «у порога таверны». Его поступок, внешне кажущийся безумием, падением или позором, может иметь иной, скрытый мотив, например стремление к истине. Высказывание «*неизвестно, какова её цель*» является напоминанием о том, что духовный путь индивидуален, и нельзя измерять его стандартами ортодоксии или социальной морали. В данном контексте *майхона* предстаёт как сакральный дом, пространство инициации и очищения. Человек у ее порога является странником, остановившийся перед дверью к истине. Поэт переосмысляет понятие *Дом*, который не равен традиционному *хонақоҳ* «монастырь», но несёт ту же функцию - воссоединение с высшим знанием.

В поэзии Хафиза *майхона* предстаёт как символический дом, в котором пересекаются сакральное и профанное. Это пространство соединяет в себе черты духовного прибежища, места инициации и внутреннего преображения. Оно обозначает не только приют для души, но и пограничную точку, где человек проходит испытание и отказывается от эго во имя высшей истины. Таким образом, *майхона* становится репрезентантом «дома истины», возникающего вне рамок традиционных религиозных институтов и воплощающего идею духовного пути к Божественному.

В поэтическом мире Хафиза одним из значимых репрезентантов понятия *Дом* является лексема *остона* «порог». Она встречается во множестве бейтов и выступает не только как архитектурная деталь, но и как символ сакральной границы, отделяющей профанное пространство от святилища истины или обители возлюбленного. Именно через обращение к *остону* раскрываются мотивы смирения, преданности и духовного перехода:

*Аз он замон ки бар ин остон ниҳодам рӯй,
Фарози маснади хуришед такагоҳи ман аст. [1, 81]*

С тех пор как я припал лицом к этому порогу,
Вершина солнечного трона стала моей опорой.

Здесь слово *остон* «порог» символизирует вход в сакральное пространство, в дом Возлюбленного, либо в пристанище Божественной истины. Прикосновение лбом к порогу является актом смирения и преданности. Но парадоксально то, что именно это смирение возвышает поэта, то есть покорность у порога приводит к тому, что его опорой становится трон солнца, то есть вершина духовного величия. Поэтому лексема *остон* маркирует точку перехода от низшего к высшему, возвышенному.

В другом бейте Хафиз снова обращается к лексеме *остон*, усиливая ее символическое значение. Здесь порог становится местом крайнего смирения, где человеческая любовь и преданность возлюбленному выражаются через готовность пребывать у его входа в вечном ожидании:

*Ҳарими ишқро дарғаҳ бәсе болотар аз ақл аст,
Касе он остон бўсад, ки ҷон дар остин дорад. [1, 133]*

Святылище любви неизмеримо выше разума,
Целует этот порог лишь тот, кто носит душу в рукаве.

В данном контексте лексема *остон* символизирует предельную границу между постижимым разумом и высшей сферой – пространством любви, духовного откровения и мистического озарения. Поэт утверждает, что доступ к этому «порогу» открыт лишь тем, кто готов к самопожертвованию, кто идёт к истине, рискуя собственной жизнью. «Дом» в виде святылища любви становится пространством, куда нельзя войти, не оставив за дверью все страхи и расчётливость.

Представленные нами репрезентанты понятия *Дом* (*харобот*, *кошона*, *хонақоҳ*, *майхона*, *остон*, *манзил*) в поэзии Хафиза Ширази формируют целостное семантическое поле, где каждое слово выступает символом, репрезентирующим разные грани «дома» - от разрушенной таверны до священного порога возлюбленного. Эти образы раскрывают диалектическое единство профанного и сакрального, показывая, как внешне обыденные пространства обретают статус центра духовного откровения и встречи с истиной. В конечном итоге понятие *Дом* в поэзии Хафиза предстаёт не только материальным жилищем, но и топосом духовного пути, конечной цели и внутреннего устремления человека к возлюбленному и к Божественному. Особенно важно и то, как Хафиз Шерази владеет словом, его поэтическое мастерство помогает раскрыть за каждой лексемой скрытые смыслы и образы. Ризо Сабири пишет, что «Хафиз настолько искусно обращается с персидскими словами, что результат получается просто шедевром. Он обладает тонким чувством гармонии, тона и звучания слов, музыки поэзии» [2, 8].

Таким образом, в поэзии Хафиза образ *Дома* складывается из нескольких связанных смыслов. Обычный *хона* – это не просто жилье, а отправная точка для других значений. *Кошона* передает тепло, свет и ощущение духовного приюта. *Манзил* – это дом возлюбленного и одновременно остановка на пути души. *Остон* – священный порог, у которого человек смиряется и делает шаг к истине. *Харобот* показывает разрушение внешних форм и обрядов ради поиска

подлинной свободы. А *майхона* становится местом духовного откровения, где обычное и святое соединяются. Все эти образы связаны мотивом пути и внутреннего преображения.

Сравнительно редкое использование лексемы *хона* в поэтическом мире поэта позволяет предположить, что Хафиз сознательно избегал прямой, материально-бытовой номинации жилья, отдавая предпочтение символически и духовно насыщенным репрезентантам этого понятия. Такое смещение отражает не просто поэтический прием, но и мировоззренческую установку поэта - суфия, для которого Дом – это прежде всего пространство души, место внутреннего покоя и единения с Божественным. Другие приведённые в статье семантические репрезентанты лексемы *хона* придают поэзии метафоричность и изящество, они наполняют текст мистическими и сакральными образами, что и обусловило частоту их употребления в поэтическом языке Хафиза.

Следует также отметить, что для просвещённых и духовно ищущих людей характерно ментальное отстранение от материального мира и стремление обрести прибежище души, внутреннее пространство покоя, где человек чувствует себя «дома» независимо от внешних обстоятельств. Такое абстрактное, духовно-психологическое осмысление дома представляет собой одну из характерных особенностей поэтического мировидения Хафиза, в котором дом утрачивает физическую конкретность и превращается в символ внутреннего прибежища, места встречи с истиной и божественным началом.

Представленное исследование не только выявляет богатство семантических репрезентаций понятия *Дом* в поэтическом мире Хафиза, но и вносит вклад в более широкое понимание механизмов поэтической образности и символического переосмысления пространства в классической персидской литературе.

Литература:

1. Ҳофизӣ Шерозӣ . Девон / Ҳофизӣ Шерозӣ . – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
2. Saberi, R. The Poems of Hafez / R. Saberi. – Lanham; New York; London: University Press of America, 1995. – 404 p.
3. Hafez Alignment Project [Электронный ресурс] // Perseids Digital Library Project. – URL: <https://pubs.perseids.org/alignment-prototypes/hafez/> (дата обращения: 21.12.2025).
4. Hafez's Poetry [Электронный ресурс] // Heritage Digest. – URL: <https://medium.com/heritage-digest/hafez-poem> (дата обращения: 21.12.2025).

5. Dehkhoda Lexicon Institute [Электронный ресурс]: [персидский толковый словарь Деххода]. – URL: <https://dehkhoda.ut.ac.ir/> (дата обращения: 21.12.2025).

6. Steingass, F. J. A Comprehensive Persian-English Dictionary [Электронный ресурс] // Digital South Asia Library. – URL: <https://dsal.uchicago.edu/dictionaries/steingass/> (дата обращения: 21.12.2025).

7. Abadis Dictionary [Электронный ресурс]: [многоязычный онлайн-словарь персидского языка]. – URL: <https://abadis.ir/> (дата обращения: 21.12.2025).

УДК: 81'373.7:81'23:811.222.1:811.111

КОГНИТИВНО-МАТРИЧНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ (на материале «Бўстон»-а Саади и их английских эквивалентов) Рустамзода Шодимурод Рустам⁷

Таджикский национальный университет

Таҳлили когнитивӣ -матритсавии системаи фразеология дар заминаи тафовути фарҳангӣ (дар заминаи «Бўстон»-и Саъдӣ ва эквивалентҳои англисии онҳо)

Мақолаи мазкур ба таҳлили амиқи когнитивӣ-матритсавии фразеологизмҳо дар забонҳои тоҷикӣ (дар заминаи «Бўстон»-и Саъдӣ) ва англисӣ бахшида шуда, ба муайян намудани сохтори семантикӣ, моделҳои когнитивӣ ва хусусиятҳои фарҳангии онҳо равона гардидааст. Таваҷҷуҳи асосӣ ба фразеологизмҳои зоҳир карда мешавад, ки бо мафҳуми «асрор» (сир), инчунин ба мундариҷаи метафорӣ ва рамзии онҳо иртибот доранд. Истифодаи

⁷Рустамзода Шодимурод Рустам – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, кафедраи умумидонишгоҳии забони англисӣ, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, докторант. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе. Тел.: (+992) 777112696; e-mail: muallififarhang@gmail.com.

Рустамзода Шодимурод Рустам - Таджикский национальный университет, общеуниверситетская кафедра английского языка, кандидат филологических наук, доцент, докторант. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе. Тел.: (+992)777112696; e-mail: muallififarhang@gmail.com.

Rustamzoda Shodimurod Rustam - Tajik national university, comprehensive university English department, candidate of philological sciences, associate professor, doctoral candidate. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Tel.: (+992)777112696; e-mail: muallififarhang@gmail.com.

матритсаи когнитивӣ имкон медиҳад, ки шабоҳат ва ихтилофоти сохторӣ ва маъноии ин воҳидҳо дар ду низоми забонӣ мушаххас гардад. Инчунин, механизмҳои ниҳони когнитивӣ ва фарҳангии муайян карда мешаванд, ки ҷаҳонбинии гӯяндагони ин забонҳоро инъикос мекунанд.

Фразеологизмҳо ҳамчун ҷузъи ҷудонапазири манзараи забони ҷаҳон мавриди баррасӣ қарор мегиранд, ки дар доираи забоншиносии когнитивӣ воситаи инъикос, ҳифз ва интиқоли маъноҳои фарҳангӣ ба шумор мераванд. Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки чӣ гуна фразеологизмҳои тоҷикӣ ва англисӣ моделҳои метафориҳои худро шакл медиҳанд ва ин моделҳо чӣ гуна ба дарк ва тафсири концептҳо дар фарҳангҳои мухталиф таъсир мерасонанд. Таъбиқи таҳлили когнитивӣ -матритсавӣ дар ин замина дурнамои навро барои омӯзиши хусусиятҳои фарҳангӣ ва когнитивии фразеология ба миён меорад ва аҳамияти ин воҳидҳоро дар ташаққул ва интиқоли арзишҳои фарҳангӣ нишон медиҳад.

Натиҷаҳои таҳқиқот барои рушди назарияи забоншиносии когнитивӣ ва амалияи муоширати байнифарҳангӣ муҳим буда, дарки амиқтари механизмҳои ҳамбастагии забон, тафаккур ва фарҳангро фароҳам меоранд.

Калидвожаҳо: «Бӯстон», фразеологизм, матритса, таҳлили когнитивӣ-матритсавӣ, концепт, сохти таркибӣ, сохтори семантикӣ, қолиби когнитивӣ, контексти фарҳангӣ, мақсади функционалӣ, сарбори метафорӣ.

Когнитивно-матричный анализ фразеологической системы в аспекте культурных различий (на материале «Бустана» Саади и их английских эквивалентов)

Данная статья представляет собой углублённое исследование фразеологизмов таджикского (на материале произведения «Бустан» Саади Ширази) и английского языков с применением когнитивно-матричного метода. Работа направлена на выявление их семантической структуры, когнитивных моделей и этнокультурной специфики. Основное внимание уделяется фразеологическим единицам, репрезентирующим концепт «секрет» (тайна), а также анализу их метафорического и символического потенциала.

Использование когнитивной матрицы позволяет эксплицировать сходства и различия в организации и интерпретации значений, характерных для двух лингвокультурных систем. В ходе исследования выявляются скрытые когнитивные и культурные механизмы, отражающие специфику мировоззрения носителей анализируемых языков. Фразеологизмы рассматриваются как репрезентанты языковой картины мира, которые в рамках когнитивной парадигмы выступают средством концептуализации, хранения и передачи культурно значимых смыслов.

Сравнительный анализ демонстрирует специфику метафорического моделирования в таджикской и английской фразеологии и влияние этих моделей на восприятие универсальных и специфических концептов. Применение когнитивно-матричного анализа открывает новые перспективы в изучении когнитивных основ фразеологии, подчеркивая роль устойчивых сочетаний в формировании и трансляции культурных норм и ценностей.

Результаты исследования могут быть востребованы в теоретической

когнитивистике и практике межкультурной коммуникации, так как способствуют более глубокому пониманию механизмов взаимодействия языка, мышления и культуры.

Ключевые слова: «Бустан», Саади, фразеологизм, матрица, когнитивно-матричный анализ, концепт, семантическая структура, когнитивная модель, культурный контекст, метафорическая нагрузка.

Cognitive-Matrix Analysis of the Phraseological System in the Context of Cultural Differences (based on Saadi's «Bustan» and its English Equivalents)

This article presents an in-depth cognitive-matrix analysis of phraseological units in the Tajik language (based on Saadi's *Bustan*) and their English equivalents. The study focuses on uncovering their semantic structures, cognitive models, and cultural specificities. Primary attention is devoted to idioms associated with the concept of "secret" (mystery), as well as their metaphorical and symbolic content. The application of a cognitive matrix enables the identification of both convergent and divergent features in the organization and interpretation of meanings inherent to these two linguistic systems. Furthermore, the study uncovers the underlying cognitive and cultural mechanisms that reflect the unique worldviews of Tajik and English speakers.

The research explores idioms as an integral component of the linguistic worldview, serving as a repository for storing and transmitting culturally conditioned meanings within the framework of cognitive linguistics. The comparative analysis reveals how phraseological units in both languages construct metaphorical models and how these models influence the perception and interpretation of concepts within their respective cultures. The use of cognitive-matrix analysis in this context opens new avenues for studying the cultural and cognitive dimensions of phraseology, emphasizing the significance of these units in shaping and transmitting cultural norms and values.

The findings are of significant interest to both the theory of cognitive linguistics and the practice of intercultural communication, providing a deeper understanding of the complex interaction between language, cognition, and culture.

Key words: *Bustan*, Saadi, idiom, matrix, cognitive-matrix analysis, concept, semantic structure, cognitive model, cultural context, metaphorical load.

Современная когнитивная лингвистика характеризуется динамичным развитием, обусловленным междисциплинарным синтезом достижений нейронаук, психологии и компьютерного моделирования. Интеграция таких дисциплин способствует формированию новых исследовательских парадигм, направленных на изучение взаимосвязи языковых структур и когнитивных процессов. В частности, расширение методологического инструментария, включая концептуальное моделирование, фреймовый и прототипический анализ, позволяет выявлять глубинные механизмы категоризации знаний и их вербализации. В этом контексте исследования в таджикском языкознании охватывают когнитивные аспекты лингвистики, лингвокультурологии и этнопсихолингвистики, такие

как концепты, языковая картина мира, стереотипы, ментальность и ценностные доминанты. Развитие этих направлений обусловлено интеграцией многовекторных лингвистических исследований и необходимостью учёта когнитивных процессов в анализе дискурса [5, 58].

Прогресс в данной области во многом связан с разработкой теории когнитивной матрицы как концептуальной структуры, интегрирующей языковые и экстралингвистические знания. Термин «когнитивная матрица», введённый Р. Лэнекером, трактуется как гибкая система концептуальных доменов, формирующих семантическое пространство языковой единицы [11, 147]. Н. Н. Болдырев углубляет это определение, акцентируя её роль как вербально-интегрированной структуры, объединяющей многомерные знания под одним лексическим знаком [3, 62]. Важным шагом в эволюции концепции стало выделение двух форм репрезентации матрицы: общей и частной. Если первая охватывает широкие семантические поля (например, 'культура', 'общество'), то вторая фокусируется на ядерных концептах, анализируя их через призму взаимосвязанных когнитивных контекстов [4, 17]. Такая дихотомия подчёркивает универсальность матрицы как инструмента систематизации знаний, сочетающего абстрактное и конкретное.

Метод когнитивно-матричного анализа непосредственно зависит от типа когнитивной матрицы, что определяет специфику подхода к исследованию. В случае общей когнитивной матрицы анализ предполагает моделирование концепта, выявление его составляющих, исследование взаимосвязей между компонентами и описание языковых механизмов реализации значений. Для частной когнитивной матрицы фокус смещается на анализ ядерной структуры концепта, выявление его характеристик в различных когнитивных контекстах и исследование связей этих характеристик с компонентами матрицы [8, 48].

Методологический аппарат, предложенный Н. Н. Болдыревым, включает семь ключевых этапов: от выявления интегративных концептов до анализа языковых механизмов актуализации значений [3, 62]. Применительно к фразеологическим единицам (ФЕ) этот алгоритм претерпевает модификацию:

1. Концептологический анализ — декомпозиция ФЕ на составляющие когнитивные контексты;
2. Моделирование матрицы — построение схемы взаимосвязей между выявленными концептами;
3. Сравнительный аспект — сопоставление ФЕ в кросс-культурной перспективе;
4. Прототипический анализ — определение типичных и

маргинальных признаков в структуре значений.

Как подчёркивает В. Г. Куликов, «даже простейшая когнитивная матрица сводит воедино знания о разных аспектах одного явления», соединяя различные типы языковых и неязыковых знаний. Это обеспечивает «доступ к разноуровневым концептуальным областям — от сенсорно-пространственных до социокультурных» [6, 3], что позволяет рассматривать ФЕ не как изолированные элементы, а как части сложной сети знаний, отражающих этнокультурные доминанты. Когнитивная матрица представляет собой «сложную систему, включающую взаимосвязанные когнитивные контексты, которые отражают многозначность культурных и социальных явлений» [2, 5]. Концепты, входящие в матрицу, обладают «множественными значениями и аспектами, которые невозможно охарактеризовать только простыми признаками. Вместо этого их интерпретация требует комплексного подхода для анализа и понимания» [9, 292].

Когнитивная матрица служит универсальным механизмом организации знаний о мире, систематизируя как лингвистические, так и культурно значимые концепты. Эта концепция представляет собой структурированную модель, которая упорядочивает знания о концептах и их взаимосвязях, демонстрируя многомерные взаимозависимости между когнитивными категориями и их лингвистическими репрезентациями.

С позиции лингвокультурологического анализа когнитивная матрица представляет собой мощный инструмент для выявления культурных доминант, отражённых в языковой системе. Она не ограничивается лишь организацией информации, а, выходя за рамки этой функции, активно участвует в процессах категоризации и интерпретации знаний. Когнитивная матрица воспринимается как динамическая система, в которой знания организуются в многомерные, иерархически структурированные схемы, что позволяет анализировать не только взаимосвязь различных концептуальных областей, но и механизмы их взаимодействия при формировании значений.

Следовательно, матрица становится важным элементом когнитивной интерпретации, через который осуществляется осмысление концептов. В контексте формирования ФЕ она играет ключевую роль, позволяя анализировать их семантическое наполнение, которое зачастую обусловлено этнокультурными факторами [1, 133]. Более того, когнитивная матрица способствует формированию фреймов, обеспечивая их связь с концептуальными областями [10, 18] и предоставляя возможность исследовать, как фразеологизмы демонстрируют взаимодействие различных концептуальных областей. Это взаимодействие, в свою очередь, отражается в метафорах и

символах, закодированных в языке, что усиливает эксплицитные и имплицитные аспекты значений. В этом контексте когнитивная матрица выступает не только как хранилище знаний, но и как инструмент их интерпретации в различных коммуникативных ситуациях.

Важность когнитивной матрицы становится особенно очевидной в поэтическом дискурсе, где её роль заключается в интерпретации многозначных символов и образов, создающих сложные смысловые структуры. В контексте когнитивно-матричного анализа ФЕ можно выделить несколько приёмов, таких как концептологический анализ, анализ взаимосвязей между когнитивными контекстами, сравнительное исследование ФЕ в разных языках, моделирование когнитивных фреймов и прототипический анализ. Эти методы позволяют глубже понять структуру, значение и роль ФЕ в когнитивных и культурных системах.

Кроме того, можно рассматривать матрицу фразеологизмов как своего рода базу данных или алгоритмическую модель для анализа устойчивых выражений. В рамках лингвистических исследований такая матрица позволяет изучать взаимосвязи между фразеологизмами, их компонентами и значениями, а также их изменения в зависимости от контекста. Применение этого подхода помогает раскрыть динамику значений ФЕ и их эволюцию в языковой практике.

Матрица фразеологизмов, представляемая как структура или модель, может быть организована в виде таблицы или схемы, в которой фразеологизмы распределяются по определённым критериям, таким как тематика, грамматические характеристики и степень образности или метафоричности. Когнитивно-матричный анализ в данном контексте основывается на восприятии матрицы как когнитивной структуры, которая организует и систематизирует концептуальные знания, позволяя выявить ключевые смысловые связи и аспекты, объединяющие языковые единицы.

Цель когнитивно-матричного анализа заключается в изучении взаимосвязей, связывающих концепты в рамках общей концептуальной системы, а также в выявлении универсальных и культурно-специфических характеристик языковой картины мира. Этот подход ориентирован на исследование роли языка в формировании, сохранении и передаче культурно значимой информации. Принципы, на которых базируется данный метод, включают:

–системность, предполагающую изучение концептов в их взаимосвязях, образующих единую когнитивную систему;

–многомерность, где анализ включает лексико-семантические, культурно-символические и эмоциональные аспекты концептов;

–сравнительность, которая позволяет выявить общие и различительные черты в репрезентации концептов в разных языках и культурах.

Наблюдения, согласно которым фразеологические единицы (ФЕ) зачастую не рассматриваются через призму когнитивной матрицы, подчеркивают необходимость разработки новой парадигмы их анализа. Эта парадигма акцентирует внимание на использовании когнитивного метода как средства понимания фразеологизмов как сложных систем взаимосвязанных знаний и контекстов, что является принципиально важным для глубокого осмысления их роли в языке.

Рассмотрение сущности когнитивной матрицы и принципов когнитивно-матричного анализа позволяет построить методологический каркас для изучения фразеологической системы. Данное исследование фокусируется на культурно обусловленных единицах и способствует пониманию их места в языковом и этнокультурном пространстве. Матричный анализ позволяет не только выявить структуру и семантику ФЕ, но и установить их коммуникативные функции, определяя механизмы формирования и передачи культурных смыслов.

Объектом исследования являются фразеологизмы из произведения Саади Ширази «Бустан», анализируемые в сопоставлении с эквивалентами в английском языке. Цель работы — раскрыть структуру взаимосвязанных когнитивных контекстов, заложенных в этих единицах, что способствует реконструкции их концептуального содержания.

В рамках исследования проводится контрастивный матричный анализ таджикских и английских фразеологизмов, связанных с концептом «секрет». Методологическая база включает систематизацию ФЕ по следующим параметрам:

1. Структурная организация — модель построения фразеологизма;
2. Семантическая структура — ключевые значения и их вариативность;
3. Когнитивная модель — ментальные схемы, концепты, культурные смыслы;
4. Функциональное назначение — коммуникативная функция и прагматика.

Применение этого метода позволило выявить концептуальные компоненты ФЕ и установить корреляцию между когнитивными контекстами в сопоставляемых языковых системах. Компаративный подход выявляет как универсальные, так и культурно-специфические паттерны структурирования значений.

Перед началом анализа конкретной единицы отметим, что необходимо учитывать как структурные, так и концептуальные аспекты. Фразеологизм «*роз дар дил ниғаҳ доштан*» в контексте бейта: «*Даруни дилат шаҳрбанд аст роз, / Нигар, то набинад дари шаҳр боз*» [7, 497] (букв.: «Внутри твоего сердца тайна — узник; смотри, чтобы ворота города не открылись»), представляет собой репрезентативный объект для исследования.

1. Структурная организация. Фразеологизм представлен бинарной метафорической конструкцией:

— «*Даруни дилат шаҳрбанд аст роз*» — метафора, где «*дил*» (сердце) символизирует скрытость внутреннего мира, а «*шаҳрбанд*» (узник/заключение) указывает на изоляцию тайны.

— «*Нигар, то набинад дари шаҳр боз*» — императивная структура, где «ворота города» символизируют границу между частным и публичным.

2. Семантическая структура. Включает ядерные концепты:

— «*дил*» (сердце) — сакральный центр личности, метафора интимного пространства.

— «*шаҳрбанд*» (узник) и «*роз*» (тайна) — компоненты, обозначающие абсолютную секретность.

— «*дари шаҳр*» (ворота города) — символ перехода от личного пространства к публичному, сопряженного с риском уязвимости.

Совмещение лексем «*даруни дилат*» и «*шаҳрбанд*» реализует механизм концептуального смешения (*conceptual blending*), где физическое пространство (сердце) метонимически замещает ментально-эмоциональную сферу, а стража/узник персонифицирует когнитивный фильтр, регулирующий доступ к информации. Прагматический императив «*Нигар*» (смотри) и запрет «*то набинад*» (чтобы не увидел) устанавливают жесткие рамки конфиденциальности.

3. Когнитивная модель. Заключает ментальную схему взаимодействия двух областей: «внутренний мир» (хранилище) и «внешний мир» (социум). Процесс сохранения тайны понимается как защита целостности личности. В таджикской культуре, как и во многих восточных традициях, «*дил*» — это пространство, требующее охраны. Раскрытие тайны метафорически приравнивается к падению обороны города, что ведёт к потере контроля над личной безопасностью.

4. Функциональное назначение. Бейт служит наставлением (дидактическая функция). Он функционирует как средство социальной регуляции поведения, предлагая модель осторожности в отношении своих мыслей. Прагматическая цель — сохранение личной целостности через избежание публичности интимных переживаний.

Концептуальное содержание заключается в том, что выражение

выражает важную культурно обусловленную концептуализацию скрытности и приватности. В центре концептуальной структуры фразеологизма находится идея хранения личных переживаний в «закрытом» состоянии, что символизирует не только защиту, но и внутреннюю целостность. Центральным ментальным механизмом является защита личных чувств и размышлений от внешнего мира, что препятствует их передаче или раскрытию, сохраняя личную автономию и независимость. Данное высказывание служит культурным маркером, отражая важность сохранения личных границ и указывает на риски, связанные с их нарушением.

Поскольку оно выражает целостную концептуальную модель, которая строится на метафорическом представлении, можно будет выделить фрейм в данном выражении: а) внутренний мир личности: «*даруни дилат*» (внутри твоего сердца) – это пространство, в котором скрыты чувства и тайны. Этот фрейм включает в себя образ личной, сакральной сферы, в которой хранятся знания или секреты; б) охрана и защита: «*шахрбанд*» (страж, охранник) служит метафорой защиты этого внутреннего мира. Здесь фрейм расширяется за счёт модели охраны, где сердце представлено как нечто, что нуждается в защите от внешнего воздействия; в) запрет на раскрытие: «*Нигар, то набинад дари шахр боз*» (смотри, чтобы не открылся ворота города), данная строка добавляет во фрейм элемент запрета или ограничения доступа, акцентируя внимание на защите внутренних тайн и сокровищ.

Фрейм строится вокруг концепта личного пространства, секрета, защиты, и запрета на раскрытие, где ключевые элементы (сердце как хранитель, охранник, ворота) взаимодействуют для создания модели охраняемого, сокровенного мира.

Следует подчеркнуть, что концептуальное содержание и культурный контекст фразеологизмов таджикского языка создают прочную основу для дальнейшего сравнения с аналогичными выражениями в английском языке.

В английских аналогах вышеприведённых выражений можно выделить схожие когнитивные структуры и метафорические концепты, что позволяет провести сравнительное исследование. Английское выражение *Loose lips sink ships* (бук. Свободные уста топят корабли) как таджикское, содержит схожие концепты и метафорические образы, которые отражают опасность раскрытия секретной информации. Оба выражения предупреждают о последствиях неосторожных высказываний и утечек, что может привести к серьёзным разрушительным последствиям.

Структура данного фразеологизма является классической для идиоматических выражений в английском языке, в которых

используется метафора для передачи идеи опасности или разрушения. В данном случае *'loose lips'* (букв. расслабленные губы) является метафорой для чрезмерно болтливой человека, чей непродуманный разговор может привести к серьёзным последствиям. *'Sink ships'* (букв. утопить корабли) образно представляет собой катастрофу или ущерб, который может быть причинен вследствие утечки важной информации. Это выражение является аллюзией на времена Второй мировой войны, когда информация, утечка которой могла привести к катастрофическим последствиям для военных операций, была строго охраняемой.

Семантическая структура фразеологизма выражается в предостережении о том, что неосторожные слова могут привести к неожиданным и разрушительным последствиям. Здесь можно выделить следующие ключевые элементы: *'Loose lips'*, где губы символизируют средства общения, которые при 'освобождении' или без контроля могут стать источником утечки информации; *'Sink ships'*, метафора, обозначающая разрушение или гибель (судов, как важной части военных или стратегических операций). В своей сути, выражение является предупреждением, что неосторожность в высказываниях или раскрытии секретов может привести к утратам или катастрофическим последствиям.

В когнитивном плане исследуемое выражение опирается на несколько концептуальных блоков: концепт утечки информации: использование метафоры 'губы' для обозначения распространения секретов или ненадёжных источников информации; концепт опасности: символика «потопления» (*sink*) представляет собой угрозу или катастрофу, которая происходит вследствие этой утечки; концепт контроля и дисциплины: акцент на 'сдерживании' слов (напр. контроль за устами) как на важнейшем элементе предотвращения разрушительных последствий.

Коммуникативная функция данного фразеологизма состоит в том, чтобы подчеркнуть важность ответственности в общении, особенно в контексте секретности или сохранения важной информации. Он служит предупреждением о возможных последствиях бездумных высказываний или недооценки важности конфиденциальности. В прагматическом плане фразеологизм используется как средство укрепления доверия и поддержания порядка, особенно в ситуациях, где сохранение секретности имеет решающее значение.

Оба выражения подчёркивают опасность, исходящую от утечки важной информации. В обоих выражениях используется концепт предательства и угрозы, что в случае раскрытия секрета могут быть

разрушены важные процессы или даже целые организации. Однако если в таджикском выражении акцент на скрытности и сложности общения с потенциальным предателем, то в английском выражении акцент делается на уязвимости из-за бездумных высказываний.

Как видно, оба выражения подчёркивают важность сохранения тишины и осторожности в отношении секретной информации, и в том, и в другом случае утечка ведет к разрушению.

В результате проведённого анализа выявлены как существенные сходства, так и различия в структуре и концептуальном содержании фразеологизмов таджикского и английского языков. Оказалось, что несмотря на культурные и исторические различия, многие фразеологизмы отражают универсальные когнитивные схемы, но также существуют уникальные особенности, обусловленные этнокультурными факторами.

Концептуальное содержание исследуемого таджикского фразеологизма заключается в репрезентации культурно обусловленной идеи скрытности и приватности. В центре его когнитивной структуры находится установка на хранение личных переживаний в «закрытом» состоянии, что символизирует не только психологическую защиту, но и сохранение внутренней целостности личности.

Поскольку данное выражение вербализует целостную концептуальную модель, основанную на пространственной метафоре, в его структуре можно выделить следующие компоненты фрейма:

1. Внутренний мир личности: «*даруни дилат*» (внутри твоего сердца) — сакральное пространство, в котором скрыты чувства и тайны.
2. Охрана и защита: «*шахрбанд*» (страж, узник) — метафора защиты внутреннего мира. Сердце представлено как объект, нуждающийся в охране от внешнего посягательства.
3. Запрет на раскрытие: «*Нигар, то набинад дари шахр боз*» (смотри, чтобы не открылись ворота города) — элемент ограничения доступа, акцентирующий внимание на сохранении тайны.

Концептуальное содержание и культурный контекст таджикских ФЕ создают прочную базу для компаративного анализа с английским языком. В английских аналогах выделяются схожие когнитивные структуры. Например, выражение «*Loose lips sink ships*» (букв.: «Несдержанные уста топят корабли») содержит схожие концепты, отражающие опасность разглашения секретной информации. Оба выражения предупреждают о деструктивных последствиях неосторожных высказываний.

Структурная и семантическая организация английской ФЕ:

- «*Loose lips*» (расслабленные губы) — метафора болтливости.

Губы символизируют средство коммуникации, контроль над которыми утрачен.

• «*Sink ships*» (топить корабли) — образ катастрофы и невосполнимого ущерба. Исторически выражение является аллюзией на плакаты времён Второй мировой войны, призывавшие к бдительности.

Когнитивные блоки английского выражения:

1. Концепт утечки информации: использование соматической метафоры (*lips*) для обозначения распространения секретов.

2. Концепт опасности: символика «потопления» (*sink*) как эквивалент неминуемой гибели стратегически важного объекта.

3. Концепт дисциплины: акцент на самоконтроле как единственном способе предотвращения катастрофы.

Сравнительные выводы: Оба выражения подчёркивают критическую важность конфиденциальности. Если в таджикском фразеологизме акцент смещён на сакральность внутреннего мира и сложность взаимодействия с потенциальным «предателем» (внешним наблюдателем), то в английском варианте акцент делается на уязвимости коллективных интересов из-за индивидуальной неосторожности.

Проведённый анализ подтвердил, что, несмотря на культурные и исторические различия, фразеологизмы обоих языков опираются на универсальные когнитивные схемы («вместилище», «граница», «разрушение»). Однако уникальные этнокультурные факторы определяют выбор конкретных метафорических образов (*сердце* и *город* в таджикском языке против *губ* и *кораблей* в английском).

Литература:

1. Алефиренко, Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Элпис, 2008. – 271 с.

2. Болдырев, Н. Н. Когнитивно-матричный анализ английских христианских топонимов / Н. Н. Болдырев, В. В. Алпатов // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2008. – № 4. – С. 5–14.

3. Болдырев, Н. Н. Концептуальная основа языка / Н. Н. Болдырев // Когнитивные исследования языка: коллект. моногр. – М., 2009. – Вып. 4. – С. 25–78.

4. Дубровская, В. В. Домен количества в лексико-семантическом пространстве английского языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Дубровская Вероника Владимировна. – Нижний Новгород, 2014. – 184 с.

5. Искандарова, Д. М. Исследования по лингвокультурологии и

когнитивной лингвистике в таджикском языкознании / Д. М. Искандарова // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2023. – № 3 (81). – С. 58–70.

6. Куликов, В. Г. Когнитивно-матричный анализ диалектных единиц. Принципы и методы когнитивных исследований языка / В. Г. Куликов. – Тамбов, 2008. – 308 с.

7. Обид, Ш. «Бӯстон» ё «Саъдинома»-и афсаҳ-ул-мутакаллимин Саъдии Шерозӣ / Ш. Обид. – Душанбе: Главная научная редакция ТНЭ, 2021. – 720 с.

8. Петрова, Е. В. Когнитивный потенциал прецедентного имени: дис. ... канд. филол. наук: 5.9.8 / Петрова Екатерина Васильевна. – Красноярск, 2023. – 194 с.

9. Раздабарина, Ю. А. Когнитивно-матричный анализ как метод исследования существительных широкой семантики / Ю. А. Раздабарина // Вестник ТГУ. – 2012. – № 12 (116). – С. 292–295.

10. Суханова, А. С. Способы концептуализации слова «environment» в различных типах дискурса в английском языке и их выражение средствами русского языка: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / Суханова Ангелина Сергеевна. – Москва, 2021. – 20 с.

11. Langacker, R. W. Foundations of Cognitive Grammar / R. W. Langacker. – Vol. 1. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 528 p.

УДК: 811.222.8'373.7:398.91(=222.8)

**ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» ВО
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ И ПАРЕМИЯХ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

Максудзода Назарбегим Моёншо⁸

Российско –Таджикский (Славянский) университет

Инъикоси мафҳуми «зан» дар низоми фразеологӣ ва паремияи забони тоҷикӣ

Дар мақола мафҳуми «зан» тавассути системаи фразеологӣ ва паремияҳои забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад. Муаллиф таҳқиқ мекунад, ки чӣ гуна ибораҳои устувор, мақолҳо ва зарбулмасалҳо тасаввуроти миллӣ -фарҳангиро дар бораи зан, нақши ҷғтимоии ӯ, хислатҳо ва намунаҳои рафториаш инъикос мегарданд. Таҳқиқот ба таҳлили маводи фразеологие асос ёфтааст, ки аз манбаҳои муътабари луғатнигорӣ, аз ҷумла луғатҳои классикии асрҳои XI–XIX ва таҳқиқоти муосир ҷамъоварӣ шудааст. Дар мақола нақши муҳими фразеология ҳамчун василаи мустаҳкамсозӣ ва интиқоли стереотипҳо, арзишҳо ва андешаву ҷаҳонбинии ҷомеаи тоҷик таъкид мешавад. Хулосаҳои мақола нишон медиҳанд, ки мафҳуми «зан» дар фарҳанги забони тоҷикӣ ҳам образҳои идеалӣ (модар, посбони оила, рамзи ахлоқ) ва ҳам стереотипҳои манфӣи устуворро фаро мегирад, ки ин гувоҳи печидагӣ ва бисёрқабатии дарки табиати зан дар шуури мардум аст.

Калидвожаҳо: Зан, низоми фразеологӣ, воҳидҳои забонӣ, забони тоҷикӣ, ибораҳои устувор, паремияология, забонишиносӣ, мафҳум.

***Отражение концепта «женщина» во фразеологической
системе и паремиях таджикского языка***

В статье рассматривается концепт «женщина» через призму фразеологической системы и паремий таджикского языка. Автор исследует, как устойчивые выражения, пословицы и поговорки отражают национально-культурные представления о женщине, её социальной роли, качествах и поведенческих моделях. Работа основана на анализе фразеологического материала, извлеченного из авторитетных лексикографических источников, начиная с классических словарей XI–XIX вв. и заканчивая современными

⁸**Максудзода Назарбегим Моёншо** – Донишгоҳи Славянии Русияву Тоҷикистон, кафедраи забоншиносии назариявӣ ва амалӣ, унвонҷӯй. Нишонӣ : Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Дӯшанбе, кӯчай М. Турсунзода, 30. Тел.: (+992)557777999; e-mail: naida94.94@mail.ru.

Максудзода Назарбегим Моёншо – Российско-Таджикский (Славянский) университет, кафедра теоретического и прикладного языкознания, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. М. Турсунзаде, 30. Тел.: (+992)557777999; e-mail: naida94.94@mail.ru.

Maksudzoda Nazarbegim Moyonsho - Russian-Tajik (Slavonic) University, Department of Theoretical and Applied Linguistics, Degree Applicant. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, M. Tursunzade St., 30. Tel.: (+992)557777999; e-mail: naida94.94@mail.ru.

изданиями.

Подчёркивается значимость фразеологии как средства фиксации и трансляции стереотипов, ценностей и ментальных установок таджикского общества. Результаты исследования демонстрируют, что концепт «женщина» в таджикской лингвокультуре включает как идеализированные образы (мать, хранительница очага, символ нравственности), так и устойчивые негативные стереотипы, что отражает сложность и многослойность восприятия женской природы в народном сознании.

Ключевые слова: женщина, фразеологическая система, таджикский язык, паремиология, лингвокультурология, концепт, языковая картина мира, гендерные стереотипы.

The Reflection of the Concept «Woman» in the Phraseological System and Paremiology of the Tajik Language

The article explores the concept of «woman» through the lens of the phraseological system and paremiology of the Tajik language. The author investigates how set expressions, proverbs, and sayings reflect national-cultural perceptions of women, including their social roles, personal qualities, and behavioral models. The study is based on an analysis of phraseological material extracted from authoritative lexicographic sources, ranging from classical dictionaries of the XI–XIX centuries to contemporary linguistic research.

The significance of phraseology is emphasized as a primary means of capturing and transmitting the stereotypes, values, and mental attitudes of Tajik society. The findings demonstrate that the concept of «woman» in Tajik linguistic culture encompasses both idealized images (mother, keeper of the hearth, symbol of morality) and persistent negative stereotypes. This duality reflects the complexity and multilayered nature of the perception of female identity within the collective consciousness.

Key words: woman, phraseological system, linguistic units, Tajik language, set expressions, paremiology, linguistics, concept, gender stereotypes.

Отражение концепта «женщина» во фразеологической системе иранских языков, в том числе и таджикского — это своего рода лингвистическое зеркало, в котором видны тысячелетние традиции, социальные уклады, религиозные воззрения и гендерные стереотипы иранских народов.

Фразеологизмы, связанные с женщиной, в иранских языках можно разделить на несколько крупных тематических групп, которые отражают двойственное восприятие женщины:

1. Сакрально-позитивное: женщина как мать, хранительница очага, источник жизни и мудрости.
2. Негативно-бытовое: женщина как источник проблем, слабости, греха, коварства и непостоянства.
3. Социально-ролевое: женщина в рамках семьи (дочь, жена, невестка).

Источниками рассматриваемой через призму таджикского языка фразеологии являются: древние верования (зороастризм с его почитанием женских божеств, например, Анаиты — богини воды и плодородия); исламская культура и литература, особенно влияние Корана и классической поэзии (Хафиз, Саади, Фирдоуси); устное народное творчество (сказки, пословицы, поговорки); патриархальный уклад общества с чётким разделением гендерных ролей.

Они приблизительно одинаково отразились во всех иранских языках с оглядкой на социальные условия жизни того или иного народа. Так, в курдской культуре, особенно у езидов, женщина традиционно пользуется большим уважением. Однако фразеология также содержит противоречия. Есть выражение «*Jin jiyan e*» / «Женщина — это жизнь», ставшее феминистским лозунгом. Но при этом существуют и патриархальные поговорки. Таджикский язык очень близок к персидскому, но с большим влиянием советской эпохи. Некоторые архаичные негативные фразеологизмы могут быть менее употребимы, чем в Иране. У пуштунов в *паштунвали* (кодексе чести пуштунов) понятие «*номус*» (честь) напрямую связано с женской честью семьи. Поэтому фразеологизмы, связанные с женщиной, часто носят ярко выраженный охранительный и одновременно рестриктивный характер. Оскорбление женщины — величайший позор.

В XX-XXI веках под влиянием модернизации, феминистских движений и урбанизации многие архаичные фразеологизмы воспринимаются как оскорбительные и устаревшие. В интеллигентской и городской среде их стараются избегать. Лингвисты отмечают, что язык постепенно очищается от наиболее грубых выражений, однако они сохраняются в патриархальной сельской среде и в качестве исторических цитат.

Фразеологическая система иранских языков представляет концепт «женщина», с одной стороны, как божественный, неприкосновенный идеал, источник жизни и моральный абсолют; с другой стороны, она часто предстаёт как источник проблем, объект, чья природа опасна и непостоянна, а социальная роль строго ограничена.

Эта двойственность коренится в глубоком прошлом: в зороастрийском дуализме добра и зла, в исламской трактовке женской природы и в суровых условиях патриархального общества, где контроль над женщиной был равен контролю над семейной честью. Таким образом, фразеология не просто называет, а оценивает и предписывает место женщины в сложной системе культурных координат восточного мира.

Разделённые ниже на тематические группы фразеологизмы

таджикского языка отражают место женщины в традиционной иерархии.

Первые упоминания о фразеологических оборотах в таджикском языкознании относятся к советскому времени, в частности, к 40-м годам XX века. Однако при внимательном анализе можно обнаружить, что уже в лексикографических трудах, созданных в период с XI по XIX век, фразеологические выражения рассматривались как самостоятельные языковые единицы. Более того, в этих источниках предпринимались первые попытки их интерпретации и анализа. Среди наиболее известных и дошедших до нас словарей следует отметить словарь XI века «*Луғати фурс*» (автор Асади Туси), словарь «*Мусталаҳот-уш-шуаро*» (автор Вораста), «*Чароғи ҳидоят*» (автор Алихон Орзу), «*Маҷмаъ-ул-фурс*» (автор Кошони), «*Ғиёс-ул-луғот*» (автор Муҳаммад Ғиёсиддин), где с особым упорством старались выделить неведомые для языковедов языковые единицы.

Систематическое внимание к устойчивым словосочетаниям как к особому типу языковых единиц в таджикском языкознании стало формироваться лишь во второй половине XX века. При этом важно отметить, что интерес к фразеологии носил, скорее, побочный характер: фразеологические обороты упоминались преимущественно в контексте изучения других аспектов языка - таких как лексикология, грамматика или анализ классических литературных текстов. Тем не менее, даже в таком контексте исследования неизбежно подводили учёных к осознанию фразеологизмов как самостоятельных языковых явлений, обладающих своими структурными и семантическими особенностями.

Во многих исследованиях высказывается мнение, что становление фразеологической науки в таджикском языкознании происходило под влиянием достижений российских учёных. В определённой степени это утверждение справедливо, поскольку к тому времени труды таких видных представителей русской лингвистики, как И. И. Срезневский, А. А. Шахматов, Ф. Ф. Фортунатов, В. В. Виноградов, В. Г. Гак и другие, получили широкое признание не только в пределах бывшего Советского Союза, но и за его пределами.

Развитие фразеологической науки в таджикском языкознании в значительной степени связано с именами таких выдающихся учёных, как А. Мирзоев, Ш. Ниёзи, Д. Тоджиев, Н. Маъсуми и ряд других исследователей. Наиболее интенсивный этап изучения устойчивых словосочетаний пришёлся на 60-е годы. В этом контексте особое значение имеет публикация двухтомного «Словаря фразеологических оборотов современного таджикского языка» под редакцией М. Фозилова. Данный труд до сих пор остаётся важнейшим ресурсом для

изучения фразеологии таджикского языка. Словарь содержит обширный корпус фразеологических единиц, каждая из которых сопровождается не только толкованием, но и богатыми иллюстративными материалами, полученными из классической таджикско-персидской литературы и устного народного творчества. За последние три десятилетия было создано множество значимых научных трудов, посвящённых вопросам фразеологии таджикского языка. Даже краткий обзор достижений в этой области позволяет сделать вывод о том, что фразеология как раздел лингвистики прочно утвердилась в системе таджикского языкознания, оформившись как самостоятельное научное направление.

Интерес к изучению фразеологических единиц продолжает расти, поскольку данная область всё ещё остаётся богатой нерешёнными вопросами, требующими дальнейших исследований, особенно со стороны молодого поколения лингвистов.

Фразеология и паремиология составляют важнейшие разделы языкознания, отражающие определённые концепты, значимые для носителей языка. Такие единицы, как фразеологизмы, пословицы, поговорки и крылатые выражения, представляют собой лингвокультурное наследие народа и раскрывают различные аспекты концептуального восприятия действительности, предоставляя точные и образные характеристики явлений, предметов и процессов. Чем выше значимость того или иного концепта в сознании носителей языка, тем более активно он реализуется в виде устойчивых выражений.

Таким образом, фразеология служит своеобразным зеркалом, в котором отражается языковое и культурное мировосприятие народа. «Только идиомы эквивалентны словам по выполняемой теми и другими целостной номинативной функции. Под последней понимается способность имени, выраженного сочетанием слов, указывать на объект, соотносимый с одним денотатом, ни один из признаков которого не соотносится с отдельным именем, входящим в сочетание слов» [5, 60]. Устойчивые словосочетания отражают образно-эмоциональные и национально-специфические аспекты концепта, позволяя передать те его черты, которые не находят прямого выражения в системе лексики. Благодаря своей выразительности и культурной окрашенности, они обеспечивают более глубокое понимание ценностных ориентиров и мировосприятия носителей языка. Несмотря на свою сложную структуру — как на уровне формы, так и содержания — фразеологизмы выполняют важную роль в репрезентации концептов в языковом сознании.

Устойчивые сочетания создают фразеологическую картину мира как часть языковой картины мира, которая представляет собой «особое

образование, постоянно участвующее в познании мира и задающее образцы интерпретации воспринимаемого. Это сетка, накидываемая на восприятие, на оценку, совокупность обозначений, влияющая на деление опыта и видение ситуаций, событий и т. п. через призму языка и опыта, приобретенного вместе с усвоением языка и включающего в себя не только огромное количество единиц номинации, но также и правила их образования и функционирования» [4, 64-65]. Во фразеологизмах всегда содержится национально-культурный компонент, а «культура всегда национальна, как бы её ни понимать — в философском ли, обыденном ли или антропологическом смысле. Это не значит, что нет понятия общечеловеческой культуры, но в нем не содержится ничего, чего бы не было в культурах национальных» [3, 47]. Особая значимость данных языковых единиц возрастает при раскрытии содержания концепта, а также в понимании основ менталитета народа, его восприятия мира и эмоционального отношения к окружающей действительности. Все устойчивые сочетания, отражающие концепт «Зан / Женщина» в таджикском языке, нами были систематизированы и распределены по нескольким тематическим группам.

1. Женщина – хранительница домашнего очага

Жители Таджикистана стараются сохранять традиции и культуру, в которых большое значение придают воспитанию дочерей, готовя их к семейной жизни с детства. Страна сохраняет свой национальный колорит. В таджикской культуре жена считается символом добродетели и основой благополучия в доме. В народе говорят: «*зани нек офияти зиндагонӣ бувад*» [9, 107] / Хорошая жена залог благополучия в доме. «*Зани солеҳа дар ҳар хона дарояд, равшанӣ ба равшанӣ афзояд*» [9, 108] / Верная, добрая, порядочная жена, залог счастья в семье. В таджикской культуре, как и во многих других культурах, жена, отличающаяся верностью и честностью, считается ключом к благополучию семьи. От женщин всегда требовали быть преданными и порядочными, основываясь на моральных принципах и традиционных ценностях хранительницы домашнего очага. С другой стороны, отношение к женщинам в обществе неоднозначное: для некоторых она лишь жена и хозяйка дома, которая переносит заботы и хлопоты. Но, несмотря на это, мужчина не представляет свою жизнь без неё: «*Зан балост, ҳеҷ хонае бебало набошад*» [9, 105] / Сколько бы хлопот женщина ни доставляла мужчине, в жизни он не может обойтись без неё. Во взглядах многих людей женщина в доме — это «*гули хонадон*», то есть его украшение. Фразеологизм «*Кадхудо рӯд буваду кадбону банд*» [9, 168] ярко подчёркивает, что семейное благополучие во многом зависит от женщины: даже если муж склонен к расточительности, именно жена

должна уметь сдерживать и уравнивать семейный уклад. Во всех культурах — русской, шугнанской, таджикской — женщине традиционно отводится роль *хранительницы домашнего очага*, источника уюта и тепла. В таджикском языке это ярко отражено в устойчивом сочетании: «*хонаи безанак ҳам зимистону ҳам бухор – хунук*» [2, 315], что подчёркивает то, что создание уюта в доме непростая, но крайне важная задача, с которой справляется именно женщина. Образцовая жена в культуре также описывается через фразеологизм «*зани занон – зани намуна*» [2, 128], который может употребляться как в значении «пример для подражания», так и как выражение любви и уважения мужчины к своей супруге, например: «*зани занон*».

2. Женская красота

В ходе анализа фразеологических единиц таджикского языка было обнаружено выражение «*баҳори беназир*» [6, т.1, 180], которое используется по отношению к красивым женщинам. Хотя этот фразеологизм зафиксирован в толковом словаре «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», в повседневной речи он практически не встречается. О женщинах с исключительной внешностью также говорят «*беназир будан*» [6, т.1, 180], что означает: «неповторимая», «очень красивая». Кроме того, устойчивое сочетание «*келинчаки чордасола бойин*» [2, 149] применяется для описания молодых и привлекательных девушек.

3. Женщины во взаимоотношениях с мужем

В таджикской культуре, где переплетаются традиционные устои и современные ценности, отношение к жене остаётся сложным. В семье, как правило, главенствует мужчина, при этом большое значение придаётся роли женщины, особенно жены. Общество формирует чёткие ожидания: какой должна быть праведная супруга, какими качествами обладать, как строить отношения с мужем и соответствовать общественным нормам. В народе часто говорят: «*ба ҷанги зану шӯ остонаи дари хона механдад*» [8, 200], «*Боз онҳо зану шӯ, мо шудем кали мурдашӯ*» [8, 228]. Поэтому нежелательно вставать между мужем и женой, потому что ссоры супругов не серьёзны, они быстро помиряются. «*Кадбонуву кадхудо, ки бо ҳам созанд, аз хок зар кунанд*» [9, 167]. А если муж и жена дружны, то они могут глину превратить в золото «*кайф кайфи безанӣ, фатир кунӣ – танҳо занӣ*» [9, 170]. Но есть в обществе группа мужчин, которые считают, что хорошо неженатому: всё, что зарабатывает, тратит на себя. Устойчивое сочетание «*ба йак рӯ пухтан*» [2, 37] часто используется в значении пожеланий молодожёнам, имеет значение вместе созреть - прожить до конца жизни супружеской парой. В таджикской культуре есть как положительное отношение к женщинам, жёнам, так и отрицательное. Устойчивое сочетание «*зани*

ганда кафши танг (будан)» [2, 128] имеет значение: плохая жена, как узкая обувь, приносит мужу только мучение. В любом обществе есть женщины, которые на первое место ставят себя и свои предпочтения. В отношении таких женщин в таджикском языке используется следующее устойчивое сочетание «*зан ҳой-ҳой-йак-у шӯ - вой-вой-йак*» [2, 127]. Так говорят о жёнах, которые сами очень ухоженные, а мужья ходят оборванными.

4. Женская доброта

Женская доброта часто связывается со способностью дарить жизнь. В таджикской культуре воспитание дочерей основано на ценностях милосердия и сострадания ко всему живому. С раннего возраста девочек приучают к доброте, что отражается в устойчивых сочетаниях, таких как «*занон раҳмдил мешаванд*» [1, 55] женщины милосердны и «*духтар синایی раҳм*» [2, 116] дочь полна милосердия.

5. Роль матери в жизни детей

Фразеологизмы «*бача чӣ гуна – оча намуна*» [7, 84] и «*гуноҳи бача ба гардани оча*» [7, 239] отражают культурные установки, согласно которым именно женщина, как хранительница домашнего очага, несёт основную ответственность за воспитание детей. Поскольку она проводит с ребёнком больше времени, именно мать считается примером и ответственным лицом за его поведение. Женщины нередко становятся заложницами стереотипов, где именно мать считается ответственной за здоровье и всестороннее развитие ребёнка. Для каждой женщины её ребёнок – самое ценное, и с рождением малыша её жизнь кардинально меняется. Мать воспринимает ребёнка как свой маленький мир и стремится оберегать его. Это отражено в фразеологизме: «*модарро дил месӯзад, дояро доман*» [7, 643], что подчёркивает: *у матери за ребёнка болит душа, а у няньки подол*. Следующие устойчивые сочетания указывают на характеристику матери: «*модар розӣ - худо розӣ*» [7, 796], «*Зан то назояд дилбар аст, чун бизояд модар аст*» [9, 112], ребёнок наследует характер матери: «*Кунад бачаи мор ҳам кори мор*» [9, 124] / *детёныш змеи будит вести себя как змея*. Данное устойчивое сочетание связано с тем, что, как правило, ребёнок наблюдает за родителями и интуитивно копирует их. Однако следует отметить, что характер — это совокупность многих факторов, потому утверждать, что ребёнок наследует характер именно матери, не имеет подтверждения. Фразеологизм «*модари зори касеро нишон додан*» [7, 643] имеет переносное значение, и употребляется он, когда хочешь кого-то унижить или обидеть во время ссоры. В таджикском языке данный фразеологизм употребляется в значении *показать Кузькину мать*. В таджикской культуре мать занимает особое, почти святое место, что

отражается в частом использовании выражения *«бихиит зери кафи пои модарон аст»* [8, 220]. Устойчивое сочетание *«аз модараш ғанӯз нарӯидааст»* [6, т.1, 808], *«Модараш ҳоло назоидааст»* [6, т.1, 808] имеют пренебрежительный оттенок и употребляются они, когда хочешь кого-то унижить, указать кому-то на его место. В языке есть устойчивые сочетания которые показывают, как положительные отношения к матерям, так и отрицательные, которые подтверждаются пословицей *«аз модарбезор, худо безор»* - человек, который не любит и не уважает свою мать, того и Бог не любит. *«Кас аз модар ваҷеҳ назояд»* [9, 177] / Никто не будет любить так, как мать.

6. Презрительное отношение к женщине

На Востоке женщина играет особую роль. Выражение *«занак-а ақл-аш кӯта будан»* [2, 127] используется исключительно применительно к женщинам и характеризует их как недалёковидных и неспособных глубоко понимать суть происходящего. В традиционном представлении женщины должны заниматься преимущественно домашними обязанностями и ведением хозяйства. Ещё с древних времён существует стереотип, согласно которому женщины считаются глупыми, слабыми, а также опасными существами, по отношению к которым можно применять как физическое, так и моральное насилие, что в таджикском языке отражается в сочетании *«зан-а зан, намурад, ба тавар зан»* [2, 127].

7. Женская болтливость

Во многих культурах, в том числе и в таджикской, существуют фразеологизмы, которые обозначают женщин как болтливых и разговорчивых. В таджикском языке к таким выражениям относятся *«оча(и)-и чоғ»* [2, 216], что означает «очень болтливая», а также *«оч(а)-и шақшақа»* [2, 216], которое используется для описания женщины, которая постоянно шумит и издаёт громкие звуки.

8. Женские слёзы

Выражения *«гиря доми зан аст»* [8, 282] и *«гиряи зан дар остинаш»* [8, 283] имеют ироничный оттенок и употребляются по отношению к женщинам, которые склонны часто плакать.

9. Привлекательность женщины

На Востоке до сих пор сохраняется практика двоежёнства, когда мужчина, помимо первой жены, имеет ещё и вторую. В связи с этим в языке возникли такие фразеологизмы, как *«зани хурдӣ — дила бурдӣ»* [7, 466] и *«зани ҷавону шӯи пир — сабат биёру ҷӯча гир»* [7, 466].

10. Целомудренность женщины

В таджикской культуре понятие целомудрия тесно связано с религиозными традициями. На Востоке при воспитании дочерей особое внимание уделяется развитию мудрости и рассудительности.

Под этим подразумевается строгое соблюдение нравственных норм и контроль поведения, что отражается в таких устойчивых выражениях, как «*арӯси модараи набӯсида*» [7, 35], «*духтари дӯиизаро шӯи дӯииза бояд*» [9, 55].

11. Неаккуратность и неряшливость женщины

К женским обязанностям в таджикской культуре особое отношение. Когда невестка входит в семью, члены её новой семьи объясняют ей, какие у неё обязанности по дому, в связи с чем в языке очень много устойчивых сочетаний, которые описывают неаккуратность и неряшливость женщин в таджикском языке: «*дар хона ҳафт бону, хокаи то ба зону (зарб.)*» [6, т.1, 229], «*кадбону, ки ду шуд, хона норӯб шуд*» [9, 167]. Данные устойчивые сочетания можно считать синонимами, так как они имеют одинаковый смысл, в одном доме двум или нескольким хозяйкам не место, каждая будет перекладывать свои обязанности на другую. Фразеологизмы «*ачина қитиқ кадагӣ*» [2, 33], «*ачина ғичим кадагӣ*» [9, 33] употребляются по отношению к маленьким невзрачным женщинам, которые имеют не очень красивую внешность, и выглядят неопрятно. Также встречаются выражения «*пӯсту устағон шудан*» [2, 231], и «*кампири ҷалочунгир*» [2, 145]. В этих сочетаниях также проявляется презрительное отношение к женщинам и их внешности: осуждаются худоба, неопрятность и отсутствие ухода за собой.

12. Преданность женщины

«*Зан зан зи вафо шавад, зи зевар нашавад*» [9, 107]. Женщину любят не за красоту, а за преданность. В таджикской культуре особое внимание уделяется не столько внешней красоте, сколько воспитанию и нравственным качествам женщины, на первом месте всегда стоят верность и преданность.

Образ женщины в таджикской лингвокультуре формируется под влиянием устойчивых культурных норм, религиозных взглядов и общественных установок. Центральное место в этом образе занимает фразеология – она отражает коллективное восприятие женской природы, её поведенческих моделей, социального положения и ценностной роли. Фразеологический фонд таджикского языка содержит богатый пласт выражений, связанных с понятием женщины. Через них проявляются как идеализированные, так и стереотипные черты, характерные для традиционного восприятия женской роли в обществе. Наиболее выраженными в позитивном аспекте выступают характеристики, связанные с *материнством, заботой, преданностью и нравственной чистотой*. Женщина в языковой картине мира предстаёт как хранительница домашнего очага, символ семейного уюта, любви и бескорыстной самоотдачи. Эти качества часто рассматриваются как

неотъемлемая часть женского предназначения и воспринимаются как естественная норма. При этом язык фиксирует и негативные представления, сформированные в рамках патриархального мировоззрения. Во фразеологическом уровне они находят отражение в образах женщины как *болтливой, чрезмерно эмоциональной, неряшливой или легкомысленной*. Существующие выражения нередко выражают и пренебрежительное отношение, демонстрируя укоренённые социальные установки, где женщина подчинена мужскому авторитету и не всегда воспринимается как самостоятельная личность.

Важно отметить, что фразеология не просто иллюстрирует отношение общества к женщине, но и активно участвует в формировании этого отношения, транслируя его из поколения в поколение. Устойчивые выражения становятся механизмом закрепления социальных норм и ожиданий, формируя у носителей языка определённые стереотипы восприятия.

Таким образом, фразеологический материал таджикского языка представляет собой отражение сложной, противоречивой картины мира, в которой образ женщины колеблется между идеалом добродетели и объектом социального контроля. С одной стороны, женщина почитается как мать, супруга, опора семьи; с другой через устойчивые языковые конструкции в культуре закрепляются ограничения, сдерживающие её индивидуальность и свободу. Это позволяет говорить о том, что фразеология играет ключевую роль в понимании концепта «женщина» в таджикской лингвокультуре не только как лингвистического, но и как культурно-социального явления.

Литература:

1. Абдуллозода, Р. Пословицы и поговорки в произведениях Садриддина Айни / Р. Абдуллозода. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1958. – 102 с.
2. Зоҳидов, А. Фарҳанги воҳидҳои фразеологии лаҳҷаи Хуҷанд / А. Зоҳидов, Б. Осимова. – Хуҷанд: Ношир, 2013. – 392 с.
3. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Изд. стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
4. Кубрякова, Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е. С. Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 6–17.
5. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ : ҷ. 2 ҷ. / тартиб.: С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода; зери таҳр. С.

Назарзода [ва диг.]. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – Ҷ. 1. – 950 с.; ҷ. 2. – 945 с.

7. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М. Фозилов. – Душанбе: Дониш, 1963. – 952 с.

8. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 367 с.

9. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 582 с.

10. Ваҷаҷӯ (Фарҳанги вожаҳои тоҷикӣ) [Электронный ресурс]: [онлайн-платформа таджикских словарей]. - URL: <https://vazhajoo.tj/> (дата обращения: 21.12.2025).

УДК: 811.221.32'373.2:392(575.32):929

**ҶАҶБАҶОИ ЛИҶВООЭТНОГРАФИИ ЛЕКСИКАИ
МАРОСИМИИ КҶҶИСТОНИ БАДАҶШОН
ДАР ОСОРИ М. С. АНДРЕЕВ
Азорабекова Ширингул Мамадмуродбековна⁹**

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Дар мақолаи мазкур муаллиф хизматҳои арзишманди олими рус М. С. Андреевро дар самти омӯзиши Помир ва расму одатҳои мардуми ин минтақа мавриди таҳлил қарор медиҳад. Ибораҳои маросимӣ, эътиқоди суннатӣ ва фарҳанги маънавии сокинони кӯҳистони Бадахшон аз дидгоҳи М. С. Андреев бо истифода аз усулҳои таҳлили этнографии ва семантикӣ таҳқиқ шудаанд.

Муаллиф ҷаҷбаҳои забони истилоҳоти маҳаллӣ ва хусусиятҳои этнографии онҳоро баррасӣ намуда, аҳамияти тадқиқотҳои олимро дар омӯзиши забонҳо ва таърихи Бадахшон нишон медиҳад. Таваҷҷуҳи махсус ба

⁹Азорабекова Ширингул Мамадмуродбековна – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, ходими калони илмӣ. Нишонӣ : Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)939318339; e-mail: azorabecova.shiringul@mail.ru.

Азорабекова Ширингул Мамадмуродбековна – Институт гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ, старший научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)939318339; e-mail: azorabecova.shiringul@mail.ru.

Azorabekova Shiringul Mamadmurodbekovna – Institute of Humanitarian Sciences named after academician Bahodur Iskandarov of the NAST, Senior Researcher. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)939318339; e-mail: azorabecova.shiringul@mail.ru.

омӯзиши лаҳҷаи мардуми водии Хуф ва таҳлили муқоисавии андешаҳои М. С. Андреев бо дигар пажӯҳишгарон зоҳир шудааст. Дар мақола инчунин шароити зиндагии сокинони кӯҳистон ва қорбурди истилоҳоти мардуминоӣ дар забонҳои рӯшонӣ, язғулумӣ ва шугнонӣ инъикос мегардад. Муаллиф осори олимро ҳамчун сарчашмаи бунёди барои таҳқиқоти минбаъдаи забониноӣ ва этнографӣ арзёбӣ мекунад.

Калидвожаҳо: М. С. Андреев, этнография, Бадахшон, Памир, анъанаҳои суннатӣ, фарҳанги маънавӣ, истилоҳоти мардуминоӣ, лингвистика.

Лингвоэтнографические аспекты обрядовой лексики Горного Бадахшана в трудах М. С. Андреева

В данной статье автор анализирует неоценимый вклад российского учёного М. С. Андреева в изучение Памира и традиций народов этого региона. С позиций этнографического и семантического анализа исследуются обрядовые выражения, традиционные верования и духовная культура жителей Горного Бадахшана, представленные в трудах исследователя.

Автор рассматривает лингвистические аспекты местной терминологии и этнографические грани проблемы, демонстрируя значимость работ М. С. Андреева для изучения языков и истории региона. Особое внимание уделяется специфике говора жителей долины Хуф и сравнительному анализу взглядов М. С. Андреева с трудами других учёных. Также в статье отражены условия жизни горцев и использование этнографической терминологии в рушанском, язгулямском и шугнанском языках. Автор оценивает труды учёного как фундаментальный источник для дальнейших лингвистических и этнографических исследований.

Ключевые слова: М. С. Андреев, этнография, Бадахшон, Памир, традиции, духовная культура, этнографическая терминология, лингвистика.

Ethnographic and Linguistic Features of Traditional Ritual Terminology of Mountain Badakhshan Inhabitants in the Heritage of M. S. Andreev

In this article, the author analyzes the invaluable contribution of the Russian scholar M. S. Andreev to the study of the Pamir region and the traditions of its indigenous peoples. From the perspectives of ethnographic and semantic analysis, the study explores ritual expressions, traditional beliefs, and the spiritual culture of the inhabitants of Mountain Badakhshan as documented in the researcher's works.

The author examines the linguistic aspects of local terminology and the ethnographic facets of the subject, demonstrating the significance of M. S. Andreev's research for the study of the languages and history of the region. Particular attention is given to the specific dialect of the Khuf Valley inhabitants and a comparative analysis of M. S. Andreev's findings with the works of other scholars. Furthermore, the article reflects the living conditions of the highlanders and the application of ethnographic terminology within the Rushani, Yazgulyami, and Shughni languages. The author evaluates the scholar's heritage as a fundamental source for future linguistic and ethnographic research.

Keywords: M. S. Andreev, ethnography, Badakhshan, Pamir, traditions,

М. С. Андреев аз зумраи олимони барҷастаи мактаби шарқшиносии рус аст, ки дар омӯзиши комплекси расму оин, анъана ва вижагиҳои забонии мардуми Помир саҳми бунёди гузоштааст. Аз оғози фаъолияти илмӣ дар Осиёи Миёна, таваҷҷуҳи ӯ ба инъикоси ҳаёти маънавӣ ва моддии сокинони кӯҳистон тавассути воҳидҳои забонӣ нигаронида шуда буд. Чуноне ки дар муқаддимаи асари классикии «Тоҷикони водии Хуф» қайд мешавад, М. С. Андреев дар илми мардумшиносӣ ва диалектологияи минтақа нақши меҳварӣ дорад [1, 5; 3].

Фаъолияти пажӯҳишии олим аз соли 1899 оғоз гардида, нахустин маълумоти лингвоэтнографияи ӯ ба тарзи зиндагии сокинони водии Ваҳе ихтисос ёфта буд [2]. Дар охири солҳои 90-уми асри XIX, ӯ таҳқиқоти худро дар кӯҳистони Бухорои Шарқӣ густариш дод. Усули кории Андреев дар ин давра ҷолиб аст: ӯ маводи аввалияро аз тариқи пурсиши сокинони Яғноб, Мастчоҳ ва Қаротегин, ки дар шаҳрҳои водии Фарғона ва Тошкент машғули кор буданд, гирдоварӣ мекард. Маводи забонии ин марҳала вижагиҳои лексикиву фонетикӣ лаҳҷаҳои яғнобӣ, мастчоҳӣ ва ваҳеиро фаро мегирифт, ки то имрӯз аҳамияти худро дар диалектологияи тоҷик ҳифз кардаанд [2, 16].

Дар давоми солҳои 1905-1917, М. С. Андреев дар ҳамкорӣ бо А. А. Половтсев асареро оид ба этнографияи халқҳои эронинаҷод ба нашр расонид, ки дар он ҷанбаҳои маишӣ ва фарҳанги маънавии мардуми Помир тасвир ёфтаанд. Доираи таҳқиқоти ӯ аз Ваҳон то Дарвозро фаро гирифта, махсусан ҷамъовариҳои фолклор (афсонаву ривоятҳо)-и Дарвоз имкон дод, ки намунаҳои нодири забони зиндаи мардумӣ сабт карда шаванд. Давраи аз ҳама сермаҳсули фаъолияти ӯ ба солҳои 1917-1936 рост меояд. То соли 1925 ӯ ва ҳамкоронаш беш аз 20 асари муҳимро ба таърифи расониданд, ки ҷанбаҳои таърихӣ - мардумшиносии минтақаро муаррифӣ мекарданд.

Саҳми олим дар рушди забоншиносии Помир беназир аст. Соли 1908 ӯ нахустин маълумоти илмиро дар бораи забони язғуломӣ дастрас намуда, рӯйхати 180 феъли асосии ин забонро тартиб дод, ки соли 1930 дар шакли китоби алоҳида интишор ёфт. Шоҳасари ӯ «Тоҷикони водии Хуф» (нашри солҳои 1953, 1957 ва бознашри соли 2020) ҳазинаи бебаҳои маводи лексикологӣ лаҳҷаи Хуф ба шумор меравад [1, 7].

Марҳалаи нави фаъолияти ӯ ба таъсиси Ҳокимияти Шӯравӣ ва ҳамкорӣ бо Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ пайванд дорад.

Соли 1929 таҳти роҳбарии ӯ (дар мақоми аъзо-корреспонденти АИ ИШ) экспедицияи лингвоэтнографӣ ба ноҳияи Рӯшон ва водии Хуф сафарбар шуд. Дар натиҷа, беш аз 350 ашёи рӯзгор бо зикри

номвожаҳои аслии маҳаллӣ (номинатсияи этнографӣ) гирдоварӣ шуд. Инчунин, ҷалби сокинони маҳаллӣ (Пайшамбе ва Қурбоналӣ) ба корҳои илмӣ дар Тошкент имкон дод, ки таҳлили амиқи сохтори забониву лаҳҷавии водии Хуф анҷом дода шавад. Олим дар ин давра ба ҳулосаи муҳими назариявӣ омад, ки сарчашмаҳои бостонии забони тоҷикиро бояд дар минтақаҳои сарғаҳи Амударё ҷустуҷӯ намуд [1, 10].

Дар таҳлилҳои забоншиносии М. С. Андреев семантикаи калима ва ибораҳои марбут ба эътиқодҳои мардумӣ (мифологияи забонӣ) мавқеи марказиро ишғол мекунад. Ӯ дар Помир семантикаи вожаҳои асотирии «албасти», «парӣ», «азоим», «малоика»-ро дар заминаи тафаккури сокинони маҳаллӣ мавриди пажӯҳиш қарор дод. Масалан, вожаи «Албасти» ҳамчун мафҳуми муъҷизавӣ ва мифологӣ дар ривоятҳои ваҳонӣ симои зани бебебро ифода мекунад, ки дорои хислатҳои антропоморфӣ (синаҳои паси китф овезон) буда, хатар ба занони ҳомила ва кӯдакони навзод аст.

Мувофиқи маълумоти луғати этимологии И. М. Стеблин-Каменский [19], истилоҳи «Албасти» решаҳои амиқи таърихӣ дорад. Этимологияи он аз ду ҷузъи эронӣ иборат аст: «ал-» («ала») - дев ё дарде, ки ба тифли навзод ва модар осеб мерасонад. Ҷузъи «ала» инчунин маънои «сурхӣ»-ро дорад (муқоиса бо «*краснуха*» ё «*скарлатина*»). Дар луғати мазкур инчунин муқоисаи ин вожа бо мафҳумҳои Аҳурамаздо ва худоёни эронии тоисломӣ, инчунин назарияи Бенвенист оварда шудааст.

Дар пажӯҳишҳои муқоисавӣ -таърихӣ забоншиносӣ, назарияи шарқшиносии фаронсавӣ Э. Бенвенист оид ба таҳаввули мафҳумҳои асотирий ҷойи махсусро ишғол мекунад [20]. Масусан, дар масъалаи этимологияи вожаи «Албасти», ҳулосаҳои Э. Бенвенист бо дидгоҳҳои М. С. Андреев ва И. М. Стеблин-Каменский ҳамоҳангӣ дошта, ҷанбаҳои амиқи лингвоантропологиро боз мекунад.

Бино ба назарияи Бенвенист, вожаи мазкур на танҳо як номи одии мавҷуди ҳаёلى, балки *linguistic fossil* - «фоссили забонӣ» мебошад, ки сохтори эътиқодии ҷомеаҳои қадими эрониро дар худ Ҳифз кардааст. Ӯ дар таҳлилҳои худ ба ду нуктаи меҳварӣ таваҷҷуҳ намудааст:

Аввалан, Бенвенист иртиботи этимологии ҷузъи «ал- / ала»-ро бо мафҳуми «сурх» ё «оташин» дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ исбот намуда, онро бо падидаҳои табиӣ (раъду барқ) ва бемориҳои сироятӣ пайванд медиҳад. Ин ҷанбаи семантикӣ дар тафаккури мардуми кӯҳистон ҳамчун рамзи хатар барои насли навзод ва модари онҳо шакл гирифтааст.

Сониян, дар доираи назарияи дуализми эронӣ, Бенвенист раванди «*демонизатсия*» ё ба мавҷуди зиёнрасон табдил ёфтани худоёни

тоисломиро баррасӣ мекунад. Ё фарзияро пешниҳод намудааст, ки «Албастӣ» метавонад шакли дигаршудаи ҳудои зан ва замин - *Spenta Armaiti* / Спента Армаити бошад [20]. Дар натиҷаи таҳаввули динӣ - мазҳабӣ, симои ҳудои парастиишаванда дар тафаккури мардумӣ ба симои деви зан - Албастӣ мубаддал гаштааст.

Назарияи Бенвенист имкон медиҳад, ки мо вожаи «Албастӣ»-ро дар осори М. С. Андреев на танҳо ҳамчун унсури фолклорӣ, балки ҳамчун як истилоҳи мураккаби лексикӣ ва таърихӣ арзёбӣ намоем, ки гузариши тафаккури асотириро аз давраи бостон то даврони исломӣ нишон медиҳад. Ин раванди таҳаввули маъноӣ ва густариши ареалии вожаи мазкур на танҳо дар забонҳои эронӣ, балки дар низоми луғавии дигар забонҳои минтақа низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар забонҳои туркӣ «Бастӣ» маънои «фишор дар гулӯ»-ро дорад. Дар забони кховарӣ «Халмастӣ» ба маънои «саги сурхи осмонӣ» омадааст [20], ки инъикосгари раъду барқ ва дар забони суриёӣ — ифодагари дев мебошад.

Ҳамин тариқ, таҳқиқоти М. С. Андреев на танҳо тавсифи мардумшиносӣ, балки таҳлили амиқи этимологӣ ва семантикии лексикаи маишӣ асотирии минтақаро фаро мегирад [6], ки барои забоншиносии муқоисавӣ -таърихӣ сарчашмаи нодир маҳсуб мешаванд.

Дар фарҳанги мардуми ориёитабор ва халқҳои ҳамҷавори тоҷик тасаввуроти мифологӣ ва боварҳои пеш аз исломӣ перомуни рӯҳҳои баду офатрасон ва мавҷудоти мухталифи ноаён ҷойгоҳи хос доранд [5]. Албастӣ ва ҳамтои фарҳангии он — Алмастӣ аз ҷумлаи маъмултарин симоҳои дар мифологияи мардумӣ мебошанд.

Вожаи Албастӣ дар забонҳои форсӣ, тоҷикӣ ва туркӣ бо шаклҳои «албас», «албаст» ва «албастӣ» корбаст мешавад. Аз нигоҳи этимологӣ, дар баъзе манбаъҳо ҷузъи «ал» ба маънои «чин» ё «рӯҳи зиёнкор» ифода ёфта, пасванди «-баст» аз феъли «бастан» (фишор овардан) сарчашма мегирад. Аз ин ҷо бармеояд, ки «Албастӣ» дар маҷмӯъ маънои «махлуқи фишоровар» ё «рӯҳи офатрасон»-ро дорад.

Вожаи «Алмастӣ», дар муқоиса бо «Албастӣ», маъмулан дар миёни халқиятҳои Кавказ ва минтақаҳои кӯхистони Тоҷикистон, бахусус Бадахшон, истифода мегардад. Шакли «-маст» дар ин ҷо аз решаи қадимаи «мас» ё «масс» (бузург, вазнин, қавӣ) баромадааст. Бинобар ин, «Алмастӣ» маънои «рӯҳи кӯҳӣ» ё «зани азимҷуссаи табиат»-ро дошта, аз «Албастӣ» тафовут дорад [5; 11].

Тибқи мушоҳидаҳои сахроӣ ва пурсиши мусоҳибон Абдурахимова С., Мавлоназарова С.), Алмастӣ бар хилофи Албастӣ, ки рамзи беморӣ ва фавт аст, бештар симои мифологии табиатмеҳвар дошта, танҳо боиси тарси инсон мегардад, вале зарари ҷисмонии

марговар намерасонад.

М. С. Андреев дар таҳқиқоти худ «Очерк быта таджиков Самарканда» (1927) таъкид мекунад, ки тоҷикон Албастиро рӯҳи шабона меҳисобанд, ки ба занони ҳомила ё зоим (навзоддор) ҳуҷум карда, сабаби «фишори шабона» мегардад [1]. Дар фолклор ӯ ҳамчун зани зиштрӯ ва хатарнок тасвир мешавад, ки рӯҳи зани ҳомиларо мерабояд.

Дар рӯзномаҳои сафариҳои худ М. С. Андреев қайд мекунад, ки омӯзиши парастии мардумӣ (*культҳо*) аҳамияти бузург дорад, зеро он таърихи инкишофи инсоният ва муборизаи вайро бо қувваҳои табиат инъикос менамояд. Олим қайд мекунад, ки қувваҳои рӯҳонӣ дар зиндагии мардум чунон ҷойгоҳи амиқ доранд, ки сокинон ҳатто ном, хислат ва сифатҳои ҷузъии онҳоро ба ҳуҷи мефонанд.

Хусусияти фарқкунандаи усули таҳқиқи М. С. Андреев дар он аст, ки ӯ бархӯрди синкретикӣ - омехтани мафҳумҳои истифода набурда, каллимаву ибораҳои дар шакли аслии талаффузи маҳаллӣ сабт кардааст. Масалан, агар О. А. Сухарева вожаи маҳаллии «азоим»-ро бо истилоҳи илмӣ «шаманизм» иваз карда бошад [8], Андреев кӯшиш намудааст, ки фарқиати ин ду мафҳумро ҳифз кунад. Дар «азоимхонӣ», бар хилофи шаманизми Сибир, истифодаи доира (набза) вуҷуд нашошт, ҳарчанд ҳолати «*транс*», ки О. А. Сухарева бо феъли «маст шудан» ифода кардааст, мушоҳида мешуд.

Тарзи ҳаёти кӯхистониёнро дар пайвастагӣ бо дунёи рӯҳонӣ граф А. Бобринской низ тасдиқ намуда, қайд мекунад, ки дар ин минтақа аломатҳои анимизм - эътиқод ба рӯҳҳо, бо гузаштан ба пантеизм дида мешаванд: «Дар ҳама ҷиз аломати мавҷудияти қувваҳои асроромез мушоҳида мегардад» [4, 34].

Давраи муҳими фаъолияти олим соли 1943 мебошад, ки эъзомияи илмӣ таҳти роҳбарии ӯ дар ҳаёти А. К. Писарчик, Е. А. Мончанская ва дигарон ба Помир сафар кард [13]. Дар рафти ин сафар Андреев мушоҳида намуд, ки воситаи асосии муқовимати кӯхистониён ба қувваҳои рӯҳонӣ *тумор* мебошад. Инчунин, ӯ қайд мекунад, ки барои ҳифзи модару кӯдак аз дева чин усулҳои суннатӣ, аз қабилҳои зери болишт гузоштани корд, камон, матии Қуръон ва дуд кардани испанд (ҳазориспанд) ба таври васеъ истифода мешаванд [10]. Ҷолиб он аст, ки М. С. Андреев ривоятҳои дар бораи дев, албасти ва парихо дар минтақаҳои Помир, Зарафшон ва Фалғар яксон меҳисобад. Аз ин рӯ, метавон хулоса кард, ки пайдоиши ин боварҳо на танҳо ба шароити ҷуғрофӣ - баландии кӯҳҳо, балки ба заминаҳои умумии таърихӣ - фарҳангӣ вобаста аст. Дар ниҳоят, тақсимои мавҷудот ба нек: фаришта, малоика ва бад: дев, аҷина, албасти нишонаи барҷастаи

дуализми зардуштӣ - муборизаи Ҳурмузд ва Аҳриман мебошад, ки дар фарҳанги тоҷикон то имрӯз дар шакли боварҳои мардумӣ боқӣ мондааст.

М. С. Андреев қайд мекунад, ки эътиқодҳои мардуми Помир (дар мисоли водии Хуф), ҳарчанд унсурҳои тотемизм (парастиши табиат)-ро дар худ дошта бошанд ҳам, бештар ба шакли боқимондаи дини зардуштӣ монандӣ доранд. Олим бо истифода аз усули муқоисавӣ дуоҳои сокинони маҳаллиро бо расмиёти зардуштиёни тоисломӣ қиёс намуда, исбот мекунад, ки аломатҳои парастиши заминӣ об маҳз аз ин оини бостонӣ сарчашма мегиранд. Ҳатто пас аз густариши ислом, ин унсурҳо дар тафаккури забонии мардум маҳфуз мондаанд.

Масалан, Андреев дуои зеринро намунаи борики парастиши замин меҳисобад: *«Ё зими! Аз мо ҳаракатат, аз таъ баракат»* [1, 64]. Дар забони язгуломӣ вай ибораи *«хех мулоика»* / малоикаи обро вомехӯрад, ки инъикосгари синкретизми динӣ мебошад (истифодаи мафҳуми исломии «малоика» барои падидаи табиӣ парастишшаванда). Олим инчунин калимаҳои *«файгинай»* дар Язгулом ва *«шогунай»* дар Рӯшонро ҳамчун вожаҳои ифодагари маросими қурбонӣ ба хоҳири об мавриди таҳлил қарор додааст.

Дар низоми бовариҳои мардумӣ М. С. Андреев истилоҳоти соҳавии «зиёратгоҳ», «остон», «тумор», «таштоб»-ро баррасӣ мекунад. Махсусан, вожа-истилоҳи «остон» мавқеи муҳим дорад. Остонҳо, бар хилофи мазорҳо, ки одатан дорои бино ё сохтмони қадимаанд, аз маҷмӯи сангҳои муқаддас иборатанд. Сокинон ба ин ҷойҳо бо нияти серобӣ ва баракат ғизо ва шири қурбонӣ меоварданд. Чунончи, дар деҳаи Сипончи Бартанг расми «ширбарӣ» ба остон бо мақсади фаровонии об дар ҷӯйҳо иҷро мешуд [15, 54].

Таъсири маънавии остонҳо чунон қавӣ буд, ки ҳатто шахси савора дар масофаи муайян аз асп фаромада, пиёда мегузашт [6, 30]. Андреев қайд мекунад, ки мардуми Помир калимаи «зиёратгоҳ»-ро камтар истифода бурда, бештар вожаи «остон»-ро ба кор мебаранд ва онро бо қадами бузургони дин пайваст медонанд. Номвожаҳои остонҳо ба монанди *Сабзинӯш*, *Шоҳ Носир*, *Пои Хоҷа*, *Пир Шоҳ Толиб*, *Мушқилкушо* гувоҳи омезиши боварҳои мардумӣ бо унсурҳои тасаввуф ва ислом мебошанд [14; 16].

Дар ин замина, баъзе анъанаҳо, аз қабилӣ дуд кардани алафи *«страхм»* (ҳазориспанд), латтабандӣ ба дарахтони мазор ва гузоштани тангаҳо, аслашон ба эътиқодҳои анимистии бостонӣ рафта мерасад. Профессор Ҳамза Камол дуруст таъкид мекунад, ки пас аз нуфузи ислом ин бовариҳо бо ҳам омезиш ёфта, дар масири таърих мондагору шуданд [17, 74].

М. С. Андреев инчунин ба падидаи *«курхат»* («хатти кӯр» ё дуои

ҳифозатӣ) таваҷҷуҳ намудааст. Ин вожа семантикаи ҷодуии ҳимояи чорворо аз гург ва хонаро аз қувваҳои бад ифода мекунад. Мулло бо роҳи «*транс*» ҷои чорвои гумшударо муайян мекард ва барои ҷӯпон «*курхат*» менавишт, ки он ҳамчун монеаи рӯҳонӣ аз даррандагон хидмат мекард [1, 189; 11].

Таҳқиқи осори дастҷамъона ва рӯзномаҳои сафари М. С. Андреев нишон медиҳад, ки хидмати ин олим на танҳо дар тасвири этнографии ҳаёти сокинони кӯҳистон, балки пеш аз ҳама дар ҳифзи фонди тиллоии этнолексикаи забонҳои помирӣ ва тоҷикӣ таҷал्लӣ меёбад. Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, ки бисёр вожаву истилоҳоти марбут ба маросимҳо, эътиқодот ва ҳунарҳои мардумӣ аз истеъмол баромада истодаанд, мероси Андреев ҳамчун як «архиви зиндаи лингвистӣ» хидмат мекунад.

Дар асоси таҳлили маводҳои ҷамъоварда дар доираи мавзуи мазкур ба чунин хулосаҳо омадем:

1. Сабти аслии лексика: М. С. Андреев аз ҷумлаи аввалин олимоне буд, ки принсипи «дурустии фонетикӣ»-ро риоя намуда, истилоҳоти мардумшиносиро на бо тарҷума ё тафсири русӣ, балки дар шакли аслии лаҳҷавӣ (масалан, *курхат*, *остон*, *зимц*, *файгинай*) сабт кард [1; 18]. Ин равиш имкон дод, ки нозукиҳои семантикии вожаҳо, ки хоси тафаккури маҳаллӣ мебошанд, бетағйир боқӣ монанд.

2. Этнолексика ҳамчун манбаи этимологӣ : Таҳқиқоти олим дар бораи вожаҳои мифологӣ, аз қабili *Албастӣ* ва *Алмастӣ*, заминаи муҳимро барои забоншиносони баъдӣ (И. М. Стеблин-Каменский, Э. Бенвенист ва дигарон) фароҳам овард [19, 20], то онҳо робитаи ин вожаҳоро бо решаҳои ҳиндуаврупоӣ ва қабатҳои бостонии забонҳои эронӣ исбот намоянд.

3. Синкретизми забонӣ ва динӣ : М. С. Андреев тавассути таҳлили этнолексика нишон дод, ки чӣ тавр истилоҳоти тоисломӣ : зардуштӣ ва анимистӣ, дар қабати забони исломӣ ҷой гирифта, боиси пайдоиши воҳидҳои луғавии синкретикӣ гаштаанд. Ин раванд дар таҳаввули маъноии калимаҳои «*малоика*», «*остон*» ва «*зиёрат*» баръало мушоҳида мешавад.

Аҳамияти диалектологӣ : Гирдовари беш аз 350 номи ашӯи рӯзгор ва вожаҳои марбут ба кишоварзӣ чорводорӣ дар водии Хуф ва Рӯшон аз ҷониби олим, на танҳо барои мардумшиносон, балки барои таҳияи луғатҳои диалектологӣ забони тоҷикӣ ва забонҳои помирӣ манбаи асосӣ ва беназир маҳсуб мешавад [12; 13].

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки М. С. Андреев дар таърихи илми шарқшиносӣ на танҳо ҳамчун этнограф, балки ҳамчун забоншинос-шевашиноси забардаст эътироф мегардад. Пажӯҳишҳои ӯ дар самти

этнолексика имкон медиҳанд, ки мо на танҳо таърихи моддӣ, балки таърихи маънавӣ ва таҳаввули ҷаҳонбинии кӯхистониёнро дар оинаи забон мушоҳида намоем. Мероси илмӣ ӯ барои таҳқиқоти минбаъдаи лингвокултурологӣ ва этимологӣ ҳамчун сарчашмаи бунёдӣ боқӣ хоҳад монд.

Китобнома:

1. Андреев, М. С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи). Вып. 2 / М. С. Андреев. – Сталинабад: Изд-во АН Таджикской ССР, 1958. – 560 с.
2. Андреев, М. С. Краткие сведения об этнографической экспедиции, предпринятой летом 1924 г. к горным таджикам Матчи, Каратегина, Гисарского края и Ягноба / М. С. Андреев. – Ташкент: Изд. Турк. отд. РГО, 1924. – 56 с.
3. Бартольд, В. В. Таджики : исторический очерк / В. В. Бартольд. – Ташкент: Туркестанское гос. изд-во, 1925. – 67 с.
4. Бобринской, А. А. Горцы верховьев Пянджа. Ваханцы и ишкашимцы / А. А. Бобринской. – М.: Типография П. П. Рябушинского, 1908. – 167 с.
5. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷ. 1 / Зери таҳрири Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2015. – 668 с.
6. Серебренников, А. Очерки по фразеологии ваханского языка / А. Серебренников. – М.: Филологические науки, 2016. – 167 с.
7. Сайнаков, С. М. С. Андреев в исторической перспективе / С. Сайнаков // Научный доклад УЦА. – Хорог, 2020. – № 9. – 24 с.
8. Сухарева, О. А. О некоторых элементах суфизма и шаманства / О. А. Сухарева. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 290 с.
9. Кармышева, Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана / Б. Х. Кармышева. – М.: Наука, 1976. – 323 с.
10. Кисляков, Н. А. Семья и брак у таджиков / Н. А. Кисляков. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 268 с.
11. Курбонхонова, Н. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана: дис. канд. филол. наук: 10.01.09 / Н. Курбонхонова. – Душанбе, 2006. – 176 с.
12. Пещерева, Е. М. Гончарное производство Средней Азии / Е. М. Пещерева. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 398 с.
13. Писарчик, А. К. Народное прикладное искусство таджиков / А. К. Писарчик. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 170 с.
14. Рахимов, Р. Р. Али и их объекты культа в ЦА / Р. Р. Рахимов // Иран-наме. – 2012. – № 2 (22). – С. 23–27.
15. Шакармамадов, Н. Остонҳо – осори таърих ва фарҳанги мардум / Н. Шакармамадов. – Хорог: Памир, 2006. – 245 с.

16. Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайидфарухшоҳ. Осори нучумшиносӣ / Шоҳзодамуҳаммад ибни Сайидфарухшоҳ; таҳияи У. Мамадшерзодшоев, Ш. Шерзодшоев. – Душанбе: Паёми ошно, 2017. – 239 с.
17. Ҳамза, Камол. Мазорҳои шимолии Тоҷикистон / Камол Ҳамза. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 214 с.
18. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
19. Стеблин-Каменский, И. М. Этимологический словарь ваханского языка / И. М. Стеблин-Каменский. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 1999. – 480 с.
20. Бенвенист, Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист; пер. с фр. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.

ТАЪСИРПАЗИРИИ ФАРЗОНА АЗ АДАБИЁТИ ГУФТОРӢ

(дар мисоли жанрҳои дуо ва савганд)

Қосимӣ Саъдӣ Абдулқодир¹⁰,

Каримова Зухро Мазӣёевна¹¹

ДДОТ ба номи С.Айнӣ

Муаллифон нахуст доир ба адабиёти гуфторӣ ҳамчун манбаъ ва сарчашмаи аввалини адабиёти навишторӣ маълумот дода, сипас таъсирпазирӣ онро дар эҷодиёти Фарзона дар мисоли жанрҳои дуо (ниёиш) ва савганд (қасам) бо мисолу намунаҳои мушаххас нишон додаанд. Гузашта аз ин, қайд карда мешавад, ки дар тамоми осори шоирону нависандагони классикӣ ва муосир таъсирпазирӣ унсурҳои адабиёти гуфторӣ ба чаши мерасад ва дар ин миён шоира Фарзона (Иноят Хоҷаева) низ истисно нест. Дуо (ниёиш) ва савганд (қасам) жанрҳои ҷудогона ва камтаҳқиқи адабиёти гуфторӣ тоҷик буда, ҳар кадоме дорои сохтор ва вазифаҳои хосси хеш мебошанд.

¹⁰**Қосимӣ Саъдӣ Абдулқодир** – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ, факултети филологияи тоҷик, кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёт, доктори илмҳои филологӣ, профессор. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 121. Тел.: (+992)93206525252; e-mail: qosimisa2024@mail.ru.

Қосими Саъди Абдулқодир — Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айнӣ, факультет таджикской филологии, кафедра методики преподавания языка и литературы, доктор филологических наук, профессор. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 121. Тел.: (+992) 93206525252; e-mail: qosimisa2024@mail.ru.

Qosimi Sadi Abdulqodir — Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni, Faculty of Tajik Philology, Department of Methods of Teaching Language and Literature, Doctor of Philological Sciences, Professor. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Str., 121. Tel.: (+992)93206525252; e-mail: qosimisa2024@mail.ru.

¹¹**Каримова Зухро Мазӣёевна** - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ, факултети филологияи тоҷик, кафедраи назария ва таърихи адабиёт, унвонҷӯй. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 121. Тел.: (+992)98544907.

Каримова Зухро Мазӣёевна — Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айнӣ, факультет таджикской филологии, кафедра теории и истории литературы, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 121. Тел.: (+992)98544907.

Karimova Zuhro Maziyoevna — Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni, Faculty of Tajik Philology, Department of Theory and History of Literature, Degree Applicant. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Str., 121. Tel.: (+992)98544907.

Дуо ва савганд аз ҷиҳати сохтор як ҷузъи паремиология (ё воҳидҳои фразеологӣ) буда, агарчи кам гирдоварӣ шудаанд, вале дар байни мардум васеъ паҳн гаштаанд. Корбурди жанрҳои мазкур дар ашъори Фарзона рӯшан ба чашм мерасад, ки ин аз тозапардозии шоира дар шеър ва ҳунармандии ӯ дар истифодаи унсурҳои адабиёти гуфторӣ шаҳодат медиҳад.

Калидвожаҳо: адабиёти гуфторӣ, фарҳанг, ҳикмату андарз, меъёрҳои адабиётшиносӣ, дуо, савганд, пажӯҳиш, жанрҳои адабиётшиносӣ, шугуну афсун, чистон, зарбулмасалу мақол, маслиҳату машварат, байт, дубайтӣ, рубоиву чорбайтӣ, ашулаю суруд, тарона, бадеҳа, тезгӯяку қофиябозӣ, латифа, қисса, ривоят, афсона, устура, унсурҳои адабиёти гуфторӣ.

Влияние устной литературы на творчество Фарзоны (на примере жанров молитвы и клятвы)

В данной статье авторы представляют краткий обзор понятия устной литературы, её происхождения и взаимосвязи с письменной литературой. Далее рассматривается влияние элементов устной словесности на творчество поэтессы Фарзоны на примере жанров дуо (мольба) и савганд (клятва). Более того, исследователи отмечают, что во всём творчестве классических и современных поэтов и писателей прослеживается влияние элементов фольклора, и в этом отношении поэтесса Фарзона (Иноят Ходжаева) не является исключением. Жанры дуо (мольба) и савганд (клятва) занимают важное место в устной словесности таджикского народа и представляют собой уникальные образцы народного художественного слова.

Дуо как жанр характеризуется глубоким духовным содержанием; он включает обращения к Богу, наполнен эмоциями, пожеланиями добра, защиты и надежды. Савганд же выражает решимость, искренность и эмоциональную силу. Использование данных жанров в поэзии Фарзоны делает её произведения более содержательными, придаёт им особую выразительность и эмоциональную насыщенность.

Ключевые слова: устная литература, культура, мудрость и назидание, литературоведческие критерии, мольба, клятва, исследование, литературоведческие жанры, приметы, заклинание, загадка, пословицы и поговорки, совет, двустишие, рубаи, четверостишие, песня, импровизация, скороговорка, анекдот, рассказ, легенда, сказка, миф, элементы устной литературы.

The impact of oral literature on Farzona's creative work (on the example of the genres' of prayer and oath)

The authors initially present oral literature as a primary source and the foundation of the written literary tradition. Subsequently, they illustrate its influence on Farzona's creative work through specific examples from the genres of duo (supplication) and savgand (oath). Furthermore, scholars note that the influence of oral literary elements is evident throughout the works of both classical and contemporary poets and writers; in this regard, the poet Farzona (Inoyat Khojaeva) is no exception.

Duo (prayer) and savgand (oath) represent distinct and relatively underexplored genres within Tajik oral literature, each characterized by unique structural features and specific functional purposes. As a literary genre, duo is defined by its spiritual content, encompassing appeals to the Divine and filled with deep emotions, wishes for benevolence, protection, and hope. Conversely, the genre of savgand expresses a strong sense of determination, sincerity, and emotional intensity. The integration of these genres into Farzona's poetry adds significant depth to her work, granting it a unique expressiveness and emotional richness.

Key words: oral literature, culture, wisdom and admonition, literary criticism criteria, prayer, oath, research, literary genres, omens, incantations, riddles, chiston, proverbs and sayings, advice, distich, rubai, quatrain, songs and chanting, improvisation, tongue twisters, anecdotes, legends, fairy tales, myths, elements of oral literature.

Тавре маълум аст, адабиёти гуфторӣ ифодакунандаи орзуи омор, ғояву мақсад, арзишҳои маънавӣ ва фарҳангии мардум маҳсуби шуда, ҳамзамон манбаъ ва сарчашмаи аввалини адабиёти навишторӣ ба шумор меравад. Дар байни матнҳои гуногуншаклу гуногунмуҳтавои мардумӣ ҳикмату андарз ё худ гуфтаҳои мушоҳидаи менамояд, ки аз ҷониби халқ бидуни ба эътибори гирифтани ҳама гуна меъёрҳои адабиёти ташносӣ гуфта шудаанд ва хушбахтона, бо мурури замон дар заминаи таҳқиқоти пажӯҳишгарон ҳамчун нави адабиёти эътироф гардидаанд. Ҳоло бе мулоҳиза метавон гуфт, ки маълумтарину мақбултарин жанрҳои адабиёти ташносӣ маҳз, аз тафаккури халқ ба миён омада, доираи таҳқиқоти мутахассисони соҳаро васеъ намудааст. Ҳамзамон, дар баробари ин, ҳанӯз дар фазои таҳқиқоти адабиёти гуфторӣ матнҳои мавҷуданд, ки пурра таҳлилу кашф нашудаанд. Дар ин росто, дуо (ниёиш) савганд (қасам), шугуна афсун, чистону муаммо, зарбулмасалу мақол, маслиҳату машварат, байт (фардбайт)-у дубайтӣ, рубоиву чорбайтӣ, ашулаи суруд, тарона (ашула)-ю бадеҳа, тезгӯяку қофиябозӣ, латифа, қиссаи ривоят, афсонаи устура, хобу (руъё)-ю таъбири хоб (руъё), аскияи эпоси «Гурғуль» ва намоишномаҳои халқӣ ҳамчун намудҳои махсуси адабиёти гуфторӣ, ғизодиҳандаи руҳияи маънавии нависандагону шоирон ва тамоми эҷодкорони гузаштаву ҳозира буда, мавқеи манзалат доштани қобилияти фикрӣ ва эҷодии ҳар як фарди суҳанварро дар ташаккул додани адабиёти гуфтории халқ нишон медиҳад. Ҳамчунин, метавон гуфт, ки дар тамоми осори шоирону нависандагони классикии муосир таъсирпазирии унсурҳои адабиёти гуфторӣ ба ҷашм мерасад ва дар ин миён шоира Фарзона (Иноят Ҳоҷаева) низ истисно нест. Маҷмуаи мавриди назари мо мутааллиқ ба ин Шоирони халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоидаи давлатии ба номи Абӯабдулло Рӯдакӣ шоираи ширинсуҳану фалсафитаъ буда, «Найсон» унвон гирифтааст.

Мураттибу муаллифи сарсухан ва муҳаррири масъули он Матлубаи Мирзоюнус маҳсуб ёфта, зеро назари Шоири халқии Тоҷикистон Аҳмадҷони Раҳматзод интишор шудааст. Маҷмуаи мазкур силсилаи рубоиву дубайтӣ ва тарҷумаҳои шоира Фарзонаро фаро гирифта, мулоҳизоти поёнии мо танҳо атрофи рубоиву дубайтиҳои маҷмуаи мазкур мебошад, ки ин навъҳои адабӣ дар умум 833-то (417 рубой ва 416 дубайтӣ)-ро ташкил дода, муҳтавои гуногунӣ иҷтимоиву сие сӣ, ошиқонаву орифона ва фалсафиву ахлоқиро дарбар мегиранд.

Дуо (ниёиш) ва савганд (қасам) жанрҳои ҷудогона ва камтаҳқиқи адабиёти гуфтории тоҷикон буда, ҳар кадоме дорои сохтор ва вазифаҳои ҷудогона мебошанд. Дуо ва савганд аз ҷиҳати сохтор як ҷузъи парамеология буда, агарчӣ кам гирдоварӣ шудаанд, дар байни мардум зиёда ба назар мерасанд. Яке аз омилҳои муҳимтарини камтар таҳқиқи шудани дуоҳо дар замони шӯравӣ заминаи диниву хурофотӣ доштани ҷунин матнҳо маҳсуб меёбад. Дар фолклоршиносии тоҷикии замони Истиқлоли давлатӣ жанрҳои мазкур то андозае аз ҷониби мутахассисони соҳа, амсоли Б.Тилавзод «Дуо ва қасамҳои Панҷакент», Р. Раҳмонӣ «Дуо гунаи фолклорӣ аст», «Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ», Р. Раҳмонӣ ва С. Қосимӣ «Адабиёти гуфтории тоҷикон», Р. Раҷабӣ «Намунае ҷанд аз фолклори тоҷикони Шаҳрисабзу Китоб», Б. Муъминова «Дуоҳои неку бади занони Кӯлоб», Д. Карамшоев «Дуоҳо ва ғотиҳаҳои мардуми Бадахшон», Д. Раҳимӣ «Шугун ва боварҳои мардуми тоҷик», «Фолклори тоҷик» ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифта, таърихи пайдоиш, сохтор, вазифа, мазмун ва намунаҳои онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ногуфта намонад, ки дуоҳо асосан тобеи тамоми суннату анъанаҳо ва маросиму ҷаншҳои мардумӣ буда, дар шаклҳои бештар насрӣ ва ғоҳе назмӣ гуфтаю хонда мешавад. Аз ин хотир, дуохоро аслан дар контексти илми мардумшиносӣ бояд омӯхт. Вобаста ба моҳияту мазмун аслан дуоҳои мардумӣ ду навъ: бад ва нек мебошанд, ки аз ҷониби таҳқиқгарон маҳз дар ҳамин замина таҳқиқ шудаанд. Аслан, «дуо» бо забони тоҷикии форсӣ «ниёиш» буда, пас аз густариши дини ислом истилоҳи «дуо» ва ғоҳе «ғотиҳа» маъмул гаштааст, ки он ҳамчун дархост ба мисли хоҳишу ниёиш аз Худованд ҷиҳати бароварда шудани ҳоҷати одамон - мардум гуфта мешавад. Ба андешаи фолклоршиносон Р. Раҳмонӣ ва С. Қосимӣ «Рӯзгори имрӯзаи мардуми тоҷикро бидуни дуо тасаввур кардан аз имкон берун аст. Ҳеҷ қор ва ҳеҷ рафторе нест, ки дар он дуо истифода намешуда бошад» [4, с.110].

Ҳамзамон, дар ростои андешаҳои болоии фолклоршиносон бояд зикр кард, ки дар таърихи адабиёти тоҷик шоир ва ё нависандаеро низ ёфтани номумкин аст, ки аз унсурҳои адабиёти гуфторӣ, аз ҷумла, аз

жанри дуо дар осори хеш истифода набурда бошад. Аз мутолиаи ашъори шоира Фарзона низ маълум мегардад, ки таъсирпазирии аносири адабиёти гуфтори мардум, аз ҷумла жанрҳои дуо ва савганд ҳам дар эҷодиёти эшон рӯшан ба чашм мерасанд. Чунончи, Фарзона дар дубайти дуои неки худро чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

Дуо гӯям, ки ту пирӯз бошӣ!
Саодатмуждаи Наврӯз бошӣ!
Марову аҳли оламо чу хуршед,
Ҷамеша ҷони ҷонафрӯз бошӣ! [9, 193]

Яке аз вижагиҳои дуоҳои мардумӣ тавассути дуо аз қудратҳои ғайб талаб кардани хостаҳо мебошад ва ин махсусият дар дуогунаҳои Фарзона низ мушоҳида мешавад. Ба ин маънӣ, дуое, ки дар он аз Худованд, пайғамбарон, авлиёҳо, шахсиятҳои бонуфуз ва чехраҳои эътирофшудаи дини ислом ва дигар ҷойю мавзёҳои муқаддас ёд мешавад, вазифаи эътиқодманд будани инсонро талқин менамояд.

Маъмулан, одамон - мардум ба дуо ҳамчун сухани муқаддасу муборак боварӣ доранд. Ба таъбири Фарзона:

Аз ғайб дуое шунаву омин кун,
Аз дафтари гул шеъри дарӣ гулчин кун.
Аз бешакарӣ манол, эй кони шакар,
Бо шакари порсӣ даҳон ширин кун [9, 10].

Дуоҳои тоҷикӣ аз ҷиҳати сохтори худ кӯтоҳ ва дароз шуда, бештар дар лаҳзаҳои зерин гуфта ва ё хонда мешаванд: ҳангоми оғози кор, дар сари дастархон, ҳангоми гусели арусу домод, ҳангоми ба масҷид даромадан, пас аз хондани намоз, дар қабристон, ҳангоми хайру хуш, ҳангоми сафар кардан ва садҳо ҳолату ҷойҳои дигар.

Дуоҳои дар маҷмуаи мавриди назар овардаи шоира Фарзона қариб ҳамааш аз ҷиҳати сохтор кӯтоҳ буда, «дар асл ҳар кадоме дар муҳити худ (яъне контексти худ) таъсири равонӣ, ахлоқӣ ва фалсафии вижае доранд» [5, 229]. Барои намуна якчандтои онҳоро манзур менамоем:

Муҳри ту радӣ бод, Илоҳо омин!
Бахтат абадӣ бод, Илоҳо омин!⁴
Дидори азизи ту чу радномаи мо,
Бар рағми бадӣ бод, Илоҳо омин! [9, 23]

Худоё, ҷамъи моро ҷамътар кун!
Давоми роҳро ҳам бехатар кун!
Чу Азроил хоҳад, раҳна кардан,
Намон, ин қалъаро касногузар кун! [9, 208]

Тавре ишора гардид, дуоҳои мардумӣ мутобиқи моҳияту мазмун

неку бад мешаванд. Таҳқиқоти мо дар заминаи ин вижагӣ муайян намуд, ки дар шеърӣ шоири маҳбуб аз дуоҳои бад нишоне нест. Таъсирпазирии Фарзона аз жанри дуо танҳо аз дуоҳои неқ сарчашмаю манбаъ гирифтааст, чунки шоира низ худ неқсухану хубандеш ва неқназару хуббин аст, чунонки худ мегӯяд:

Ало, эй хуби хубандеш хуш бош!
Бимон бо рӯшанӣ ҳамкеш хуш бош!
Ба хушбоши ту меояд маҳу меҳр,
Агар бо мо най, бо хеш хуш бош! [9, 120]

Аз махсусиятҳои дигари дуоҳои мардумӣ истифодаи таъбирҳое чун «омин», «илоҳо, омин», «омин ё раббул оъламин» мебошад. Ҳарчанд дар дуоҳои Фарзона ин таъбирҳо айнан оварда нашудаанд, аммо як вижагии дуоҳои Фарзона он аст, ки дар баробари корбурди таъбиру вожаҳои маъмули мардумӣ ва дигар калимаю ибораҳои динӣ инчунин, мафҳумҳои дигари замонавии дуоҳои тоҷикӣ, аз қабилӣ «роҳи сафед»-ро шоиронаву орифона мавриди истифода қарор додааст, ки аз адабиёти гуфторӣ дида, бештар дар адабиёти навишторӣ истифода мешаванд. Барои мисол, шоира дар рубоиёти зерин ҳангоми сафари симои лирикии худ аз ғайб барои ӯ чунин таманно дорад:

Аз сӯт ба сур меравӣ, роҳи сафед!
Бар ҷустани нур меравӣ, роҳи сафед!
Аз ҷаҳли худу тирагии фитрати худ,
Ҳар қадр, ки дур меравӣ, роҳи сафед! [9, 99]

Эй рафта ба дурии сафар, роҳи сафед!
Аз роҳи ту гум бод, хатар роҳи сафед!
Рафтӣ, ки пули сиёҳ дарёб кунӣ,
Эй дар садафи Ватан гуҳар, роҳи сафед! [9, 99]

Ҳамзамон, дар дуоҳои дигари зайли Фарзона ҳам калимаю ибораҳои адабиёти навишторӣ, амсоли «таманно дорам», «саломат 5 бош», «доим сиҳат бош» ва ғайра низ ҳамчун таъбирҳои маъмули дуоҳои халқӣ бад-ин тариқ корбурд шудаанд:

Бар гавҳари ту сафо таманно дорам,
Бар пайкари ту бақо таманно дорам.
Сад соли дигар, ҳазор соли дигар,
Фархундагии туро таманно дорам [9, 101].

Саломат бош, эй пайки саломат!
Каромат бахш, эй кони каромат!
Ба ин фархундаҳастие, ки дорӣ,
Идомат деҳ, идомат деҳ, идомат! [9, 138]

Ало сарви сихӣ, доим сихат бош!
Мабин офат, фақат дар офият бош!
Чу ҳамчинсам най, ҳамҷони ман мон,
Чу ҳамисмам набошӣ, ҳамсифат бош! [9, 190]

Хулоса, чунонеки маълум шуд, таъсири адабиёти гуфторӣ, аз ҷумла жанри дуо дар мисоли маҷмуаи «Найсон» равшану нозукбинона ба ҷашм мерасад, ки гувоҳи боз ҳам «мардумитар» ва ё «халқитар» гаштани ашъори шоири маҳбуи миллат - Фарзона мебошад.

Савганд (қасам) низ яке аз жанрҳои маъмулии адабиёти гуфторӣ буда, таърихи бостонӣ дорад. Матни савгандҳо ҳам дар шакли назм ва ҳам шакли наср мавҷуд буда, аслан, аз лиҳози ҳаҷм кӯтоҳанд ва «вазифаи итоат, риоят ва дурусткории шахсро тибқи қонун ва қоидаҳои суннати зиндагӣ ифода менамояд. Дар гузаштаҳо савганд чун сухани муқаддаси дар раванди гуфтор гуфташуда, ҳамчун санади муттаҳидсоз дар ҷомеа буда, агар касе дар амали пас аз он ноустувор монад, дар назди Худо гунаҳкор ҳисобида мешуд» [4, 122].

Фолклоршиноси тоҷик Р. Раҳмонӣ роҷеъ ба жанри мазкур чунин менигорад: «Нисбати савганд ба ин нукта бояд таваҷҷуҳ шавад. Аввал ин ки аз қадим то имрӯз оини савганд ёд кардан (савгандхӯрӣ) дар сатҳи давлат, дар сиёсат барои табибон, барои низомӣён ва ғайра вуҷуд дорад. Дуюм ин, ки савганд як матни гуфтори фолклорӣ аст, ки аз замонҳои пешин то кунун дар байни мардум маъмул аст» [5, 236]. Имрӯзҳо савганд «хӯрдан» дар байни мардум хеле маъмул аст. Агар гуноҳи шахсоро дар ҳама ҳолатҳо собит кардан хоҳанд, ҳатман аз савганд истифода менамоянд. Дар бисёри ҳолатҳо барои ҳалли масоили мавриди назари хусусӣ ва хонаводагӣ савганд аз қонун ва қоидаҳои мавҷуда болотар меистад. Чунки ҳоло ҳам мардум ба савганд ҳамчун сухани муқаддасу муборак бовар доранд. Моҳияти бештари савгандҳо дар муҳити иҷро (контекст) бештар ҳувайдо мегардад.

Асосан ва бештар савгандҳои тоҷикӣ «ба номи Худо» гуфта мешавад, амсоли «Ба Худо қасам меҳӯрам, ки ...», «Ба Худо ман накардам», «Ба Худо рост мегӯям», «Ба Худо ман дидам», «Худо занад, ки ...», «Худо кӯрам кунад, ки ...» ва садҳои дигар. Ҳамвора бо ин таъбирҳо инчунин, савгандҳо бо номи Қуръон, Чоркитоб ва нон низ гуфта мешаванд. Ҳамзамон, бо ҷирмҳои кайҳонӣ ва табиӣ (офтоб, моҳ, оташ, дарахт), бо шахсиятҳои фавқуттабиӣ ва муътабар (Хизр, Муҳаммад, Алӣ, Амирҷон), бо чизҳои фавқуттабиӣ (арвоҳ, бало), бо ҷойҳои мубораку муқаддас (мазор, қибла), бо волидайн (падар, модар), бо маводи хӯрокворӣ (шир, намак), бо номусу шарафи худ (вичдон, имон) ва даҳҳо чизҳои дигар низ савганд «хӯрда мешавад».

Чун ба савганд (қасам)-ҳои истифодакардаи Фарзона дар маҷмуаи мавриди назар дида меафканем, дармеебем, ки ӯ дар се рубой ва як дубайтӣ гоҳе истилоҳоти «қасам» (як маротиба) ва гоҳе «савганд»-ро (се маротиба (як дафъааш тақрор)) кор бастааст. Ӯ аз ҷумла, ба хуршед (дурустгараши ба чашми масти хуршед) чунин қасам «хӯрдааст»:

Дар барги гул аст, соядасти хуршед,
Ояд Самаки замин ба шасти хуршед.
Бо чашми ту хуршед вузӯ мегирад,
Сад бор қасам ба чашми масти хуршед [9, 10].

Савганди дигари шоира ба фасли дӯстдоштани сол - баҳор (ба чашмҳои зебои баҳор) иртибот дошта, дар он аслан сухан атрофи зебоиҳои чашмони қаҳрамони лирикӣ рафта, онро ба баҳор (ва чашмҳои зебои баҳор) ба тариқи зайл монанд кардааст:

Чашмони ту дод, шарҳи маънои баҳор,
Савганд ба чашмҳои зебои баҳор.
Мондаст чу ёдгори нодирае,
Дар дафтари хотиротам имзои баҳор [9, 43].

Ду савганди дигари Фарзона, ки яке «ба ифшо» (гулҳои хурди ваҳшӣ, маъруф ба «гули ифшо») ва дигаре «ба шахрошуб» (шавқу зебоии шаҳрӣ (ва ё намоди ишқу шӯҳии шаҳрӣ), ишқи пурҳаяҷон ва ё ишора ба ишқи зиндагӣ) «хӯрда шудаанд», хело аҷиб ба назар расида, тавонистаанд, ки доираи савгандҳои адабиёти гуфторию навишториро васеътар намоянд. Савгандҳои мазкур дар рубой ва дубайтии шоира бад-ин рақам оварда шудаанд:

Ҳангоми саҳар бакорати гул зебост,
Савганд ба ифшо, ки тағофул зебост.
Ҳарчанд, ки ин ифодаҳо кӯҳна шуданд,
Дар масчиди гул намози булбул зебост [9, 55].

Куҷоӣ, куҷоӣ, дили ман?
Заминӣ, заминӣ, дили ман!
Ба шахрошӯбият савганд, савганд,
Ки хеле рустоӣ, дили ман [9, 143].

Метавон гуфт, ки дар савгандҳои Фарзона дар заминаи махсусиятҳои мардумӣ зебонигориҳои мақбули шоирона низ мушоҳида мешавад. Фарзона чун шоири халқӣ аз ҳикмати азалии мардумӣ маншаъ гирифта, бо тасвирҳои устодона савгандҳои ҷолибро ба қалам додааст.

Ҳарчанд таъсирпазирии Фарзона дар маҷмуаи «Найсон» аз жанрҳои дуою (ниёишу) савганд (қасам) ҳамагӣ дар 14 шеър (8 рубой

ва 6 дубайтӣ) ба назар расад ҳам, вале хело ҷолиби диққатанд. Шоира дар баробари истифодаи дуою савгандҳои маъмули гуфторию навишторӣ, инчунин тавонистааст, ки намудҳои наву тозаии жанрҳои мазкурро пешниҳоди хонандаи гиромӣ гардонад, ки ин амал аз тозапардозии Фарзона дар шеър ва аз ҳунармандии ӯ дар корбасти адабиёти гуфторӣ дар ашъори ӯ шаҳодат медиҳад.

Китобнома:

1. Карамшоев, Д. Дуоҳо ва ғотиҳаҳои мардуми Бадахшон / Д. Карамшоев // Номаи пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи пажӯҳишгоҳи эроншиносӣ . – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ, 2003. – С. 161–180.
2. Муъминова, Б. Дуоҳои неку бади занони Кӯлоб / Б. Муъминова // Гендер: забон ва адабиёти тоҷик. – Будапешт–Душанбе: Ирфон, 2001. – С. 85–86.
3. Раҳмонӣ, Р. Дуо гунаи фолклорӣ аст / Р. Раҳмонӣ // Мардумгирӣ. Гоҳномаи илмӣ ва оммавии фарҳанги мардум. – Душанбе: Пайванд, 1995–1996. – № 1, 2. – С. 209–211.
4. Раҳмонӣ, Р. Адабиёти гуфтории тоҷикон (дастури таълимӣ) / Р. Раҳмонӣ, С. Қосимӣ . – Душанбе: Нашриёти ДДОТ ба номи С. Айни, 2020. – 352 с.
5. Раҳмонӣ, Р. Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ (китоби дарсӣ) / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Нашриёти ДМТ (Донишгоҳи миллии Тоҷикистон), 2021. – 543 с.
6. Раҳимӣ, Р. Шугун ва боварҳои мардуми тоҷик / Р. Раҳимӣ . – Душанбе: Пажӯҳишкадаи мардумшиносӣ, 2004. – 135 с.
7. Раҳимӣ, Р. Фолклори тоҷик (дастури таълимӣ) / Р. Раҳимӣ . – Душанбе: Эҷод, 2009. – 263 с.
8. Тилавзод, Б. Дуо ва қасамҳои Панҷакент / Б. Тилавзод // Мардумгирӣ. Гоҳномаи илмӣ ва оммавии фарҳанги мардум. – Душанбе: Пайванд, 1994. – № 1, 2. – С. 62–69.
9. Фарзона. Найсон. Маҷмӯаи рубоӣ, дубайтӣ ва тарҷумаҳо / Фарзона. – Хуҷанд: Хуросон, 2019. – 320 с.
10. Юсуфӣ, М. Тасвирҳои фолклорӣ дар ашъори Фарзона [Манбаи электронӣ] / М. Юсуфӣ // Маҷаллаи илмӣи Донишгоҳи давлатии Хуҷанд. – 2018. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tasvirhoi-folklori-dar-ash-ori-farzona> (санаи муроҷиат: 21.12.2025).

ТДУ: 821.222.8.09-31"19/20"

**ТАСВИРИ ҲАВОДИСИ РӢЗГОРИ ОХИРИ АСРИ XX ВА АВВАЛИ
САДАИ XXI ДАР НАСРИ ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ**

(дар ҳошияи романҳои Абдулҳамид Самад «Гардиши девбод» ва

Кароматуллоҳи Мирзо «Марги бегуноҳ»)

Ўлмасова Замирахон Ҳабибуллоевна¹²

*Донишгоҳи давлатии Хучанд
ба номи академик Б. Гафуров*

Дар мақола таҳаввули концептуалии насри тоҷик дар давраи Истиқлол дар заминаи инъикоси ҳаводиси мураккаби сиёсӣ-иҷтимоии охири асри XX ва ибтидои асри XXI мавриди таҳқиқи фундаменталӣ қарор гирифтааст. Муаллиф бо равиши қиёсӣ-типологӣ романҳои «Гардиши девбод»-и А. Самад ва «Марги бегуноҳ»-и К. Мирзоро таҳлил намуда, масъалаҳои трансформатсияи тафаккури таърих, поэтикаи фоҷиа ва ҷустуҷӯҳои эстетикӣ нависандагонро дар тасвири ҷанги шаҳрвандӣ баррасӣ мекунад. Аҳамияти илмӣ кор дар муайян намудани нақши насри муосир дар ташиқули идеологияи ваҳдати миллӣ ва инъикоси воқеияти таърихӣ тавассути воситаҳои бадеии ифода мебошад.

Калидвожаҳо: *насри муосири тоҷик, замони Истиқлол, роман-эпопея, ҷанги шаҳрвандӣ, поэтикаи таърихӣ, тафаккури бадеӣ, ваҳдати миллӣ, А. Самад, К. Мирзо.*

***Отображение событий конца xx – начала xxi веков в прозе периода
независимости (на материале романов Абдулхамиды Самада «Вихрь судьбы» и
Кароматулло Мирзо «Смерть невинного»)***

В статье представлен фундаментальный анализ концептуальной эволюции таджикской прозы периода независимости в контексте художественного осмысления сложных социально-политических процессов конца XX — начала XXI веков. На основе сравнительно-типологического метода исследуются романы А. Самада «Вихрь судьбы» и К. Мирзо «Смерть невинного», анализируются вопросы трансформации исторического мышления, поэтика трагизма и эстетические искания авторов в изображении

¹²Ўлмасова Замирахон Ҳабибуллоевна – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, факултети филологияи тоҷики МДТ, доктори илмҳои филологӣ, профессор. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, кӯчаи Исмоили Сомонӣ, 199. Тел.: (+992)927714470; e-mail: zamira_ulmasova @ mail.ru.

Улмасова Замирахон Ҳабибуллоевна - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, факультет таджикской филологии, доктор филологических наук, профессор. Адрес.: Республика Таджикистан, г. Худжанд, ул. Исмаила Сомони, 199. Тел.: (+992)927714470; e-mail: zamira_ulmasova @ mail.ru.

Ulmasova Zamirakhon Habibulloevna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, Faculty of Tajik Philology, Doctor of Philological Sciences, Professor. Address: Republic of Tajikistan, Khujand, Ismoil Somoni str., 199. Tel.: (+992)927714470; e-mail: zamira_ulmasova @ mail.ru.

гражданской войны. Научная значимость работы заключается в определении роли современной художественной прозы в формировании идеологии национального единства и реконструировании исторической реальности через призму литературного процесса.

Ключевые слова: современная таджикская проза, период независимости, роман-эпопея, гражданская война, историческая поэтика, художественное мышление, национальное единство, А. Самад, К. Мирзо.

Representation of historical events of the late 20th and early 21st centuries in independence-era prose (Based on the novels "The Whirlwind of Fate" by Abdulhamid Samad and "Death of the Innocent" by Karomatullo Mirzo)

The article presents a fundamental analysis of the conceptual evolution of Tajik prose during the Independence era, focusing on the artistic interpretation of the complex socio-political processes of the late 20th and early 21st centuries. Utilizing a comparative-typological approach, the author examines A. Samad's novel *The Whirlwind of Fate* and K. Mirzo's *Death of the Innocent*, exploring the transformation of historical consciousness, the poetics of tragedy, and the aesthetic quests of the authors in depicting the civil war. The scientific merit of the study lies in defining the role of contemporary fiction in shaping the ideology of national unity and reconstructing historical reality through sophisticated literary forms.

Key words: contemporary Tajik prose, Independence era, epic novel, civil war, historical poetics, artistic consciousness, national unity, A. Samad, K. Mirzo.

Фарҳанги миллӣ дар ҳама давраи замони муҳити иҷтимоӣ ва сиёсӣ тавҳам инкишоф меёфт. Мафҳуми адабиёти давраи нав ба оғози як марҳалаи нави таърихи сиёсии Осиёи Марказӣ, мардуми тоҷикзабон, бахусус Тоҷикистони кунунӣ иртибот дорад. Ин адабиёт, ки решаҳои аслии худро аз макотиби суҳанварии адабиёти классикӣ тоҷику форс ба таври равшан баргирифтааст, дар садаи XX бо равишҳои хос идома пайдо кард.

Охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-уми садаи XX дар таърихи миллати тоҷик дигаргуниҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба миён омад ва системаи давлатдориро дигаргун намуд. Чунин тағйирёбӣ асосан империяи абаркудрати Иттиҳоди Шӯравӣ ва Аврупои Шарқиро фаро гирифта буд. Бозсозии солҳои 1985-1986 дар СССР оғозшуда, ба сиёсат, фарҳанг ва иқтисодиёти на танҳо Иттиҳоди Шӯравӣ дигаргунӣ ворид кард, балки равобита ба ҷаҳони давлатҳои низ куллан тағйир дода, дар роҳи беҳтар намудани ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии мардум мусоидат мекард. «Бозсозӣ, пеш аз ҳама ҷиҳатҳои ошкорбаёнӣ демократикуниро дар соҳаи адабиёту фарҳанг ривож дод...» [2, 360]. Вале ошкорбаёнӣ бозсозӣ системаи давлатдорӣ он замонро (Иттиҳоди Шӯравӣ) аз байн бурд. Аз як система ба дигар системаи давлатдорӣ гузаштан боиси аз байн рафтани Иттиҳоди Шӯравӣ гардид. Тоҷикистон аз ҳафтумин мамлакати Иттиҳоди

Шуравӣ буд, ки истиқлолияти миллиро бо хунрезии фалокатбор пешвоз гирифт. Махсусан солҳои 90-уми садаи XX аввалин маротиба дар ҷануби Тоҷикистон ҷанги бародаркуш оғоз гардид. Падару модар аз фарзанд, хоҳар аз бародар ва ёр аз ҳамсар ҷудо гаштанд. Бесару сомониҳои зиёде ба миён омаданд, ки боиси даргириҳои ҷанги додаркуш гардида, бо ҷангу ҷидолҳои хунин оғоз шуд ва боиси аз Ватан фирор кардани ҳазорҳо мардумони тоҷик гашт.

Сабабҳои асосии ҷанги бародаркуш маҳалгароиву миллатчигӣ ва популизми сиёсӣ буд. Дар байни мардум иғвогариву ифротгароии шадид ба миён омада буд, ки дар натиҷа идоракунӣ ва давлатдории мамлакат душвор гашта, ба тамои зимони давлат аз даст рафт. Маҳз дар ҳамин давраи тақдирсоз олимони, нависандагону шоирон ва умуман зиёиёни тоҷик бояд дар бари Ватан истода, аз ин вазъияти муташанниҷ ва бӯҳрони шадиди иқтисодӣ бо ҳамроҳии миллати тоҷик якҷоя мебаромаданд. Бархе аз олимону донишмандони тоҷик ба монанди Муҳаммад Осимӣ, Минҳоч Ғуломов, Баширхон Исҳоқӣ, Муродалӣ Шералӣ ва дигарон, ки қурбони ҷанги шаҳрвандӣ гардиданд, ҳамчун ҷонфидои миллат шинохта шуданд. Дар ин давра мавзуи адабиёт тамои дигаргун гашт. Адабиёт оинаи руҳнамои ҳаёт аст, ҳар воқеае, ки дар ҷомеа рух медиҳад, пеш аз ҳама, дар адабиёт бозтоби хешро меёбад. Адибе, ки ҳудро ҳамсадову ҳамнафаси халқу Ватани худ медонад, дар ҷунин лаҳзаҳои ҳассос, дар ҷунин гардиши бадбахтиовар ва рузгори муташанниҷ ҳудро ҳаргиз осудаву бепарво нигоҳ дошта наметавонад. Адиби шаҳир ҳамовози вазъи замон асту ҳамдарди ватану миллати худ.

Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон сабабгори асосии худшиносии миллии ҷомеа гардид. Маҳз ин навиди фараҳбахш дар асарҳои назмиву насрии адибони тоҷик инъикос ёфт. Дигаргунии тафаккур, эҳсоси андешаҳои худшиносии аҳли адаб, нигоҳи тоза ба таърихи миллати тоҷик, баҳусус мутолиа ва рӯҷи аҳли адаб ба таърихи бой ва доманадори халқи тоҷик, боиси эҷоди асарҳои ҷолиб дар адабиёти муосири тоҷик гаштанд.

Профессор А.Сайфуллоев дар китоби «Уфӯқҳои тозаи наср» (2012) барҳақ навиштааст: «Тафаккури таърихии халқ боло рафт, аҳли илму адаб нисбат ба ҳаёти мураккаби гузаштаи худ таҷдиди назар кард ва ҷунин мавзӯҳои мавриди таҷқиқу тасвир қарор гирифтанд, ки азамат ва шукӯҳмандии ҳастии миллатро дар оинаи ҳақгӯи замон инъикос менамоянд» [8, 3].

Наср низ дар баробари назм вазифаи аввалиндараҷаи хешро (инъикоси воқеаҳои сиёсӣ – иҷтимоии давр) адо менамуд. Адибони тоҷик бо дард ва эҳсоси баланди ватандӯстӣ ҷангро маҳкум намуда, ҳидоятгари ваҳдату ягонагӣ, иттифоқиву оромии кишвар буданд.

Махсусиятҳои насри ин даврон инъикоси бадеии ҳақиқати ҳаёт ва рӯзгори мардуми тоҷик буд. Мавзӯ ва муҳтавои осори эшон аввалан иттифоқи инсонпарварӣ бошад баъдан маҳкум намудани маҳалгарой ва ҷоҳпарастӣ, ҷоҳилият, носозгории байни тоҷикон ва оқибати ғоҷиан он мебошад.

Азбаски мавзӯи баҳси мо таҳлили давраи таърихии ҷанги шаҳрвандӣ дар романҳои замони истиқлол аст, мо хостем дар мисоли романи Абдулҳамид Самад «Гардиши девбод» [10] ва Кароматуллоҳи Мирзо «Марги бегуноҳ» [4] баррасӣ карда бошем. Роман-эпопея хусусиятҳои умда дорад, вай тақомули ғоявию эстетикӣ роман аст.

«Роман-эпопея – это произведение большого масштаба, в котором частная жизнь связана с историей народа, - справедливо пишет А.В.Чичерин.- В романе-эпопее сопоставлены и противопоставлены разные классы общества; при изображении смены поколений семья приобретает социальный, исторический смысл; в числе других изображены лучшие мыслящие люди своего времени, в сознании которых осмыслены и трагедии, и мечты их современников» [13, 37].

Китоби дуҷуми романи «Гардиши девбод» [11] А. Самад асосан тасвири бадеии воқеаҳои айёми ҷанги шаҳрвандиро дар бар гирифта, бо эпиграфи «Ба ёди шаҳидони озурдарухи ҷанги разилонаи шаҳрвандӣ . Эҳдо ба родмардоне, ки ҷон дар қафи даст, бо талош ва иродаи бешикаст пояи устувори озодӣ ва сулҳу ҳамдилоиро дар Тоҷикистони азиз гузоштанд» [11, 47] оғоз шудааст. Ҷанги ноҷавонмардонае, ки разилон ташкил карданду ба ҳар як хонадони тоҷики солҳо ранҷкашида мусибатҳои гушношунид оварданд. Нависанда, ки тамоми ин солҳои ҷанги бародаркуш аз Ватан берун нарафтааст, рафти воқеаҳо бо ҷашми худ дидаву заҳри азобашро ҷашидааст, дар ин ғамномаи худ ҷӣ гуна парешонҳолу парешонрузгор гардидани мардум, манзараҳои дилхароши Душанбеи нозанин, куштору гурезогурез, дуздиву ноҳақӣ , ғурбат гуруснагиву қашшоқиҳои аз касофати ҷанг падидомадаро тасвир кардааст. Нависанда таъкид мекунад, ки рузҳои сиёҳи мардум дар замини бобоии худ, аз дасти фарзандони ноҳалафу ҷоҳили он хонавайрону дарбадар гаштани мардумро фарогир аст. Дар манзили худӣ оташ афтада буд, оташе, ки хушку тарро якҷо сӯхт.

«...Худоё дар як аср ҳам Инқилоби сурх, ҳам таъкибу бадарға, ҳам ҷанги гирмон, ҳам ҷангу мочарои байниҳамдигарӣ ... Мардум боз дар ташвишу таҳлукаи ёфтани нону хуруқворӣ ... Боз суфаи лаби ҷашма мисли солҳои инқилобу ҷанг аз субҳ то шом пуродам шуд ва ба маркази баҳсу мунозира табдил ёфт» [10, 263].

Нависанда - ноқил нақли воқеаҳо аксар аз забони образҳои

асар, ки дар чорроҳа ё суфаи лаби чашма чамъ шуда, ба баҳс мепардохтанд, сар мекунад. Онҳо ҳар яке вобаста ба фаҳмишу дарки худ муҳокимаронӣ намуда, ба ҳаводиси бавукуъомада баҳогуздорӣ мекарданд. Дар ин гуна баҳсҳо андеша ё овози нависанда гоҳе зоҳир гоҳе ғойиб мешавад. Баҳсу мунозираҳо, таҳлилу муҳокимаҳои образҳо, ки дар шакли муколамаҳо оварда мешаванд, моҳияти воқеаҳоро бозгӯй мекунанд ва аз забони образҳои солору рӯзгордида натиҷагирӣ мешаванд.

Дар ҷои муқараргардидае, ки нависанда дар асар овардааст, давраи вазнини ҳаёти гузаштаи дур ва имрузи мардуми тоҷик аст, ки бо мурури замон аҳли деҳаву маҳалла дигар шуда бошанд, ҳам вале ҷойи чамъшавии мардум аз замони Инқилоб то даври ҷанги бародаркуш дигар нашудааст. Боз дар суфаи лаби чашма чамъ шудани мардум, боз кори худро кардани Шайтони лаъини хонасухта... [10, 26] яъне воқеаҳои солҳои навадум такрори ҳамон бесарусомониҳои давраи инкилобу бадарға ва ҷанги дуҷуми ҷаҳон аст, - боз куштору ғорату гуруснагиву бадбахтӣ - натиҷаи ҷангу хоҳиши ҷангҳо. Корбасти вожаи «боз» хонандаро ҳушдор медиҳад, ки гардиши девбоди ҳодисаҳои мудҳиши солҳои пешин дубора ба пайдо шудааст. Дигарбора миёни аҳли деҳ нотинчиву хавотирӣ доман андохтааст. Ибтидову охири асри XX ба ҳам шабоҳатҳои зиёд доранд. Ибтидои асри XX оғози салтанати шуравиҳо дар сарзамини тоҷикон ба ҳисоб рафта, интиҳо ва заволи ин империя дар кишвар бо оғози ҷанги шаҳрвандӣ ва ба истикрори сулҳ расидани Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ин давраҳо барои мардуми тоҷик марҳалаҳои сарнавиштсозу тақдирсоз гашт.

Дар асари ғавқуззикр ҳар як рӯйдод ва воқоии хатарноку ғоҷабори зиндагӣ чун «гардиши девбод» тасвир шудааст. А. Самад ин ибораро аз забони халқ гирифта, таъкид месозад, ки мардум ҳаводиси фалокатбори ҳаётанонро бо ин таъбир ифода месозад. Воқеаҳои номатлуб ба мисли халқаҳои занҷирбанди сужети ғайримаъмулии роман аст ва ин таъбир аз забони қаҳрамони асосӣ, мӯйсафеди хирадманд Некном гуфта шуда, эшон таҳлилу баррасии ҳаёти вазнини мардуми тоҷикро намуда, таъкид месозад, ки дар ҷумҳурий дар натиҷаи курситалошиву маҳалгарой, ношукриву беимонӣ сар задании муқовимати хунини байни тоҷикон ҳамчун гардиши нави девбоди зормонда маънидод мекунад: «Ҳар хел тоифа гирд меомад: низоъангез, суҳанчин, ҳангомаҳо, дамдузду бимзада, ёғиву кунҷков, омӯзгору мулло. Ҳар кас қўр ба рӯи кулчаи худ мекашид ва курсиҳои баланди давлат ба шахси дилхоҳ меод» [10, 262].

Роман бо гардиши девбоди инқилоби болшевикӣ оғоз ёфта бо гардиши девбоди ҷанги бародаркуш анҷом мепазирад. Шароити сӣ-

чилсолаи озоишта хотима ёфта, вазъи рӯзгори халқ дар шаҳру деҳ муташианниҷ гардид. Аз ҳамин сабаб, вақте ки Некном ба шаҳр–ба ҳавлии писар омад дарвозаи куфл ўро ба ҳайрат гузошт:

«Чӣ хел омадӣ? – Рашид дар боз кард ва падарро ба оғӯш кашид. – Хайрият мошин ёфтаӣ... Вақти шаҳроӣ буд? ... Дигар замони дарвозаро боз мондану дарро напурсида кушодан гузашт...» [10, 264].

Пас аз мутолиаи роман метавон натиҷа бардошт, ки бедор шудани девбод ва ба гардиш даромадани он ба мавқеи сиёсӣ ҷамъиятии сарварони мамлакат, дилу ният ва рафтору кирдори гурӯҳҳои муайяни одамон, дилу имон ва мақсаду мароми эшон вобаста аст. Рисолати бештари мардум рӯзгори орому озоишта, бунёдкориву ободонии мамлакат, хушбахтию саодати башар мебошад. Онҳо гардиши девбодро маҳкум карда, роҳи озодӣ, ва ҳаёти хушро пеш мегиранд. Ғояи башардӯстона, мазмуну мўҳтаво ва дарунмояи романро дар бар мегирад.

Муаллиф таъкид менамояд, ки халқи тоҷик чанд гардиши девбодеро, ки аз сар гузаронид, онҳоро паси сар намуд, вале ҷанги бародаркуш ғоҷаи байни миллати тоҷик аст, ки дардноктарин ҷанг ба ҳисоб меравад. Агар Инкилобро аз берун омада, забткориҳо намуда бошанд ва замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ ҳам ҳуҷуми олмониҳо ба Иттиҳоди Шӯравӣ бошад, ҷанги шаҳрвандӣ ғоҷаи бародар ба бародар аст, ки барои халқи тоҷик бонангтарин ба ҳисоб меравад. Дар замони ҷанги шаҳрвандӣ миллатгароиву маҳалгравӣ ба авҷи аъло расида, мардумони зиёд фирорӣ гашта, «одамони камон дар китф, таппонча дар даст, бо пешсафони аҷнабипарвару оташинсухан, мисли мўру малах ба шаҳру деҳот мерехт. Онҳо худсарона ба ҳар дару кулба ва ё боғу полиз сар халонда, бо харобкорӣ, фисқу бетамизӣ ва ҷабру ситам алови ҷашми мардум мегирифтанд. Ва аз рӯи ҳукми ин тоифа мардони бодӣёнат, ватанхоҳу сарнофурор ва каму беш босаводу молу ҳолдор, соҳиби китобу мактаб бо тамғаи ёғӣ ё ҷурми душману ҳоини соҳти нав бе пӯшт–пӯшт аз дами шамшер мегузашт...» [10, 27-28].

Вақоеи ғуртаҳлукаи замони ҷанги бародаркуш, ки иқтисодӣ кишвар ба фано расида, мардум ғуруснаву сарсон буданд хонандаро

водор месозад, ки ба қадри ҳаёти озоиштаи имрузи худ расида бошанд. Воқеаҳои нангини ин замон хонандаро барои як халта гандум ё орд падар маҷбуру ноилоҷу хичолатзада чигарбанди худ - духтараки 10-12 солаашро ба хоҳири наҷот додани фарзандони дигараш ба бозор барои фурӯш баровард. Ин касофати ҷанги разилона аст, ки падарро ба ин амали нангин маҷбур сохтааст. Ҳамкурси Хусрав - амаки Зоҳид аз водии Вахш меҳмонӣ омад. «Шаб бо овози аз зӯри буғз гирифтаву оби дида нақл кард, ки азоби сағ кашиду хонаводаро ба шаҳр овард..., вале аз ояндаи духтарони қадрасаш метарсад. Ба балоғат расидаанд. «Бовар бикунӣ ё не, ихтиёр дорӣ . Ба шири модарам, ба китобҳои муқаддас, ба нону намаки дастархонат қасам, ки дар маҳаллаҳои Душанбе дар ба дар гашта, домод кофтам... Одам метарсад. Нохалаф зиёд» - гуфт сархаму музтар амаки Зоҳид [10, 182].

Абдулҳамид Самад асосан, дар қисмати дуҷуми «Гардиши девбод» муҳити даврони ҷанги бародаркушро мутаассир нишон додааст. Қаҳрамонони асосии асар Ҳаким Афлотун, ки мӯйсафеди ҳикматгӯӣ буд, бо суҳанҳои хирадмандонаи худ ба ҳамаи бурду бошти зиндагӣ мулоҳизаи худро баён менамуд. Мӯйсафедон Дилёб, Хусрави Ҳайдар, муаллими фанни таърих Нуралӣ ва дигар хурду бузург дар чорраҳа ё дар суфаи лаби чашма гирд оянд, аз нобасомониҳои зиндагӣ ҳарф мезаданд. Воқеаҳои роман асосан аз ҷониби қаҳрамонон нақл карда мешавад. Аз рӯи нақли қаҳрамонон тарсу биму ҳарос як сӯ бошад, нодориву қаҳтӣ ба сӯи дигар меистод. Муқоисаи давлатдории Иттиҳоди Шӯравӣ ва замони Истиқлол ин тоифаи мардумро ба мулоҳизакорӣ оварда мерасонид. Онон сабаби сар задани ин ҷанги хунинро ҷӯё мешуданд.

Воқеаҳои ошӯбпазир ва нанговари давраи ҷанг, баъди омӯхтани хоҳираҳои таърихӣ ба мо мактаби ибрат мегардад, зеро ҳоло мо дар давроне зиндагӣ карда истодаем, ки осудагиву қомронӣ ва саодати зиндагӣ ҳамеша бо мост ва ин меҳани куҳанбунёд ва абарқудрат, ки ҳеҷ гоҳ чашми ҳасудон нарасад, дастгири ҳар яки мо сокинони ҷумҳур мебошад.

Таърих оинаи ҳаёти башарӣ аст, ки ҳар як авроқи сафҳаҳои зиндагии гузаштаро ба пеши назар меорад. Нависандагону шоирони тозанигор низ гузаштаи дур ва имрӯзи ҳаётро барои он ба қалам медиҳанд, ки мо аз он хулосабарорӣ карда тавонем.

Маълум аст, ки бидуни омӯзиши ҳуҷҷатҳои таърихӣ асарҳои воқеӣ ва таърихӣ таълиф нахоҳанд шуд, зеро асоси ин гуна асарҳои бузурги ҳамосавӣ аз ҳуҷҷат ва санадҳои арзишнок иборат аст. Аз ин рӯ муносибати масъулиятноки нависанда ба таърих лозим аст. Кароматуллоҳи Мирзо аз нависандагони пурмасъулият аст, ки дар ин радиёӣ шоир ва адабиётшиноси Эрон Алиасфар Шейрдӯст дар мақолаи

«Адиби соҳибкасби тоҷик» таъкид менамояд, ки «Дар айни ҳол нависанда романи нави худ «Марги бегуноҳ»-ро ба хонандагон пешниҳод кардааст, ки он дар бораи ҷанги шаҳрвандии мо қисса менамояд» [5, 8].

Бинобарин нависандагон ҷанги додаркуш ва зарарҳои онро маҳкум намуда, ба хоҷагии халқ ва ба ҳаёти маънавиву фарҳангӣ хизороти зиёд овардани онро таъкид менамоянд. Намунаи барҷастаи ин вижагиҳои тоза романи барҷастаи Кароматуллоҳи Мирзо «Марги бегуноҳ» мебошад. Нависанда дар ҳамаи асарҳояш тасвири олами ботиниву маънавияти инсон, моҳияти зиндагӣ, муносибати табиату фард, тарғибу тарбияи покизагӣ ва набард алайҳи зиштиву фасоди бархе аз аҳли ҷомеаро намудааст. Романи «Марги бегуноҳ» нахустин асари ҳаммосавии нависанда буда, сужети асар воқеаҳои таърихӣ солҳои 1992-1993 дар деҳаи Ромит ва гирду навоҳии он ба вуқӯъ пайвастааст, инъикос менамояд. Азбаски муаллиф лаҳзаҳои пурдаҳшатро бо чашми худ дидааст дар асар онро ҳамчун оина бе тағйирот инъикос мекунад. Бояд таъкид кард, ки роман баъди 15 соли анҷоми ҷанги байниҳамдигарии тоҷикон иншо шудааст [4, 287].

Саволе пайдо мешавад, ки барои чӣ маҳз роман «Марги бегуноҳ» унвон гирифтааст? Муаллиф дар асар фавти ҳазорон одамони бегуноҳро нишон дода, дар тақдири онҳо бародарони силоҳбадастро таъкид месозад. Ҷанги бародаркуш ҷони ҳазорҳо нафарро рабудаст, ки дар ҳақиқат марги бегуноҳ аст. Нависанда шахсиятҳои роман ва вақоеи асарро ҳақиқатнигорона тасвир намуда, воқеияти рӯзгори вазнини замонро таъкид месозад.

Адабиётшинос Абдушукури Абдусаттор дар мақолаи «Достони меҳри падар» нуктаи ҷолиберо қайд намудааст: «Ҳунари нигорандагии муаллиф дар ин асар ва тамоми таълифоти ӯ қабл аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки чараёни воқеот дар навиштаҳояш реалистона инъикос меёбанд, инкишофи онҳо тибқи қавонини ҳуди зиндагӣ сурат мепазирад ва дар онҳо тасвири сохтаву қолабӣ роҳ намеёбанд» [4, 103].

Дар асари «Марги бегуноҳ» симоҳои манфӣ аз қабили Барзу, Шарифи Ҷарпар ва зердастони ӯ, Хидиралӣ, Саидхони ҷўпон, Славик писари муаллимаи забони русӣ амал карданд ва ҳар кадоме дар роман симои хешро дорад ва бо кирдору рафтори худ аз якдигар фарқ мекунанд. Тамоми образҳои мусбӣ бо рафтори таҳаммулпазирӣ, соҳибмаърифатӣ, боодобӣ аз гурӯҳи боло фарқ мекунанд. Ба ин гурӯҳ Мустафо, Малика, Ҳабиба, Осиёмоҳ ҳолаи Зарафо Содирхон, Эшони Саидчалолхон, маҳсуми қори Собирҷон, Саидризо сарвари қасри фарҳанг, Муҳаммадвалии ҳофиз, Саидбек, Мулло Мурод, Абдукарим, Мулло Сайид, мӯйсафед Самӣ, Ҷонони шофир, Раҷаббой, Ҳамиди

пучук, Усто Асал, Алиризои раис, Мирзомуроди банкир, Саидрахмони сариҷўй, иштирок карданд, ки аз дасти силохбадастон қурбон гаштанд. Ҳар як образи асар мувофиқи рафтору кирдори хеш дар асар намудор гашта, вобаста ба ҳислати хеш номгузорӣ шудааст.

Муаллифи роман воқеҳоро дар се деҳаи ҳамсоя Лолазор, Болооб ва Сангрёз ба тасвир мекашад. Ў бештар андешаҳои образҳои мусбиву манфиро дар бораи воқеият баён менамояд, ки дар натиҷа ҳақиқат ошкор мегардад. Образи марказии роман инсонии бадахлоқ Барзу буда, аз оғоз то анҷоми роман рафтори ношоистаи худро нишон медиҳад.

Муаллиф баъди хатми роман мегӯяд: «Ҳарчанд халқи мо ҷабру ҷафоҳои зиёдеро аз сар гузаронд, бисёр фарзандони бегуноҳи он аз дасти «сиёхпӯшони силохдор» кушта шуданд, ҷўйҳои хун дашту водӣ, кўҳу кўталро лолагун сохтанд, вале душман ҳақиқатро аз байн бурда натавонист, халқ ҷовидон аст, рўҳи абадзиндаи шаҳидони Ватан бо мост!» [4, 287].

Муаллиф дар симои Барзу ҷамъи силохбадастонеро тасвир менамояд, ки рафтору кирдорашон нафтаровар буда, амалашон танҳо ғорату куштори инсонҳо буд. Барзу на танҳо ҷавонон, балки пируни барҷомондари низ ҳамроҳи оилаашон дар Дараи Марг ба қатл мерасонид.

Ҳарчанд замони ҷанг буд нависанда дар баробари инъикоси қатлу ғоратгарӣҳои ишқи покеро дар симоҳои Содирхон ва Малика, Барзуву Осиёмоҳ нишон додааст, ки бо офаридани ин образ идомаи ҳаёти озоишта эҳсос мешавад. Ҳеҷ яке дар роҳи ишқ ғолиб баромада наметавонад. Марги Осиёмоҳ ва Малика ва ҷандин тан мардони бегуноҳ собит месозад, ки «Марги бегуноҳ» романи фоҷиавист.

Аз мазмуни асар чунин бармеояд, ки Содирхон ишқи пок дораду дар ин роҳ устувор аст. Ҳарчанд ӯ барои Барзу некиҳои зиёде карда бошад ҳам, вале ин марди ноҳалаф модари зори Содирхон холаи Зарафо ва дўстдоштааш Маликаро ба қатл расонид. Ҳарду аз дасти Барзу бераҳмона кушта шуданд. Содирхони аз ватан дур ҷони худро барои қасди Барзу эҳтиёт мекард, рўзу вақти мувофиқро интизор мешуд. Ў соҳиби маълумоти олӣ, аз насихатҳои модар рўй намегардонд. Ба хоҳири модар ва Малика ба силохбадастони Барзу ҳамроҳ нашуд. Дар охири роман қисмати талхи Барзу бо дасти Содирхон хотима ёфт.

Қароматуллоҳи Мирзо дар баробари бераҳмиву қаллобӣ хусусияти дигари Барзуро ошкор намудааст. Барзу ҳарчанд дар куштори инсонҳо дасти ҳамто дошт, аммо эҳтироми аҳли оиларо хуб ба ҷо меовард. Падару модарро эҳтиром мекард, ба Осиёмоҳ ишқи поки самимӣ дошта бошад ҳам, вале насихати падару модарро ба гўш намегирифт. Аз ноиттифоқӣ ва бесару сомониҳои зиёди мамлакат

истифода бурда, Барзу гурӯҳи силоҳбадастери ташкил намуд, ки боиси марги одамони бегуноҳ, ба вижа донишмандону ҳунармандон аз дасти ӯ ба қатл расонида шуданд. Барзу фикр накард, ки рӯзи сиёҳи ба сари ҳамдеҳагонаш омада, замоне бо ӯ ҳам рӯ ба рӯ мешавад.

Тасвири симои Осиёмоҳ як зани боору бошарму ҳаёи тоҷикро мемонад. Ӯ баъди бо Барзу оиладор шудан бо муҳаббати пок ва самимияти беандоза, вафодорӣ иззату эҳтироми шавҳарро ба ҷо меорад. Вакте силоҳбадастони Саидхони ҷӯпон барои дастгир кардани Барзу ба хонадони ӯ меояд, Барзуро наёфта, хонадонашро талаву торочкунон ба Осиёмоҳ дастдарозӣ мекунад. Осиёмоҳ аз номус ба хонаи худ пинҳон шуда, худро месӯзонад. Тамоми он воқеаҳои ба амаломата натиҷаи дидаву шунидаи муаллиф аст. Дар роман ягон образи тахайюлӣ вучуд надорад.

Кароматуллоҳи Мирзо ба воситаи гуфтугузори бобои Абдукарим ва сиёҳдарағиҳо масъалаҳои зарурати таҳкими ваҳдати миллӣ, аз байн бурдани маҳалгарой, ки аз сар то охири роман эҳсос мешавад, ба пеш мегузорад. Аз гуфтушуниди сиёҳдарағиҳои ғоратгар маълум гардид, ки муроди онҳо танҳо сарватандӯзӣ, пулчамъкунӣ буда, рӯйхати ҳар як сарватманди деҳаро дар даст доштанд ва як-як хонадони онҳоро мекофтанд.

Муаллиф таъкид бар он мекунад, ки ин авбошиву зӯроварӣ, хушунад, таҷовузи бешармона ва ҳайвонона нисбати духтарон, сарватандӯзӣ танҳо барои обрӯву эътибор дар ҷомеа буд.

Қадрӣ манзалати зан, модар, духтари тоҷик дар ин давраи муташанниҷу фалокатборӣ ҷомеа хеле коҳиш ёфт. Кароматуллоҳи Мирзо дар симои персонажҳои асар – холаи Зарофо, Малика, Ҳабиба, Осиёмоҳ, ки хислатҳои наҷиби инсонӣ доштанд, тақдирӣ манзалати тамоми духтарони тоҷикро дар замони ҷанги шаҳрвандӣ нишон дода, ҳаёти вазнину пурдарди модару зани тоҷикро ба силки таҳқиқ кашидааст. Ин аст, ки тасвири қисмати зан дар асар танҳо бо фоҷиа ба анҷом мерасад. Бинобар ин қисмати пурдарду алами онҳо романро боз пурфоҷеаву ҳузнангез мекунад.

Ҷанги хонумонсӯз ба ҷуз харобиву бадбахтӣ чизе намеорад. Ҷанги байни тоҷикон дар солҳои 90 – уми садаи XX мардумро бадбахту хонабардуш кард. Боз авҷи фирору гурезогурезу душманӣ оғоз ёфт. Модари тоҷик боз навҳасаро гашт. Шаҳидони гулгункафани ҷанги шаҳрвандӣ дар ин солҳо пайдо шуда, модари тоҷикро синаҷок кард. Ҷавонони навҳати дил пур аз орзу аз ҳамдигарнофаҳмӣ, таънаву маломати ҳамдигар нешзани, сиёҳкорӣ ҷудоиандозӣ, таҳқир, гуруҳбозиву хонасӯзӣ намуда ба умри ҷавони хеш қурбонҳои зиёде карданд. Дар ин замон ҳамсоя душмани ҳамсоя гардид.

Манзараҳои солҳои 90-уми дар Тоҷикистон рӯйдода бо сӯхтану

куштан, хиёнату разолат оғоз ёфта, бемаърифатӣ ва чаҳолат ҳукмфармо гашт. Аз фитнаву дасиса ва беномусии хиёнатгарон халқи тоҷик ба дод омад ва хушбахтона, ба бахти тоҷики ранчуру азиятдида пешвои фарзонаву дурандеш ба Тоҷикистони ба фанорафтаистода роҳбарӣ намуданд ва сари роҳи заволи давлату миллатро гирифтанд.

Асарҳои нависандагони бузурги тоҷик Абдулҳамид Самад «Гардиши девбод» ва Кароматуллоҳи Мирзо «Марги бегуноҳ» бо фарогирии муҳимтарин воқеаву ҳаводиси миллий, ки бозгӯкунанда замони ғоҷеабори миллати тоҷик мебошанд, аҳаммияти баланди тарбиявӣ ва эстетикӣ касб намуда, дар омузиши рӯзгори миллат, дар тарбияи насли наврас ва сулҳу субот, таҳкими худшиносӣ ва ҳудодоҳии миллий аҳаммияти муҳим доранд.

Китобнома:

1. Абдусаттор, А. Достони меҳри падар / А. Абдусаттор // Адабиёт ва санъат. – 1999. – 31 декабр.

2. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (давраи нав): китоби дарсӣ барои мактабҳои олии / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.

3. Афсаҳзод, А. Чехраи эҷодии нависанда / А. Афсаҳзод // Садои Шарқ. – 1994. – № 3–4. – С. 141–146.

4. Мирзо, К. Ишқи сархӯр (ду роман). Марги бегуноҳ / К. Мирзо. – Душанбе: Адиб, 2020. – 239 с.

5. Мирзо, К. Чароғи раҳнамо (андешаву мулоҳиза, тақриз ва китобиёт, очерк, мусоҳиба, номаҳо) / К. Мирзо. – Душанбе: Адиб, 2020. – 342 с.

6. Сайфуллоев, А. Уфукҳои тозаӣ наср. Қисми 1 / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Адиб, 2012. – 479 с.

7. Сайфуллоев, А. Уфукҳои тозаӣ наср. Қисми 2 / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Адиб, 2012. – 511 с.

8. Сайфуллоев, А. Уфукҳои тозаӣ наср. Қисми 3 / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Адиб, 2012. – 447 с.

9. Самад, А. Гардиши девбод / А. Самад. – Душанбе: Адиб, 2007. – 567 с.

10. Самад, А. Гардиши девбод / А. Самад. – Душанбе: Адиб, 2016. – 400 с.

11. Шарифов, Х. Маърифат ва ҳунари эҷод дар адабиёти шӯравии тоҷик / Х. Шарифов // Садои Шарқ. – 1994. – № 5–8. – С. 140–145.

12. Шукуров, М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷики садаи XX / М. Шукуров (Шакурии Бухорӣ). – Душанбе: Пайванд, 2006. – 456 с.

13. Чичерин, А. В. Возникновение романа-эпопеи / А. В. Чичерин. – М.: Советский писатель, 1975. – 375 с.

ТДУ: 821.222.8.09-31

**ВИЖАГИҲОИ ҲУНАРИИ ФАЗЛИДДИН МУҲАММАДИЕВ
ДАР РОМАНИ «ПАЛАТАИ КУНЧАКӢ»
Ҳошимова Хуршеда Абдуманоновна¹³**

*Институти забон ва адабиёти
ба номи А.Рӯдакии АМИТ*

Дар мақола поэтикаи романи нависандаи шинохтаи тоҷик Фазлиддин Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» баррасӣ шудааст. Хусусан банду баст, шакли таҳкия, тавсифи қаҳрамонон ва ширироқчиёни роман, воситаҳои тасвири бадеӣ, усул ва унсурҳои банду баст, ғоя ва мазмуну мундариҷаи роман таҳлилу таҳқиқ карда шудааст.

Ба андешаи муаллифи мақола романи мазкур на танҳо асари психологист,

¹³**Ҳошимова Хуршеда Абдуманоновна** - Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, шуъбаи адабиёти муосир, доктори илми филология, ходими пешбари илмӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992)901214148; e-mail: adeshrukh70@gmail.com.

Ҳошимова Хуршеда Абдуманоновна - Институт языка и литературы им. Рудаки, отдел современной литературы, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21. Тел.: (+992)901214148; e-mail: adeshrukh70@gmail.com.

Hoshimova Khursheda Abdumanonovna - Rudaki Institute of Language and Literature, Department of Contemporary Literature, candidate of Philological sciences, Leading Researcher. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 21. Тел.: (+992)901214148; e-mail: adeshrukh70@gmail.com.

қиссаҳои шишироқдорони асар, қиссаҳои асотирӣ, рӯйдодҳои дохили беморхона ва сири палатаи кунҷакӣ аз зовияи диди қаҳрамони марказӣ баён карда мешавад. Оҳанги публицистӣ ва офариниши образҳои тавонманд ба роман обу ранги бадеӣ ва махсусияти сабкӣ бахшидааст.

Романи «Палатаи кунҷакӣ»-и Ф. Муҳаммадиев бозёфти наспи муосири тоҷик шинохта шудааст, ки масъалаҳои мубрам ва муҳими зиндагии инсонро фаро гирифтааст, яъне саломатӣ, ки дар ҳолати зиёд ба эҳсосот дода шудан ва идора накардани ҳиссиёт боиси заифии саломатӣ ва аз даст рафтани он сабаб шуда метавонад.

Калидвожаҳо: таҳқия, банду баст, усул, унсур, адабиёт, жанр, роман.

Художественные особенности романа Фазлиддина Мухаммадиева «Угловая палата»

В статье рассматривается поэтика романа известного таджикского писателя Фазлиддина Мухаммадиева «Угловая палата». В частности, анализируются композиция, способы повествования, характеристика главных и второстепенных героев, средства художественной изобразительности, композиционные приемы, а также идейно-тематическое содержание произведения.

По мнению автора статьи, данный роман является не только психологическим, но и монологическим произведением. Это обусловлено тем, что все судьбы, события, рассказы участников, мифологические легенды, быт больницы и тайны «угловой палаты» описываются через призму восприятия главного героя. Публицистичность и мастерство создания глубоких образов придают роману особую художественную выразительность и индивидуальный стиль. Роман «Угловая палата» признан важным достижением современной таджикской литературы. В нем поднимаются актуальные вопросы человеческого бытия, в частности — проблема душевного и физического здоровья: автор показывает, что неспособность человека управлять своими эмоциями может стать причиной серьезного недуга и потери жизненных сил.

Ключевые слова: повествование, композиция, художественный прием, элемент, литература, жанр, роман.

«Artistic features of Fazliddin Mukhammadiev in the novel «Corner chamber»

The article examines the poetics of the novel «The Corner Ward» by the prominent Tajik writer Fazliddin Muhammadiev. It provides a detailed analysis of the composition, narrative techniques, characterization of the protagonists and secondary figures, means of artistic representation, and the overarching thematic and ideological content of the work.

According to the author, the novel is not only a profound psychological study but also functions as a monologic novel. This is because all destinies, events, and subplots—including mythological legends, hospital life, and the central mystery of the corner ward—are filtered through the subjective consciousness of the main character. The integration of a journalistic style with the creation of powerful imagery provides the novel with a unique artistic flair and a distinctive stylistic identity. «The Corner

Ward» is recognized as a milestone in contemporary Tajik literature for addressing the vital human issue of health; it illustrates how an individual's inability to regulate intense emotions can lead to the physical and psychological deterioration of the self.

Key words: narration, composition, literary device, element, literature, genre, novel, psychological realism.

Ф. Муҳаммадиев аз нависандагони насли нимаи дувуми адабиёти муосири давраи шуравӣ мебошад, ки дар инкишофи насри воқеъгаронаи тоҷикӣ бо асори пурмуҳтавоаш саҳми бориз гузоштааст. Дар адабиёти муосири тоҷикӣ аз маҷмуаи очеркҳо «Муҳочирон» (1958) сар карда, қиссаҳои «Таркише, ки ба амал наомад», «Одамони куҳна» (1963), «Бибизайнаб» (1964), «Дар он дунё» (1965), романи «Палатаи кунҷакӣ» (1974), қиссаҳои «Шоҳии япон» (1982), «Варта» (1983), маҷмуаи ҳикояҳои «Сози Мунаввар» (1990) ва бо филномаҳою очеркҳо ва тарҷумаҳоаш ӯ ҳамчун нависандаи соҳибистеъдоду соҳибзавқ шинохта шудааст.

Дар адабиёти муосири тоҷикӣ баъди бунёд ёфтани ҳаёти нави шуравӣ зери таъсири омилҳои мухталиф, аз қабилӣ сар задани инқилоб ва мавқеъ пайдо кардани синфи коргару деҳқон дар адабиёт масоили рӯзмарра ва иҷтимоӣ ба василаи адабиёти ҷадидия, адабиёти ғарбӣ, хусусан адабиёти рус ба шакл гирифтани тарзи тасвири воқеъгарой замина мегузорад. Устод Садриддин Айни дар насри нави тоҷикӣ насли нави ҷавони нависандагон Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Сотим Улуғзода ва дигаронро тарбия намуда, намунаҳои беҳтарини жанрҳои мухталифи насриро дар заминаи адабиёти воқеъгарой тоҷикӣ ба миён меорад. Ба ақидаи М.Шакурӣ «мактаби С. Айни дар сабки насрнависони Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, П. Толис, Ф. Муҳаммадиев ва дигарон ташаккул ёфтани тасвири реалистӣ таъсири амиқ гузоштааст. Муҳимтарин хусусияти сабки С. Айни дар «ошкоро ва бо як ҳаяҷони сиёсӣ зоҳир кардани муносибати худ ба рӯйдодҳои зиндагӣ, ба қаҳрамонон ва рафтору гуфтори онҳо муайян шудааст. Ин хусусият ба он шаклҳое, ки ба адабиёти классикӣ ва фолклори тоҷикӣ хос аст, ба зуҳур пайваستاаст» [9, 16].

Асарҳои то солҳои 50-уми асри XX эҷодгардида, ба устувор шудани пояҳои реалистии насри тоҷикии давраи шуравӣ замина муҳаё мекунамд. Дар нимаи дувуми асри XX дар насри тоҷикӣ ҳамоно дар пояҳои реалистӣ асарҳои калонҳаҷми эпикӣ эҷод мешаванд, ки барои амиқрафти насри реалистӣ ва таҳқиқи бадеӣ мусоидат менамоянд.

Романи «Палатаи кунҷакӣ»-и Ф. Муҳаммадиев, аз ҷумлаи ҳамин гуна асарҳо мебошад, ки ин асар дар заминаи таҳлили психологӣ ва тасвири пурвусъати публитсистӣ эҷод гардидааст. Дар бораи

фаъолияти адабии Ф. Муҳаммадиев адабиётшиносони зиёде, аз қабили Х. Мирзозода, Д. Демидчик, М. Шакурӣ, С. Табаров, А. Сайфуллоев, Р. Мусулмониён, М. Муллоҷонов, А. Набавӣ, муҳаққиқон М. Шоев, М. Бақоева, М. Ҳомидова, Ҳ. Раҳмонов ва дигарон изҳори назар кардаанд. Ба қавли адабиётшинос А. Набавӣ, «Фазлиддин Муҳаммадиев нависандае буд, ки ҳамеша пештар ва бештар аз ҳама набзи ҷомеаро ҳис мекард. Агар қадамҳои нахустини ӯ дар кори эҷодӣ бо таълифи осори публитсистӣ ва осори огоҳнамоӣ оғоз шуда бошад, пас он баъдҳо натавон ба як рукни муҳимми сабки бадеии ӯ табдил ёфт, балки як воситаи асосии даҳолати ҳамешагии ӯ ба зиндагӣ ва масъалаҳои мубрами он гардид» [5, 162].

Дар айни замон сабӣ мекунем, ки дар доираи мақола дар хусуси маҳорати ҳунарии нависанда дар ифодаи ғоявию бадеӣ, сохтани банду басти бадеӣ ва воситаҳои адабию ҳунаре, ки нависанда зимни офаридани романи «Палатаи кунҷакӣ » ба кор бурдааст, фикру андеша баён намоем.

Романи «Палатаи кунҷакӣ »-и Ф. Муҳаммадиев яке аз асарҳои калонҳаҷми нависанда мебошад, ки ба насли психологӣ дар тасвири публитсистӣ мансуб доништа шудааст, вале ба назари мо ин асар натавон психологӣ, балки монологӣ низ мебошад, зеро дар монологи андешаронӣ ва муҳокимаронӣ, яке аз унсурҳои банду басти дохилии асар, аз номи қаҳрамони марказии асар – Иброҳимҷон тамоми воқеаҳою саргузашти иштирокдорони асар ҳикоя андар ҳикоя оварда мешаванд.

Нияти аслии нависанда нишон додани таъсири эҳсосоти ногувор дар сабаби пайдо шудану авҷ гирифтани бемории ишемияи дил мебошад, ки дар мисоли ҳаёти чор нафар қаҳрамони роман яке раиси кумитаи райони назорати халқ Носир Аббос, дигар нафақахӯр ва иштирокчии ҷангҳои шаҳрвандию ватанӣ, муовини раиси Клуби ветеранҳои инқилоб ва Ҷанги Бузурги Ватанӣ Ивон-амак, савумӣ, коргар Каримҷон-ака, коргари пешқадам, ихтироъкору навоар, иштирокчии ҷанг, дар гузашта Депутати Совети шаҳр, Депутати Совети меҳнаткашони пойтахти ҷумҳурӣ ва ҷаҳорум, қаҳрамони марказӣ – филмбардор Иброҳимҷон Олимӣ тасвир шудааст. Образи Иброҳимҷон унсури асосии ташкилкунандаи банду басти асар аст, ки хатти сужети асар маҳз вобаста ба тасвири олами ботинӣ дар монологи андешаронию муҳокимаронӣ, кайфияти руҳӣ, тайғиротҳои равонӣ ва умуман қисмати ӯ дар якҷоягӣ бо маҳбубааш Хиромон ва мушоҳидаҳои ӯ дар бораи ҳамапалатаҳою беморҳои беморхона сохта шудааст. Воқеан сужети роман ва банду басти онро тақдир қисмати Иброҳимҷону Хиромон ва саргузашти чор нафари муолиҷавандаи

бемористони дил ташкил додааст. Чор нафар, ду нафари онҳо ба бемории сактаи дил бо сабабҳои гуногун гирифтор шуда, яке бо бемории диққи нафас, дигаре гирифтори баландшавии фишори хун зери назорати духтури ҷавон Алихон Зардодхон муолиҷа мешуданд.

Банду басти асар ҳалқавӣ буда, тамоми воқеаҳо рӯйдодҳо ва саргузашти қаҳрамонҳо аз номи муаллифи асар бештар аз номи шахси якум, қаҳрамони марказӣ – Иброҳимҷон зери андешарониҳо дар монологи андешаронӣ ва муҳокимарониҳо аз зовияи диди ӯ, инчунин дар суҳбати иштирокдорони асар баён мешаванд. Ибтидои роман бо он оғоз меёбад, ки Иброҳимҷон дар бемористон аз овози Носир Аббос бедор мешаваду пас аз назар гузаронидани девор ва сақфи палата ба Носир Аббос диққат дода, ба андеша меравад, ки ӯро дар кучое дидааст. Аммо зуд ба хотир оварда наметавонад, ки ин шахс, яъне Носир Аббосро дар кучо дида бошад ва аз ин ҷиҳат рӯҳан азият мекашад, ки хотирааш суст шудааст. Баъдтар хонанда мефаҳмад, ки барои ҷи Иброҳимҷон дар кучо дидани Носир Аббосро ба хотир оварда натавонист. Нақли ӯ дар бораи гӯғирди охири дар дашти нопадиданор ҳамчун рамзи мубориза баҳри ҳаёт, умед бастан барои аз нав зиндашавӣ ва ояндаи нав дар шакли истора таваҷҷуҳи Иброҳимҷонро ҷалб мекунад: «Нақли ин одам дар бораи оташаки нимҷони гӯғирди охири мароқи ӯро бедор карда, қарахтии баъди хобро аз вучудаш дур сохта буд. Мисли он ки аз тақдир саҳти шинос, ҳатто наздике мерафта бошад, ӯ ба давоми гапи Носир Аббос мунтазир шуд» [2, 7]. Дар ин сурат нақли Носир Аббос дар бораи “оташаки нимҷони гӯғирд” набарди табибонро бар зидди марг ва талоши онҳо барои аз даст нарафтани ҷони бемори дар дами марг буда, дар назар дошта шудааст, ки Иброҳимҷонро ба андеша мекашад: «Иброҳимҷон акнун фаҳмид, ки дар ҷи хусус сухан мерафтааст. Сухан аз мушкилию мураккабиҳои кори табибон, ранҷу машаққатҳои онон мерафта бошад, дар воқеъ рост меғӯянд. Дар бадали ҷаҳор ҳафтаи охир борҳо шудааст, ки ҷони ӯ низ мисли алаваки кабудӣ ҳамон гӯғирдона ба мӯе оведон буд » [2, 9].

Ҳамин тавр, диалогҳои Носир Аббос ва Ивон-амак Иброҳимҷонро ба андешаи ҳолати ҳуди ӯ мебарад, ки лаҳзаи чанд ҳаёташ дар мӯе овезон буд, тамоми ҷараёни ҳолати вазнини азсаргузаронидаашро тадриҷан ба хотир меорад. Нависанда лаҳзаҳои дар ҳатар будани ҳаёти Иброҳимҷонро зимни ҳамин гуна андешарониҳо ва ба хотир овардани ҳолату дардҳои аз саргузаронидааш тасвир намуда, гоҳе суханони муаллифи асар дар сурати баёни матлаби асосии ҳобонидани чор нафар беморонро ба палатаи кунҷакӣ ва гузаронида шудани таҳқиқоти тиббӣ аз ҷониби духтур Зардодхон ба назар мерасад. Дар роман таваҷҷуҳи махсуси нависанда асосан ба қисмати беморони сактаи дил

бардошта ва саргузашти онҳо равона шудааст, ки сабаби бемории онҳо аз беморони асли аз ҳам тафовут дошт. Баморони палатаи кунҷакӣ ҳар яке аз забони худ ба духтур Зардодхон тарзи зисту фаъолияти кории худро пайдарҳам нақл мекунад. Дар ин сурат сарнавишти қаҳрамони марказӣ Иброҳимҷон бо ҳамаи печидагиҳо, булҳавасиҳо ва зисти сарсарона то дами вохӯрӣ ва ошиқшавӣ ба Хиромон, ба андеша гирифтани саргузашти ҳампалатаҳо – Носир Аббос, Ивон-амак ва Каримҷон-ака тадриҷан дар таҳаввули шуур, ахлоқ ва маънавият ба тасвир оварда мешавад.

Дар роман асосан пайдарҳамии инкишофи воқеаҳою саргузаштҳои риоя карда намешавад, зеро зимни нақл ва суҳбати қаҳрамонони асар замони ҳозира дар мавриди ба хотир оварда шудани хотираҳо ба замони гузашта мегузарад, ки чунин таҳкия ретроспексияи асарро ташкил додааст. Барои нависанда ба кор бурдани чунин тарзи таҳкия дар асл нишон додани боиси ба палатаи кунҷакӣ ҷойгир карда шудани Иброҳимҷон, Носир Аббос, Ивон-амак ва Каримҷон-ака ва тарзи таҳқиқи махсуси духтур Зардодхон дар омӯзиши чунин навъи бемориҳо, ки бо асаб ҳам пайвастагӣ доштааст, мувофиқ омадааст. Матлаби бадеии нависанда ҳам маҳз дар сохтори таҳкия, диди эстетикӣ, нишон додани саргузашти гуногуни чор нафар беморони синну сол ва қисматашон гуногун мебошад, ки бо сабаби беморӣ қисмат онҳоро дар як палата бо ҳам гирд овардааст, ифода ёфтааст. Нависанда дар роман банду бастии унсури ҳикоя андар ҳикояро ҳам ба кор бурда, дар суҳбату муносибати чор нафар бемор сабаби ба сактаи дил гирифтӣ шудани онҳо ва ҳамзамон, аз вазъи ахлоқии ҷомеаи шуравӣ хонандаро шинос мекунад.

Ҳамин тавр, аз муҳити беморхона, палатаи кунҷакӣ, ки дар он ҷо қаҳрамони марказии асар Иброҳимҷон хоб буд, дар андешарониҳо ва муҳокимарониҳои ӯ муаллифи роман дар монологи Хиромон ва Иброҳимҷон зимни хотираҳо дар *ретроспексия* дар порчаҳои ҷудогона, гоҳе аз ҳолату саргузашти беморони палатаи кунҷакӣ таҳкия намуда, боз дар *ретроспексия* аз муносибати Иброҳимҷон бо Хиромон, дар миёни онҳо сар задани муҳаббат, қисмати талхи Хиромон, ҳаёти қаблии ӯ бо шавҳараш ва сабаби марги шавҳараш, дар бораи модараш, ақояш Ҳамроҳ-ака – полковники милитсия, дӯсти наздикаш Қамар, ҳаёти қаблияшро оварда, ин порчаҳоро тариқи монтаж (пайванд намудани порчаҳои ҷудогона) бо ҳам пайванд медиҳад. Ҳолати ба ишқи Хиромон гирифтӣ шудани Иброҳимро дар роман нависанда чунин тасвир намудааст: «Чӣ ҳолате рӯй дод ба вай? Ёро дид, овозашро шунид, ҳамроҳаш дар майдончаи шағалзори атрофи маноракрани борбардор қадам зада, матлаби худро баён намуду баногоҳ дарк кард,

ки бадбахттарини одамони рӯи замин маҳз ӯ, Иброҳимҷон аст. Ҳис кард, ки ҳамаи умри бисту панҷсолаи ӯ то ҳамин рӯз ройгон рафтааст. Роҳе, ки дар ҳаёти шахсиаш тай кардааст, он роҳе набудааст, ки инсони соҳибқабол тай мекунад» [2, 13]. Нависанда андешаҳо ва характеристикаи Иброҳимҷонро нисбат ба тарзи зисти худ то ҳангоми вохӯрӣ бо Хиромон, духтури муолиҷакунанда Зардодхон, саргузашти ҳампалатаҳо ва мушоҳидаҳои ӯро барои равшан ифода кардани мақсад ва рангину шавқангез гардонидани асар ба таври хос нигоштааст.

Хиромон ба ҳаёти булҳавасона ва бесаранҷоми Иброҳимҷон хотима мебахшад, ҳатто Ҳамроҳ-ака бародари ӯ тарзи зисти бадахлоқонаи додараширо тағйир дода наметавонад ва аз ин ҳолат ба модари ӯ низ изҳори назар мекунад, оё мепурсад аз модар, дар авлоди мо чунин нафари булҳавас гузаштааст. Барои Иброҳимҷон Ҳамроҳ-ака ба ҷои падар буд, ки аз синну соли хурдӣ ӯро ба воя расонидааст. Нависанда дар роман тадриҷан ба ҳонанда сабаби тағйир ёфтани ҳулку хислати Иброҳимҷон ва ба беморхона афтидани ӯро ҳамчун ровӣ аз диди ҳуди Иброҳимҷон ва гоҳе дар рӯзи лирикӣ дар тавсифи ҳолату вазъияти баамаломадаи ӯ, иштирокчиёни дигари романро тасвир мекунад. Дар тағйиротҳои сифатии Иброҳимҷон Хиромон ном зани бо ҳусну ҷамол ва латофати махсус, ситорагарм ва хушахлоқ боис шуда буд. Ҳусну малоҳати Хиромонро дар роман муаллиф аз назари Иброҳимҷон чунин тасвир кардааст: «Хиромон мисли навниҳолест, ки дар боғи барҳаво қад барафрохтааст. Навниҳоле, ки чи дар айёми гулу шукуфаю ҳангоми бороварӣ ва чи фасли тирамоҳу дар чиллаи зимистон ба як зайл назаррабою дилпазир аст. Чаро ки вай худ таҷассуми ҳаёт, ҳайкали зиндаи зиндагонист» [2, 28]. Тамоми иштирокдорони асар, аз духтури муолиҷакунанда Зардодхон сар карда, маҳз аз зовияи диди Иброҳимҷон – қаҳрамони марказӣ таҳқиқ ва баҳогузори мешаванд. Масалан, Иброҳимҷон духтур Алихон Зардодхонро чунин тавсиф мекунад: «Вай тақрибан ҳамсинни Иброҳимҷон менамояд. Қади мавзун, андоми дилкаше дорад. Ба чашм ва абрувони сиёҳи сермӯй, тарҳи чеҳрааш нигаред, ҳаёл мекунад, ки ин мард аз гурҷиҳост» [2, 23]. Воқеан дар тавсифу тасвири образи духтури ҷавон Зардодхон муаллифи асар даст ёфтааст, ки пайи омӯзишу таҳқиқ ва тақмили дониши худ мебошад, нисбат ба дарди беморон тавачҷуҳи махсус дошта, ботамкину пурсабр мебошад.

Дар мулоҳизаю андешарониҳои қаҳрамонон, ки дар синну сол Иброҳимҷон нисбатан ҷавон буд, таҷрибаи шахси бовиҷдон, пурмасъул, поктинату боимон оварда шудааст. Нависанда дар равшан нишон додани он ки «дарди ҷомеа» як нафар нафақахӯр ва як нафар ҷавонро ба сактаи дил гирифтोर карда, ба як палата ҷамъ овардааст,

бо муваффақият даст ёфтааст. Дар рӯчуи лирикӣ зимни таҳқия муаллиф ҳамчун ровӣ, масалан дар хусуси бемории дил чунин изҳори назар мекунад: «Душмани одамизод ба дарди қалб гирифтोर нашлад. Навакак Иброҳимҷон дар пештахтаи тиреза нишаста, бо дурбин бошад ҳам, аз нафосати рӯзи офтобии баҳорон нашта мебуд. Ҳоло парчами бистар шуда, аз шиддати дард дарун-дарун менолад...» [2, 94]. Ҳамчунин дар нақлу ривояти беморони палатаи кунҷакӣ тамсилоти зиёде ба назар мерасанд, ки ҳолу аҳвол ва вазъи баамаломадаи онҳоро равшан нишон медиҳад. Дигар аз ҷиҳатҳои муҳимми таҳқия дар ин роман дар истифодаи қиссаи ривоятҳои зиёде аз адабиёти иттиқӣ дар бораи Пигмалион ҳайкалтарош, ки мувофиқи асотири бостонии Юнон ба ҳайкали зани сохташ бо амри олиҳаи ҳусн Зӯҳраи заҳро ошиқ мешавад. Ишқи ӯ ба дараҷае мерасад, ки ба бадани ҳайкал ҷон меамад ва ӯ ҳамсари Пигмалион мешавад. Чунин асотирҳо, масалан дар бораи Зевс, Прометей, Зардуштиён, Маздо ва амсоли инҳо дар роман вобаста ба тақвияти нақлу ривояти беморони палатаи кунҷакӣ аз номи худи онҳо оварда мешаванд. Гоҳе порчаҳои ғазалу рубоӣ ва ҳикмату панд ва мақолҳо дар ҳулосабарориҳои қиссакунандагон ба назар мерасад, масалан: «то риш набарорӣ, ба кӯса наханд», «рӯзгор бе намак намегузарад»...

Як-ду рӯзе сабр кун, эй ҷони бар лаб омада,

З-он ки хоҳам дар ҳузури дӯст биспорам туро... [2, 137].

Дар роман образи Каримҷон-ака таваҷҷуҳи хонандаро бештар ҷалб мекунад, ки ҳамеша ба хондани достони бузурги Фирдавсӣ «Шоҳнома» машғул мебошад. Иброҳимҷон барои ин ҷиҳат ба Каримҷон-ака эҳтироми махсус дошт, вале барои нусхаи асли «Шоҳнома»-ро нахондани руҳан азият мекашид. Образи Ивон-амак низ дар роман, ки бо духтур Зардодхон ҳамсояи девордармиён буд, қобили таваҷҷуҳ аст. Ӯро ҳар фасли баҳор диққи нафас азият меод, бинобар ин ба ҷавонии духтури ҳамсоя нигоҳ накарда, ба пурдонию пухтакорию ӯ эътимод пайдо мекунад. Ивон-амак ветерани солхӯрда як китфаш қач буд, зеро замони дар ҷанг будани пулемёти вазнинро ба китф гирифта мегаштааст. Дар ҷавоби ҷӯраҳои ҳазлқунандаш дар ҳолати худ Ивон-амак чунин ҷавоб меодаст: «... одам қач бошад дилаш рост» [2, 127].

Дар роман хусусан, ба андеша гирифтани суҳбати байни нафақахӯрон Иброҳимҷон, ки насли ҷавони давраи шуравӣ буд ва бештар гуфтору рафтори онҳоро ба мушоҳида мегирифт, диққатҷалбқунанда мебошад. Дар саргузашти Иброҳимҷон ва Хиромон нависанда муносибату муҳаббати ҷавонони насли навро ба тасвир гирифта, аз муҳаббати ҳақиқӣ ва бахту саодати инсонӣ нақл

мекунад. Таҳқия дар роман ба тариқи субъективона сурат гирифтааст, муаллиф натанҳо ҳамчун ровӣ, балки мушоҳидачии воқеаю рӯйдодҳо, аммо аз номи шахси якум – қаҳрамони марказӣ Иброҳимҷон амал мекунад. Саргузашт ва қисмати ҳар як иштирокчии роман дар зиндагию ғайолияти онҳо ва муҳити ҷомеа нуқтаи назари ҷудогонаро ба хонанда мерасонад. Дар баробари ин, нависанда дар бемористон портрети ҳамшираи шафқат, духтур ва якчанд беморони дигарро ба тасвир гирифтааст, ки муҳити зист ва характери онҳоро тавсиф медиҳад. Метавон гуфт, ки масоили иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии замони шуравӣ дар роман дар алоқамандӣ бо ҳаёти чор нафар қаҳрамони асар ба андешаю муҳокима гирифта шудааст, ки аз ин ҷиҳат дар роман ҷанбаи таҳлилӣ вуҷуд ёфтааст.

Дар роман беморони дигари бемористон ба назар мерасанд, ба монанди ҷавоне, ки аз истеъмоли шароб зиёд ва кадом як спирти техникӣ дар интизори ҷарроҳӣ буда, аз дарди ҷоннок рақси арабӣ мекунад ё ин ки беморони ба қавле “махсус”, ки дар табобатхона ҳам барояшон палатаи махсус бо тамоми шароитҳо муҳайё месозанд, кам набуданд. Дар бораи ҳамаи онҳо аз мушоҳидаҳо ва зовияи диди Иброҳимҷон, шахси якум маълумот дода мешавад.

Табиати Носир Аббос, ки зоҳиран марди ҳалиму ором ба назар мерасад, дар асл сиёсати пешбарандаи ҳукумат ва муҳофизи моликияти ҷамъиятӣ мебошад, ки дар иҷрои вазифаи ҷонии худ ва мушоҳидаҳою назаратҳояш ўро бемории дил гирифтор кардааст. Дар роман нависанда андешаи шиормонанди ўро ба тариқи зайл вардааст: «... мо бояд на фақат бар муқобили муқобилон мубориза кунем, балки бо худи худамон, бо камҳавсалагӣ, коҳилӣ, бепарвоии худамон низ пайваста набард намоем» [2, 164].

Характери қаҳрамони марказӣ Иброҳимҷон ва ҳампалатаҳои ў Носир Аббос, Каримҷон-ака ва Ивон-амак натанҳо дар муносибат ба ҳамдигар, нақлу ривоят дар бораи саргузашти худ, балки дар ваъиятҳои ба амал омадани ягон нохушӣ дар табобатхона равшан тавсиф дода мешавад. Масалан, марги ҷавоне, ки бо хандаю шӯҳӣ якбора риштаи ҳаёташ канда мешавад, онҳоро бори дигар ба андешаю ғаму андуҳ гирифтор карда, ба авзои онҳо таъсири амиқ мерасонад.

Дар монологи андешаронии Иброҳимҷон нависанда дар бештари маврид норозии ўро нисбат ба баъзе хулқу хислати худ, аз ҷумла беандешона ва дурушт сухан гуфтан, изҳори пушаймонӣ аз эродҳои гуфташуда оварда шудааст. Дар бораи палатаи кунҷакӣ, ки Иброҳимҷон низ дар он ҷо табобат меёфт, назар ва хулосаи ўро нависанда ба тариқи зайл овардааст: «Палатаи онҳо палатаи экспериментӣ, яъне таҷрибавию тадқиқӣ будааст. Онҳо ин ҷо ҳам

табобат, ҳам обутоб меёбанд. Ивон-амак аз ҷангҳо қисса мегӯяд. Носир Аббос – аз ҷанҷолу кашокаши касбу кораш. Каримҷон-ака ҷанғнома мехонад...» [2, 182].

Нависанда дар ин маврид даст ёфтааст, ки дар қисматҳои бемории шахс вазъи саломатии аксарияти одамон ва муҳимтар аз ҳама беаҳмиятии онҳоро то гирифтор шудан ба беморӣ ба тасвир гирад. Дар мадди назари нависанда инсоншиносии духтур ва муносибати ӯ нисбат ба беморон ва омӯзишу тақмили маҳорати касбии хеш дар табобат ва шифоёбии беморон нақши калидиро мебозад. Дар роман таҳқиқу таҳлил, қиссаву ривоятҳо, ҳикмату ғазалу рубой, ҳаҷву лиризм ба маврид омадаанд. Тамоми зиндагии қаҳрамони марказӣ ва иштирокчиёни он табиӣ ва воқеӣ ба тасвир омадааст. Дар тасвири психологӣ бисёр масъалаҳои иҷтимоӣ, динӣ, ахлоқиву маънавӣ ба назар гирифта шудааст, ки ба кушодани характер ва тавсифи қаҳрамонони марказӣ ва иштирокдорони он мусоидат намудааст.

Дар бораи жанри роман ва тарзи кор гирифтани аҳли адаб А.Набавӣ нуқтаи назари ҷолибро баён мекунад, аз ҷумла дар ин маврид чунин мегӯяд: «дар насри тоҷикӣ, ки жанри румон навъи тозаи адабиёт аст, аҳли адаб то ба имрӯз аз шаклҳои гуногуни он кор гирифтаанд. Вале шакли маълуми он, ки устод Айнӣ асос гузошт, *румони воқеънигоронаи иҷтимоимазмун* аст. Раҳим Ҷалил ва Фотеҳ Ниёзӣ дар ҳамин равию қаламфарсоӣ кардаанд. Дар асари устод Улуғзода *воқеанигорӣ бо тасвиргарӣ* ва дар румонҳои Ҷалол Иқромӣ *нақлу таҳлил бо драматизм* омезиш ёфт. Баъдтар насри ҷавони нависандагон, масалан Фазлиддин Муҳаммадиев, Урун Кӯҳзод, Саттор Турсун ба *румони таҳлилии психологӣ, унсурҳои публицистика ва тасвири таърихии пурвусъат бо характерҳои тавоножанрро* ғанӣ кард» [3, 143].

Ҳамин тариқ, Ф.Муҳаммадиев аз нависандагонест, ки дар асарҳояш таҳлили психологӣ вусъат ёфта, сохтори бадеӣ дар унсури публициситӣ насри воқеъгаронаи адабиёти тоҷикро ғанӣ гардонидааст. Асарҳои нависанда дар амиқбурди инсоншиносӣ ва офаридани характери тавоно аз ҷиҳати психологӣ, тасвири воқеияти зиндагӣ, кушодани характери одамони пастфитрат, нишон додани разолат ва дар баробари он тасвири беҳтарин фазилатҳои инсонӣ нотакрор мебошанд, ки тамоми ин ҷиҳатҳо дар романи «Палатаи кунҷакӣ»-и нависанда ба назар мерасад.

Китобнома:

1. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.

2. Муҳаммадиев, Ф. Палатаи кунҷакӣ / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 377 с.
3. Набавӣ, А. Фазлиддин Муҳаммадиев дар ташаккули насри ҷадиди тоҷик / А. Набавӣ // Садои Шарқ. – 2006. – № 11. – С. 143.
4. Набавӣ, А. Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср: маҷмӯаи мақолаҳо / А. Набавӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 324 с.
5. Набавӣ, А. Мақоми Фазлиддин Муҳаммадиев / А. Набавӣ // Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср: маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 2009. – С. 15–30.
6. Солеҳов, Ш. Адабиёт ва шинохти он / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 235 с.
7. Солеҳов, Ш. Роман дар адабиёти тоҷики қарни XX (масъалаҳои ташаккули жанр) / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 147 с.
8. Шарифов, Х. Озурдагон ва умедворон / Х. Шарифов // Андешаҳо оид ба адабиёти гузашта ва муосир. – Душанбе: Сино, 2001. – С. 80–95.
9. Шакурии Бухорой. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Шакурӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 456 с.
10. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳаввулоти шуури эстетикӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 456 с.
11. Шукуров, М. Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ / М. Шукуров. – Хуҷанд: Нури Хуҷанд, 2006. – 190 с.

ТДУ: 821.222.8.09-1

ШАКЛ ВА СОХТОРИ ҒАЗАЛИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XX
(СОЛҲОИ 80-УМ)

Расулзода Алидод Бобо¹⁴

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар мақолаи мазкур роҷеъ ба пайдоиш, ташаккул ва вижагиҳои асосии ғазал изҳори назар шудааст. Муаллифи мақола бо таъяқиқоти Бертельс Е.Э., Брагинский И.С., Мирзоев А., Рейснер М.Л., Хольшевников В., Шамисо С., Сафо Ф., Қумӣ М. ва дигарон кӯшиши намудааст, ки масъалаи мазкурро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳад.

Муаллиф қайд мекунад, ки аксари таъяқиқоти баанҷомрасида перомунӣ мавқеъ, ҷойгоҳ ва вижагиҳои ғазали классикии тоҷику форс мебошанд ва масъалаи мавриди назар дар онҳо ба таври ҷудогона баррасӣ шудааст.

Ба андешаи муаллифи мақола дар таълифоти Эронзода Н, Ҷаводиниё М., Шамисо С., Аминпур Қ., Ҳасанлӣ К., Ҳуқуқӣ М., Зарқонӣ М., Шикебо П., Ёҳаққӣ М. баъзе аз вижагиҳои ғазали муосир мавриди баррасии қарор гирифтаанд.

Ғазал ҳарчанд аз роиҷтарин қолабҳои шеърӣ адабиёти классикӣ бошад ҳам, дар адабиёти давраи мавриди назар (солҳои 80-уми асри XX) камтар истифода мешуд. Новобаста аз ин, ғазал дар ин давра аз лиҳози мавзуву мундариҷа, шаклу сохтор дучори таҳаввул гардид.

Дар мақола кӯшиши шудааст, ки вобаста ба вижагиҳои шакливу сохтори ғазал, аз ҷумла ҳаҷм ва байти таҳаллуси он изҳори назар гардад.

Бояд зикр кард, ки миқдори байтҳои ғазал дар тӯли таърихи адабиёти тоҷику форс яксон набуда, он вобаста ба завқу биниши ва истеъдоди шоирон таҳаввул ёфтааст. Аз ин рӯ, дар ғазалҳои шоирон аз ҷаҳор байт шуруъ намуда, то понздаҳ, бисту ду байт ва зиёда аз он идома меёбанд.

Таҳаллус низ дар ғазалҳои шоирони ин давра аз аломатҳои асосии шакли ғазал, ба мисли вазн, қофия ба шумор намеравад ва овардани онро шоирон чандон зарур намешуморанд.

Калидвожаҳо: ғазал, мавзӯ, шакл, сохтор, ҳаҷм, таҳаллус, байт, шоир,

¹⁴**Расулзода Алидод Бобо** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, кафедраи филологияи Эрон, доктори илмҳои филологӣ, профессор. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992)988921122; e-mail: alidod-1977@mail.ru.

Расулзода Алидод Бобо – Таджикский национальный университет, кафедра иранской филологии, доктор филологических наук, профессор. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: (+992)988921122; e-mail: alidod-1977@mail.ru.

Rasulzoda Alidod Bobo – Tajik National University, Iranian Philology Department, doctor of philological sciences, professor. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Avenue. Tel: (+992)988921122; e-mail: alidod-1977@mail.ru.

аломат, таҳаввул

Форма и структура газели во второй половине XX века (80-е годы)

В данной статье речь идет о возникновении, формировании и особенностях газели. Автор статьи, опираясь на труды Бертельса Е. А., Брагинского И. С., Мирзоева А., Рейснера М. Л., Холшевникова В., Шамисо С., Сафо Ф., Куми М. и других, рассуждает относительно данной темы.

Автор подчеркивает, что большинство завершённых исследований касаются места и особенностей персидско-таджикской классической литературы, и данная тема исследована ими в отдельности.

По мнению автора статьи, в трудах Эронзода Н., Джаваднийе М., Шамисо С., Аминпура К., Хасанли К., Хукуки М., Заркони М., Шикебо П., Ехакки М. исследуются некоторые особенности современной газели. Несмотря на то, что газель является наиболее распространенным жанром классической литературы, в литературе обсуждаемого периода (80-е годы XX века) она встречается довольно редко.

Независимо от этого, газель в данном периоде и по тематике, и по содержанию, и по форме, и по структуре подверглась преобразованиям.

В статье предпринимаются попытки выразить свое мнение относительно особенностей преобразования газели по форме и структуре, особенно в бейте тахаллуса (бейт, в котором приводится псевдоним автора).

Надо подчеркнуть, что количество бейтов в газели на протяжении истории персидско-таджикской литературы не было одинаковым: оно изменялось в зависимости от таланта и видения поэтов. Поэтому в газелях поэтов встречается от четырех до пятнадцати, двадцати двух бейтов и более.

Тахаллус (псевдоним) в газелях поэтов этого периода также не считается обязательным элементом формы газели, подобно размеру и рифме стихотворения.

Ключевые слова: газель, тема, форма, структура, объем, тахаллус (псевдоним), бейт, поэт, знак, преобразование.

Form and Structure of the Ghazal in the Second Half of the 20th Century (the 1980s)

This article examines the origins, evolution, and specific characteristics of the ghazal. Drawing upon the scholarship of E.E. Bertels, I.S. Braginsky, A. Mirzoev, M.L. Reysner, V. Kholoshevnikov, S. Shamiso, F. Safo, M. Qumi, and others, the author discusses the aforementioned problems of the genre.

The author emphasizes that the majority of existing research focuses on the position and peculiarities of the Persian-Tajik classical ghazal, often treating these issues in isolation.

According to the author, the works of N. Eronzoda, M. Javidinyo, S. Shamiso, Q. Aminpur, K. Hasanli, M. Huquqi, M. Zarqoni, P. Shikebo, and M. Yohaqqi have addressed certain features of the modern ghazal.

Although the ghazal is a quintessential form of classical literature, it was used less frequently during the 1980s. Nevertheless, during this period, the ghazal underwent significant transformations in terms of theme, content, form, and structure.

The article specifically explores these structural transformations, including variations in length and the use of the takhallus (the pseudonym distich).

It should be noted that the number of distichs (couplets) in a ghazal has not remained constant throughout the history of Persian-Tajik literature. The length evolved according to the vision and talent of individual poets. Consequently, ghazals from this period range from four couplets to fifteen, twenty-two, or even more.

Furthermore, the takhallus in the ghazals of this period is no longer considered an essential formal requirement, unlike rhyme and meter; many poets of this era regarded it as optional.

Key words: ghazal, theme, form, structure, length, takhallus, pseudonym, distich, poet, evolution.

Дар таърихи адабиёти тоҷику форс рочёъ ба пайдоиш, ташаккул ва вижагиҳои асосии ғазал мақолаву асарҳои зиёде таълиф шудааст. Гузашта аз ин, мақолаву асарҳои дигаре низ ба таъъ расидаанд, ки дар баробари дигар қолабҳои шеърӣ, инчунин дар бораи ғазал, мавзӯи он, шоириҳои ғазалсаро ва муҳимтарин хусусиятҳои ин қолаби шеърӣ дар қарни ХХ маълумот дода шудааст. Аммо бояд ёдовар шавем, ки аксари таҳқиқоти баанҷомрасида перомуни ғазали классикии форсӣ мебошанд ва масъалаи мавриди назар дар ин таҳқиқот на ба таври монографӣ, балки дар бештари мавридҳо ба таври ҷудогона баррасӣ шудаанд. Масалан, И. С. Брагинский дар муқаддимае, ки ба китоби «Аз таърихи адабиёти форсу тоҷик» [4] навиштааст, перомуни пайдоиши ғазал изҳори назар намудааст. Я. Рипка низ дар китоби «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» [7] рочёъ ба ғазал ва вижагиҳои он суҳанронӣ намудааст. Силсилаи мақолаҳои М. Қумӣ ҳам дар маҷаллаи «Паёми навин» таҳти унвони «Ғазалсарой дар ҳаштсад сол» [9] ба ин масъала баҳшида шудааст.

Масъалаи пайдоиши ғазал низ ҳамеша дар мадди назари муҳаққиқон қарор дорад. Е. Э. Бертелс [3], А. Мирзоев [12], Ш. Нуъмонӣ [15] дар асарҳои ба ин мавзӯ баҳшидаашон ба чунин натиҷа расиданд, ки истилоҳи ғазал аз адабиёти араб ба адабиёти тоҷику форс ворид шудааст. Аммо дар баробари ин, муҳаққиқони дигаре низ буданд, ки нигоҳашон ба ғазал ва пайдоиши он ба гунаи дигар буд. Аз ҷумла И. С. Брагинский дар асари дар боло зикргардида ин паҳлуи масъаларо омӯхта, ба натиҷае мерасад, ки ғазал ба эҷодиёти даҳониҳои халқ наздикӣ дорад [4]. Муҳаққиқи дигар В.Е.Холшевников аз рубоӣ пайдо шудани ғазалро ҷонибдорӣ мекунад [18]. Ба андешаи мо, натиҷагириҳои Ш. Нуъмонӣ, Е. Э. Бертелс ва А. Мирзоев ба ҳақиқат наздиктар мебошанд. Зеро маълум аст, ки ташбибу насиб ва ғазал бо ҳам монандӣ дошта, аз бисёр ҷиҳат, хусусан аз лиҳози мантиқиву маънавӣ, инъикоси мавзӯву мундариҷа алоқаманд мебошанд.

Масъалаи дигаре, ки мавриди назари бархе муҳаққиқон қарор

доштааст, анъанаҳои мундариҷавӣ ва шаклии ғазал мебошад. Ба андешаи Р. Мусулмонкулов [13] ин қолаби шеърӣ давраи дуру дарозро аз сар гузаронида, ба як қатор анъанаҳои мундариҷавӣ ва шаклӣ соҳиб шудааст. Аз ҷумла: 1) мавзӯ, ки ишқ мебошад; 2) ғоя- садоқат дар муҳаббати поку беғаш; 3) образ, ки маъмулан се навъ аст: а) маҳбуба, б) қаҳрамони лирикӣ, в) рақиб; 4) қофия, ки танҳо як шакл дорад (ААБАВА....) 5) ҳаҷм, ки одатан 7-12 байт аст (13, 46). С. Шамисо низ рӯчеш ба ин масъала дар асари «Сайри ғазал дар шеъри форсӣ» [19] изҳори назар намудааст.

Бояд зикр намоем, ки анъанаҳои дар боло зикргардида дар тамоми даврони адабиёти тоҷикӣ форс як ҳолат надоштаанд. Р. Мусулмонкулов ин масъаларо дар доираи ғазали классикӣ ҳаллу фасл намудааст. Масалан, агар дар қарнҳои IX-X мавзӯи асосии ғазал ишқи ҳақиқии инсонӣ бошад, дар қарнҳои баъдӣ мавзӯи ишқи ирфонӣ вориди ин қолаб мегардад. Ҳамзамон, бо таҷаккули ғазал панду ахлоқ, танқиду шикоят ва монанди инҳо як қатор мавзӯҳои дигар аз мавзӯҳои марказии он мегардад. Ғазалҳои шоироне чун Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абуишхоки Ҷӯйборӣ, Кисоии Марвазӣ, Дақиқӣ, Робеа ва дигарон ба тавсифи симои зоҳирии маъшуқа, нозу ишва, итоб, бевафой ва бетаваҷҷуҳии ӯ ба ошиқ (қаҳрамони лирикӣ) бахшида шудаанд. Дар маркази диққати ин шоирон образи маъшуқа истода, қаҳрамони лирикӣ - ошиқ ҳамеша дар роҳи ҷустуҷӯ ва талаби роҳи висол аст. Забони ғазали шоирони мазкур содда («сабки хурӯсонӣ») буда, мавзӯи асосие, ки дар онҳо матраҳ шудааст, аслан ишқи заминӣ ва инсонӣ мебошад. Ғазал дар эҷодиёти ин шоирон аллакай ҳамчун қолаби шеърӣ мустақил вучуд дошта, минбаъд таҷаккул ёфтааст. Баъдан он чун навъи адабии аз ҷиҳати шакл (ҳаҷм, қофия) ва мавзӯву мундариҷа тақомул ёфта, дар қарнҳои XI-XII дар девонҳои шоирон ҳамчун жанри алоҳида шомил гардид. И. С. Брагинский ҳангоми омӯзиши ин масъала ба ҷунин ҳулоса меояд, ки ғазал дар қарни XI на танҳо жанри асосӣ аст, балки ҳамчун як қисми алоҳидаи шеър дар девонҳои шоирон ворид гардида аст [5]. Маҳз аз ҳамин давра шуруъ намуда, ғазал дорои сохтори анъанавии ягона гардид. Тибқи ин сохтор ду мисраи аввали он (матлаъ) бояд ҳамқофия бошанд. Байтҳои ғазал дар алоҳидагӣ мустақил буда, дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд. Дар қисмати охири ғазал шоир ба таври ҷамъбаст фикрашро баён намуда, таҳаллуси худро меоварад. Овардани таҳаллус дар байти охири ғазал дар охири қарни XII-XIII ба ҳукми анъана даромадааст. Яъне қолаби ғазал дар натиҷаи инкишоф ёфтани дорои шакл ва сохтори ягона гардид. Дар баробари ин, ғазал аз дигар ҷиҳат низ дучори дигаргунӣ гашта, мавзӯҳои наву замонавӣ (вобаста ба ҳамон давраи замон) дар он матраҳ мегардид.

Бояд зикр намоем, ки назари Р. Мусулмонкулов дар доираи ин гуфтаҳо давр мезанад. Аз ин лиҳоз, намешавад, ки гуфтаҳои ӯро хоси ҳамаи давраҳои адабиёти тоҷику форс донем. Зеро ғазали муосир ҳам аз ҷиҳати мавзуву мундариҷа, ғоя ва ҳам аз лиҳози шаклу сохтор тағйир ёфт. Аз ин нуқтаи назар, агар гӯем, ки ғазали муосири форсӣ анъанаҳои мавзуиву сохтори ғазали классикиро шикаста, дорои хусусиятҳои нави мундариҷавию сохторӣ гаштааст, хато намекунем.

Аз баррасии асарҳои дар боло зикргардида ба чунин натиҷа метавон расид, ки аксари онҳо ба мавқеъ, ҷойгоҳ ва вижагиҳои ғазал дар адабиёти классикӣ бахшида шудаанд.

Дар баррасии ғазали форсии даврони мавриди назар китоби «Адабиёти инқилоб, инқилоби адабиёт» [1] нақши муҳим мебозад, ки шомили мақолаву навиштаҳои муҳаққиқони шеърӯ адаби форсӣ мебошанд. Мақолае, ки дар ҷилди якуми ин китоб ба пуррагӣ ба мавзӯи ғазал бахшида шудааст, бо номи «Сояи сабки ҳиндӣ бар ғазали асри инқилоб» мебошад ва он ба қалами М. Ҷаводиниё тааллуқ дорад. Муҳаққиқ дар ин мақола роҷеъ ба «сабки ҳиндӣ» ва корбурди хусусиятҳои он дар ғазали ин давра баҳс намудааст. Ба андешаи вай, бар асари инқилоб «сабки ҳиндӣ» дар шеъри ин давра, хусусан дар қолаби ғазал ривож ёфт. Аз ин ҷост, ки номбурда ба вижагиҳои ин сабк бо истифода аз намунаҳои ғазали шоирон ишора намуда, таъсири Бедил ва дигар пайравони «сабки ҳиндӣ»-ро дар қолаби ғазали ин давра нишон додааст. Гузашта аз ин, шоир талош намудааст, ки муҳимтарин вижагиҳои «сабки ҳиндӣ», аз қабili мафҳумҳои ҳиссомезӣ, пародуксӣ ва ошноизудоиро, ки дар ғазалҳои шоирони ин давра истифода шудаанд, мавриди баррасӣ қарор диҳад. Яке аз дигар масъалаҳое, ки дар ин мақола дарҷ гардидааст, таъсирпазирии шоирони наваҷод аз таркибсозии шоирони «сабки ҳиндӣ» мебошад. Муҳаққиқ дар ин қисмат низ таъсири Бедилро дар эҷодиёти шоирони ғазалсарои ин давра дар ҷойи аввал гузошта, А. Азизӣ, Ю. Миршаккок ва Қ. Аминпурро аз пайравони ин ҷараён дар давраи мавриди баҳс доништааст.

М. Ҷаводиниё дар мақолаи дигари худ бо номи «Нигоҳе ба шеъри Инқилоби исломӣ» [1] роҷеъ ба муҳимтарин вижагиҳои шеъри ин давра, аз ҷумла ғазал ва мавқеи он суҳан рондааст. Муаллиф дар қисмати дигари ин мақола роҷеъ ба анвои гуногуни ғазал, аз қабili «ғазали нав», «ғазали ҳамосӣ» маълумот додааст. Ў аз ҷумла менависад: «Ғазали асри инқилоб, ки мабдаи аслии оғози он баҳманмоҳи 1357 (1979) аст, то кунун даврахӯеро пушти сар нагузоштаасту шоирони ғазалсаро дар ин ду даҳа бо вучуди наврасидагӣ ба таҷрибаҳои арзандае дар заминаи андеша, мусиқии шеър, забони шеър, тахайюл ва... даст ёфтаанд. Иддае кӯшиданд бо

тақсимбандиҳои хос давраҳои таҳаввули ғазалро дар шеъри пас аз инқилоб баррасӣ кунанд ва муътақиданд, ки ғазал дар шеъри ин ду даҳа ба се ҷараён: ғазали нав, ғазали навин мубтано бар таркибсозӣ ва ғазали ҳамосӣ мухассир шудааст» [1, 69].

Неъматуллоҳи Эронзода аз муҳаққиқони дигари муосири Эрон дар мақолаи худ бо номи «Нигоҳе ба сабки ғазали имрӯз» [1] бо шарҳи муҳимтарин хусусиятҳои ғазали ин давра, аз қабилӣ, мавзуву мундариҷа, сохтор, вазн, қофия ва ғайра пардохтааст. Муҳимтарин масъалае, ки дар ин мақола муҳаққиқ ба он тавачҷуҳ зоҳир намудааст, муайян кардани вазни қолаби ғазал мебошад. Ҳангоми таҳқиқи ин масъала Н. Эронзода ба чунин натиҷа расидааст, ки шоирон ба хоҳири навоварию навардози аз вазнҳои баланду тӯлонӣ истифода кардаанд. Номбурда инчунин перомунӣ «ғазал - ҳикоят» ва мавқеи он дар адабиёти муосири форсӣ изҳори назар намудааст. Бояд зикр намоем, ки он чи дар ин мақола баён шудааст, наметавонад ба пуррагӣ сабки ғазали форсиро дар давраи муосир фаро бигирад.

Аз китоби «Баррасии адабиёти Инқилоби исломӣ» [11] метавон перомунӣ масъалаи мавриди назар ба таври ҷудогона таҳқиқоти тозаеро пайдо кард. Муҳаққиқон дар мақолаҳои худ ҳангоми баёни паҳлуҳои мухталифи адабиёти ин давра перомунӣ вижагиҳои жанрӣ, аз ҷумла қолаби ғазал изҳори назар намудаанд. Аксари ин баррасиҳо, дар навбати худ, умумӣ буда, хусусиятҳои ҷузъии қолаби ғазалро дар бар мегиранд.

Бояд зикр кард, ки дар ин давра яке аз вижагиҳои шакливу сохтори дигаре, ки дучори тағйирот гаштааст, ҳаҷми ғазал, яъне миқдори байтҳои он мебошад. Дар ҳақиқат, миқдори байтҳои ғазал дар тӯли таърихи адабиёти тоҷикӣ форсӣ яксон набуда, он вобаста ба завқу биниш ва истеъдоди шоирон таҳаввул ёфтааст. Аз ин рӯ, мо дар ғазалҳои шоирон аз ҷаҳор байт шурӯъ намуда, то понздаҳ, бисту ду байт ва зиёда аз он вомехӯрем.

Таҳқиқи ин масъала аз нигоҳи муҳаққиқон низ ба гунаи мухталиф аст. Масалан, ба андешаи Сирус Шамисо миқдори абёти ғазал маъмулан бояд байни 5 то 12 байт бошад. Номбурда чунин менависад «Дар ғазалиёти Саъдиву Ҳофиз маъмулан теъдоди абёт 7 ё 8 аст ва усулан дар тайи тақомули суриҳои ғазал адади ҳафт барои теъдоди абёти он тасбиҳ шудааст. Аммо бояд донист, ки ин қоида кулӣ нест, чунон ки Ваҳшӣ ғазали 4-байтӣ ва Мавлавӣ ғазалҳои 15-байтӣ ва ғоҳ 43 ва 47 ва ҳатто 82-байтӣ дорад. Соиб низ ғазали 19, 22, 31 ва 35 –байтӣ дорад ва ба таври кулӣ теъдоди абёт дар ғазали ҳиндӣ номаҳдуд аст» [19, 221-222].

Ҳақиқатан, агар ба қолаби ғазал аз даврони ташаккулаш то ба имрӯз як нигоҳи амиқ дошта бошем, пай хоҳем бурд, ки донишмандони

миқдори ғазал дар ҳаҷми 5-12 ва ё 7-14 байт чандон дуруст нест. Зеро адабиёти пурғановати классикӣ аз ин миқдор кам ва ҳам зиёд миқдори байтҳои ғазалро доро мебошад.

Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Алиризо Қазва шоир ва муҳаққиқи муосири форсӣ таърифи гузаштагонро дар мавриди ин қолаб норасо медонад. Ба андешаи ӯ «имрӯз дигар маҳсур кардани абёти ғазал дар масалан 7 то 13 байт чандон писандида нест, ҳатто дар чанд қарни пеш низ шоирони «сабки ҳиндӣ» бар ин бовар набуданд. Ба унвони мисол метавон аз ғазалҳои 4 ва 5 - байтии Толиби Омулӣ ном бурд, ки шуморашон ҳам кам нест. Пас, ғазали ҷаҳору панҷбайтӣ ҳам хуввияте дорад. Аз тарафе ғазали 20-байтӣ ҳам ғайри қобили тасаввур нест» [6, 9].

Раҳим Мусулмонқулов низ ҳангоми таҳқиқи ин масъала ба чунин натиҷа расидааст, ки қолаби ғазал то ин давра ба тағйироти зиёди шакливу сохторӣ, аз ҷумла аз лиҳози миқдори байтҳо дучор гаштааст. Ба андешаи муҳаққиқи зикргардида миқдори байтҳои ғазалҳои шоирон дар давраҳои мухталиф таҳаввул ёфта, дар як давраи адабиёт масалан, аз 5 то 7 байт иборатанд, дар давраи дигар 7 то 12 байт ва гоҳе аз 25 то 30 байт иборат мебошанд [13, 46].

Ин масъала, яъне миқдори байтҳо дар ғазалиёти шоирони давраи мавриди назар ҳам мухталиф аст. Анъанаи қонуниятҳои байтҳои ғазал, ки 5-12 байт эътироф шудааст, аз ҷониби шоирони ин давра дар бештари маврид риоя намешавад. Бо вучуди ин, ба таври умум, миқдори байтҳои ғазали шоирон дар атрофи ҳамон 5-12 байт давр мезанад. Масалан, аз 20 ғазали Қайсари Аминпур, ки аз назар гузаронидем, 2-то 4-байтӣ, 5-то 5-байтӣ, 12-то 6-байтӣ, 1-то 7-байтӣ, аз 25 ғазали Саидзиёуддин Шафёӣ 5-то 5-байтӣ, 17-то 6-байтӣ, 3-то 7-байтӣ, аз 15 ғазали Салмони Ҳиротӣ 6-то 5-байтӣ, 6-то 6-байтӣ, 2-то 7-байтӣ, 1-то 12-байтӣ, аз 30 ғазали Маҳмуд Шохруҳӣ 1-то 5-байтӣ, 1-то 6-байтӣ, 3-то 7-байтӣ, 4-то 8-байтӣ, 5-то 9-байтӣ, 4-то 10-байтӣ, 6-то 11-байтӣ, 2-то 12-байтӣ, 2-то 14-байтӣ, 1-то 15-байтӣ, 1-то 26-байтӣ, аз 17 ғазали Ҳусайн Исрофилий 1-то 5-байтӣ, 4-то 6-байтӣ, 4-то 7-байтӣ, 3-то 8-байтӣ, 4-то 10-байтӣ, 1-то 11-байтӣ, аз 46 ғазали Аббос Баротипур 1-то 5-байтӣ, 2-то 6-байтӣ, 10-то 7-байтӣ, 4-то 8-байтӣ, 15-то 9-байтӣ, 9-то 10-байтӣ, 2-то 11-байтӣ, 2-то 12-байтӣ, 1-то 13-байтӣ мебошанд.

Аз миқдори умумии ғазалҳои, ки мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд, ғазалҳои 4-12 байт ва ҳатто зиёдтар аз он ҳам мавҷуд аст. Миқдори байтҳо дар ғазал ҳамон гуна ки дар боло зикр карда будем, бештар ба тафаккур, андеша, ҳунар, истеъдод, завқу биниш ва диди ҳар як шоир вобаста аст. Ба ибораи дигар, шоир метавонад ҳадафи дар пеши худ гузоштаашро дар 4 байт, 10 байт ва зиёда аз он ҷамъбаст

намояд. Барои мисол ғазали «Кўчаи бунбасти»-и Абдучаббор Кокоиро аз назар мегузаронем:

Дерест бо номи ту хилват мекунам, эй хуби болодаст,
Дорад чароғон мешавад бо номи ту ин кўчаи бунбасти.
По рўйи фикрам мегузорад пурсише нохоста чандест,
Дур аз ту бо ман душманӣ дорад касе, ки дар дарунам ҳаст.
Шояд ту он нурӣ, ки меғўянд дар оинаҳо пайдост,
Шояд ту он меҳрӣ, ки меғўянд бо афсонаҳо пайвасти.
Бе болу пар фардо чӣ хоҳад кард бо ман осмони ту,
Эй кош, хобе ё ҳаёле болҳояшро ба ман мебасти [8, 42].

Аз матни ғазал бармеояд, ки шоир тавонистааст дар ҳамин 4 байт ҳадафашро баён ва андешаашро ҷамъбасти намояд. Муртазо Нурбахш аз шоирони дигари ин давра дар ғазали зерин мавзуи пеши худ гузошташро дар 6 байт матраҳ сохтааст:

Ташнаам, бориши хуршед таманнои ман аст,
Осмон вусъати ин обии дарёи ман аст.
Рӯзхоям ҳама абрист, дилам боронист,
Боди поиз гиреҳ хӯрда ба дунёи ман аст.
Ман намедонам, эй умр, шитобат аз чист,
Лаҳзае сабр, ки ҳангоми тамошои ман аст.
Як нафар рӯзе бар лоларухе бад меғуфт,
Гуфтам ин хуфта, ки мебинӣ, зебои ман аст.
Офтобо, ба зимистонам агар меояд,
Қода барфист, нишонам асари пойи ман аст.
Чизе аз ишқ нафаҳмидаму сисола шудам,
То кадомин нафас он хуб пазирои ман аст [14, 65-66].

Ба ҳамин монанд садҳо мисоли дигар метавон ба ҳайси шоҳид овард, ки дар он шоирон вобаста ба завқу биниш ва ҳунару истеъдодашон дар 5 ё 10 байт ва зиёда аз он ғазал сурудаанд.

Яке аз хусусиятҳои асосӣ ва сифати шаклии байти охир, яъне байти мактаб дар он мавҷуд будани таҳаллус аст. Роҷеъ ба таҳаллус ва мавқеи он дар ғазали форсӣ муҳаққиқони зиёде изҳори назар намудаанд. И. С. Брагинский ҳангоми баррасии адабиёти қарни XI ба чунин натиҷа мерасад, ки ғазал ҳамчун жанри асосӣ маҳз дар ҳамин давра маълум гаштааст. Таҳаллус ҳам маҳз аз ҳамин давра, хусусан баъди ҷопи девони Ҳасани Ғазнавӣ, ки дар 20 ғазалаш таҳаллуси шоир омадааст, шуруъ карда, дар ғазалҳои шоирони баъдӣ мавриди истифода қарор гирифтааст [5, 93-99]. Ин хусусият дар оянда яке аз меъёрҳои асосии қолаби ғазал гашт. Фазлуллоҳи Сафо низ овардани таҳаллусро дар ғазал дар қарнҳои XII-XIII медонад: «Дар охири ғазал дар ҳудуди қарни шашуму ҳафтум ва баъд одатан шуаро исми худро зикр мекарданд ва ин тазаккурро таҳаллус гўянд» [17, 46]. Абдуҳолик

Мирзоев низ бар ин ақида аст, ки тахаллус ҳамчун як падидаи махсуси ғазал дар нимаи аввали асри XII ба миён омада, минбаъд инкишоф ёфтааст [12]. Албатта, то ин давра дар адабиёти форсӣ ғазалҳое низ суруда шудаанд, ки дорои тахаллус будаанд. Сирус Шамисо ғазали зерини Рӯдакиро

Зихӣ фузуда чамоли ту зебу оро,
Шикаста сунбули зулфи ту мушки сороро...
Чу Рӯдакӣ ба ғуломӣ агар қабул кунӣ,
Ба бандагӣ написандад ҳазор Дороро.

аз аввалин ғазалҳои тахаллусдошта донистааст [19, 57].

Бояд зикр кард, ки мавқеъ ва корбурди тахаллус дар ғазал дар давраҳои мухталиф ба ҳар гуна мебошад. Ба ибораи дигар, тахаллус мувофиқи завқу биниш ва хоҳиши шоирон дар қолаби ғазал истифода шудааст.

Масъалаи мавқеъ ва корбурди тахаллус дар ғазали шоирони давраи мавриди назар (нимаи дуюми асри XX) ба гунаи дигар аст. Дар маҷмӯъ, аксарияти ғазалҳои шоирон дорои ин вижагӣ намебошанд. Агар гӯем, ки тахаллус дар ғазали шоирони ин насл қариб аз байн рафтааст ва шоирон ба он кам тавачҷуҳ зоҳир менамоянд, хато намекунем.

Тохаллус дар ғазалҳои шоирони ин давра аз аломатҳои асосии шаклии ғазал, ба мисли вазн, қофия ба шумор намеравад ва овардани онро шоирон чандон зарур намешуморанд. Камтаваҷҷуҳии шоирон дар ин давра барои ифодаи тахаллус бештар ошкор мешавад. Ба андешаи мо, шоирон ё овардани тахаллусро зарур намешумориданд ва ё он ҳамчун яке аз аломатҳои ғазал мавқеи худро аз даст дода буд.

Ғазалҳои шоироне чун Абдучаббор Кокой, Алиризои Қазва, Муртазо Нурбахш, Азизуллоҳ Зиёдӣ, Салмони Ҳиротӣ, Ҳусейни Исрофилӣ, Сайид Зиёуддин Шафей, Насруллоҳи Мардонӣ ва дигарон дар ҳама ҳолат ва ё дар бештари ҳолатҳои тахаллус надоранд. Аксарияти байтҳои ғазалҳои шоирони мазкур мавқеъ ва ҷойгоҳи шоирро нисбат ба муҳите, ки ўро ихота кардааст, муайян месозад ва онҳо дар бештари мавридҳо ба шакли ҷамъбасти омада, аз анҷомрасии андеша ва тафаккури шоир далолат мекунанд.

Гузашта аз ин, дар давраи мавриди назар инчунин ғазалҳое суруда шудаанд, ки дорои тахаллус мебошанд. Ин вижагӣ дар ғазалҳои шоироне чун Ҳушанг Ибтиҳоҷи Соя, Маҳмуди Шохруҳӣ, Аббос Баротипур, Суҳайли Маҳмудӣ, Насруллоҳи Мардонӣ ва дигарон ба назар мерасад. Байтҳои ғазалҳои шоирони зеринро, ки дорои тахаллус мебошанд, дида мебароем:

Аз Ҳушанг Ибтиҳоҷи Соя:

Наҳанге бибояд, ки бо вай барояд,

Кучо Соя аз уҳда ояд бурунаш [6, 17].

Соя, з-оташкадаи мост фурӯғи маху меҳр,
Ваҳ, аз ин оташи равшан, ки ба ҷони ману туст [6, 111].

Аз Насруллоҳи Мардонӣ:

Биё ба сангари тавҳид фотеҳона бихон,
Суруди Наср мин аллоҳ дар канораи хун [10, 61].

Аз Маҳмуди Шоҳрухӣ:

Гардад даруни Ҷазба чу оина тобнок,
Афтад фурӯғе ар ба дилаш аз зиёи ту [20, 8].

Ба бару баҳр равон гашт ҳукми мо Ҷазба,
Чу дар тариқи талаб тарки хушку тар кунем [20, 21].

Байти мақтаи ғазалҳои ин шоирон, ки дорои таҳаллус мебошанд,
оҳангҳои мухталифро дар бар мегиранд. Масалан, байтҳои зерини
мақтаи ғазалҳои Маҳмуди Шоҳрухӣ аз оҳанги ошиқӣ бархӯрдоранд:

Ба каманди Ҷазба дилро чу ғизол сайд кардӣ,
Ба муҳаббат, ки ўро набувад сари раҳой [10].

Ба субҳи васл агар роҳ бурдаам Ҷазба,
Раҳини дидаи шабзиндадори хештанам [232, 17].

Байти ғазали зерини Аббос Баротипур низ дорои оҳанги ошиқӣ
мебошад:

Ба ғайри ишқ кӣ дидаст дар ҷаҳон асаре,
Ба ишқ кӯш Баротӣ, ки ишқ поянда аст [2, 67].

Гоҳ-гоҳ дар ғазалҳои шоирони ин давра оҳанги ифтихория низ
мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан, ин оҳанг дар байти
зерини ғазали Маҳмуди Шоҳрухӣ ба чунин тарз ифода ёфтааст:

Агар чун шамъ месўзам, ба рӯи халқ хандонам,
Агар талх аст комам Ҷазба шеър чун шакар дорам [20, 27].

Бояд зикр кард, ки оҳанги ифтихория дар ғазалҳои шоирони ин давра чандон қорбурди фаровон надорад. Шоирони ин давра асосан дар пайравии ғазалҳои шоирони классикӣ ин мазмунро инъикос намудаанд.

Ҳамин тариқ, метавон ба хулосае омад, ки ғазал дар ин давра аз ҷиҳати шаклу сохтор дучори таҳаввули амиқ гардид. Аз таҳлилу баррасӣ бармеояд, ки шоирон таъсири зиёде (аз лиҳози шаклу сохтор) аз шоирони ғазалсарои классикӣ бардоштаанд. Аз ин рӯ, вижагиҳои шакливу сохторие, ки дар гузашта маъмул буд, дар ғазалҳои онҳо ба мушоҳида мерасид. Дар баробари ин, навҷӯйиҳои шоирон дар дигаргун сохтани шаклу сохтори ғазал низ назаррас аст. Маҳз тавассути саъю кӯшишҳои шоирони ин давра навҳои тозаии ғазал рӯйи қор омаданд, ки аз ҷиҳати шаклу сохтор аз ғазалҳои шоирони классикӣ ба қуллӣ тафовут доштанд. Хусусан, ғазалҳое, ки дар зери таъсири «шеърӣ нав» суруда шудаанд, нави тозае ғазалро аз ҷиҳати шаклу сохтор ба миён овард. Ин шаҳодати он аст, ки шоирони давраи мавриди назар дар пайи навоарӯ талош намуда, дар ин самт ба дастовардҳои назаррасе ҳам ноил шудаанд.

Китобнома:

1. Адабиёти инқилоб – инқилоби адабиёт // Маҷмуаи мақолот. Иборат аз ду ҷилд. – Техрон, 1377. – 267 с.
2. Баротипур, А. Гузидаи адабиёти муосир / А. Баротипур. – Техрон: Найстон, 1378. – 100 с.
3. Бертельс, Е. Э. Избранные труды / Е. Э. Бертельс. – Москва: Наука, 1960. – Т. 1. – 556 с.
4. Брагинский, И. С. Из истории персидской и таджикской литературы / И. С. Брагинский. – Москва: Наука, 1972. – 524 с.
5. Брагинский, И. С. О возникновении газели в персидско-таджикской литературе / И. С. Брагинский // Советское востоковедение. – 1958. – № 2. – С. 93-99.
6. Ғазали муосири Эрон / Гузина ва пешгуфтори Алиризои Қазва. – Техрон: Ҳавзаи ҳунари, 1997. – 202 с.
7. История персидской и таджикской литературы / Под ред. Яна Рипки. – М.: Прогресс, 1970. – 440 с.
8. Кокой, А. Гузидаи адабиёти муосир / А. Кокой. – Техрон: Найстон, 1378. – 90 с.
9. Қумӣ, М. Ғазалсарой дар ҳаштсад сол / М. Қумӣ // Паёми навин. – Техрон, 1354. – № 3.
10. Мардонӣ, Н. Хунномаи хок / Н. Мардонӣ. – Техрон: Кайхон, 1363. – 229 с.
11. Маҷмуаи мақолаҳои семинарӣ: Баррасии адабиёти Инқилоби

исломӣ. – Техрон, 1373. – Ҷ. 1. – 658 с.

12. Мирзоев, А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV / А. Мирзоев. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1958. – 244 с.

13. Мусулмонкулов, Р. Анъана ва навоарӣ / Р. Мусулмонкулов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 114 с.

14. Нурбахш, М. Гузидаи адабиёти муосир / М. Нурбахш. – Техрон: Найстон, 1378. – 100 с.

15. Нуъмонӣ, Ш. Шеър-ул-ачам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон / Ш. Нуъмонӣ. – Техрон, [с.н.]. – Ҷ. 5.

16. Проблемы восточного стихосложения / Отв. ред. И. С. Брагинский. – Москва: Наука, 1973. – 184 с.

17. Сафо, Ф. Сабқҳои адабӣ: Осори баргузидаи шеърӣ / Ф. Сафо. – Техрон, 1378. – 196 с.

18. Холшевников, В. Е. Основы стиховедения / В. Е. Холшевников. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1972. – 168 с.

19. Шамисо, С. Сайри ғазал дар шеъри форсӣ / С. Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1376. – 320 с.

20. Шохруҳӣ, М. Гузидаи адабиёти муосир / М. Шохруҳӣ. – Техрон: Найстон, 1378. – 100 с.

АРХИТЕКТОНИКАИ РУБОИЁТИ ВОҚИФИ ЛОҲУРӢ

Асомиддинзода Шарофиддин¹⁵

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Жанри рубой, ки дар ашъори шоир пас аз жанри ғазал ҷои намоёнро гирифт мекунад (209 рубой), аз ҷиҳати архитектуроникаю композитсия ва мухтассоти мушаххасоти қофия ва радиф дорои ҷолибияти махсус мебошад. Аз ҷиҳати мавзӯ ва муҳтаво бошад, онҳо асосан вобаста ба вазъи фардӣ ва муҳити шоирро иҳотакарда эҷод шудаанд ва мавзӯҳои ошиқона, орифона, авзои фардии шоир, ғарибӣ ва дурӣ аз ватан, мазаммати ашхос ё гурӯҳи ашхос, панду андарз, мазаммати норозигиҳои эътиқодӣ ва динию мазҳабӣ, афсӯсхӯрӣ аз умри ҷавонӣ ва надомати умри пирӣ иборат мебошанд. Таҳлилҳои дар мақолаи мазкур овардашуда ба мо имконият медиҳанд, ки рубоӣҳои Воқифи Лоҳуриро аз ҷиҳати сохтори дохилӣ, композитсия ва архитектуроника ҳамаҷониба арзёбӣ намоем. Дар натиҷа метавон гуфт, ки ин рубоӣҳо нурра ба талабот ва хусусиятҳои жанри қадимаи адабиёти тоҷик, яъне жанри рубой, мувофиқ мебошанд. Сохтори мукаммали маъноӣ, ҳамоҳангии унсурҳои бадеӣ ва таносуби дақиқи қисмҳо дар рубоӣҳои Воқиф шаҳодат медиҳанд, ки ӯ анъанаҳои классикии рубоисароии тоҷикиро хуб дарк ва дар эҷодиёти худ бо маҳорати баланд истифода намудааст. Дар мақола ҳамчунин аз ҷамъбастиҳои назариявии олимони дар бораи моҳият ва аҳамияти архитектуроника дар асари адабӣ истифода шудааст.

Калидвожаҳо: *Воқифи Лоҳурӣ, архитектуроника, рубой, сохтори маъноӣ, ҳамоҳангии унсурҳои бадеӣ, қофия, радиф, композитсия, мавзӯҳои рубоӣ.*

¹⁵ **Асомиддинзода Шарофиддин** – Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи фолклор ва адабиёти Бадахшон, номзади илмҳои филологӣ, унвонҷӯй. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (992)939376666; e-mail: mudir7373@mail.ru.

Асомиддинзода Шарофиддин – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел фольклора и литературы Бадахшана, кандидат филологических наук, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (992)939376666; e-mail: mudir7373@mail.ru.

Asomiddinzoda Sharofiddin – Institute of Humanitarian Sciences named after academician

B. Iskandarov of the NAST, Badakhshan Folklore and Literature Department, Candidate of Philological Sciences, Researcher.

Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (992) 939376666; e-mail: mudir7373@mail.ru.

Архитектоника рубаи Вакифа Лахури

Жанр рубаи, который в поэзии Вакифи занимает видное место после жанра газели (209 рубаев), с точки зрения архитектоники, композиции, а также особенностей и сокращений рифмы и рефрена представляет собой особый интерес. Что касается тематики и содержания, то рубаи в основном созданы, исходя из личного состояния и окружения поэта, и включают темы любовные, мистические, личные переживания поэта, изгнание и тоску по родине, осуждение отдельных лиц или групп, наставления и поучения, критику религиозных и вероисповедных разногласий, сожаления о молодости и сожаления о старости. Анализ, представленный в данной статье, позволяет нам всесторонне оценить рубаи Вокифа Лохури с точки зрения внутренней структуры, композиции и архитектоники. В результате можно утверждать, что эти рубаи полностью соответствуют требованиям и характеристикам древнего жанра таджикской литературы, т.е. жанра рубаи. Совершенная смысловая структура, гармония художественных элементов и точное соотношение частей в рубаи Вокифа свидетельствуют о том, что он хорошо понимал классические традиции таджикского рубаисочинения и мастерски использовал их в своем творчестве. В статье также использованы теоретические обобщения учёных о сущности и значении архитектоники в литературном произведении.

Ключевые слова: Вокиф Лохури, архитектоника, рубаи, смысловая структура, гармония художественных элементов, рифма, рефрен, композиция, тематика рубаев.

Architectonics of Voqifi Lohuri's Rubaiyat

The rubai genre, which holds a prominent position in the poet's oeuvre following the ghazal genre (comprising 209 rubaiyat), is of particular interest from the perspectives of architectonics, composition, as well as the distinctive features and variations of rhyme and refrain. In terms of theme and content, the rubaiyat are primarily created based on the poet's personal condition and environment, encompassing themes such as love, mysticism, the poet's individual experiences, exile and longing for the homeland, criticism of certain individuals or groups, moral and didactic advice, critique of religious and sectarian discord, regret over youth, and lamentation over old age.

The analysis presented in this article enables a comprehensive evaluation of Voqifi Lohuri's rubaiyat in terms of their internal structure, composition, and architectonics. Consequently, it can be asserted that these rubaiyat fully comply with the requirements and characteristics of the ancient genre of Tajik literature, namely the rubai genre. The perfected semantic structure, harmony of artistic elements, and precise proportionality of parts in Voqif's rubaiyat testify to his profound understanding of the classical traditions of Tajik rubai composition and his masterful employment of these traditions in his creative work. The article also utilizes theoretical summaries by scholars regarding the essence and significance of architectonics in a literary work.

Key words: Voqifi Lohuri, architectonics, rubaiyat, semantic structure, harmony of artistic elements, rhyme, refrain, composition, themes of rubaiyat.

Нурулбайн Вокифи Лоҳурӣ аз зумраи адибони хушсухан ва соҳибхунари адабиёти форсизабони шибҳи қораи Ҳинд шинохта мешавад, ки дар айни камолоти сабки шигифтангези ҳиндӣ бар услуби нигориш ва эҷоди шуарои сабки ироқӣ боқӣ монд. Аммо ба он тарзе, ки бояд ба шахсият ва эҷодиёти шоир муносибат ва тавачҷуҳ шавад, то ба ҳол нашудааст ва шояд аз ин лиҳоз бархе аз муҳаққикон ўро «гумномтарин» шоир ба қалам доданд [268, 8]. Агар гўем, ки Вокифи Лоҳурӣ барои аҳли илму адаб ва хонандагони тоҷик ба ҳайси як симои нави адабиёт зухур кардаст, хато намешавад, зеро то ба замони мо аслу насаб, баромади иҷтимоӣ, муносибати шахсӣ, дастгоҳи эҷод ва ҳунари шеъронавишии ин шоир қариб ки дар ягон сарчашмаи илмиву таълимӣ дарҷ нагардида буд. Бар замми ин, дар хусуси Вокиф ба ҷуз аз гуфтаҳо ва мақолаҳои алоҳидаву парешон ва як девони ғазалиёти банаширрасида ба алифбои тоҷикӣ [50], ки низ девони мукаммали шоир шинохта намешавад, кори дигари назаррасе то ба ҳол ба анҷом расонда нашудааст. Роҷеъ ба таҳқиқ ва таҳлили илмӣ ҳаёту фаъолияти эҷодии шоир низ ба ғайр аз як монография илмӣ, ки аз ҷониби муаллифи ҳамин кори диссертационӣ анҷом гардида буд [10], дигар тадқиқоти мукаммале анҷом нашудааст.

Дар таҳлили навъу намуд, жанр ва мавзӯю мундариҷаи ашъори Вокифи Лоҳурӣ аз методҳои собитшудаи илмҳои филология, ҷомеашиносӣ ва фалсафа истифодаи гардид. Аз ҷумла, тибқи усули таҳлили адабӣ-таърихӣ шароит ва муҳити таърихӣ, ки шоир дар он ҳаёт ба сар бурда ва осор эҷод намуда буд, таҳлил гардида, таъсири омилҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ ба мавзӯҳо ва дарунмояи шеърӣ ў дида баромада шуд. Дар мақолаи мазкур тавассути усулҳои таҳлили жанрӣ ва сохторӣ, таҳқиқи вижагиҳои жанрҳо, хусусияти онҳо, таносуби онҳо бо мазмун ва мавзӯ, таҳлили таркиби мутуни шеърӣ ва пайдарпайии андешаҳо ва робитаи мантиқии онҳо дар рубоиёти шоир муайян гардид.

Роҷеъ ба мероси адабии шоири номдори мо Вокифи Лоҳурӣ таҳлилро анҷом дода, мушоҳида намудем, ки муаллифони тазкираҳо ва муҳаққиқони адабиёт, дар радиҳои ҳунари ғазалсароии шоир, аз ҳунари рубоигўии ў низ ёд кардаанд. Ба унвони мисол, Ҳокими Лоҳурӣ дар тазкираи «Мардуми дида» зимни муррифии баъзе аз ҷузъиёти ҳаёт ва эҷодиёти шоир мегўяд: «Ошиқи ғазал аст ва рубоӣ ҳам хуб мегўяд» [289, 113].

Соли 1381 дар Эрон аз ҷониби Абдурризо Ризоиниё бо унвони «Шоири гиряҳои тарабнок» баргузидаи девони Вокифи Лоҳурӣ, Нурулбайн бинни Амонатуллоҳ ба нашр расид, ки он 275 ғазал ва 39 рубоии шоирро дар бар гирифтааст [269].

Муҳаққиқони эронӣ Доктор Сайид Маҳдии Нуриён ва Фотима

Мухташамниё дар мақолаи «Воқифи Лоҳурӣ ва мазомини ашъори ӯ» аз шаш нусхаи мавҷудаи ашъори Воқиф хабар додаанд ва ба яке аз нусхаҳои маҳфузи ӯ чунин ишора намудаанд: «Нусхаи хаттии китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон, ки шомили ғазалиёт, рубой ва тарҷеъбанд аст» [259, 3].

Аз ин тасдиқҳо ва дигар андешаҳои вобаста ба мероси адабии Воқифи Лоҳурӣ бармеояд, ки жанри рубой, ҳарчанд теъдоди он дар сарчашмаҳои гуногун фарқ мекунад, ҳамчун дуҷумин жанри муҳими эҷодиёти шоир ба ҳисоб меравад. Яъне, бо вучуди он ки дар манобеъ миқдори рубоиҳо метавонад фарқ кунад, аммо рубой нақши калидӣ ва муассире дар эҷодиёти Воқифи Лоҳурӣ дорад ва аз лиҳози аҳамият ва ҷойгоҳ баъд аз жанри ғазал меистад. Ин баёнгари он аст, ки рубой на танҳо ҷузъи марбут ба мероси адабии ӯ мебошад, балки жанре мебошад, ки шоир дар он маҳорати хос ва тарзи эҷодиёти худро нишон додааст.

Дар Девони ашъори шоир, ки аз ҷониби муҳаққиқи тоҷик Рачабалӣ Худоёрзода дар ҳамкорӣ бо муаллифи ин кор мураттабу интишор гардид, 47 рубоии Воқифи Лоҳурӣ ҷо дода шудаанд, ки дар баробари аз Девони дастраси шоир, инчунин аз сарчашмаҳои дигар ҷамъоварӣ гардидаанд [50, 662-669].

Чуноне ки қаблан зикр шуд, дар вақти таҳияи Девони шоири Воқифи Лоҳурӣ мо ба яке аз нусхаҳои ӯ, ки бо эътимоди профессор Ғулом Раббонӣ Азиз соли 1963 дар ҷопхонаи адабии Панҷоб, Академияи Лоҳур нашр шуда буд, дастрасӣ надоштем. Танҳо ҳоло ин нусха ба мо дастрас гардид ва маълум гардид, ки шумораи рубоиёти эҷодкардаи Воқифи Лоҳурӣ назар ба он теъдод, ки қаблан маълум буд, хеле зиёдтар мебошад. Гарчанде ки мансубияти баъзе аз ин рубоиҳо ба Воқиф шубҳанок аст, вале рубой ҳамчунон дар эҷодиёти ӯ ҷойгоҳи махсус ва боэҳтимом дорад ва ба унвони як жанри беназири адабӣ нақши муҳим мебозад.

Дар Девони 2-юми дастрас, ки дар асоси ҳафт нусхаи девони шоир мураттаб гардидааст, 209 рубой ҷой дода шудаанд ва ин исботи баҳои ҳамзамонон ва баъдомадағони Воқифӣ ба ҳунари шоирии вай, хосса ҳунари рубоисароиаш мебошад.

Ба қавли муҳаққиқи масъалаҳои назарияи адабиёти тоҷик Раҳими Мусулмонӣ «рубой аз ҷиҳати композитсия, яъне устухонбандӣ сохти бениҳоят устувор» дошта, бинобар аз ҷор мисраъ иборат будан ва мазмунӣ том ва конкретӣ ҳаётии фалсафиро дар як қолаби рехта ифода кардани онро дар адабиётшиносии муосир «жанри минатюрӣ мегӯянд» [91, 60].

Раҳими Мусулмонӣ шояд аз аввалин муҳаққиқони тоҷик бошад, ки истилоҳи «архитектоника»-ро дар баробари «композитсия»

нисбати рубой истифода намудааст. Андешаҳои муҳаққиқ дар ин ҷода қобили тақвият ҳастанд ва мо онҳоро пурра иқтибос мекунем, то дар таҳлили рубоиёти Воқифи Лоҳурӣ аз онҳо истифода намоем. Бар замми ин, мутобиқат ва мувофиқат ва инчунин номувофиқатии ин андешаҳо бо мисолҳои мушаххас нишон дода тавонем.

Муҳаққиқ Р. Мусулмонӣ менависад: «Архитектоникаи рубой хеле мураккаб ва мустаҳкам мебошад. Дар мисраи якуми рубой одатан ин ё он масъала баён мешавад, дар мисраи дуюм он масъала (одатан образ) ба тарзи ғайриҷашмдошт инкишоф меёбад. Дар мисраи сеюм вазъияте, ки бо мазмуни мисраи якум зоҳиран алоқаи зич дорад, нисбатан оромона баён мешавад, вале дар мисраи чорум мазмун дар шакли тезутунди ғайриҷашмдошт ҳал мешавад. Яъне мисраи чорум дар масъалаи мундариҷаи идеявӣ ҷамъбасткунанда мебошад» [91, 60]. Муҳаққиқ Р. Мусулмонӣ таъкид мекунад, ки архитектоникаи рубой (яъне сохтор ва тарзи ташкилёбии он) хеле мураккаб ва мустаҳкам аст. Ба таври умумӣ, рубой аз чор мисра (хат) иборат аст, ки ҳар кадом мақсади муайяноро иҷро мекунад ва бо ҳам пайваस्ताгии махсус дорад. Яъне мисраи якум масъала ё мавзуро муаррифӣ мекунад; мисраи дуюм ин мавзӯро ё масъала (одатан дар шакли образ ё тасвир) ба таври ғайриҷашмдошт ва ногаҳонӣ тақмил ё инкишоф меёбад; мисраи сеюм вазъияти алоқаманд бо мазмуни мисраи якумро бо тарзи нисбатан ором ва мувозинатнок баён мекунад; мисраи чорум ҷои ҳал ва ҷамъбаст намудани мавзӯро аст, ки бо шеваи тезу тунд ва ғайриҷашмдошт масъала ё фикри асосиро бо қудрати баланд ҷамъбаст мекунад. Ба ибораи дигар, рубой сохтори раванднок ва динамикӣ дорад, ки дар он ҳар мисра нақши муайян дошта, бо таъсири шеваи худ мазмунро ба таври мукамал ва пурзӯр ба анҷом мерасонад. Мисраи охирин вазифаи ҷамъбаст ва таъкиди мавзӯро иҷро мекунад.

Адабиётшинос барои исботи ин андешааш рубоие аз рубоиёти Ҳофизи Шерозӣ оварда, махсус таъкид мекунад, ки бинобар мураккаб будани хусусияти архитектоникии рубой на ҳар шоир метавонад дар эҷоди он муваффақ гардад. «Танҳо ҳамон шоироне комёб мешаванд, ки дар натиҷаи истеъдод, заковат ва меҳнати пурмашаққат тамоми асрори рубой ва махсусан архитектоникаи онро хуб аз худ карда бошанд» [91, 60].

Воқеан, масъалаи фарқгузорӣ ва ташҳиси дақиқ байни ду мафҳуми «архитектоника» ва «композиция» аз аввали асри XX ба яке аз мавзӯҳои баҳснок ва мунозираҳои асосии муҳаққиқони адабиётшиносӣ, фалсафа ва диншиносии рус табдил ёфт. Ин баҳсҳо то ба имрӯз идома доранд ва муҳаққиқони маъруфи соҳаҳои гуногун, аз ҷумла М. Бахтин (солҳои 1975 ва 1979), С. Бойтман (2004), П. Флоренский (1993), О.Б. Маркова (1996), Б. Успенский (2000) ва дигар

олимони сатҳи ҷаҳонӣ оид ба ин мавзӯ изҳороти назар ва таҳлилҳои муфассал намудаанд. Мо низ дар таҳлили мавзуи мавриди назар, асосан, бархе аз хулосаҳои умумӣ ва ҷамъбасти андешаҳои ин олимони пешниҳод мекунем. Ба ин маънӣ метавон гуфт, ки композитсия асосан ба сохтор ва устухонбандии асар дахл дорад, яъне тартиб ва таркиби қисмҳо ва унсурҳои мухталифи асарро муайян мекунад. Композитсия таъмини пайдарҳамии маъноӣ ва тарзи ташкилҳои қисмҳои асарро таъмин намуда, ба он сохтори назаррас ва мантиқӣ мебахшад. Аз тарафи дигар, архитектура ба таносуб ва муносибати байни сохторҳои гуногуни асар, инчунин ба тарзи эҷод ва мазмуни умумии он дахл дорад. Архитектура бештар ба он равона шудааст, ки чӣ гуна унсурҳо ва қисмҳои асар бо ҳамдигар ҳамоҳанг мешаванд ва чӣ гуна ин ҳамоҳангӣ ба ташаккули муҳтавои умумӣ ва таъсири эстетикӣ мусоидат мекунад. Ба қавли яке аз муҳаққиқони шинохтаи рус «ба вобастагии мавқеи ҷаҳонбинии интиҳобнамудаи муҳаққиқ, контексти назарияи таҳқиқотӣ, мафҳумҳои «композитсия» ва «архитектура» метавонанд ҳаммуайян карда шаванд, фарқ кунанд ё ҳамчун аъзои назарияҳои мухталифи адабиётшиносӣ баррасӣ гарданд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки масъалаи ҳамоҳангӣ ва робитаи байни ин ду мафҳум то имрӯз низ мавзуи баҳсбарангез буда, барои таҳқиқоти амиқ ва муфассалтар ниёз дорад» [91, 60].

Ба ибораи содатар, композитсия ин устухонбандии асар аст, ки қисми ҷудогонаи онро ташкил медиҳад ва тартибро ба асар мебахшад, дар ҳоле ки архитектура ин тарзи муттасил ва маъноӣ умумии асар, ки унсурҳоро бо ҳам пайваست мекунад ва ба эҷод таъсир мерасонад. Ин тавзеҳоти назариявӣ барои фаҳмидани сохтор ва услуби асарҳои адабӣ, махсусан дар таҳлили рубоӣ ва дигар жанрҳои адабии классикӣ аҳамияти вижа дорад ва заминаи назариявии таҳқиқоти мо мебошад.

Бинобар он ки муҳтаво, мавзӯ ва тарзи пешниҳоди он дар рубоӣҳои Воқифи Лоҳурӣ ба таври алоҳида мавриди таҳлили жарф қарор мегиранд, дар ин ҷо мо мувофиқатӣ ва номувофиқатии ин жанри осори шоирро дар муқоиса бо андешаҳои аксари олимони адабиётшинос дар масъалаи архитектураи рубоӣ санҷида мебароем. Барои ин танҳо панҷ рубоии шоирро дар панҷ мавзӯҳои алоҳида ҳамчун намуна ба таҳлил мегирем.

Рубоӣ дар мазмуни фалсафӣ:

Не хуб маро қабул дорад, не зишт,
На дар ҳарамаи роҳ, на рӯям ба куништ.
Ёро, ба кучо равам, бифармой, ки ман
Не дархӯри дӯзахам, на шоёни бихишт [228, 816].

Мисраи аввали рубоӣ, воқеан, масъалаеро пешниҳод мекунад, ки хонанда сабабшро намедонад ва мутаваҷҷеҳи шарҳи он мегардад.

Мисраи дуом онро тақвият мебахшад ва таваччухро барои дониستاني масъала таҳрик медиҳад. Мисраи сеюми рубой натавон ба мисраи аввал, балки ба ҳар ду мисраъ алоқаи қавии мантиқӣ дорад ва шоир мурочиат ба объекти лирикӣ менамояд. Бо мисраи чаҳорум бошад, гӯянда масъаларо барои объекти лирикӣ ва ҳам хонанда аз лиҳози зарур буданаш пуршиддат карда мефаҳмонад. Яъне, неку бад, дайру куништ ва тоату ибодат, агар барои бихишт бошад, пас ман қабули ягонтои онҳо нестанд ва роҳамро ба ман нишон диҳед. Дуруст аст, ки ёр дар инчо Офаридгор аст.

Архитектоникаи рубой, ки аз унсурҳои композитсионии он, ба мисли теъдоди мисраву байт, вазни мушаххас, қофия ва радиф, санъатҳои бадеӣ ва дигар мухтассот, мухтаво ва тарзи баёни он иборат аст, пурра ҷавобгӯи ин жанри лирикӣ мебошад.

Рубой дар мавзӯи муҳаббат, хичрон ва нокомӣ:

Рафт он, ки руҳат пешӣ назар буд маро,
Дар хона тамоми шаб сахар буд маро.
Акнун ҳар лаҳза мезанам бар сари хеш,
Он даст, ки бо ту дар камар буд маро [228, 809].

Ду мисраи аввалини рубой ҳолати гузашта ва эҳсосоти қаблии гӯяндаро баён менамоянд, ки одатан рамз ё тасвири вазъи рӯҳии ӯ дар он давра мебошад. Ин мисраҳо хонандаро ба замони пешини гӯянда мебаранд ва муҳити эҳсосии ӯро дар он замон ба тасвир мегиранд. Мисраи сеюм ба ҳолати замони ҳозира ва вазъи кунунии гӯянда дахл дошта, тағйирот ё фарқияти байни гузашта ва ҳозираро ё баён мекунад ё шарҳ медиҳад. Ин мисра ҳолати ҷорӣ ва эҳсосоти ҳозираро дар бар мегирад, ки метавонад бо ҳолати гузашта муқоиса шавад. Мисраи чаҳорум ҳамчун ҷамъбастикунонда ва пайванддиҳандаи ду замон, яъне гузашта ва ҳозира, амал мекунад. Ин мисра ҳарду ҳолатро бо ҳам пайвасти намуда, таъсири маънавӣ ва эҳсосиро қавитар ва шадидтар менамояд. Бо ин роҳ, шиддати таъсир ва паёми рубой ду баробар мегардад ва хонандаро бештар ба андеша ва эҳсос водор месозад.

Рубой дар мавзӯи вазъи ҳолу аҳволи фардӣ:

Пирӣ омад зи чехра зебӣ рафт,
В-аз қомати ҳамчу сарв раъноӣ рафт.
Рафтор зи по, зи даст гирӣ рафт,
Акнун ҷӣ тавон кард, ки тавоноӣ рафт [228, 811].

Дар ин рубой се мисраи аввали он ба таври муфассал ва бо ҳиссиёти амиқ ҳолати рӯҳии гӯянда ё шоираро баён мекунонд. Ҳар як мисра дар ин сеяки аввал тасвири воқеии ҳолати равонӣ ва эҳсосоти гӯяндаро ба хонанда пешниҳод намуда, таваччуҳи ӯро ба ин вазъи пуртазод ва душвор ҷалб мекунад.

Тасвирҳои дар мисраҳо овардашуда шиддат ва амиқии ҳолати

рӯҳиро равшан мекунад, то ки хонанда тавонад ин вазъиятро ҳамдардӣ ва бо қалби худ эҳсос намояд. Мисраи ҷаҳорум, ки чун анъана ва рамзи ҷамъбасти рубой аст, вазифаи ҷамъбаст ва таъкиди умумии мазмунро бар уҳда дорад. Ин мисра бо ҳамагуна тавзеҳот ва шарҳот ба поён мерасад ва ҳама андешаҳои пешина, яъне ҳолати гӯянда ва таҷрибаи зиндагии ӯ, ба як нуқтаи хотима мерасанд. Мазмуни ин мисра одатан як хулоса ё паёми пурқуввате мебошад, ки дар ҳолати мазкур баёнгари рӯҳафтадгӣ, заъф ва таназзули нерӯи ҷисму ҷон аст.

Аз ин ҷо бармеояд, ки рубой дар маҷмӯъ тасвири амики падидаи маънавӣ ва ҷисмонӣ, яъне ба поён расидани нерӯи ҳаёт, беқувватӣ ва ҳолати рӯҳафтадгӣ мебошад, ки барои шахс дар даврони пирӣ як ҳолати муқаррарӣ ва табиӣ маҳсуб мешавад. Ин ҷамъбасти пурҳиссиёти рубой ба хонанда имкон медиҳад, ки ба андешаву эҳсосоти гӯянда ворид шавад ва маънии умдаи мавзӯро дарк намояд.

Рубой дар мавзуи гузарон будани умр ва олам:

Афсӯс, к-аз ин марҳила мебояд рафт,

Гар якдила в-ар даҳдила, мебояд рафт.

Як рӯз ба пеши ҳама кас меояд,

Он роҳ, ки бекофила мебояд рафт [228, 811].

Дар ин рубой низ рӯҳияи амики афсӯсхӯрию надомат ба умри рафта ва норозигӣ аз гузашти беқайд ва ғайрифайзоли вақт ба таври возеҳ таҷассум ёфтааст. Ҳамаи ин ҳиссиёт тавассути чор мисра баён гардида, ҳар мисра як қадами равонии марҳилаҳои эҳсосоти гӯянда мебошад. Ба тариқи умумӣ, рубой ин ҳолати мушаххаси рӯҳиро, ки аз хотима ёфтани вақти ҷавонӣ ва шиддати умр бармеояд, ба таври дилшикан ва пурдард ифода мекунад. Аммо агар диққат ба мазмуни мисраи сеюм ва махсусан ҷамъбасти рубой шадидан равона карда шавад, дар ин ҷо як нури умед ва дилбардорӣ низ эҳсос мегардад. Яъне, гӯянда намехоҳад танҳо ба андешаи шахсӣ маҳдуд шавад, балки ин ҳолати пурдарди афсӯс ва надоматро ҳамчун як падидаи умумӣ ва тақдирӣ инсоният мешуморад. Ба ибораи дигар, гӯянда ин ҳолатро бар сари ҳамаи одамон ва тамоми инсоният мебинад ва ин тасаввур ба рубоиро аз андешаи маҳдуд ба андешаи васеътар ва инсонӣ табдил медиҳад. Ин мутобиқат ва ҳамоҳангии амики мазмуни дохилӣ бо талаботи шакли рубой нишон медиҳад, ки муҳаққиқ ва ё шоир тавонистааст мавзӯро бо роҳи эстетикӣ ва услубии рубой ҳамоҳанг созад. Ин ҳамоҳангӣ, ки маҳз дар мустаҳкамии архитектураи рубой зоҳир мегардад, ба рубой қувват ва таъсири баланди эстетикӣ мебахшад. Ба ибораи дигар, мустаҳкамӣ сохтор ва тарзи ташкилҳои рубой (архитектура) бо мазмуни амиқ ва маънии умедбахш ва умумии он муттаҳид шудаанд, ки ин омил рубоиро ҳамчун як асари

бадеӣ ва маънавӣ муваффақ мегардонад. Ин рубой на танҳо ифодаи ҳолати шахсии гӯянда мебошад, балки баръакс як падидаи умумии инсонӣ ва дарки умумичаҳонии ҳаёт ба шумор меравад, ки ба хонанда имконият медиҳад бо он ҳамдардӣ намояд ва маънии амиқи онро фаҳмад.

Рубой дар масъалаи иҷтимоӣ:

Эй дар қадамат амну амон, зуд биё,

Эй чони чаҳон, чаҳони чон, зуд биё.

Даччолвашон фитна барангехтаанд,

Эй Маҳдии охируззамон, зуд биё [228, 808].

Хонанда дар натиҷаи мутолиаи ду мисраи аввали рубой наметавонад бо аниқӣ муайян кунад, ки объекти даъват ё шахси даъватшуда кист. Ин ду мисра танҳо як тасвири умумӣ ва умумпазирро пешниҳод мекунанд, ки ин шахс муносиб ва сазовори даъват аст, аммо ҳеҷ гоҳ хусусиятҳои мушаххас ва симои аниқашро намефаҳмонанд. Ин роҳи эҷодии шоир аст, ки таваҷҷуҳи хонандаро ба ҳадаф ва муҳити даъват ҷалб кунад, бе он ки шахсияти даъватшударо пешакӣ ошкор намояд. Ҳатто мисраи сеюм, ки қадаме бештар ба мавзӯ наздик мешавад ва ҳадафи даъватро барои хонанда равшан мекунанд, низ симои аниқ ва тасвири рӯйи ин шахсро кушода намекунад. Ин мисра бештар вазифаи фаҳмондани мақсади даъватро дорад, ки хонанда метавонад бо он ҳамдардӣ ва фаҳмиш пайдо намояд. Танҳо дар мисраи чаҳорум ва ҷамъбасти рубой, ки мувофиқи қонуниятҳои дохилии рубой ва таркиби композиционӣ қарор дорад, симои шахси даъватшуда ва хусусиятҳои он ошкор ва равшан карда мешаванд. Дар ин қисми ниҳой, тамоми мафҳумҳо ва нишонаҳое, ки то ин дам ниҳон монда буданд, ба таври возеҳ ва бо ҳамоҳангӣ бо сохтор ва мазмуни рубой ҷамъбаст мешаванд, ки ин ба хонанда имкон медиҳад, ки тасвири комили даъватшударо дарёфт кунад ва маънии амиқи рубоиро дарк намояд.

Хуллас, сифати архитекtonикаи як асар ба чор хоси асосӣ вобаста аст: комил будани мазмун, яъне пуррагӣ ва амиқии маъно ва мўҳтавои асар; комил будани шакл, яъне мукаммал будани тарзи таҳрир ва таркиби бадеии асар; ҳамоҳангии пурраи шаклу мазмун, ки маъно ва тарзи ифода бо ҳам мувофиқ ва якдил бошанд; ва зебоии шакл, яъне ҷозибача ва ороишоти бадеӣ, ки ба шикасти эстетикӣ асар таъсири мусбат мерасонад. Қоидаи асосии архитекtonика дар ҳамгирии ҳамаҷонибаи шакл ва мазмун ифода меёбад, яъне шакл ва мазмун бояд чун як ягонаи пурқувват ва ҳамоҳанг амал кунанд, то таъсири умумии асар ба ҳадди аъло расад. Бар асоси таҳлилҳои боло, мо метавонем бо эътимод бигўем, ки рубоӣҳои Воқифи Лоҳурӣ аз нуқтаи назари сохтори дохилӣ, таркиби композитсионӣ ва архитекtonика ба пуррагӣ бо талабот ва хусусиятҳои жанри қадимаи рубой дар

адабиёти классикии тоҷик мувофиқат мекунам. Ин маънои онро дорад, ки ин рубой на танҳо аз ҷиҳати маъно ва мазмун, балки аз нигоҳи шакл ва таркиб низ бо меъёрҳои муқарраргардида дар ин жанр созгор ва мукаммаланд. Ҳамин тариқ, таҳлилҳои мазкур имконият медиҳанд, ки мо ин рубоихоро ҳамчун намунаи барҷастаи рубоисарои тоҷик ба таври ҳамаҷониба ва пурра дарк намоем ва арзёбӣ кунем.

Китобнома:

1. Асомиддинзода, Ш. Воқифи Лоҳурӣ ва ғазалиёти ӯ [Матн] / Ш. Асомиддинзода. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 264 с.
2. Асрорӣ, В. Қофия ва вазн дар фардбайтҳо, рубой, дубайтӣ, рубой ва дубайтии мустақод [Матн] / В. Асрорӣ // Жанрҳои хурди фолклори тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1983. – Қисми 1. – С. 4–25.
3. Бахтин, М. М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 502 с.
4. Бердник, Е. С. Корреляция понятий «композиция» и «архитектоника» в литературоведении / Е. С. Бердник // Universum: Филология и искусствоведение: электрон. научн. журн. – 2014. – № 2 (4). URL: <http://7universum.com/ru/philology/archive/item/1003> (дата обращения: 22.12.2025).
5. Девони Воқиф, асари Нурулбайн Воқифи Лоҳурӣ [Матн] / бо кӯшиши Ғулом Раббонӣ Азиз. – Лоҳур, 1963. – 845 с.
6. Воқифи Лоҳурӣ, Н. Девони Воқифи Лоҳурӣ [Матн] / Н. Воқифи Лоҳурӣ; таҳиягарон: Р. Худоёрзода, Ш. Асомиддинзода. – Душанбе: Ашӯриён, 2015. – 685 с.
7. Мусулмонқулов, Р. Анъана ва навоарӣ [Матн] / Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: УДТ, 1985. – 114 с.
8. Нуриён, С. М. Воқифи Лоҳурӣ ва мазомини ашъори ӯ [Матн] / С. М. Нуриён, Ф. Муҳташамниё // Пажӯҳишномаи адабиёт ва забоншиносӣ. – Фирӯзобод: Донишгоҳи озодаи исломӣ, 1391 (2012). – Соли аввал, шумораи дувум (тобистон). – С. 143–162.
9. Рамзҷӯ, Ҳ. Анвои адабӣ ва осори он дар забони форсӣ [Матн] / Ҳ. Рамзҷӯ. – Техрон, 1347 (1968). – 268 с. Ризоиниё, А. Шоирӣ гирихон тарабнок [Матн] / А. Ризоиниё. – Техрон: Қу, 1381 (2002). – 258 с.
10. Успенский, Б. А. Поэтика композиции: структура художественного текста и типология композиционной формы [Текст] / Б. А. Успенский. – М.: Искусство, 1970. – 225 с.
11. Флоренский, П. А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях: курс лекций / П. А. Флоренский. – М.: Прогресс, 1993. – 324 с.
12. Шамисо, С. Сайри рубоӣ дар шеъри форсӣ [Матн] / С.

Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1374 (1995). – 392 с.

13. Ҳоким, А. Тазкираи «Мардуми дида» [Матн] / А. Ҳоким; ба эҳтимоми С. Абдуллоҳ. – Лоҳур, 1961. – С. 113.

ТДУ: 821.222.8-1.09:398.2(575.32)

**ТААММУЛЕ ДАР ШОИРОНАГИҲОИ ЯК ШОИР ВА ОРИФИ
ОММӢ НИЁЗИИ ШУҒНӢ**

Ҳочаниёз Абдулнийоз Султониёз¹⁶

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандаров АМИТ*

Ин мақола ба мавзӯи омӯзиши адабиёти Бадахшон бахшида шудааст. Муаллиф рӯзгор ва осори яке аз шоиронро, ки калом ва навиштаҳои то ҳол дастраси омма нагарафтаанд, мавриди баррасӣ қарор додааст. Иسمи ин шоири хушлаҳн ва хушғуфтор Ниёзи Шугнӣ.

Бояд таваққуф дод, ки то имрӯз касе ба эҷодиёти ин шоир ва ориф таваҷҷуҳ накарда ва аз осори ӯ намунаҳое (ғазал ё рубоӣ) дар ҷое нашр нашудааст. Муаллиф дар ин мақолаи кӯтоҳ дар бораи шарҳи ҳоли шоир иттилоъ дода, чанде аз ғазалҳои ӯро мавриди таҳлил қарор додааст. Ҳамчунин, баъзе масъалаҳо аз ғуфтори ин адиб, ки фаротар аз эҳсосоти сатҳӣ буда, дорои маъноҳои амиқ мебошанд, тафсир шудаанд. Равшан аст, ки ақоиди афрод аз ҳамадигар тафовут доранд. Ин ба он маъност, ки мардум дар мавриди тафсири афкори шуаро ва урафо дидгоҳҳои гуногун доранд ва муаллиф иддае аз ин андешаҳои интиқодиро бетарафона таҳлил намудааст.

***Калидвожаҳо:** муҳтаво, тафовут, мақола, Ниёзи Шугнӣ, тафсир,*

¹⁶**Ҳочаниёз Абдулнийоз Султониёз** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи фолклор ва адабиёти Бадахшон, ходими илмӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 111589494; e-mail: abdoulniyoz4@gmail.com.

Ходжанияз Абдулнийоз Султонияз - Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел фольклора и литературы Бадахшана, научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 111589494; e-mail: abdoulniyoz4@gmail.com.

Khojaniyaz Abdulniyaz Sultaniyaz - Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Badakhshan Folklore and Literature Department, Research Fellow. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992) 111589494; e-mail: abdoulniyoz4@gmail.com.

дидгоҳи мутафовит, тафаккури интиқодӣ, таҳлил.

Размышления о поэтическом мастерстве народного поэта и суфия Ниязи Шугнани

Данная статья посвящена изучению литературы Бадахшана, в частности исследованию жизни и творческого наследия поэта-мистика Ниязи Шугни. Автор рассматривает произведения этого красноречивого литератора, чей калам и рукописи до настоящего времени оставались малоизвестными и недоступными широкой публике.

Стоит подчеркнуть, что до сегодняшнего дня творчество данного автора не становилось объектом специального литературоведческого исследования, а образцы его газелей и рубаи не вводились в научный оборот. В статье представлена краткая биография поэта и приведен филологический анализ нескольких его газелей. Кроме того, автором интерпретируются глубокие философские смыслы его поэзии, выходящие за рамки поверхностного восприятия. Учитывая многогранность суфийской мысли и различие подходов к толкованию классической поэзии, в работе также представлен беспристрастный анализ ряда критических взглядов на творчество Шугни.

Ключевые слова: содержание, различие, статья, Ниязи Шугни, интерпретация, различные точки зрения, критическое мышление, анализ.

Reflections on the Poetic Artistry of the Folk Poet and Mystic Niyazi Shughnani

This article is dedicated to the study of the literature of Badakhshan, specifically focusing on the life and creative output of the poet Niyazi Shughni. The author examines the work of this eloquent mystic, whose writings and poetic legacy have remained largely inaccessible to the general public and under-researched by scholars until now. Prior to this study, samples of his ghazals and rubais had not been documented in literary collections. In this paper, the author provides a concise biographical overview and introduces several of the poet's ghazals into scholarly discourse. Furthermore, the article interprets specific themes within the poet's verses that transcend superficial emotions, revealing profound mystical meanings. Acknowledging that the interpretation of Sufi thought often varies among individuals, the author provides an impartial analysis of various critical perspectives regarding the poet's intellectual and spiritual contributions.

Key words: content, difference, article, Niyazi Shughni, interpretation, diverse perspectives, critical thinking, analysis.

**Чаҳонро бибинӣ мисоли сароб,
Дар он ғўтта мардум бе сару по.
Мазоҳир фиреби назар сохтанд,
Ба лавҳу қалам дарҷ андар китоб.
Ниязи Шугни**

Тавре ба мо маълум аст дар Бадахшон теъдоди зиёди асҳои шуаро вучуд дорад, вале дастрасӣ ба бархе аз ашъори онҳо аз имкон дур аст. Нахуст сабаб он бувад, ки бесуботии сиёсӣ нагузошт навиштаҳои онҳо

ҳифз шаванд. Далели дувум он буд, ки барои баъзе аз онҳо дурӣ чустан аз шӯҳрат ё фарз кунем, рупӯш кардани ақоиди мазҳабии худ, омили бенишонии ашъори онҳо гардид. Далели саввум ба боди фаромушӣ супурда шудани ашъори шоирон набудани ашҳоси босавод буд. Касе набуд, ки шарҳи ҳол ва навиштаҳои шуаро ва мутакаллимани ончоро ҷамъоварӣ ва танзим кунад. Албатта ашҳоси босавод мавҷуд буданд, вале камтари аз сокинони ончоро фаро гирифтанд. Ба ин вачҳ, ҳоло ҳам метавон бар он буд, ки дар Шуғнон навиштани тазкира ва шарҳӣ ҳолнависӣ то ҳанӯз ҳам роиҷ нест, ин яке аз мушкилоти асосӣ мебошад, ки шарҳи ҳоли адибон ва шуарои мо то ҳоло ҳам мубҳам (номушаххас) мебошад. Дар робита бо ин метавон ба унвони мисол фақат исми чанде аз шуароро гирифт, шоир ва орифи ширинсухан Саид Сухробӣ Валӣ, исми «Сиву шаш саҳифа» ва «Ҳашт китоб», ки шомили ҳашт дафтари шеърӣ асли ас ё осори пурмӯҳтавои Назмии Бадахшонӣ, кутуби фалсафӣ ва «Девони ашъор»-и ӯ вирди забони омма аст, вале аз ин китобҳо нишоне несту пайдо кардани ҳатто нусхи ин китобҳо мушкил ё аз имкон дур аст. Метавон гуфт, ки ин китобҳо ё ҳифз нашудаанд ё дар марочеъе, ки қарор гирифта буданд, куллан аз даст рафтаанд. Фақат ягона коре, ки сурат гирифтааст ва то ҷое муфид будааст, ҷамъовариҳои ашъори шуаро тавассути сарояндагонӣ мардумӣ будааст, ки эҷодиёти ҷамватадонашонро дар китобчаҳои хурд ҷамоварӣ намуданд, ки ба номи «Баёз» ҳастанд ва сарояндаҳо аз рӯи онҳо сурудхонӣ мекунанд. Ин яке аз арҷмандтарин коре ҳаст, ки то кунун анҷом ёфтааст, чун дар онҳо метавон тамоми ашъори шуарои Шуғнонро дарёфт. Вале мутаассифона ба навиштани тазкира ва шарҳи ҳоли адибон ҳеҷ кас таваҷҷӯҳ накардааст. Нуқсҳои ёдшуда корро барои пажӯҳишгар душвор мекунад, зеро пажӯҳишгар бояд бо истифода аз шеваҳои гуногун тавонад аққалан таърихи зисти шоир ва деҳае, ки ӯ дар он мезист ва кай ба дунё омадаасту дар қучо ғавт кардааст, пайдо кунад.

Бо тақия ба далелҳои зикршуда, метавон ориф ва шоири тавоно Ниёзии Шуғниро, ки ин мақола ба рӯзгори ӯ ихтисос ёфтааст, ба гурӯҳи он суханвароне шомил кард, ки номашон дар пардаи гумномӣ ва ношинохтагӣ монда буд. Вале бешак, каломӣ ӯ дар зеҳни ҳар фард донаи дониш ва хирад меқарад. Шояд ин шеваи гуфтумонии ӯ барои омӯзиши ҳама намуди ҳикмат ва ҳама афрод аст, ки ин шоирро аз шуарои ҳамасраш мутамоиш мекунад. Поёнтари ин баҳс бо намуна ба вазни каломӣ ӯ таваҷҷӯҳ хоҳем дод.

Абдулнӣёз Хучаниёзов исми комили ин шоири муъосир буда, Ниёзӣ таҳаллусӣ ӯ аст. Ӯ 17-уми ноябри соли 1916 дар навоҳии Шуғнон мутаваллид шудааст. Аҷдодони ӯ аҳли Даҳбеди Самарқанд будаанд ва

онҳо дар садаи нӯздаҳум ба Шуғнони Бадахшон ҳичрат кардаанд. Маълум аст, ки ин мусофиратро гирудориҳои сиёсӣ ва мазҳабӣ сабаб шудааст. Ба ҳар сурат падари падарбузурги Ниёзии Шуғнӣ, ки аз аҳли Даҳбеди Самарқанд буд масири тасаввуфӣ доштааст ва дар он навоҳӣ ҳамчун шайху ориф шӯҳрат ва иззат доштааст. Хуллас, ин мард фарзанде, доштааст ба исми Зарринкафш, ки пеши ӯ сабақ омӯхта буд ва аз тамоми улуми замонаш огоҳии комил пайдо карда буд. Тавре маълум аст, чун ӯ ҷавони тезназару туғёнгар буд бо фуқаҳо ва шайхони он навоҳӣ ба мубоҳиса мепардозад. Ин буд, ки онҳо чизе ба ҷуз муроҷиат ба падараш натавонистанд бо ӯ анҷом диҳанд ва бар он буданд, агар фарзанди шумо тарғиби масоили динӣ кунад ва чунини чунон баҳсхоро тақрир кунад, ба дор овехта ё эъдом хоҳад шуд. Падараш ло илоҷ писарашро муттақоид мекунад то азми сафар бибандад ва ба ӯ мегӯяд, ки алъон ҷое бояд биравӣ бароят макони амн бошад ва он ҷо туро бипазиранду касе бо ту бадбинӣ ва хусумат нахоҳад дошт. Он ҷое ҳаст фарсахҳо роҳ дорад, вақте кӯҳҳо ба чашмат намоён шуданд ба маконат расидаӣ, ғайр аз ин тадбири дигаре надорӣ. Албатта он макон Бадахшони Шуғнон буд. Падари падарбузурги Ниёзии Шуғнӣ, ҷавони дар боло зикршуда, ки ба Бадахшон кӯч баста буд, муридони зиёд ҳамроҳ дошт, он чӣ, ки маълум аст, зуррияти онҳо дар гӯшаҳои мухталифи Шуғнон, Рӯшон ва Шоҳдара қарор доранд. Зиндагии ӯ дар давраи ҷаҳонгириҳои Бритониё ва Импротурии Рус иттифоқ афтод. Бинобар манобеи таърихӣ, Шуғнон аз соли 1878 яке аз бекигириҳои аморат Бухоро буд ва Бек (амири маҳаллӣ) дар рустои Поршинева иқомат дошт, мир хонда мешуд. Албатта авзои сиёсии он давр осуда набуд, гирудориҳои мутақобилаи ду давлати абарқудрат натоиҷи хубе аз худ боқӣ нагузоштанд. Шуғнон дар вазъияте қарор дошт, ки гоҳ аз зулми бекҳои Аморати Бухоро, гоҳе аз зулми Абдурахмонхон дар ҳазар буд. Ин боис мешавад, мардум иҷборан ё ногузир аз ҷое ба ҷои амнтаре мераванд ва падарбузурги Шуғнӣ ҳам аз амсоли он афрод буд.

Бад ин гуна падари Шуғнӣ, ки исмаш Хучаниёз буд дар масоили диниву фалсафӣ заранг буд ва дониши комил доштааст. Дар ҷамоат ба унвони «Охунд», яъне ба забони маҳаллии мардум «муаллим» маъруф буд. Шуғнӣ дар хонаводаи чунин марде парвариш ёфт ва хату саводи форсӣ ва улуми фалсафиву масоили диниро назди падараш ба кулӣ касб кард. Ҳаёти ӯ тибқи маъмул бо даврони Инқилоби Октябр оғоз гардид ва мутобиқан бо табaddуллоти пештози Шӯравӣ омехт. Дар авоили солҳои сиёум мавсуф дар мактаб тадрис мекард. Дар ибтидои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба сифати маъмури молияи вазорати марбут дар Бадахшон истиҳдом гардид ва дар давраи баъд аз ҷанг котиби Ҳизби

Коммунист дар ноҳияи Мурғоб вазифа ба ўҳда гирифт. Дар аввалҳои солҳои панҷоҳум дар мактаби олии ҳизбӣ, дар шаҳри Душанбе таҳсилро фаро гирифт, сипас роҳбарии чанде аз муассисоти Бадахшон амсоли муассисаи ҳамлу нақли маводи Бадахшон, Идораи марказии сохтмон ва таъмирот, Муассисаи масоили борбарии Бадахшон дар шаҳри Оши Қирғизистонро бар ўҳда дошт. Дар солҳои ҳафтодум дар бархе аз муассисоти Бадахшон, аз қабили Маркази икмолати Бадахшон, Идораи техникаи зироат ва боғи пажӯҳишгоҳи наботот ба ҳайси муовини сарпараст ва созмондеҳ иҷрои вазифа намудааст.

Ў инсони нексиришт ва сарбаланд буд ва ба хотири заҳматхояш, тақдирномаҳо гирифтӣ ҳама барояш арзиш қоиладанд. Шуғнӣ 28-уми январи соли 1982 ин ҷаҳонро падруд гуфт ва ба оромиши абадӣ пайваست. Ба чизе, ки бояд таваҷҷӯҳ дошт ва он чизе, ки аҳамият дорад таҳлили тадқиқи ботинии ў ҳаст. Навиштаҷоти ў баёнгари афкор ва қамоли ў аз перомуни қамоли ахлоқӣ ва ботинии мазҳаби ўст. Ашъори Шуғнӣ аз ғазалиёт, рубоӣ ва маснавӣ ва анвои мухталифи шеър иборат аст ва мо дар идомаи ин баҳс чандтоӣ аз ғазали ў хоҳем овард, то бо ҳам бибинем чӣ муҳтавоёву чӣ афкоре дар онҳо пинҳон аст.

Ниёзӣ инсоне буд, ки дар баробари ҳеҷ бани башаре қад ҳам намекард, остонбӯси ҳеҷ остоне намешуд ва дар байни ҳамсабақону ҳамқаторон ҳеҷ касро дасти кам намешумурд. Барои ном ва нон ҳар доманеро чанг намезад то шеърро ҳама бишнаванду ба номи ў интишор кунанд. Кори Шуғнӣ ин набуд, ки дасте ба сару гӯши каламоти дастмолишудаи шоирони дигар бикашад ва онҳоро бо таълифи (нигориш ва навиштан) дигар гӯшраси ҷомеа кунад. Таҳқиқан ҳеҷ аз диданаш, ҷасораташ, муҳаббаташ пай набурда буд, ки чӣ олами ботинӣ дошт. Аз ҳеҷ инсоне бад намегуфт, ҳайвонеро озор намеод. Инсонҳо ва ҳайвонотро дар ҷойҳои ҳудашон қарор дод, гӯӣ, ки дар ҳар кадоми онҳо вижагиҳо ва табиати азалӣ онҳо ориз аст. Нигоҳи ў ба ин дунё дигар буд, чун бо фалсафии табиат ва қавонине, ки дар он ҳоким ҳастанд ба кулӣ ошно буд. Бо ин намешавад коре анҷом дод, ҳамине ки ҳаст, ҳамине, ки буд инсон, дар талотӯи қарнҳо. Ҳар инсоне дар ин зиндагӣ маслаки худро дорад ва алоиқ ва салоиқи худро доро аст. Ғазали поён зикршуда бар ин мавзӯё далолат мекунад, бо ҳам бибинем:

Ба сӯи дӯст равонанд халқ дӯшодӯш,
Яке ба ҳуш ба манзил расад, яке бо гӯш.
Яке ба кашфу шуҳуд асту ҳикмати Луқмон,
Яке ба васваса аз роҳи суқру хамру нӯш.
Яке зи роҳи калому далелу истидлол,
Яке зи давлати дунё ба бонги табулу хурӯш.
Якест муддаии илми дин бидуни амал,

Яке ба зиннати ирфон вале ба лаб хомӯш.

Инсонҳо вобастагии шадид ба умури моддӣ монанди сарват, қудрат, мақом шӯҳрат доранд. Ба гунае, ки ҳадафи ниҳони зиндагии афродро ин чизҳо ташкил диҳанд ва арзишҳои волотарро нодида мегиранд. Тавре, ки аз мӯҳтавои ғазал пай бурд, зиндагии инсонҳо доиман дар ҳол тағйир ва таҳаввулот аст ва ҳеҷ чиз дар он собит ва пойдор нахоҳад монд. Ба ин васила, дар анҷоми мисраҳои ин ғазал Шӯғнӣ бар он таваққӯъ мекунад, ки инсонҳо яке аз дигаре мутамоиз мешаванд ва ҳар фарде дар зиндагӣ равияву «масирри худро» доро аст. Биноан, дар мисраҳои охири ғазал Шӯғнӣ меғӯяд, ки як назари сарех басанда хоҳад буд, то ҳақиқат ва фалсафаи ҳаётӣ рӯшан шавад. Шамъи маҷлис ҳанӯз нахуфтааст, маҷлисе, ки дар он сухан аз ин ҳикмат аст ва гуфтугӯҳои беинтиҳо, розҳои нухуфта ҳоло ҳам дар ин матлаб ногуфта мондаанд, яъне наметавон бо чанд мисраи ин ҳикматро хотима дод. Ин зиндагии пурошӯби пур аз ошӯфтагиҳо ва гирудориҳо идома дорад ва идома хоҳад дошт. Шӯғнӣ дар шеъраш каламоти содаро аҳаз мекунад ва ба содагӣ афкорашро дар қафаси шеъраш ҷо медиҳад. Давоми ғазалро бо ҳам бихонем:

Якест хозани илми яқин чу аҳли савоб,
Якест меҳтари мастон ба бонги нӯшонӯш,
Яке ба кулбаи эҳзон зи дурию ҳичрон,
Яке зи шавқи лиқои ҳузур дар ҷамъу ҷӯш.
Ниёзӣ, як назаре бас, ки то яқин гардад,
Ҳанӯз шамъи маҷолис нахуфта дар фонуs. [1.102]

Мавзӯи ишқ дар ашъори Шӯғнӣ дорои ҷилваҳои гуногун аст. Ишқи ирфонӣ ба зоти ҳақ аст ва ишқи инсонӣ ба маъшуқи заминӣ . Шӯғнӣ мӯътақид аст, ки ишқ ҳадяи Илоҳӣ аст ва барои расидан ба ишқи ҳақиқӣ , бояд аз дунё раҳо шуд ва дил ба ишқ супурд. Дар ин масир ушшоқ ниёзманди фидокорӣ, шуҷоат ва таслими маҳз дар баробари хости маъшуқ ҳастанд. Ишқи ирфонӣ дар ашъори Шӯғнӣ навъ ишқест, ки ба маънои ишқ ба Офаридагор ва ҷилваҳои ҳақ дар ҳастӣ аст. Ӯ мӯътақид аст, ки ишқи осмонӣ инсонро ба сӯи таъолий ва балантарин сатҳи ирфонӣ мебарад ва нафсониятро хомӯш мекунад. Шӯғнӣ дар баъзе ҷойҳо аз каламоти рамзолуд барои ишқи маҷозӣ истифода мекунад, агар дар алоҳидагӣ мисраҳои ғазалро мутоила кунем, тафкики онҳо душвор хоҳад буд. Ба амсоли ин ду мисра:

...Дар орзуи васл ҷаҳоне хароб шуд,
Дар тоби ҳаҷри ишқи ту сад дил кабоб шуд...

Ё худ:

...Аз ошиқони масти ту танҳо ишорае,
Соқиву ҷому бода, хуллас шароб шуд... [1, 46].

Пеш аз он, ки ин шеъро давом диҳем ба як нукта бояд таваҷҷӯҳ кард. Дар ирфон ташбеҳот ва рамзҳои гуногун ва хеле аҷиб ҳастанд ва ҳар орифе ба ҳар гунае онҳоро рӯи назм меоварад. Ба унвони мисол Ғанӣ Кашмирӣ дар робита бо ишқ шеъри басо зебосе дорад, ки чунин аст:

...Ошиқ ба фано сер зи маъшуқ нагардад,
Моҳӣ талаби об кунад кунад гарчи қазо шуд... [7.101].

Яъне ишқ бо марғи ошиқ ба анҷом намерасад ва ӯ аз маъшуқи худ ҳеҷ гоҳ дилзада намешавад, ҳатто баъд аз марғ. Моҳиро сайд мекунем ва онро мепазему меҳӯрем, ҳанӯз обро дӯст медорад, чаро? Чун баъд аз хӯрданаи ташна мешавем. Дарвоқеъ ин ташнагӣ аз мо нест, ташнагӣ моли ӯст. Робитаи моҳӣ бо об робитаи ишқ аст, бидуни об наметавонад зиндагӣ кунад. Ҳатто баъд аз марғ об металабад. Ин аст, ки ошиқ то дами охир дар талаби маъшуқ аст, чун оташи дарунии ошиқ ба ҳеҷ шарте хомӯш намегардад. Мисле, ки Ҳофиз мегӯяд, бо ҳам бибинем:

...Бигшой турбатамро, баъд аз вафоту бингар,
К-аз оташи дарунам дуд аз кафан барояд... [8, 233].

Тавре зикр гардид, дар мисраҳи боло зикришудаи «дар орзуи васл ҷаҳоне хароб шуд...» бо калимаҳо ва ибороти «васл», «ҳаҷри ишқ», «ошиқони маст» наметавон ҷилваҳои ишқи илоҳӣ ва заминиро аз ҳам ҷудо кард, фақат мисраҳо ва ибороти калидии баъдӣ «надид», «ҳусн», «маҳрум аз лиқои Ту», «рӯзи ҳисоб» метавонанд матлабро возеҳтар созанд ва маълум мешавад, ки мисраҳо маънои ирфониро доро ҳастанд. Бо ҳам бихонем:

...Ҳар кас надид партави ҳусни ту ин замон,
Маҳрум аз лиқои ту рӯзи ҳисоб шуд... [ниг. 1, 46].

Ниёзӣ каламоти «соқӣ, ҷом, бода, шароб»-ро, ки ба истифода медиҳад, ағлаб «соқӣ» ҳамон маъшуқ аст, ки бо нӯшидани «бода» гоми ошиқро ширин мекунад ва ӯро ба вачд меоварад. Ӯ бар он аст, ки соқӣ бо бахшидани бода, зиндагиро ба дили мурда мебахшад ва онро аз торикии ноумед наҷот медиҳад. Ё худ ба унвони мисол метавон дар ашъори Ҳофиз дар иртибот ба ин мавзӯ дидан кард. Ба ақидаи Ҳофиз, соқӣ метавонад намуде аз маъшуқ бошад ва ё бо нӯшидани бода, иртиботи ошиқро бо маъшуқ амиқтар кунад. Дар ғазали ёздаҳуми «Девони Ҳофиз», ӯ бо хитоб қарор додани соқӣ, аз ӯ меҳода ҷомҳоро рӯшан кунад то кори олам ба коми ӯ шавад. Ҳофиз мегӯяд: ин равияе, ки ман дорам барои маъшуқам дилписанд аст, ӯ ин ҳолро бароям қисмат кардааст ва маро ба чунин ҳол қабул кардааст. Ба ин сабаб сарнавишти маро ба мастӣ супурдаанд. Возеҳан дар ин ҷо мастӣ ба маънои мастии ирфонӣ аст:

...Соқӣ ба нури бода барафрӯз ҷоми мо,

Мутриб бигӯ, ки кори ҷаҳон шуд ба коми мо...
...Мастӣ ба чашми шоҳиди дилбанди мо хуш аст,
З-онрӯ супурдаанд ба мастӣ зимоми мо [2, 73].

Дар маҷмӯъ, «соқӣ», «ҷом», «бода», «ошиқ» дар ғазалҳои Шугънӣ низ унсури калидӣ ҳастанд, ки ба мафҳуми ишқ, мастӣ, васл ва раҳӣ аз дунё, ишора мекунад. Дар мисраҳи баъдӣ Шугънӣ нуктаи дигарро матраҳ мекунад, ки гарчӣ Офаридагор ба инсонҳо аз онҳо ҳам наздиктар аст ва бар онҳо аноятҳо, неъматҳо ва меҳрубониҳо кардааст вале онҳо боз ҳам аз ӯ фаромӯш мекунад ва аз бандагии ӯ сарпечӣ мекунад. Тариқи ибодат ва бандагӣ теъдоди зиёде аз мо ба камол намерасем, вале бояд таваҷҷӯҳ дошт, ки бисёре аз мо аз безътиной ба шиддат домангири ин ҷаҳони зоҳирӣ мешаванд ва аз расидан ба камол маҳрум мешаванд. Каламот ва ибороти «маҳрум», «чашми кӯри мурдадилон», «дар ниқоб шуд», далели ин матолиб ҳастанд.

...Рӯят чу офтобу ҷаҳон равшан аст аз он,
Аз чашми кӯри бебасарон дар ҳиҷоб шуд.
Гар безабон маҷол надорад сухан кунад,
Васфат ба килки зиндадилон сад китоб шуд.
Ҳар кас надид партави ҳусни ту ин замон,
Маҳрум аз лиқои ту рӯзи ҳисоб шуд.
Рӯят чу офтоб тулӯъаш ба субҳидам,
Аз чашми кӯри мурдадилон дар ниқоб шуд [1, 46].

Маъмулан, ибороти «маҳрум аз лиқои ту», «чашми кӯри мурдадилон» метавонанд чизи мутташобеҳ аз думисрагии Мавлоно ёдрас кунанд. Шабехи далоили боло тазаққур ёфта, метавон ин матлабро дар ривояте дар бораи Мавлоно пайдо кард. Мавлоно дар мутолиъоти чизе буд, ки муридонаш ўро насиҳат ва маломат мекарданд, чаро муштоқи як дарवेशи бе ному нишон шудай!? (манзур Шамс аст) ва маҷлиси шайхиву илми қилу қолро ба маҳфили ваҷду самоъ табдил додай!?... муридони Мавлоно рӯй ба рад ва инқору озори ў заданд, зеро шайхи худро аз даст рафта медиданд. Суханҳо меғуфтанд ва озорҳо мекарданд. Яке аз фазилати худ ва иҷрои аҳкоми шаръии худ сухан меғуфт ва дигаре аз манзалати худ. Албатта ин гуфтугӯҳо ба назм ҳастанд мо онҳоро ба далели тўл надодани ин ривоят ин ҷо ҷой надодем. Мавлоно ин ҳамаро мешунид ва ин маломатҳоро ба ҷон меҳарид ва онро нақли балои ишқ мешумурд ва бо «мурдадилон» ҷанге надошт. Бо ҳам бихонем:

Нанги олим шудан аз баҳри ту нанге набувад,
Бо дили мурдадилон ҳоҷати ҷанге набувад. [3, 136]

Ҷои дигар Мавлоно хитоб ба онҳое, ки дар таҷрибиёти маънавӣ қиёс аз ину он мезананд ва олами улёро аз беҳисиву инкор мекунанду

ночиз мешуморанд аз онҳо чун «ноқис» ёд мекунад:

Ин қиёси ноқисон бар кор Раб,
Чӯшиши ишқ аст, на аз тарки адаб [4, 465].

Ё худ ҷои дигар аз ашъораш:

Қавми дигар нопазиро туршу хом, Ноқисони сармадӣ
тим-ул-калом [6, 465].

Бояд тазаккур дод, ки мӯҳтавои ашъори Шуғнӣ шомили мазмунҳои ахлоқӣ, таълимӣ ва ирфонӣ аст ва бо забони сода баён мешавад. Ё ба мазмунҳои ишқӣ Илоҳӣ, ҷустуҷӯи ҳақиқат ва расидан ба камол мепардозаду дар ин масир аз қолабҳои тамсилӣ барои баёни мафҳумҳои ирфонӣ истифода мекунад. Ё аз ишқ ба унвони як нерӯи мутаъолий ва фаротар аз ақл ва дониш ёд мекунад.

Чаҳонро бибинӣ мисоли сароб,
Дар он ҷумла мардум ғутта бе сару по.

Мазохир фиреби назар сохтанд,

Ба лавҳу қалам дарҷ андар китоб [7, 150].

Дар ин мисраҳо Ниёзии Шуғнӣ ба дунёи дарунии фард монанди андешаҳо, эҳсосот, эътиқодот, сифоти ахлоқӣ ва шахсиятҳо тақия дорад. Ё мӯътақид аст, ҷаҳони зоҳир, ки мо дар он қарор дорем, мисли сароб аст ва мо инсонҳо он қадар дар он ғӯта задаем, ки асли худро гум кардаем. «Бе сару по», яъне бе маслак ва фурумоия. Шуғнӣ бар он аст, ки мо инсонҳо итминону яқини худро дар мавриди ҳақиқат фаромӯш кардаем ва ба зоҳир, ҷилваҳову нишонаҳо ва айшу ишратҳои ин ҷаҳон дил бастаем. Вале мавриди ин масоил қарнҳо пеш моро ҳушдор додаанд, ин чизҳо дар китоб (дар шеър «китоб» ба маънои китоби осмонӣ аст) дарҷ ёфтаанд.

Шабехи ин матлаб Носир Бухорӣ чунин мегӯяд:

...Гар шоҳиде набошад ғам нест з-он, ки ҳафт,

Маҳбуби ман китобату манзури ман китоб... [6, 25].

Таъкиди Шуғнӣ куллиятан, ба ҳар фарди дорои тафаккур аст. Ё ишора бар он дорад, ки ботин бар зоҳир асар мегузорад, яъне афкор ва ботини соф, мунҷар ба аъмолу гуфтори соф дуруст мешавад. Агар баръакс бувад инсонҳо ба зоҳири ин дунё пайвастагии хос пайдо мекунанд ва бе сару по фиреби мазохири ин ҷаҳон хоҳанд хурд. Билофосила, авом аз фалсафаи зиндагӣ ва аз арзишҳои воқеӣ, ки дар ботин ҳастанд, дур хоҳанд афтод. Албатта таъкиди Шуғнӣ бар он нест, ки фард қатъан байни зоҳиру ботин якеро интихоб ва якеро раҳо кунад. Ин ду чиз бояд дар таъодул бошанд, зеро фарде, ки чашм ба ин дунё мекушояд, рисолат дорад ва неъмате, ки номаш зиндагӣ аст, доштани масъулият бар табиату мавҷудот ва ҳифз кардани ин атои Ҳақ барои ҳар инсон фарз аст. Ишораи Шуғнӣ ба аъмоли он ашхосе аст, ки онҳо

таъодулро байни зоҳиру ботин ҷоиз намешуморанд ва ғўтаи моддиёт ва чизҳои зоҳирии ин ҷаҳон шудаанд. Бояд таваҷҷўҳ дошт барои дарки зоҳир, бояд фард мафохими ботинии ҳама чиз, ки ўро ихота кардаанд, бифаҳмад, чун арзиш дар ботин аст.

Агарчи зоҳир ҳам муҳим аст, аммо исолат ва арзиши воқеӣ дар ботин аст. Зоҳир набояд худ як асл бошад. Зебоиҳои ботинӣ монанди хирад ва меҳрубонӣ бо гузашти замон амиқтар ва пайдортар мешаванд, дар ҳоле, ки зебоиҳои зоҳирӣ мумкин аст бо гузари умр тағйир кунанд. Ба ин хусус зиндагии зоҳирӣ ба ҷанбаҳои қобили рўҳият ва берунии фард монанди зоҳири физикӣ, пўшиш, рафтор дар ҷамъият ишора дорад. Дар ҳоле, ки зиндагии ботинӣ ба умури дарунии фард чун афкор, боварҳо, ахлоқият ва рўҳ ишора мекунад.

Муқарраран, Ниёзии Шуғнӣ ҳамчун шоир ва ориф дорои як нигоҳи тоза ба ҷаҳон, матолеъи амиқ ва назар бар адабиёт ва фанҳои шеърӣ дорад ва дар ҳол аз лиҳози ахлоқӣ низ инсони хубе буд ва ў тавонист ашъорашро мондигори мо кунад ва бо ҷомеа иртиботи пўё ва муассир дошт. Ў тавонист ва қодир буд ба масоил ва иттифоқоти рўзмарра бо нигоҳи нав ва муттафовут бингарад. Шуғнӣ назари хос ба таърих, фалсафа ва мантиқ, адабиёти кишварҳои мухталиф аз ҷумла адабиёти рус, кирғиз дошт ва ошноӣ бо сабқҳо ва осори барҷастагони адабӣ барояш басо муҳим буд. Афкори ҷадид ва борикандешии ў танаввўъи эҳсосоташ таъсири амиқе бар хонанда мегузорад. Ин аст, ки Шуғнӣ ҳудаш каламотро шикор мекард ва ба банд мекашиду дар қафаси шеър ба намоиш мегузошт. Тавре, ки дар шеърҳои ў калимаҳо ҷондоранд, мисле, ки аз танўри рўҳи ў берун омадаанд ва ба сару рўи хонанда пуртоб мешаванд.

Илова бар ғазалиёт ва қасоид метавон дар ашъори Шуғнӣ шеърҳо васфи куҳан, табиат ва модар пайдо кард. Қасида дар васфи модар, ки нусхи онро дар порас аз дастнависҳои ў пайдо кардем, фақат чанд мисраъро дар ин ҷо хоҳем овард, ки далели муҳаббату садоқат ва муҳаббат ба модар аст. Бо ҳам бихонем:

Ей модари меҳрубон кунӣ гўш,
Ҳаргиз накунам туро фаромўш.
Нўҳ моҳ ба раҳм парваридӣ,
Чанд соли дигар будам дар оғўш.
Ман хуфта будам ба хоби ширин,
Ту хуфта будӣ ба хоби харгўш.
Парвардаи дасти меҳнати туст,
Он чизе, ки меҳўрам, кунам нўш... [9, 88].

Мўҳтавои ин қасида дар он аст, ки модар ишқ ва муҳаббати худро бе ҳеҷ чашмдоште нисор мекунад ва ҳамвора дар канор фарзандаш аст.

Муҳаббат ба модар ба маънои қадрдонӣ аз фидокориҳои ӯ ва ибрази ишқ ба ӯ аз тариқи каламот ва аъмол аст. Ин муҳаббат шомили сабурӣ ва ҳимоят бе қайду шарт аст ва дар ниҳоят боиси оромиш ва қуввати қалб дар хонавода мешавад...

Дар интиҳои ин баҳс бо ғазале аз ашъори Ҳайдар Нишобурӣ ба ин мақолаи чакида интиҳо хоҳем бахшид. Метавон оташу афкор ва ошуфтагии шоирро дарк кард, ки ӯ ба чизе эътиноъ надорад:

...Маро асрор аз ин гуфтугӯ, болотар аст аммо,
Ба гӯши халқ, аз ин ҳарф болотар намегунҷад...
...Нишони қабр мағзоред, баъд аз марг Яғморо,
Шаҳоби торами асрор дар мақбар намегунҷад... [10, 102].

Китобнома:

1. Ниёзии Шуғнӣ. Ҳикмат аз ҳаёт / Ниёзии Шуғнӣ. – Дастнавис, 1971. – 240 с.
2. Ҳофизи Шерозӣ. Девони ашъор / Ҳофизи Шерозӣ; ба кӯшиши Ҳусайн Алӣ Юсуфӣ. – Техрон: Нашри Рӯзгор, 1381 ҳ. – 830 с.
3. Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. Куллии Шамси Табрзӣ / Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ; бо тасҳеҳи Бадеъуззамон Фурузонфар. – Техрон: Интишороти Кабир, 1376 ҳ. – 500 с.
4. Румӣ, Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ. (нусхаи Кунӣ) / Ҷалолуддини Румӣ; китобати Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Қунавӣ. – [Б. м.], 1374 ҳ. – 1300 с.
5. Ниёзии Шуғнӣ. Ғазалиёт / Ниёзии Шуғнӣ. – Дастнавис, 1971. – 208 с.
6. Носири Бухорӣ. Девони ашъор / Носири Бухорӣ. – [Б. м.]: Бунёди некукорӣ Нуронӣ, 1353 ҳ. – 304 с.
7. Ғании Кашмирӣ. Девони ашъор / Ғании Кашмирӣ; ба кӯшиши Аҳмад Каримӣ. – Техрон, 1342 ҳ. – 205 с.
8. Ҳофизи Шерозӣ. Девон / Ҳофизи Шерозӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1376 ҳ. – Ҷ. 1. – 910 с.
9. Ниёзии Шуғнӣ. Девони ашъор / Ниёзии Шуғнӣ. – Дастнавис, 1975. – 103 с.
10. Яғмои Нишобурӣ. Девон / Ҳайдар Яғмои Нишобурӣ. – [Б. м.]: Ҳамёрони ҷавон, 1377 ҳ. – 392 с.

**ИНЪИКОСИ МАРОМИ МАРДУМ ДАР ДОСТОНИ
«ҚИШЛОҚИ ТИЛЛОЙ»-И МИРСАИД МИРШАКАР
Худоёрбекзода Хосият Қамчибек¹⁷**

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Мақола ба баррасии муҳтаво ва ҷанбаҳои ғоявии достони «Қишлоқи тиллоӣ»-и Мирсаид Миршакар бахшида шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки асоси сужети достонро қиссаву ривоятҳои мардумии Помир ташиқил медиҳанд, ки насл ба насл ба таври шифоҳӣ интиқол ёфтаанд. Дар мақола орзуву омили мардуми оддӣ дар роҳи ҷустуҷӯи «деҳаи афсонавӣ» ва рамзи ҷомеаи идеалии ободу озод таҳлил мешавад. Тавассути образи қаҳрамони асосӣ нишон дода шудааст, ки саодат на дар тахайюл ва ҷустуҷӯи сарзаминҳои дур, балки дар обод кардани зодгоҳ ва меҳнати созанда нуҳуфтааст. Хулоса мешавад, ки ҷавҳари аслии достон тарғиби амалисозии орзуву омол бо арақи ҷабин буда, арзиши он дар ҳама давраи замон барои тарбияи инсонии комил муҳим ба шумор меравад.

***Калидвожаҳо:** «Қишлоқи тиллоӣ», Мирсаид Миршакар, фолклори Помир, ривояти мардумӣ, ҷустуҷӯи орзу, бозгашт ба зодгоҳ, меҳнати созанда, ҳаёти нав.*

***Отражение народных чаяний в поэме
«Золотой кишлак» Мирсаида Миршакара***

Статья посвящена анализу идейно-художественного содержания поэмы (достона) Мирсаида Миршакара «Золотой кишлак». Автор отмечает, что в основу сюжета легли народные легенды и предания Памира, передававшиеся из поколения в поколение. В работе исследуется воплощение вековой мечты народа о поиске «идеальной деревни» — символа благополучия, безопасности и процветания. Через странствия

¹⁷**Худоёрбекзода Хосият Қамчибек** –Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи фолклор ва адабиёти Бадахшон, унвонҷуӣ. Нишонӣ : Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кўчай Н. Қарабоев, 5, 38. Тел.: (+992)935882360; e-mail: khosiyat.kh.k@gmail.com.

Худоёрбекзода Хосият Қамчибек –Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел фольклора и литературы Бадахшана, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Н. Карабоев, 5, 38. Тел.: (+992)935882360; e-mail: khosiyat.kh.k@gmail.com.

Khudoyorbekzoda Khosiyat Kamchibek – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Badakhshan Folklore and Literature Department, Degree applicant. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, N. Karaboev str., 5, 38. Tel.: (+992)935882360; e-mail: khosiyat.kh.k@gmail.com.

главного героя автор показывает философскую истину: истинное счастье заключается не в поиске мифических земель, а в созидательном труде на родной земле. Делается вывод, что основной посыл поэмы — призыв к воплощению идеалов своими руками — сохраняет свою актуальность и сегодня, воплощая в себе подлинные человеческие ценности.

Ключевые слова: «Золотой кишлак», Мирсаид Миршакар, памирский фольклор, народное предание, поиск идеала, возвращение на родину, созидательный труд, новая жизнь.

Reflection of People's Aspirations in the Poem «The Golden Village» by Mirsaid Mirshakar

This article analyzes the ideological and artistic content of the poem (dastan) "The Golden Village" by Mirsaid Mirshakar. The author notes that the plot is based on the folklore and oral traditions of the Pamir people, passed down through generations. The study examines the manifestation of the common people's longing to find a "golden village"—a symbol of a prosperous, safe, and flourishing community. Through the protagonist's journey, the poem reveals that true happiness is found not in chasing elusive fantasies, but in returning to and transforming one's homeland through hard work. The article concludes that the essence of the poem—the call to realize one's dreams through creative labor and perseverance—remains highly relevant as it reflects core human values.

Key words: «The Golden Village», Mirsaid Mirshakar, Pamir folklore, folk legend, quest for an ideal, return to the homeland, creative labor, new life.

Мирсаид Миршакар чун фарзанди асили диёри кӯҳистон ниҳодан бо мардум ва рӯзгори гузаштагон басо наздик буд. Ин аст, ки дар ашъори ин шоири бузург таҷассуми ҳаёти муқаррарӣ ва орзуву ормонҳои мардуми оддӣ, фаҳмишу одатҳои гузаштагон, ки низ чун ӯ дар миёни кӯҳҳои сарбаафлок мезистанд, баръало эҳсос мегардад. Нигоштаҳои ӯ басо оддӣ ва самимӣ ҳастанд. Дар исботи ин афкор метавон даҳҳо мисол овард, вале мо таваҷҷуҳ мекунем бар таҳлили яке аз дostonҳои аҷиб ва дар ҳар даври замон муҳим, яъне талоши инсон баҳри ҳаёти нав, имрӯзаи беҳтар аз дирӯза – «Қишлоқи тиллоӣ», ки солҳои 1941-1942 навишта шудааст.

Чаро «Қишлоқи тиллоӣ» ном дорад ва чӣ маънӣ нуҳуфтааст дар унвони дoston? Мардуми кӯҳистон, хусусан водии Шохдара, ки зодгоҳи шоир Мирсаид Миршакар аст, водиест, ки дар байни кӯҳҳои азиму гардунрас ҷойгир мебошад ва қишлоқҷойҳо, ки баъзе ҳатто дар баландиҳои зиёда аз 2500 метр аз сатҳи баҳр ҷойгир ҳастанд, дар бунбаст қарор доштанд. Касодии рӯзгор ҳамвора тақозо менамуд, ки мардум ба муҳожират барои мардикорӣ бираванд. Овозаи дарёфти резатилло бо заҳмату машаққат дар водии Бартанг, ки ҳанӯз аз асри XVIII роиҷ буд, таваҷҷуҳи мардумро ба худ ҷалб мекард. Гарчанд

водиин Шохдара аз замонҳои қадим макони санги қиматбаҳои лочувард маҳсуб меёфт, вале коркард ва ба даст овардани он бо овозаҳои даҳшатангез омехта буд [13, 181].

Аз ин рӯ, кам одамон бобати лочувард талош мекарданд, зеро ҳодисаҳои ба даст овардани он бо қиссаҳои ҷоннисориҳои мардуми маҳаллӣ бархӯрд мекард, аммо коркарди тилло ва арзиши гарон доштани он мардумро ба худ мекашид. Инчунин ҷойгузинии тилло дар рӯзгори мардум бо илми тибби мардумӣ низ тавҷаб буд, зеро баъзе кӯҳансолон ва диндорони давр бар он ақида буданд, ки тиллои нопухта, яъне коркарднашуда, тамоми сеҳру ҷодугиро пок мекунад. Бо шир онро ба одам меҳӯронданд ва ғӯиё бо ҳамин ҷисми одам аз таъсири сеҳр тоза мешуд [6].

Инчунин тиллоро мояи ғановат, бойигарӣ ва дорой медонистанд. Доштани тилло дар рӯзгор аз серию пурӣ ва ободӣ далолат меод. Аз ин рӯ, номи «Қишлоқи тиллоӣ» на ба маънои аслии он омадааст, балки ба маънои қишлоқе, ки сокинони он аз нону об сер ва аз тамоми неъматҳои дунё бархӯрдорбуда мебошанд, — яъне дорой зиндагии осуда ва ба ҳамаи додагҳои табиат даст доштанд. Мардуми кӯҳистон то ҳанӯз инсонеро, ки саховатпеша ва нек ҳаст, «тилло» мегӯянд [6].

Ин аст, ки тилло дар фолклори мардуми кӯҳистон на танҳо ба маънои асосии худ ба кор бурда мешуд, балки бештар ба маънои маҷозии худ истифода мегардид ва ҳадафи шоир Мирсаид Миршакар низ аз истифодаи ибораи «Қишлоқи тиллоӣ» он аст, ки яъне қишлоқи обод ва озоду пешрафта, қишлоқи дорой одамони бой ва сарватманд. Достон бо чунин мисраъҳо оғоз меёбад:

Нишастам дӯш бо марди кӯҳансол,

Аҷаб пири суханвар буду хушҳол.

Буд аз Помир он пири хирадманд,

Ҳикоят кард бар ман шоду хурсанд.

Шунидам ман ҳикоятҳои ӯро

Ба назм оварда биништам дар ин ҷо... [10, 167].

Яъне он қиссаву ҳикояте, ки дар достон омадааст, аз забони пири кӯҳансолу суханвар ва хушҳоли помирӣ нақл карда шудааст. Он пири хирадманд аз падару бобоёни худ шунидаву онон аз дигар аҷдодонашон. Дар маҷмӯъ қиссае, ки аз ҷониби шоир шунидаву ба қалам дароварда шудааст, ҳикоятест, ки наслҳо аз забонҳо ба забонҳо омадааст ва билохира аз ҷониби Мирсаид Миршакар ба қалами назм дароварда шудааст. Ин достон худ сирф фолклорист, зеро аз забони халқ оварда шуда, дар он ҷодаҳои ҳаёти мардум, ки асрҳо дар шакли орзуву ормонҳо ниҳон буданд, аз қабилӣ зиндагии сазовор инъикос ва таҷассум гардидаанд.

Адабиётшинос Раҷаб Амонов низ дар ин бора қайд намудааст, ки «Қишлоқи тиллоӣ» дар асоси як ривояти халқӣ эҷод гардидааст ва афсонавор шавқовар аст. Мардуми меҳнаткаши тоҷик дар шароити ҷамъияти синфӣ ба воситаи афсона, ривоят ва ҳатто эпоси қаҳрамонии худ дар сарзамини ободу зебозе зиндагӣ карданро орзу кардааст, ки он ҷо зулму истисмор вучуд набошад, ҳар фард озоду хушбахт умр ба сар бибарад» [3, 121].

Адабиётшинос Холиқ Мирзозода низ ҷиҳати аз фолклор манша гирифтани дostonро чунин таҳлил намудааст: «...асоси фолклории dostonи «Қишлоқи тиллоӣ»-ро пеш аз ҳама қисми даромади он, ки шоир дар ин қисм дар бораи ин сюжетро аз забони гӯяндаи халқ шунидани худ ва асрҳо боз аз забон ба забон нақл шудани он ривоят кардааст» [9, 74].

Қисса чунин аст, ки пири дилреше ҳангоми падруд бо ҳаёт аз саргузашти ҷавонии худ барои ёрону дӯстон нақл карда, аз шикори худ ёдоварӣ мегардад. Яъне замоне, ки зӯри бозу доштааст, ҷиҳати танумандӣ ҳамеша ба кӯху даман ба шикор мегаромад. Боре чун шабу рӯз хоб надида, биёбону дарёву кӯҳҳоро гузар намуда, аз пайи оху мегашт, ҳаста шуда бемадор мегардад. Ташнагии беҳад ўро ба ҳолати ноҳинҷор меорад. Дар назари ў ҷоришавии ҷӯи заррин аз ҷониби кӯҳсори барфин ҳувайдо мегардад. Бо дили шод ба ҳадафи рафти ташнагӣ ҷониби ҷӯи заррин меавад ва аз он нӯш мекунад. Аз он об нерӯи нав мегирад, қувваи бозувонаш барҷой мегардад ва худро қавӣ чун шер эҳсос менамояд, ҳисси нотарсиву чолокӣ шикорчиро фаро мегирад. Шоир дар ин тасвир нерӯманд шудани шикорчиро ба нӯшидани оби ҷӯйбори заррин рабт медиҳад. Ин тасвир албатта боз аз фолклори мардуми кӯҳистон манша мегирад, зеро дар ҳаёти ин мардум ва умуман дар рӯзгори ҳамаи мардумони дунё об ҷойгоҳи махсус дорад. Шоир метавонист ба ҷойи ҷӯи заррин дигар мисолро таҷассум намояд, барои мисол боридани борон ё худ намудор шудани ягон кӯл, вале тасвир маҳз ҷӯйбори заррин аст. Чаро? Чунки оби равон сирф фаҳмиши фолклорӣ ҳаст. Тараннуми нерӯбахшии оби равон дар афсонаву ҳикояҳои мардумӣ басо барҷаста аз насл ба насл гузашта, бо таъбирҳои хоб ва дигар оинҳои мардумӣ тавҷам мебошанд. Ибораи «оби ҳаёт» дар мардум басо маъмулу машҳур мебошад [12, 138].

Тибқи ривоятҳои мардумӣ ҳоби даҳшатворро маҳз ба рӯи оби равон мегуфтанд, то зарари он ба бинандаи хоб нарасад ва даҳшати онро оби равон бибарад. Дар афсонаҳои мардумии кӯҳистонӣён – «Бахти баргашта», «Бародарони хирадманд», «Муаммоҳои бобо Сароил», «Шоҳзодалаъл ва Дурбону», «Шоҳзода ва Девдухтар», «Шоҳзода Сухроб», «Маликаи чилгазмуй» ва ғайра об мувофиқи

хусусиятҳои сеҳрангезияш дорои вижагиҳои мухталиф мебошад. Об муъҷизаи қудсӣ ва муқаддас шинохта шудааст [12, 139].

Аз ин рӯ шоир ҷӯи зарринро тасвир кардааст, ки оби он наҷотбахши қаҳрамони достон мегардад. Баъдан як вожаи дигари фолклорӣ низ дар достон басо моҳирона тасвир гардидааст. Ин вожаи фолклорӣ на танҳо хоси ғӯишҳои мардуми кӯҳистон ҳаст, балки дар фолклори мардумони ҷаҳон ҷойгоҳи махсус дорад. Ин тасвири себ аст. Ногаҳ себи сурхе лаби об аз боло аз сарғаҳи ҷӯи сӯи шикорчӣ меояд. Давида себро гирифта, таъми ўро мечашад ва аз таъми хушу форамиву маззаи он ба ҳайрат меояд. Дар ин ҷо низ шоир аз забони ғӯянда маҳз себро истифода бурдааст, на меваи дигар. Мешуд, ки рӯи об анор, нок ё зардолуи бисёр ё дигар мева биёяд, вале аз забони ғӯянда – пири суханвар маҳз себ оварда шудааст. Дар фолклори мардуми кӯҳистон себ нахуст рамзи муҳаббат шинохта шудааст. Фолклоршиноси номдор Раҷаб Амонов бобати мавқеи себ дар рӯзгорони мардум чунин таъкид намудааст: «Себи сурх рамзи ҷавонӣ, тароват ва покизагӣ аст» [4, 537]. Себ мевае, ки онро кӯҳистониён ҷиҳати дар ҳар гуна замини санглох рӯйданаи гирифтани мевадоранд. Аслан дар кӯҳистон ҷиҳати иқлими хунук ва замини регу санг доштаи, инчунин аз сатҳи баҳр баланд будани на ҳар гуна мева нумӯ меёбад ва себ меваест, ки дар баъзе ҷойҳо ҳатто бидуни дасти одам, худрӯй ҳам ҳаст. Мардум дар солҳои хушсолӣ ва беҳосили себро хушк ҳам мекарданд, аз хушкаи он атолаву хӯришҳо омода менамуданд. Аз ин рӯ меваи себ дар рӯзгорони мардуми кӯҳистон мавқеъ дорад. Ин аст, ки дар фолклори мардуми кӯҳистон низ меваи себ ҳамчун меваи тавонобахш муаррифӣ мегардад [12, 142].

Ҳатто дар достони дигари Мирсаид Миршакар «Тошбек ва Гулқурбон» афсонае нақл мегардад, ки дар он муйсафеде ба занаш себ медиҳад ва он зан ҳомиладор шуда, соҳиби писар мегардад. Аз ҷиҳати дигар аз рӯи асотирҳои даврони бостон себ аз ҷониби Худо Дионис ба олиҳаи ҳусн Афродита тақдим карда шудааст [12, 143].

Бояд гуфт, ки кӯҳистониён инчунин себро василаи байни инсон ва олами бақо медонанд, [12, 145] ки маҳз дар ҳамин достон бо ҳамин маъно омадааст.

Шикорчӣ ба дил андеша мекунад, ки дар кӯҳсори пур аз барф чунин себи хуштамӯ лолагуна аз қучо пайдо шуда бошад. Пайдо шудани себи ширин ўро ба фикр ғўтавар месозад, ки шояд дар сароби ҷӯйбор ободие бошад.

Зи боло лаб-лаби дарё бидидам,

Ки омад себаки сурхе.

Давидам. Аҷаб хуштамӯ себи сурхи зебо,

Ба ҳайрат уфтодам аз чунин кор.
Ба дил андеша кардам, фикри бисёр:
Ки, охир, дар чунин кӯҳсори барфин
Чаро пайдо шудааст ин себи ширин?
Магар ободие бошад, ки 3-ин ҷо
Шино кардаст сӯям себи зебо? [10, 168].

Бояд гуфт, ки дар ин ҷо ду фаҳмиши фолклорӣ тавҷам омадааст. Яке себ ва дигаре ободии сароби ҷӯйбор. Сароби ҷӯйбор низ ҷанбаи фолклорӣ дорад, зеро дар ҷойе, ки об аст, ободонӣ ҳам ҳаст. «Обу ободонӣ» низ мақоли мардумӣ мебошад ва обро истифода бурдани гӯянда низ аз он далолат мекунад, ки дар раванди ҳаёти мардуми кӯҳистон, ки диёри камзамин аст, об ҷойгоҳи махсус дорад. Танҳо дар ҷойе, ки об ҳаст, дар атрофи он метавон сукунат кард ва ободиро пеша намуд. Шикорчӣ ва баъдан шоир аз забони гӯянда дарёфти “Қишлоқи тиллоӣ”-ро бо оби ҷӯйбори заррин маъно додааст. Баъди шикастани ташнагӣ ва истеъмоли себ шикорчӣ дар лаби ҷӯйбор хоб мекунад ва дар хоб боз ҳамон себи ширинро мебинад. Хаёли себ ўро аз хоб бедор мекунад.

Аслан хоб як ҳолати ҷисмонии инсон аст, ки бо ҳолати рӯҳӣ алоқаманд мебошад. Дар фолклори мардуми кӯҳистон хоб ҳамчун ҳолате, ки тавассути он фолбиниву тахайюлот низ ба роҳ монда мешуд, ба қалам дода мешавад [2, 39].

Аз ҷониби шоир як инъикоси аҷиб ба қалам дода шудааст. Гуфта мешавад, ки шикорчӣ баъди истеъмоли об ва себ, чун ташнагиву гушнагии худро мешиканад, ба хоб ғўтавар мегардад ва гӯиё аз хоб бедор шуда, ба ҷустуҷӯи маконе мегардад, ки аз он оби ҷӯйи заррин ҷориву макони дарахти себ аст. Шоир ҳавола ба фаҳмиши хонанда мекунад. Яке фикр мекунад, ки ҳамаи давоми қиссаро шикорчӣ дар хоб дидааст, яъне фақат хоб асту халос, зеро хоб дар баъзе мавридҳо инъикосгари он орзуву ормоне ҳаст, ки одам дар ҳолати физикии худ онро дар дил мепарварад. Хонандаи дигаре мувоҷеҳ бар он ақоид мегардад, ки ин диёри афсонавии қишлоқи тиллоӣ дар ҳақиқат мавҷуд будаву шикорчӣ аз он гузар намудааст.

Дар ин ҷо боз ҷанбаҳои фолклорӣ ҳастанд, ки тибқи андешаи мардуми кӯҳистон тори кӯҳҳо ҷойи ободу зебо, макони париву дигар офаридагони Офаридгор, ҷойи қудсиён мебошад. Макони париву дигар инсу ҷинс дар кӯҳҳои гардунрас дар фолклори сокинони кӯҳистон басо барҷаста ҷойгузин мебошад [12, 142].

Давоми дoston чунин аст:

Бияндешидаму барҷастам аз ҷой,
Сӯи кӯҳсор гаштам роҳпаймо.

Баногоҳ уфтодам дар гулистон,
Баҳор он ҷо ҳамеша бе зимистон [10, 168].

Шоир аз забони гӯянда ободии сари ҷӯйбори зарринро, ки себи ширини он маконро чашида буд, чунин ба қалам медиҳад, ки дар он макон гулистон бе зимистон, замона бе зулму золим ва обод аз хирадманду олим, ҳама шоду хуррам, зери пояшон зару гавҳар, зану мард ва пиронсол шоду хуррам ҳастанд. Таъкид бар он менамояд, ки ҳамаи ин биҳишти рӯи замин тавассути меҳнати ҳалол насиби онҳо гардида, яъне ҳама баробар заҳмат мекашанд ва баробар аз он ҳаловат мебаранд. Баъди тасвири зиндагии зебои сокинони он макон ин байт меояд, ки ҷанбаи тарбиявӣ – ахлоқӣ дар он ҳувайдост:

Зи меҳнат ҳеч кас сарро натобад,
Агар сар тобад ӯ ҳосил наёбад.
Ба ҳар чизе расад гар дасти одам,
Фаровон мешавад маҳсулаш он дам.
Диёри нозанину дилкушошон,
Ҳамеша лолазор асту гулистон.
Баҳори беҳазон он ҷо ҳамеша,
Дили одам ҷавон он ҷо ҳамеша [10, 168].

Шоир дар ин байт махсус таъкид ба меҳнату ҳалолкорӣ намудааст, бо истифода аз маънои мақоли мардумии «аз одами бекор ҳама безор» — яъне дар ин макони биҳиштосо низ меҳнат мебояд. Мақсуди шоир он аст, ки ҳар маконро бо заҳматписандӣ ба биҳишт мубаддал намудан мумкин аст.

Вале атрофи онро карда ишғол,
Зи ҳар сӯ пирияхҳои кӯҳансол [10, 168].

Бо ёдоварӣ аз пирияхҳои кӯҳансол, шоир зодгоҳи хешро ба қалам додааст:

Аҷаб қишлоқ буд ӯ бе шабу шом,
Бувад «Қишлоқи тиллоӣ» ба вай ном [10, 169].

Шоир худ таъкид менамояд, ки маҳз чиҳати ҳаматарафа обод будани ин макон ва ҳаёти осудаву хушбахтонаи мардум, ин ҷойро метавон «Қишлоқи тиллоӣ» ном бурд. Давоми дoston шоир таъкидан хони пурнозу неъматии мардумро ба қалам медиҳад. Хони пур аз наботу ширу равған ва авқоти шоҳона, табақҳои аз тиллову нукра, нақшҳои аз лаълу гавҳарро тасвир менамояд. Ин низ сабаб дорад. Набояд фаромӯш сохт, ки достони «Қишлоқи тиллоӣ» дар солҳои 1941-1942, дар айни авҷи Ҷанги Бузурги Ватанӣ, ки маъмулан дар таърих Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ном бурда мешавад, навишта шудааст. Тоҷикистон он солҳо яке аз ҷумҳуриҳои бародар дар ҳайати давлати Иттиҳоди Шӯравӣ буд ва дар ғалаба дар ин ҷанг саҳми босазо дорад. Дар

баробари сафарбар гардидани фарзандони Тоҷикистон ба ин ҷанги ҷаҳонӣ, боз мардум дар ақибгоҳ барои хати фронт ҳиссаи бештари ҳосили рӯёндаро равон карда, барои ҳарбиён ҷӯробу дигар либоси гарм омода карда мефиристонданд. Дар маҷмӯъ мардум шиками серӣ надоштанд. Мардум дар орзуи чунин хони шоҳона буданд, ки шоир дар дoston тасвир карда буд. Гарчанд қисса гӯиё аз забони шикорчии як вақтҳо ҳаёт ба сар бурда нақл карда мешавад, вале баъзе мушкилиҳои замони зиндагии шоир низ ба ҳубӣ дар дoston ба қалам дода шудаанд. Аҳли сокинони «Қишлоқи тиллоӣ» шикорчиро бар он водор карданӣ мешаванд, ки онҳоро тарк накунад, то ки ба гадоиву муфлисӣ дигарбора мувоҷеҳ нагардад. Шикорчӣ ба хотири озурдаву ҷигархун шудани кӯдакони худ ин хоҳиши аҳли «Қишлоқи тиллоӣ»-ро рад мекунад. Ният мекунад, ки бори дигар бо зану кӯдаконаш ба ин макон хоҳад омад.

Вале боз ой назди мо, бародар,
Дар ин ҷо мо туро ёрему ёвар...
Раҳи махфист аз мо, доимо руст,
Бичӯ онро, агар хоҳӣ ту, эй дӯст.
Вале аз сирри мо бар кас нагӯӣ,
Ту хоҳонӣ, агар аз мо негӯӣ ... [10, 169]

Дар ин ҷо ҷои аз аст, ки бар ойини шикори мардуми кӯҳистон рӯ оварем. Мирсаид Миршакар, ки фарзанди кӯҳистон буд, аз ойини шикору ривояту афсонаҳои ин мавзӯ, албатта, аз хурдӣ огоҳӣ дошт, зеро шикор худ як фарҳанги рӯзгори кӯҳистониён маҳсуб меёфт. Роиҷ буд ва ҳанӯз ҳам дар фолклори мардуми кӯҳистон ҷой дорад, ки гӯё парихо дар кӯҳи Қоф нахчир — оҳуи кӯҳиро нигоҳубин мекарданд. Дар баъзе деҳоти кӯҳистони Бадахшон мардум бар он боварӣ доштанд, ки оҳу ва мешак моли Ҳазрати Хотуни Қиёмат мебошад ва на ҳар кас метавонист шикорчӣ шуда, ин молро сайд кунад. Парихои кӯҳ на ба ҳар инсон моли худро медоданд. Баъзе нақлҳо аз забон ба забон мерафтанд, ки гӯё бархе аз шикорчиён парихоро бо чашми сар медидаанд ва гӯё дунёи ҳастии парихо бе ғаму дард, бе бадиву бадрафторӣ, осуда ва бо рафоқат мегузашт [2, 51-52].

Бармегардем ба оғози дoston, ки дар он қаҳрамони дoston маҳз бо ҳадафи шикор хеле дур аз макони одамон ба кӯҳ мебарояд. Ҳамин тариқ, дар ин ҷо шоир аз гӯишҳои мардумӣ истифода бурда, шикорчиро дар тори кӯҳ дар олами дигар тасвир намудааст.

Адабиётшинос Ҷ. Бобокалонова дар китоби худ «М. Миршакар — шоири бачагон» роҷеъ ба дostonи «Қишлоқи тиллоӣ» чунин қайд намудааст: «Бо навиштани «Қишлоқи тиллоӣ», ки мазмуни он дар байни халқи Помир ҳанӯз аз давраҳои гузашта паҳн гашта буд, мавқеъ

ва мароми Миршакар дар адабиёти тоҷик мустаҳкам гашт. Миршакар дар интихоби мавзӯ ба сарчашмаи бой ва хушкнашаванда — фолклор мурочиат кард ва мазмуни афсонаи халқиро аз мавқеи принципҳои методи реализми социалистӣ ба назм даровард» [5, 42].

Ин фикр дар мақолаи фолклоршинос Абдуламин Мачнунов низ бо таҳлилҳои хуб чунин оварда шудааст: «Устод Мирсаид Миршакар афсонаҳои халқиро ба таври эҷодӣ аз нав кор карда мебарояд. Шоир афсонаи халқиро айнан намегирад, балки онро ҳамчун асоси сюжет ва характеристикаи идеалҳои қаҳрамони асосии дoston истифода мебарад. Устод Мирсаид Миршакар дар афсонаи «Қишлоқи тиллоӣ» пеш аз ҳама ифодаи умеду орзуҳои озодихоҳонаи халқро, ки асрҳо боз барои он мубориза мебуд ва он имрӯз дар амал татбиқ шудааст, мебинад. Ба ҳамин восита шоир характери халқии дигаргуниҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, маданӣ-таърихӣ дар мамлакати мо ба вуҷуд омадаро қайд намуда, онро ҳамчун ифодаи олии дар амал татбиқ гардидани умеду орзуҳои деринаи халқ тасвир менамояд» [8, 149].

Ин умеду орзуҳои деринаи халқ дар қисмати дуҷуми дoston таҷассум мегарданд. Қисмати якуми дoston бо он анҷом меёбад, ки шикорчӣ ба макони зисти доимии хеш баргашта, дигар роҳи он «Қишлоқи тиллоӣ»-ро гум карда, дар орзуи макони ободу зебо дунёро падруд меғӯяд.

Аҷаб қишлоқи зебо буд он ҷо,
Намудам гум раҳашро, во дареғо.
Ту, эй «Қишлоқи тиллоӣ», кучой?
Чаро себак намеой, кучой?
Чунин гуфту равон шуд ашкҳояш,
Хунук гардид он гаҳ дасту пояш.
Надида дар ҷаҳон як рӯзи хуррам,
Бимурду бо ҳазорон ҳасрату ғам... [10, 170].

Қисмати дуҷуми дoston аҷибтару дилкаштар аст, зеро дар он орзуву ормони деринаи мардуми кӯҳистон ҷомаи амал пӯшида, қишлоқи тиллоӣ дар ҳаёти одамон ва дар рӯзгори онҳо ҳувайдо мегардад. Дар ин қисмати дoston низ маҳорати фолклордонии адиб — Мирсаид Миршакар баръало эҳсос мегардад. Дар ин бора адабиётшинос Варқа Охонниёзов қайд намудааст: «Кулли муҳаққиқони ашъори шоир бар он ақидаанд, ки Мирсаид Миршакар аз тавонотарин эҷодкорони давр буд, ки аз фолклор моҳирона истифода карда тавонист. Ӯ бар абнои нақлу ривоятҳои мардум беҳтарин шеърӯ дostonҳои худро офаридааст, ки дostonҳои «Қишлоқи тиллоӣ» ва «Исёни хирад» аз зумраи онҳо мебошанд» [11, 33].

Дар дoston омадааст, ки ҳикояти арзи вуҷуд доштани «Қишлоқи

тиллоӣ» аз забон ба забон рафта, миёни мардуми Помир шухратёр мегардад. Бо гузашти солҳо ҷустуҷӯи чунин макони бихиштмонанд ҳамоно орзу ва ормони мардум боқӣ мемонад. Билохира ҷавоне, ки нисбати мавҷудияти чунин ҳаёт боварии комил дошт, бо бародару ҷамъи ёрон ба кӯҳу даман ба ҷустуҷӯи ин қишлоқи тиллоӣ мебарояд. Ҷавон писаре дошт номаш Шарафҷон, ки аз рафтани падар ба ҷустуҷӯи ҳаёти нав гирёну нолон буд. Ҳамсафарон бо умеди дарёфти «Қишлоқи тиллоӣ» кишвар ба кишвар, ба Балху Эрон, Тиёншону дигар давлату мамолик сафар намуда, дар бешазорону лолазорон гаҳе бо гургу гаҳе бо хирс дар ҷанг буда, дар хонаи бою бадавлат ғуломӣ кардаву рӯзи хушу шодӣ надида, айёми ҷавонии худро паси сар намуданд.

...Миёни ҷӯлу дашту кӯҳсорон, Талаф гардид
нисфи умри моён. Бародарҷони ман аз гушнагӣ
мурд, Тамоми қувватамро бо худаш бурд. Ҷаҳон бар
рӯи ман гардид торик, Ту гӯӣ марг бар ман гашт
наздик.

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Умедам рафту чун девона гаштам...

Зи нав аз чӯл сӯи хона гаштам [10, 172].

Қаҳрамони дoston баъди оворагиҳои зиёд, чун қишлоқи тиллоиро дарёфт наменамояд, ҳамакнун ёди Ватан мекунад. Боз биёбонҳову кӯҳсорро бо машаққат тай менамояд, ба хотири ба зодгоҳ баргаштан, вале роҳи ватанро гум мекунад.

...Равам аз нав хурам оби ватанро,

Накардам ман дигар фикри чаманро.

Фақат васфи ватанро месурудам,

Вале роҳи ватанро гум намудам [10, 170].

Қаҳрамони дoston дар ҷустуҷӯи Ватан басо кӯҳу саҳроро тай мекунад, дар ғор зиндагӣ мекунаду борҳо аз ҳуш ҳам меравад. Дар ин ҷо як афкорро тавачҷуҳ намудан басо бамаврид аст, ки дар замони шоир ҳам роиҷ буду, пеш аз он ва имрӯзҳо низ басо маъмул аст. Таъкид бар як раванди басо муҳими ҳаёти кӯҳистониён меравад, ки қариб сад соли охир сокинон бо он мувоҷеҳ ҳастанд — ин муҳоҷирати меҳнатӣ. Ин раванд ба як қисмати ҳатмии ҳаёти кӯҳистониён табдил ёфта буд. Дар ин ҷо бояд қайд намуд, ки дар кӯҳистон бештар муҳоҷират чиҳати қашшоқиву рӯзгори вазнини одамон сурат мегирифт ва дар орзуи зиндагии зеботару гуворотар тарки зодгоҳ менамуданд. Дар ин дoston низ дар қисмати дуҷум маҳз таъкид бар ин раванд карда шудааст, ки як мисоли оддӣ аз рӯзгори кӯҳистониён мебошад, вале бузургии шоир дар он аст, ки ӯ ғояи воломақомии марзу буми аҷдодиро тараннум намуда, ватанро васф менамояд.

Дар ин бора адабиётшинос Раҷаб Амонов низ чунин нигоштааст: «Ривояти фолклорӣ ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳонфаҳмии меҳнаткашони тоҷикро дар шароити ҷамъияти феодалӣ, тасаввуроти безаминии онҳоро дар бораи бахт, ободӣ ва озодӣ акс намудааст. Пирамарди шуғнӣ ба ҷустуҷӯи манзиле роҳ пеш гирифта буд, ки он ҷоро пур аз марҷону гавҳар ва мардумро «ҳама асбобашон аз симу зар» мепиндошт. Саргузашт, ҳолу аҳвол ва нокомиҳои ин пирамард ва ҳамроҳони вай тақдири ҳазорон ҳазор меҳнаткаши кӯҳистони тоҷикро мемонд, ки бо чашми тару дили пурдард ба ҷустуҷӯи музди коре мусофират ихтиёр карда, умри тоқатфарсое ба сар мебуданд, дар ғурбат дар ёди хешу табор ва ёру диёр бо ҳаёт видоъ мекарданд. Бисёр мисраъҳои дoston рӯбоб ва ғарибномаҳои халқиро ба хотир меоваранд» [3, 122].

Шоир як қонуни оддии ҳаётро ба қалам додааст, яъне метавон дар ҷавонӣ дар ҷустуҷӯи зиндагии рангин ба мамоликҳо рафт, овора буд, вале чун зиндагӣ ба айёми пиронсолӣ мерасад ва мавҷи айёми ҷавонӣ паст мегардад, ҳар як фард дар иштиёқи зодгоҳу сарзамини аҷдодӣ

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

мегардад, зеро аз ин диёр дида макони оромбахшандатаре нест. Албатта, ҳикматҳои муҳими мардумӣ, аз қабилӣ заҳматписандиву дӯст доштани зодгоҳ низ дар дoston талқин гардидаанд. Дар ин бора муҳаққиқ Юсуф Ақобир чунин нигоштааст: «...яке аз хусусияти муҳимми ашъори солҳои охири Мирсаид Миршакар панду ҳикмат аст. Панду ҳикматгӯӣ аз анъанаҳои қадимаи халқи мост. Бузургтарин сарвате, ки гузаштагони мо ба наслҳои оянда, ба наслҳои имрӯз аз худ боқӣ гузоштаанд, панду ҳикмати аз гузашти рӯзгор, аз таҷрибаи зиндагӣ ҳосилшуда аст. Бисёр шеърҳои Миршакар аз ҳамин қабиланд ва чунин вазифаро иҷро мекунанд» [1, 93].

...Умедам рафту чун девона гаштам...

Зи нав аз ҷӯл сӯи хона гаштам.

Намудам тай биёбонҳову кӯҳсор,

Биёям то ба қишлоқам дигар бор.

Бар он ҷое, ки бо ранҷу машаққат,

Калон гаштам, шудам шоёни меҳнат.

Ба он ҷойе, ки хурдам нони арзан,

Ба он ҷойе, ки мондам белу кетман,

Равам аз нав хурам оби ватанро,

Накардам ман дигар фикри чаманро [10, 172].

Дар ин мисраъҳо тараннуми Ватан аст. Аз забони қаҳрамони дoston оварда шудааст, ки гарчанд дар Ватан ранҷу меҳнати зиёд аст, вале маҳз ҳамин заҳматписандиву ҳалолкорӣ маро инсони шоён намудааст. Ватан — он ҷойест, ки нони арзону беминнат ва обу хоки аҷдодӣ дорад. Қаҳрамони дoston, ки замоне аз меҳнати зиёд дар шикоят буд, кунун белу каланди оддии меҳнатии Ватанро ёд мекунад ва ба ҳубӣ дарк менамояд, ки дар ҷустуҷӯи ҳаёти зебо набояд ба маолики бегона рафт, балки бо ҳамон белу каланд дар меҳнати ҳалолу арақи ҷабин метавон Ватани худро ба бихишти рӯи замин табдил дод. Мисоли ҳаётан басо муҳимро Мирсаид Миршакар дар ин ҷо ба қалам додааст: панду ахлоқ ва ватану ватандорӣ. Ин мавзӯ чун аз ҳаёти мардум гирифта шудааст, дар ҳеҷ замон моҳияти худро гум намекунад ва ҳам бо солҳои ҳаёти шоир ва ҳам бо вазъияти имрӯзаи ҷаҳон тавба мебошад. Мавзӯи замон аст.

Дар ин бора адабиётшинос Худой Шарифов низ чунин қайд намудааст: «Қишлоқи тиллоӣ», «Ленин дар Помир», «Панҷи ноором» ва дигар шеърҳои дostonҳои шоир нақлу ривояте аз дидаву шунида ва изҳори назар ба инҳо, яъне баҳо додану арзишашонро аз назари иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ғоҳе ҳам мардумӣ таъйин кардан аст. Шоир ба ин восита мушоҳида ва тасдиқи дурусти мувофиқи замонро мақсади шоирӣ медонад. Ў даъвии назари хос надорад, воқеияти ҷолибу нав

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

мегӯяд. Мақсад ҷалб кардани назари дигарон ба ин мавзӯ, ба ин рӯйдоди иҷтимоӣ ва падидаҳои ҷамъиятӣ аст» [15, 339].

Билохира, қаҳрамони дoston ҷиҳати оворагиву саргардонӣ, ташнагиву гушнагӣ аз ҳуш меравад. Баъди ба ҳуш омаданааш шаҳри зебо, дорои кошонаҳои ҳайратовар ва биноҳои қашангро мебинад. Олами наву пурнур дар назар ҳувайдо мегардад ва гумон мекунад, ки шояд акнун «Қишлоқи тиллоӣ»-ро пайдо намуд.

Бирафтам муддате, якбора аз дур
Бидидам олами навро пур аз нур.
Ба дил андеша кардам: — Шояд ин ҷо
Бувад «Қишлоқи тиллоӣ»-и зебо.
Дилам пур аз умеду чеҳра хандон,
Давидам ҳамчу булбул дар гулистон.
Пагоҳӣ чун намоён гашт хуршед,
Ба рӯи он гулистон нур пошид.
Гулистон гашт дар пешам намоён,
Суруди булбулон ҳар ҷо хурӯшон [10, 173].

Дар ин ҷо тасвири як макони зебо, манзараҳои гулзори садбаргу сунбул, ниҳолҳои мевадори себу зардолу, гандумзори фаровон, иморатҳои зебо, одамони чеҳракушод ва насли навраси озода китобдардаст ба қалам дода мешаванд. Зиндагӣ, ки бо тамоми тароваташ эҳсос мегардад. Мирсаид Миршакар чун фарзанди замони худ ободии дар қисмати интиҳории дoston овардашударо ба сохти нави ҷамъиятӣ ва бунёдкориҳои сохти колхозӣ бахшидааст. Дар ин бора доктори илмҳои филологӣ Додихудо Карамшоев чунин қайд намудааст: «Дар ҳақиқат ҳам достони «Қишлоқи тиллоӣ» дар эҷодиёти М. Миршакар ва дар назми советии тоҷик кашфиёти нави бадеӣ мебошад. Сюжети афсонаи халқӣ дар бораи қишлоқи тиллоӣ ҳамчун муқаддимаи дoston интиҳоб шудааст. Шоир сохтмони колхозиро чун бурҳони муҳими бунёдкорӣ ва дигаргунсозии ҳаёти ҷамъият бо усули навини тасвир собит кардааст. Яке аз бурдҳои бадеии М. Миршакар дар эҷоди ин дoston аз ҳамин иборат аст, ки ӯ ҳодисаю воқеаҳои рӯйдодаро бар акси дostonҳои пештара аз забони худ не, балки аз забони қаҳрамонҳои асар, ки иштирокчиҳои фаъоли он табaddулот мебошанд, нақл мекунад» [7, 17].

Ба дигар сӯ бирафтам дар сари роҳ,
Дучорам гашт як духтар баногоҳ.
Ба дасташ буд китобу чеҳра хандон,
Ба мактаб буд равон он моҳи тобон.
...Аё духтар, бигӯ бар ман ҳақиқат,
Бигӯ, ин ҷой оё ҳаст ҷаннат?

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Агар ҷаннат, ҷӣ сон дохил шавам ман,
Ки то бар орзуи худ расам ман?
Агар ҷаннат набошад, ин гулистон
Аз они кист? Гӯӣ, эӣ духтаракҷон... [10, 174].

Дар ин ҷо шоир ба нуктаи кулминатсионии дoston мерасад, яъне он чизе, ки ҷустуҷӯ гардид, дарёфт шуд. Ҳаёти зебо бо ҳама тобишҳои рангорангии худ. Дар ин ҷо тасвири ҷавонмарде ҳаст, ки раҳгузари бо либоси кӯҳнаву пояфзоли фарсударо барои қишлоқ ноошно ном бурда, аз кучо омаданастро мефурсад. Чун пирамард саргузашти худро нақл мекунад, ҷавон хушҳолона «падарҷон» гуфта, худро писараш Шарафҷон муаррифӣ месозад. Бояд гуфт, ки ҳамаи ин мисолҳо аз ҳаёти мардум аст ва танҳо воқеияти ҳаёти кӯҳистонро таҷассум месозанд.

Ҷавон бо хуррамӣ гуфто: —
Манам фарзанди ту, номам Шарафҷон!
Чу номи нури чашми худ шунидам,
Ба сар ҳушу диламро зинда дидам.
Равон шуд ашки шодӣ бар рухи ман,
Дучорам гашт рӯзи фаррухи ман,
Бигуфтам: — Эӣ писар, кай омадӣ ту
Ба ин «Қишлоқи тиллоӣ »? — ба ман гӯ [10, 175].

Интиҳои дoston дарёфти қишлоқи тиллоӣ дар диёри худӣ аст. Як вақтҳо диёри ҳузнангез бо шарофати меҳнату сарҷамӣ ба қишлоқи тиллоӣ — яъне ободу хуррам табдил ёфт. Таъкиди шоир бар тараннуми меҳнату ҳалолкорист, яъне набояд ба ҷустуҷӯи хушҳолӣ ба диёри бегона рафт, балки онро бибояд бо заҳматписандӣ дар диёри худ эҷод кард. Гуфта мешавад, ки иқтидори насли одам сангистонро ба гулистон табдил медиҳад. Барои мӯсафед — қаҳрамони дoston, ҳар як ободӣ муаррифӣ карда мешавад ва боз таъкид бар он мегардад, ки дар ин ҷо ягон тилисме нест, балки тавлиди барқ аст, ки ҳаётро рӯшанӣ мебахшад.

Бишуд қишлоқи мо қишлоқи заррин,
Ба моён зиндагӣ гардид ширин.
Вале беҳтар аз ин ояндаи мост,
Раҳи мо равшану мақсуд ҳувайдост... [10, 176].

Хулосаи дoston чунин аст, ки солҳо мардуми кӯҳистон дар ӯишҳои худ «Қишлоқи тиллоӣ»-ро, ки дар он зиндагии шоистаро медиданд, месуруданд, васф мекарданд, меҷустанд ва аз забон ба забон барои наслҳо тараннум намуда, орзу мекарданд, вале ин қишлоқ дарёфт гардид на дар саҳрову биёбон ва мамолики дигар, балки дар зодгоҳ, дар меҳнату заҳмати мардум.

Доктори илмҳои филологӣ Нисор Шакармамадов бар он таъкид

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

дорад, ки дoston ҷиҳати мазмун ва ғояи баланд доштаниш, бо забони ҷумҳурияҳои Иттиҳоди Шӯравӣ тарҷума гардида, соҳиби мукофоти олии Ҳукумати даврони Шӯравӣ гардидааст. «Достони «Қишлоқи тиллоӣ» ба бисёр забонҳои халқҳои Иттифоқи Советӣ ва хориҷӣ тарҷума шудааст. Ба мукофоти олии Ҳукумат сазовор шудан ва мақбули хонандагони сершумор гардидани дoston бори дигар шоҳиди он ҳодисаи фараҳбахшест, ки унсурҳои фолклорӣ барои ба вуҷуд овардани асарҳои баландмазмунӣ замонавӣ барои адабони ин ё он давр роҳи васеи эҷодӣ мекушояд, ба шарте ки адаб мувофиқи шароит ва муҳити давр онро ҳал карда тавонад. М. Миршакар аз ҷумлаи он адабони тоҷик аст, ки дар истифода бурдани унсурҳои фолклорӣ роҳҳо ва воситаҳои нав ба навро ҷустуҷӯ карда, асарҳои лоиқӣ давр ва писандидаи хонандагон меофарад. Адаб дар «Қишлоқи тиллоӣ» сюжет ва мазмунӣ афсонаи халқиро қариб бо тамоми хусусиятҳои нигоҳ дошта, дар хотима ҳулосаи шахсии шоиронаи худро ба кор бурда бошад...» [14, 134].

Муҳтавои дoston басо волост. Он дар ҳамаи даври замон ба талабот мувофиқ аст, зеро ҷавҳари аслии инсонӣ дар он таҷассум ёфтааст. Таъкиди шоир бар он аст, ки инсон набояд аз паси тахайюл ва фантазияи шуур зиндагӣ кунад, балки баръакс кӯшиш намояд, амалан орзуву омоли худро татбиқ намояд. Дар интиҳои дoston боз як мавзӯи дигари муҳими ҷомеа низ мухтасаран таъкид шудааст, ки дар ҳар даври замон моҳияти он муҳим аст. Ин сарҷамӣ ва муттаҳидист. Ин як марому як андеша будани халқ аст. Нерӯи муттаҳидиро ба нерӯи хуршед баробар кардааст, ки ҳамеша ҷовиду мағлубнашаванда ҳаст. Ҳатто аҷал дар назди муттаҳидиву сарҷамии халқ, ки қодир ҳаст қишлоқи тиллоиро биорояд, ҳеч аст.

Ки чун хуршед ҷовиду ҳаёт аст,

Аҷал дар назди ӯ мағлубу мот аст.

Ки озодиву ободӣ маромаш,

Ки қодир асту мушфиқ — Халқ номаш! [10, 177].

Ҳамин тариқ, достони «Қишлоқи тиллоӣ» - достони танини ҳикмати мардумӣ аст, ки аз эҷодиёти шиғоҳии халқ сарманша гирифта, дорои ҷанбаи тарбиявӣ мебошад ва мавзӯи калидии он ҳамеша ҳамқадами замон аст.

Китобнома:

1. Ақобир, Ю. Навои дили шоир / Ю. Ақобир // Садои Шарқ. – 1972. – № 5. – С. 91–96.
2. Аламшоев, Қ. Фарҳанги шикор дар Помир / Қ. Аламшоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 280 с.
3. Амонов, Р. Адабиёт ва бачагон / Р. Амонов. – Душанбе:

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Ирфон, 1989. – 224 с.

4. Амонов, Р. Лирикаи халқии тоҷик. «Қиссаи беи баланд, чанори пургул ва себи Самарқанд» / Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 2023. – 590 с.

5. Бобокалонова, Ҷ. М. Миршакар — шоири бачагон / Ҷ. Бобокалонова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 116 с.

6. Карамшоев, Д. Достонсарои номдор (Бахшида ба 70-солагии зодрузи шоири маъруфи тоҷик Мирсаид Миршакар) / Д. Карамшоев. – Душанбе: Ҷамъияти «Дониш»-и РСС Тоҷикистон, 1982. – 22 с.

7. Маҷнунов, А. Ҷанбаҳои фолклорӣ дар «Қишлоқи тиллоӣ» / А. Маҷнунов // Суханшиносӣ. – 2022. – № 3. – С. 148–152.

8. Мирзозода, Х. Мирсаид Миршакар / Х. Мирзозода. – Душанбе: Комбинати полиграфии Вазорати маданияти РСС Тоҷикистон, 1962. – 192 с.

9. Миршакар, М. Асарҳои мунтахаб / М. Миршакар. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 496 с.

10. Охонниёзов, В. Ҳақиқат ва ривояти достони «Исёни хирад»-и Мирсаид Миршакар / В. Охонниёзов // Садои Шарқ. – 2022. – № 4. – С. 33.

11. Ризвоншоева, Г. Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон / Г. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2011. – 256 с.

12. Шакармамадов, Н. Фолклори Помир. Ҷилди 2 / Н. Шакармамадов. – Душанбе: Империял-Групп, 2005. – 414 с.

13. Шакармамадов, Н. Бадахшон — дар масири тамаддуни умумибашарӣ / Н. Шакармамадов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 187 с.

14. Шарифов, Х. Сухан аз адабиёти миллӣ / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 476 с.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ТДУ: 821.222.1.09:94(581)"19":39(581)

ЗИКРИ ШУҒНОНИ АФҒОНИСТОН ДАР ТАЗКИРАИ

«АРМУҒОНИ БАДАХШОН»: ТАЪРИХ,

ФАРҶАНГ ВА ВАЗЪИ ИҶТИМОӢ

Қаландариён Ҳоким Сафар¹⁸,

Қаландаров Тохир Сафарбекович¹⁹

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ,
Институти этнология ва
антропологияи
Академияи илмҳои Русия*

*Мақолаи зерин як таҳлили илмӣ ва муфассали таърихиву фарҳангии
Шуғнонро дар асоси тазкираи «Армуғони Бадахшон» и Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ
дар бар мегирад. Маҳз дар ин тазкира, Шуғнон ҳамчун ғӯшае зебо, дорои
фарҳанги ганӣ ва табиати қудратманд, аммо ҳамзамон бо мушкилоти
иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, тасвир ёфтааст. Ҳамчунин дар мақолаи мазкур таҳлили
амиқи паҳлӯҳои гуногуни таърихӣ, ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии минтақаи
Шуғнон бо таъкиди ба манофеи тазкиравии «Армуғони*

¹⁸**Қаландариён Ҳоким Сафар** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи фолклор ва адабиёти Бадахшон, доктори илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

Қаландариён Ҳоким Сафар - Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел фольклора и литературы Бадахшана, доктор филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

Kalandariyon Hokim Safar - Institute of Humanitarian Sciences named after academician

B. Iskandarov of the NAST, Badakhshan Folklore and Literature Department, Doctor of Philological Sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, U. Kholdorov str.,

4. Tel.: (+992)934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

¹⁹**Қаландаров Тохир Сафарбекович** – Институти этнология ва антропологияи Академияи илмҳои Русия, номзади илмҳои таърих, ходими калони илмӣ. Нишони: Федератсияи Русия, ш. Москва, хиёбони Ленинский, 32А. Тел.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

Қаландаров Тохир Сафарбекович – Институт этнологии и антропологии Российской академии наук, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник. Адрес: Российская Федерация, г. Москва, Ленинский проспект, 32А. Тел.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

Kalandarov Tokhir Safarbekovich - Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences, candidate of Historical Sciences, Senior Researcher. Address: Russian Federation, Moscow, Lenin Avenue, 32A. Tel.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Бадахшон» роҳандозӣ шудааст. Муаллифон ҷойгоҳи ҷуғрофӣ ва аҳаммияти муҳитии Шугнон, сарватҳои табиӣ ва имкониятҳои иқтисодии онро мавриди баррасӣ қарор дода, инчунин ба мавзӯҳои фарҳанги иҷтимоӣ, нақши занон дар ҷомеа, мушкилоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, низомии таълим ва сатҳи маърифат рӯй меоранд.

Дар мақола масъалаҳои мансубияти наҷодӣ ва хусусиятҳои ирқии сокинон, шиносоии қавмӣ, вазъи забонӣ ва хат аз рӯйи маълумоти тазкираи мазкур низ баррасӣ шудаанд. Дар зимн, муаллифон ба таҳаввулоти таърихии давраи муғулиён, фурӯпошии якпорчагии сиёсӣ ва фаъолияти шахсиятҳои маҳаллӣ, аз ҷумла Мирсултоншоҳ, ишора менамоянд. Дар тазкира таҳқиқ бо истифода аз манбаъҳои хаттӣ ва назари таҳлилӣ, ҷанбаҳои гуногуни рушди таърихиву иҷтимоии Шугнонро дар партави воқеиятҳои таърихӣ инъикос гардидааст.

Калидвожаҳо: *Шугнон, «Армуғони Бадахшон», мавқеи ҷуғрофӣ, фарҳанги иҷтимоӣ, занон, иқтисодиёт, таълим, маърифат, мансубияти наҷодӣ, забон, давраи муғулиён, Мирсултоншоҳ, шахсиятҳои маҳаллӣ, таърихи Бадахшон.*

Упоминание афганского Шугнана в тазкире «Армуғони Бадахшон»: история, культура и социальное положение

Настоящая статья представляет собой научный и детализированный историко-культурный анализ региона Шугнан на основе тазкиры «Армуғони Бадахшон» Шоҳабдулло Бадахши. Именно в этом источнике Шугнан описывается как живописный край с богатой культурой и могучей природой, но одновременно с тем и с присущими ему социально-экономическими проблемами.

В статье проведён глубокий анализ различных исторических, географических, социальных и культурных аспектов региона Шугнан на основе материалов тазкиры «Армуғони Бадахшон». Авторы рассматривают географическое положение и экологическое значение Шугнана, его природные ресурсы и экономический потенциал, а также поднимают темы социальной культуры, роли женщин в обществе, социальных и экономических проблем, системы образования и уровня просвещения.

В тексте также обсуждаются вопросы этнической принадлежности и расовых характеристик населения, этнической самоидентификации, языковой ситуации и письменности на основе сведений, представленных в тазкире. Кроме того, авторы затрагивают исторические изменения периода монгольского нашествия, распада политического единства и активизации местных лидеров, в частности Мирсултоншо. Тазкира, используя письменные источники и аналитический подход, отражает различные стороны историко-социального развития Шугнана в контексте реальных исторических событий.

Ключевые слова: *Шугнан, «Армуғони Бадахшон», географическое положение, социальная культура, женщины, экономика, образование, просвещение, этническая принадлежность, язык, период монгольского нашествия, Мирсултоншо, местные лидеры, история Бадахшана.*

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Mention of Afghan Shughnan in the anthology «Armughoni Badakhshan»: History, Culture, and Social Status

This article presents a scholarly and detailed historical-cultural analysis of the Shughnan region based on the anthology «Armughoni Badakhshan» by Shohabduullo Badakhshi. In this source, Shughnan is depicted as a picturesque land with a rich culture and powerful natural environment, yet also marked by social and economic challenges. The article offers an in-depth analysis of various historical, geographical, social, and cultural aspects of Shughnan, relying on the content of «Armughoni Badakhshan».

The authors examine Shughnan's geographical position and environmental significance, its natural resources and economic potential, and also address topics such as social culture, the role of women in society, socio-economic issues, the educational system, and the level of public enlightenment. The text also explores questions of ethnic affiliation and racial characteristics of the population, ethnic self-identification, language situation, and issues of script based on the data provided in the anthology. Moreover, the authors discuss historical transformations during the Mongol period, the collapse of political unity, and the rise of local leadership, particularly focusing on the figure of Mirsultonsho. Through the use of written sources and analytical insight, the anthology reflects various dimensions of Shughnan's historical and social development within the framework of actual historical events.

Key words: Shughnan, «Armughoni Badakhshan», geographical position, social culture, women, economy, education, enlightenment, ethnic affiliation, language, Mongol period, Mirsultonsho, local leaders, history of Badakhshan.

Шуғнон яке аз ноҳияҳои бостонии вилояти Бадахшони Афғонистон ба шумор рафта, дар таърих ва адабиёт ҳамеша ҷойгоҳи хос доштааст. Тазкираи «Армуғони Бадахшон» асари нодири Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ (1874-1909) манбаи муҳимми омӯзиши ҷанбаҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии ин минтақа мебошад. Бо вучуди он ки ин асар ба шеваи насрӣ ва бо нигориши саршор аз муҳаббат ба ватани бумӣ навишта шудааст, дар баробари тасвири тавсифи зебоии табиӣ ва инсонӣ, ҳамчунин мушкилоти ҷиддии иҷтимоӣ ва иқтисодии Шуғнонро низ ба намоиш мегузорад.

Шуғнон аз нигоҳи ҷуғрофӣ дар қисми шарқии Бадахшон қарор гирифта, аз тарафи шарқ ба дарёи Омӯ, аз ғарб ба Шева ва Сарғулом, аз шимол ба Дарвоз ва аз ҷануб ба Ишкошим маҳдуд мебошад. Мақоми он ҳамчун «алоқа» дар сохтори маъмурии замони амирӣ дар назди ҳукумати Ҷирми Бадахшон собит аст.

Тавсифи Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ аз манзараҳои Шуғнон бо назари зебоишиносаи шоирона навишта шудааст: кӯҳҳо ва пастиҳои серошӯна, обҳои мусаффо ва ҳавои муътадили тобистон ва сардии зимистон тасвир мешаванд, ки онро як макони орому саломатбахш муаррифӣ менамоянд. Аз ҷумла таъкид мешавад, ки «манозири қудратии Шуғнон ба он дараҷа қашанг ва дилфиреб аст, ки назири

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

онро наметавон суроғ кард. Пастихо ва баландии мартабатдори арзии Шуғнон ва чараёни обҳои сафо симои онро ҳар назар, ки дида бошад, ҳеҷ гоҳ аз ойинаи футуграфияи замири хеш маҳв карда наметавонад» [8, 195].

Аз рӯи гузориши муаллиф, Шуғнон бо маҳсулоти кишоварзӣ ва меваҳои гуногун машҳур буда, боғҳои серҳосил ва навъҳои маҳаллии меваҳо (мисли себ, нок, гелос, зардолу) дар он ҷо фаровонанд. Аз ҷумла, ноки ҳосе бо номи «мурғобиноқ» зикр мешавад, ки ба гуфтаи муаллиф, шаклаш ба мурғобӣ шабеҳ аст. Муаллиф қайд мекунад, ки «чун обу ҳавои Шуғнон ғавқулода сиҳатбахш ва гуворост, лизо дар лаззоту латофати ҳама ақсоми меваҳои он таъсири ҳосе баҳшида ва хулоса муҳити Шуғнонро аз нуқтаи назари обу ҳаво ва манозир як маҷмуаи бадоеи қудрат метавон ёфт» [8, 196].

Муҳимтар аз ҳама, маъдани лаъли Шуғнон мавриди тавсиф қарор гирифтааст. Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ таъкид мекунад, ки шуҳрати ҷаҳонии лаъл ба сурати асосӣ ба маъдани Шуғнон вобаста аст. Вай инчунин аз як маъдани дигар дар қисмати афғонии Ғорон ёд мекунад, ки ба сабаби адами саводноқӣ истифодат нашудааст. Дар ин мавзӯҳо маъданҳои дигаре, чун оҳақ, гач ва рангҳои табиӣ муҳталиф ва ҳамчунин анвои набототи кимиёвии муфид низ дида мешаванд.

Дар бораи авзои ҳаётӣ ва рӯҳиёти аҳолии мардум изҳори назар намуда, муаллифи «Армуғони Бадахшон» менигорад, ки «вазъияти зиндагонии аҳолии Шуғнони Бадахшон мисли манотиқи Зебок ва Ваҳони Помир аз айси қиллати замин ва адами истеъдоди арозӣ барои зироат ва набудани роҳи тичоратӣ дар он навоҳӣ, хеле усратқарин мебошад» [8, 196].

Муаллиф бо эҳсоси баланд занони шуғнониро тавсиф намуда, онҳоро «маликаи ҳусну ҷамол» меномад ва таъкид мекунад, ки эшон «заҳматкаш, ахлоқманд ва ғаёб ҳастанд» [8, 197]. Занон дар қорҳои дастӣ ва ҳунармандӣ маҳорати баланд доранд, бофтани барак, ҷӯроб, дасткаш ва ҷокет аз пашми оҳу ва парҳои мурғҳои хурд. Ин маҳсулот дар бозорҳои Афғонистон ба фурӯш мерасад ва сифати баланди нассочии он зикр мешавад. Ба қавли муаллифи «Армуғони Бадахшон» «баракҳо, дасткашҳо ва ҷӯробҳо ва ҷокатҳое, ки аз пати оҳу ва дасткашҳои маҳсус, ки аз парҳои хӯрди кали мурғ ва қу тайёр мекунанд, аз ҳайси нафосати хелеҳо назари дилфереб мебошанд» [8, 197].

Тарбия ва таълиму ахлоқи занон дар Шуғнон дар сатҳи баланд баён шудааст. Муаллиф даҳ васияти маънавии модар ба духтари навхонадорро меорад, ки гувоҳи фарҳанги бостонии муошират, оиладорӣ ва ахлоқи иҷтимоӣ он ҷомеа мебошад. Ин васиятҳо рӯҳияи итоат, муҳаббат, назофат, шукргузорӣ ва ҳифзи обрӯи хонаводаҳоро тарғиб мекунанд. Аз рӯи иттилооти муаллифи тазкира дар анъанаҳои

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

қадимии мардуми Шугнон, ба духтарон хангоми тӯйи арӯсӣ дах тавсияи ахлоқию рӯзгордорӣ дода мешуд, ки модар ба духтар дар баробари як сурмадоне ҳамчун рамзи ҳидоят месупорид. Ин таълимот асосан дар муҳити хонаводагӣ, аз кӯдакӣ, омӯхта мешуданд. Муҳтавои ин насиҳатҳо чунинанд:

1. Худовандро ҳамеша нозир бидон ва дар тамоми умри ҳаётат вафодор ба шавҳар бош.

2. Субҳонаро бо покизагӣ ва тартиби хона оғоз кун ва ба ободонии муҳити хона аҳамият деҳ.

3. Либоси шавҳар, фарзандон ва худатро тоза нигоҳ дор, зеро ислом тозагиро бахше аз имон медонад.

4. Бо шавҳарат ҳамеша бо ахлоқи нек муомила кун; бадхулқӣ метавонад муҳаббати байни шуморо коста кунад.

5. Агар шавҳарат гурусна бошад, аввал эҳтиёҷи ўро бартараф намо ва пасон ворида баҳс нашав, зеро гуруснагӣ асабониятро меафзояд.

6. Бо хирад ва сарфачӯӣ кӯшиш кун чизе аз маош пасандоз намоӣ, зеро захираи молӣ сарвати пойдор аст.

7. Агар шавҳарат дар масоили ҳаётӣ ақидае дорад, онро бо эҳтиром шунав ва эҳтиёткорона муносибат кун, то ихтилоф пешгирӣ шавад.

8. Кӯшиш кун шавҳаратро ба муҳити хонагардӣ ҷалб намоӣ, то ў низ худро масъули ободии хона эҳсос намояд.

9. Бо аҳли хонавода ва наздикони шавҳарат бо некӣ рафтор кун, то эҳтироми ту дар байни онҳо афзояд.

10. Ҳамеша дар хотир дор, ки хушнудии шавҳар ва ободии хона заминаи саодати ҳаёти ту аст [5, 198-199].

Дар охири ин баҳс муаллиф менигорад, ки бо вучуди он ки чунин таълимот аз нигоҳи ахлоқӣ ва тарбиятӣ арзишманданд, имрӯз бояд эътироф кард, ки бисёре аз мардуми ин минтақаҳо, ба иллати дур мондан аз равандҳои рушди фарҳангиву маорифӣ, дар шароити душвори иҷтимоӣ ва иқтисодӣ қарор доранд. На танҳо ҷаҳру маҳрумӣ, балки маҳдудияти дастрасӣ ба маориф ва иттилооти муосир боис шудааст, ки бисёре аз ҷанбаҳои ҳаёти онҳо аз воқеиятҳои замони имрӯза хеле фарсахҳо ҷафо мондаанд. Ин вазъият на танҳо нигаронкунанда, балки барои тасвир низ хеле мураккаб аст.

Таъсири амиқи шароити сиёсӣ фарҳангии он давра Шохабдуллоҳи Бадахширо ба он меорад, ки бо алам ва надомат чунин баён намояд, ки бо вучуди тамоми зебоӣҳо ва ғазилатҳои инсонӣ, Шугнон бо мушкилоти амиқи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ рӯбарӯ будааст. Норасоии замини зироатӣ, набудани роҳҳои савдо, сардиҳои тӯлонӣ, ва муҳимтар аз ҳама, бекорӣ, аз омилҳоеанд, ки аҳволи мардумро

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

мушкил сохтаанд. Муаллиф бо дард менависад, ки «як қисми бекорагиро ба мардум таълим додааст» [8, 196].

Мушкilotи шадидтар аз ҳама эътиёд ба афюн (тарёк) аст. Муаллиф бо нигаронӣ ин масъалаи рӯзафзунро тасвир мекунад ва онро сабаби бадбахтии мардум ва фалачи рӯҳиву иқтисодии ҷомеа медонад. Мардон ба бекорӣ ва афюнкашӣ майл карда, сармояи хонаводаҳо низ ба ин равия масраф мешавад. Дар муқобил, занон ҳамчун сутуни зиндагӣ ба меҳнат, тарбияи фарзанд ва хунарамандӣ машғуланд. Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ бо дард ва таассуф менигорад, ки «чизе, ки бештар ба бадбахтии миллати он сарзамин афзуда, эътиёди эшон ба амали марази афюн аст, ки мутаассифона, аз арсаи тахминан чандин сол ба ин тараф дар байни мардумони он ҷо мураввич гардидааст. Хӯрдан ва кашидани тарёк дар тамоми ҳудуди Шуғнон мураввич буда ва ин масъала, ки бештар ношӣ аз вазъи муҳити табиӣ аст, ба маротиб зиёд ба парешонҳолии аҳоли афзуда» [8, 196-197]. Муаллиф бо ҳисси афсӯс ва ноумедӣ чунин ҳолатро дар миён мегузорад, ки «аз як тараф рӯҳи сабӣ ва амалу фаъолиятро дар он ҷо мафлӯҷ ва аз ҷониби дигар сармояи қалиле, ки аз асари масоии санъатии нисвони ҷамили он навоҳӣ ба даст меояд, тамоман ба масрафи тарёккашии риҷоли афюнии он ҷо мерасад» [8, 197].

Яке аз нуктаҳои дардноки дигар, ки муаллиф ба он таъкид мекунад, адамии муассисоти таълимӣ ва саводнокии бисёр ками аҳоли аст. Ин вазъиятро Бадахшӣ дарди «садсола» меномад, яъне ҳадди ақал як аср аст, ки илму маърифат ба Шуғнон ворид нашудааст.

Дар баробари ин, муоширати иҷтимоӣ ва низоми хонаводагӣ, ба гуфтаи муаллиф, аз дигар қавмҳои Афғонистон бартарӣ дорад. Ин гувоҳи он аст, ки дар поёни фарҳангӣ ва ахлоқии мардум, новобаста аз факр ва бесаводӣ, як заминаи қавии тамаддуни қадимӣ вучуд дорад.

Ба таъкиди Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ дар таъкираи «Армуғони Бадахшон», мардуми Шуғнон «яке аз шоҳаҳои наҷоди ориёӣ» [8, 199]. мебошанд. Ё ин даъвояшро бо далелҳои антропологӣ ва забоншиносӣ асоснок мекунад. Тасвири зоҳирии мардуми Шуғнон, аз ҷумла қадӣ баланд, гарданҳои дароз, биниҳои кашида, мӯйҳои хурмоӣ ва ҷашмони мешӣ, шабоҳати равшане ба типҳои классикии ориёӣ нишон медиҳад. Муаллиф мегӯяд: «Иштибоҳе нест, ки ақвоми Шуғнон яке аз шоҳаҳои наҷоди ориёӣ буда, ҷӣ аз ҳайси шаҳодати шабоҳат ва иттиҳоди ирқ ва ҷӣ аз нуктаи назари муқоранати калом ҷузъе аз аҷзои ақвоми оринаҷод мебошанд» [8, 199]. Аз нигоҳи антропологияи классикӣ, чунин хусусиятҳо ба гурӯҳи европеоиди шарқии наҷоди кавказоид мувофиқатдоранд, ки типҳои хоси одамони минтақаҳои кӯҳистони Помир ва Ҳиндукуш мебошанд. Солҳои 1911-1912 олими немис А. Шулс аз нигоҳи антропологӣ мардуми сарзамини Бадахшонро омӯхта

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ба хулосае меояд, ки мардумаш тоҷикони ориёӣ ҳастанд [11].

Яке аз нишонаҳои аслии шиносоии қавмӣ, тавре ки дар матни «Армуғони Бадахшон» зикр шудааст, забон мебошад. Забони шуғнӣ, ки аз шоҳаҳои забонҳои шарқии эронии гурӯҳи порсии миёна маҳсуб мешавад, яке аз нишондиҳандаҳои бевоситаи мансубияти ориёии мардуми Шуғнон аст. Муаллиф менависад: «...дар тарзи талаффузи аҳолии Шуғнон дар ҳоле ки як лисони алоҳидаи моварои форсӣ, пушту, урду ва ғайра мебошад, ки онро лафзи шуғнӣ мегӯянд...» [8, 199].

Дар идома, Бадахшӣ таваччуҳи маҳсус ба мавҷудияти якдилона ва сарчашмаи муштараки ирқӣ ва забонӣ байни шуғниён ва дигар ақвоми Бадахшон, аз ҷумла ваҳихо, зебокиҳо, мунҷонӣ мунҷониҳо, пашай (пашайҳо) ва нуристонӣҳо зоҳир мекунад. Дар минтақаҳои Вахон, Зебок, Ишкошим, Санглеч ва Мунҷон гурӯҳҳои этникӣ зиндагӣ мекунанд, ки ҳар кадом забон ё лаҳҷаи худро доранд. Ин забонҳо бо ҳам фарқ доранд ва дар бисёр мавридҳо ба таври кулӣ аз ҳамдигар ҷудо ҳастанд. Бо вучуди ин, дар миёни онҳо баъзе монандӣҳо дар вожаҳо ва сифатҳо дида мешавад, ки ин монандӣҳо метавонад ба иртиботи таърихӣ ва наҷодии ин қавмҳо ба як асли муштарак, наҷоди ориёӣ, ишора кунад.

Аз нуқтаи назари ҷуғрофиёвӣ сиёсӣ, минтақаи Зебок гарчанде танҳо як воҳиди маъмурии хурд аст, аммо дорои аҳолии гуногунмиллат мебошад. Агар мо ихтилофҳои забонӣ ва фарқиятҳои урфу одатҳои ин мардумонро ба инобат гирем, метавон гуфт, ки Зебок макони зиндагии қавмҳои зиёде бо фарҳанг ва забонҳои мухталиф аст.

Яке аз чунин маҳалҳо деҳаи Санглеч мебошад, ки миёни Зебок ва Читрал ҷойгир аст. Гарчанде Санглеч як деҳаи хурд аст, аммо сокинони он бо забоне сухан мегӯянд, ки маҳсули ҳуди он маҳал аст. Ин забон бо дигар забонҳои маъмул дар он минтақа, аз ҷумла ваҳӣ, шуғнӣ, зебоки ва нуристонӣ, фарқ мекунад ва хусусиятҳои ба худ хос дорад [муфассалтар, ниг.: 9].

Муаллиф таъкид мекунад, ки бо вучуди ягонагии наҷодӣ, минтақаи Бадахшон, ва маҳсусан навоҳии атрофи Шуғнон, дорои тафовутҳои васеи забонӣ ва урфу одот мебошад. Ў дар бораи кишлоки Санглеч, воқеъ дар байни Зебок ва Читрол, менависад: «...забони мардумони он ҷо дар ҳадди зоти худ яке аз лисонҳои маҳсули аҳолии Санглеч буда ва мовароулисанаи ваҳӣ, шуғнӣ, зебоки ва нуристонӣ дида мешавад» [8, 200].

Ин гуна фарқиятҳои лисонӣ, ба гуфтаи муаллиф, натиҷаи ихтилофи муҳит, парокандагии ҷуғрофӣ ва адами таҳаввули таълим ва китобат аст. Яъне, мардумони як наҷод, бинобар маҳдудияти иртиботот ва дигаргуншавии шароити зист, забонҳои гуногунро қабул кардаанд.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ дар баробари назарияи худ, ба гуфтаҳои дигар муаллифон низ истинод мекунад. Аз ҷумла Фазлӣ Кучорӣ дар асари худ навиштааст: «...дар масофаи ду рӯз ва се рӯза роҳ дар ғарб ва ҷануби Помир ба ҷандин ақоме мувоҷеҳ шудам, ки ҳар як аз худ забони алоҳида дошта ва ба забони худ тақаллум мекарданд. Дар ин минтақа, албатта, пеш бурдани кор ва хусули маълумот барои як сайёҳи мусофир, ки ин забонҳоро надонад, кор хеле мушкиле буда...» (Тазкираи Мир Муҳаммад Исмаили Нозим дар қисмати шарҳ ва тарҷумаи китоби Фазлӣ) [8, 200].

Мувофиқи таҳқиқоти ӯ, дар навоҳии Помир ҳафтдаҳ қавм бо забонҳои мутафовит сукунат доранд, вале аз як наҷоди муштарақанд. Ӯ сабаби гуногуншавии забонҳоро дар муҳити шадиди табиӣ ва ҷудошавии ҷуғрофӣ мебинад. Ин нуктаро Бадахшӣ низ бо таъкиди зиёд зикр мекунад ва онро далели таҳаввули дохилӣ, на фарқи ирқӣ, мешуморад.

Муаллиф яке аз муҳимтарин мушкилоти марбут ба забонҳои ин минтақа, аз ҷумла забони шуғнӣ набудани алифбо ва системаи китобат медонад. Вай таъкид мекунад, ки на танҳо аксари калимаҳо савти махсус доранд ва ба таҳрир наметавонанд мувофиқат кунанд, балки мардуми ин минтақаҳо низ аз савод маҳруманд. Ӯ бо муқоиса ба забони пушту мегӯяд: «Забони пушту, ки яке аз алсинаи куҳаннаҷоди ориёӣ мебошад, низ аз ин қабил ҳуруфи номаънуса дорад..., аммо вақте муҳаққиқини забони пушту дар умумият додани ин забон зарияи китоб сарфи иҷтиҳод фармуданд, он нақиса рафъ шудааст» [8, 201]. Ба ин тариқ, Бадахшӣ мушкили забони шуғнӣ низ на дар сохти забон, балки дар адами корбурди хат, маориф ва таҳқиқоти илмӣ мебинад. Вай ба зарурати таҳрири ин забонҳо ва таъсиси хат таъкид мекунад, то онҳо тавонанд барои хеш фарҳанги хаттӣ ва адабӣ созанд.

Дар тазкираи «Армуғони Бадахшон»-и Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ ҳамчунин ҳаёти таърихӣ аҳолии Шуғнон тавсиф мегардад. Ин қисмат ҳамчун манбаи этнотаърихӣ дар омӯзиши Бадахшон, махсусан Шуғнон, арзиши илмӣ дорад. Дуруст аст, ки минтақаи Шуғнон, воқеъ дар қалби Бадахшони кӯҳистонӣ, таърихи пурпечутоб ва ибратомӯзеро пушти сар гузоштааст. Дар маркази баррасиҳои муосири этнологӣ, таърихӣ ва сиёсии минтақа, тазкираи «Армуғони Бадахшон»-и Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ мақоми барҷастае дорад. Муаллиф бо назари амиқ таҳлилӣ ва бо истинод ба рӯйдодҳои таърихӣ, тағйироти сиёсӣ ва иҷтимоии Шуғнонро дар ҷанд асри охир бозтоб медиҳад.

Дар таърихи Бадахшон, Шуғнон ҳамчун қисмати васатии қаламрави таърихӣ он шинохта мешавад. Ба гуфтаи муаллиф:

«Минтақаи Шуғнон дар ҳама адвори таърихӣ ҷузъе аз аҷзои Бадахшон буда, аносири васатии хоки Бадахшонро ташкил медиҳад»

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

[8, 206]. Ин нуктаро метавон ба маънои мавқеи ҷуғрофӣ ва сиёсии калидии Шугнон дар танзими муносибатҳои дохилии аморати таърихии Бадахшон баррасӣ кард.

Дар натиҷаи суштавии нуфузи муғулҳо дар минтақа ва афзоиши кашмакашҳои дохилӣ, Бадахшон ба давраи мулукутавоиф (давлати беқонун бо ҳокимони пароканда) ворид шуд. Дар ин марҳила, Тахористон, ки Бадахшон бахши болоии он буд, ба порчаҳои зиёди сиёсӣ тақсим шуд. Шугнон низ дар ин гирдоб қарор гирифт. Ба далолати дигар сарчашмаҳои илмиву таърихӣ муғулҳо, зери роҳбарии Чингизхон, баъди ғатҳи Хоразмшоҳон, ба сӯи Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳаракат карданд. Дар рафти ин ҷангҳо, қисмати зиёди шимолу ғарби Афғонистони имрӯза ва баъзе қисматҳои Бадахшон низ зери таъсири онҳо даромаданд. Аз ҷумла Рашидадин дар «Ҷомеъ-уттаворих» менависад, ки яке аз занҳои Хулағухон бонуе бо номи Қутайхотун муддате дар Бадахшон зиндагӣ кардааст [6, 69].

Худи ҳамин Рашидадин менависад, ки соли 1221 баъди забти Термиз, Чингизхон лашкари худро барои забти Бадахшон ва атрофаш мефиристонанд, ки «қисмеро бо меҳр ва қисмеро бо зурӣ забт намоянд» [5, 218].

Бо вучуди ин, табиати кўҳии Бадахшон ва набудани шаҳракҳои калон боиси он шуд, ки муғулҳо назорати пурра ва мустақимро бар ин минтақа нигоҳ дошта натавонанд. Аксар вақт, ҳокимони маҳаллӣ таҳти назорати нисбии муғулҳо бо худмустақилии амалии бештар қарор доштанд. Пас аз тақсими империяи Чингизхон, Бадахшон ба қаламрави хонигарии Чағатай, писари дуюми Чингизхон, дохил шуд. Аммо боз ҳам, назорат маҳдуд буд ва баъзан ҳокимони маҳаллӣ иттифоқчиёни муғулҳо буданд, на итоатгарони мустақим. Дар асрҳои баъдӣ, хониҳои мухталиф, аз ҷумла тимуриён, шайбониён ва дигарҳо барои назорат бар ин минтақа талош карданд. Вале Бадахшон ҳамеша як навъ минтақаи ниммустақил бо ҳокимони маҳаллӣ монда буд [ниг.: 10].

Дар тазкира муаллиф вазъияти Тахористон (манотиқи шимолу шарқи Афғонистон ва ҷануби Тоҷикистон, аз ҷумла Бадахшон ва Шугнон)-ро дар давраи пас аз таназзули давлатҳои марказӣ, ки бо номи мулукуттавоиф (давлатҳои пароканда ва мустақил) ёд мешаванд, ба қалам додааст. Муаллиф бо эҳсоси алам ва нигаронӣ аз ғоҷаҳои таърихӣ, бо ифодаҳои «ихтилофот ва хонаҷангиҳо» (ҷангҳои дохилӣ ва нооромии сиёсӣ, ки давомдор буданд, тақрибан 350 сол), «сарвати аҳолиро ба бодӣ фано дод» (натиҷаи ин бесарусомониҳо ғарб, нобудии иқтисоди маҳаллӣ ва талафи манобеъ буд), «нуфуси онро ба манзури аёшӣ ва ҷоҳталабии муваққатӣ қурбон» (мардум, бахусус табақаи одӣ, қурбони ҳавасҳои кўтоҳмуддати сарварони ҷангталаб ва худпараст шуданд) ёд мекунад. Муаллиф сарварони

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

давраи мулукуттавоифро муттаҳам мекунад, ки ба ҷои иттиҳод ва ҳимояи мардум, ҷангҳои беасос ва муборизаҳои шахсиро барои «тоҷу тахти номашхӯр» пеш мебарданд. Муаллиф бо лаҳни саҳт меғӯяд: «хунҳои мутаҷовиз аз се миллион нуфуси бегуноҳ» рехта шудааст, ин шояд як муболиғаи адабӣ бошад, вале барои нишон додани ғоҷе ва талафоти вазнин истифода шудааст. Дар таъкираи «Армуғони Бадахшон» ин тафсилот чунин омадааст: «Ихтилофот ва хонаҷангиҳо, ки тақрибан севуним сад сол дар Тахористон мавҷуд буд, сарвати аҳолиро ба бодӣ фано дода, нуфуси онро ба манзури аёшӣ ва ҷоҳталабии муваққатии ҳукуми мулукуттавоиф ва турктозиҳои ақвоми мутағаллиб қурбон ва дар ин арса хунҳои мутаҷовиз аз се миллион нуфуси бегуноҳ дар роҳи тоҷу тахти номашруи эшон вақфи рангин сохтани ҷавҳари теғҳои нифоқи ин қавм гардид. Дар охири давраи ин кашокаш аҳолии алоқаи Шугнон низ вақтро мустафид шумурда эълони мутлақулинонӣ карданд» [8, 206].

Ин порча як лаҳзаи ғоҷеабории таърих - ғурупошии ягонагии сиёсӣ ва таъсири ҷангу парокандагӣ ба мардуми одиро нишон медиҳад. Муаллиф дар мақоми таърихшинос ва ҳамзамон як шахси нигарон аз ғоҷеи инсонӣ, кӯшиш мекунад огоҳӣ диҳад, мақсад аз таърих навиштан на танҳо баёни рӯйдодҳост, балки қазоват аз нигоҳи ахлоқӣ ва инсонист. Ибораи «ҷавҳари теғҳои нифоқ» ва «тоҷу тахти номашру» интиқоди равшан аз сарварони ҷоҳталаб ва ҷангталаб аст. Дар таъкира омадааст, ки дар давоми солҳои 1179 то 1207, пас аз кушта шудани Мирсултоншоҳ, яке аз ҳукуми тавонои Бадахшон аз ҷониби Қубодхон (мири Кундуз), нооромиҳо ва шӯришҳо дар минтақа авҷ гирифтанд. Мардуми Файзобод бар зидди ҳокими таъйиншудаи Қубодхон шӯриданд, ўро ба қатл расонданд ва дар пай, Қубодхон дар Файзобод қатли ом кард [8, 206-207].

Ин марҳилаи таърихӣ на танҳо нишондиҳандаи ишғол ва муборизаи аҷнабӣ дар дохили Бадахшон, балки саҳнаи ғайлонокии мардуми маҳаллӣ, аз ҷумла Шугнон, дар муқобили зулм ва ноадолатӣ аст. Муаллиф бо тақия ба маълумоти китоби «Инқилоботи даврони мулукуттавоифии Бадахшон»-и Ғозил Муҳаммадризо ба воқеаҳои таърихӣ минтақаи Бадахшон дар замони ҳукумронии Қубодхон ишора мекунад. Ба таври мушаххас, ин иқтибос ҳодисаи як қатли оро баён мекунад, ки дар ҷараёни он қариб тамоми аҳолии Файзобод ва гирду атрофи он (тахминан ҳазор хонадон) нобуд карда шудаанд. Ба қавли муаллиф, баъд аз ин ғоҷа аз ин шумора на бештар аз чор ё панҷ хонадон зинда мондаанд [8, 207]. Тавсифи «қатли ом» метавонад аз як воқеаи сиёсӣ, қавмӣ ё мазҳабии муташанниҷ шаҳодат диҳад. Агарчи шумора (чор-панҷ хонадон аз ҳазорон) ба назар муболиғаомез менамояд, он метавонад нишондиҳандаи дараҷаи баланди талафот ва

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

шиддати воқеа бошад. Ин гуна порчаҳо дар тазкираҳо ва ё хотирот аҳамияти вижа доранд, зеро онҳо на танҳо воқеаҳоро ҳуччат медиҳанд, балки тарзи дарки он воқеаҳоро аз ҷониби ҷомеа ва шахсони мутамаддин низ инъикос мекунанд. Бояд дар назар дошт, ки чунин маълумот бояд бо дигар манобеъ муқоиса ва таҳқиқ шаванд, зеро имкони мавҷудияти муболиға, ғараз ва ё таъсири эҳсосот дар онҳо зиёд аст.

Нақш ва воқуниши шасиятҳои маҳаллии Шугнон ва Тахористон, мисли Мир Худойназарбек, Мир Муҳаммад Баҳодуршоҳ ва Афсақол Баҳодур, дар нооромии сиёсӣ ва мубориза бо истилогарӣ муҳим аст. Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ ба таври махсус аз Шоҳ Ванҷӣ, яке аз шоҳони маҳаллии Шугнон ном мебарад, ки аз заъфи амирони дигар истифода карда, нуфузи худро тавсеа додааст. Афсақол Баҳодур, саркардаи қавми Қарлук, бо малака ва зиракии сиёсӣ, тавонист тамоми Тахористони олиёро таҳти даст бигирад. Ин порча таърихи як давраи пурушӯб ва мураккаби ҷанубу шарқи Бадахшон ва шимолӣ Афғонистонро баён мекунад. Он нишон медиҳад, ки дар набуди ҳокимияти марказии устувор ва дар шароити заъф, ҳокимони маҳаллӣ ва саркардагони қабилавӣ барои тасарруфи ҳудуд ва нуфуз талош мекунанд. Он ҳамчунин аҳамияти қасам ва аҳдҳоро дар сиёсат нишон медиҳад, ки дар сурати нақз шудан, метавонад боиси хиёнат ва ҷанги нав гардад.

Сарнавишти Афсақол Баҳодур, ки бо тамоми бераҳмиаш тавонист дороии зиёде, аз ҷумла лаъл ва лочуварди Шугнонро барои тичорат мусодира кунад, бо марғи ӯ ба дасти як аскарӣ маҳаллӣ поён ёфт. Қатли ӯ сабаби бархостани Мир Муҳаммадшоҳ шуд, ки дар натиҷа бозгашти субот ба Шугнон ва хотимаи давраи бисёрсолаи парокандагии мулукуттавоиф сурат гирифт. Дар тазкира омадааст: «Афсақол Баҳодур баъд аз тасарруфи Ҷирм хазоин ва ҷавохире ба даст оварда, миқдори зиёде аз санги лочувард, ки дар хизонаи он ҷо буд, ҳамаро мутасарриф шуда ва тарафи истифодаи тичоратӣ қарор дода. Чун шахсан ҷобир ва золим буда ва мардум аз ӯ саҳт дилтанг шуда буданд, ахиран дар ҳоле ки мушорунилайҳ бар сари сафҳаи Мирзо Наҷот воқеи кӯҳи Ҷалғари Файзобод, ки яке аз нузҳатгоҳҳои бадеи он шаҳр шумурда мешавад, шатранҷбозӣ мекард, ба дасти яке аз аҳолии Кирони Бадахшон, ки дар маслаки аскарӣ шомил буд, ба гулулаи туфанг мақтул шуд. Ҳодисаи қатли ӯ сабаби пешқадамии Мир Муҳаммадшоҳ машҳур ба Миршоҳ писари Мир Султоншоҳ, ки дар ин вақт ба Ҷоҳоби Бадахшон иқомат мекард, гардид. Ва тавба! ба тасарруфи Мир Муҳаммадшоҳ ба Файзобод, силсилаи ҳукумати мулукуттавоифии Шугнон ҳам ба сурати қатъӣ мунқариз шуд» [8, 208].

Ин нуқта анҷоми як давраи нобасомони таърихӣ ва оғози

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

марҳилаи нави марказиятдории сиёсиро дар минтақа нишон медиҳад. Бо таваҷҷуҳ ба гуфтаҳои боло ва бархоста аз тазкираи «Армуғони Бадахшон», метавон гуфт, ки таърихи Шуғнон аз раванди бештари минтақаҳои кӯхистони Осиёи Марказӣ фарқ намекунад, вале бо вижагиҳои худ мавқеи хос дорад:

Шуғнон, яке аз минтақаҳои қадимии воқеъ дар Бадахшон, бо таърих, забон ва фарҳанги беназираш, дар пажӯҳишҳои этнологӣ ва наҷодшиносӣ мавқеи хосро ишғол мекунад. Яке аз манбаҳои гаронбаҳо дар омӯзиши ин мавзӯ тазкираи «Армуғони Бадахшон» мебошад, ки аз ҷониби муаррихи маъруфи қарни XX Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ таълиф гардидааст. Ин асар на танҳо ба зебоиҳои табиӣ ва иҷтимоии Шуғнон, балки ба шеваи таҳлилӣ ба наҷод, қавмиёт ва забони мардуми он пардохтааст. «Армуғони Бадахшон» на танҳо як тазкира, балки як санади таърихӣ зинда дар бораи Шуғнон ва мардуми он аст. Муаллиф дар он бо муҳаббат, бо ҳисси миллӣ ва бо ҳунари таърихнигории шоирона, як ҷуғрофиёӣ ҷаззобро пешкаши хонанда мекунад. Ин тазкира имрӯз низ метавонад ба унвони як сарчашмаи боарзиши таърихиву этнографӣ, барои таҳқиқоти илмӣ марбут ба фарҳанг, ҷомеашиносӣ ва таърихи маҳаллии Бадахшон ва минтақаҳои марзӣ он хидмат кунад.

Китобнома:

1. Бобаки Оташинҷон. Юмгии Бадахшонӣ // Донишномаи адаби форсӣ . – Техрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ , 1375. – С. 1121–1122.
2. Каландаров, Т. С. Шугнанцы (историко-этнографическое исследование) / Т. С. Каландаров. – М.: ИЭА РАН, 2004. – 478 с.
3. Қаландариён, Ҳ. С., Ғиёсов, М. Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ ва фаъолияти эҷодии ӯ // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ . – 2023. – № 1. – С. 57–61.
4. Мамадшерзодшоев, У. Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ яке аз аввалин муҳаққиқони забонҳои помирии Афғонистон // Забоншиносии донодил. – Душанбе: Сифат-офсет, 2022. – С. 262–269.
5. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. Кн. 2 / Перевод с персидского О. И. Смирновой. – Л.: Изд-во АН СССР, 1952.
6. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том III / Перевод с персидского А. К. Арендса; под ред. А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 340 с.
7. Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ . Армуғони Бадахшон / Ба кӯшиш ва тақмили Фарид Бежан. – Кобул: Ховар, 1387. – 231 с.
8. Шоҳабдуллоҳи Бадахшӣ . Армуғони Бадахшон / Ба кӯшиши Фарид Бежан. – Техрон: Сурайё, 1385. – 267 с.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

9. Юсуфбеков, Ш. Сангличский язык в синхронном и историческом освещении: автореферат дис. доктора филологических наук: 10.02.08 / Ш. Юсуфбеков; РАН Ин-т языкознания Отд. иран. языков. – Москва, 2000. – 40 с.

10. Beben, Daniel. The History of Badakhshan from the 7th to the 19th Century [Electronic resource] / D. Beben. – URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.406> (date of access: 22.12.2025).

11. Shultz, A. Die Pamirtadschik / A. Shultz. – Giessen, 1914. – 136 с.

**О НУМЕРОЛОГИИ В КОНТЕКСТЕ АРАБО-ПЕРСИДСКИХ
ЦИВИЛИЗАЦИЙ НА ПРИМЕРЕ ВЫЧИСЛЕНИЯ «АБДЖАД»**

Комили Абдулхай Шарифзода²⁰

*Бохтарский государственный
Университет им. Носира Хусрав*

***Дар бораи нумерология дар заминаи тамаддуноҳои арабу
аҷам дар мисоли ҳисоби абҷад***

Мақола таҳқиқоти байнисоҳавиро дар бар гирифта, дар иртиботи таърихи илм, филология ва матншиносӣ навишта шудааст. Дар мақола таҳаввул ва истифодаи амалии низомҳои «абҷад» ва «ҷумал» — усулҳои суннати ҳисоби ҳарфию ададӣ, ки дар осори илмию адабии мутафаккирони асримиёнагии форсу тоҷик васеъ истифода мешуданд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши ин низомҳо ҳамчун абзори муҳим дар санҷиши таърихҳо ва рамзкушоии модаҳои таърих зоҳир шудааст. Муаллиф аҳамияти ҳисобҳои нумерологиро ҳамчун усули ёрирасон барои муайянкунии дуруст ва ба низом даровардани хронологии воқеаҳои таърихӣ асоснок мекунад. Мавод барои мутахассисони соҳаи таърихи илм, шарқшиносон, матншиносон ва доираи васеи хонандагоне, ки ба мероси фикрии Шарқ таваҷҷуҳ доранд, пешбинӣ шудааст.

Калидвожаҳо: абҷад, ҷумал, таърихи математика, тамаддуни исломӣ, хронологияи таърихӣ, матншиносӣ, хати арабиасос.

***О нумерологии в контексте арабо-персидских цивилизаций на примере
вычисления абджад***

Статья представляет собой междисциплинарное исследование, выполненное на стыке истории науки, филологии и текстологии. В работе

²⁰**Комилӣ Абдулхай Шарифзода** - Институти илмӣ -таҳқиқотии таърихи илмҳои табиӣтшиносӣ ва техника дар назди Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, доктори илмҳои физикаю математика, профессор, академики Академияи байналмилалӣ мактабҳои олий. Тамос: Тел.: (+992)900180099; e-mail: akomili2006@mail.ru.

Комили Абдулхай Шарифзода - Научно-исследовательский института истории естествознания и техники Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава, доктор физико-математических наук, профессор, академик Международной академии высших школ. Контакты: Тел.: (+992)900180099; e-mail: akomili2006@mail.ru.

Komili Abdulhay Sharifzoda - Research Institute for the History of Natural Science and Technology of Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of the International Academy of Higher Schools. Contacts: Tel.: (+992)900180099; e-mail: akomili2006@mail.ru.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

рассматривается эволюция и практическое применение систем «абджад» и «джумал» — традиционных методов буквенно-цифрового исчисления, широко применявшихся в научных и литературных трудах средневековых персидско-таджикских мыслителей. Особое внимание уделено инструментальной роли этих систем в верификации исторических дат и расшифровке хронограмм. Автор обосновывает значимость нумерологических расчетов как вспомогательного метода для корректной идентификации и хронологической привязки исторических событий. Материал ориентирован на специалистов в области истории науки, востоковедов и текстологов, а также на широкий круг читателей, интересующихся интеллектуальным наследием Востока.

Ключевые слова: абджад, джумал, история математики, исламская цивилизация, историческая хронология, текстология, арабо-графическая письменность.

On Numerology in the Context of Arab-Persian Civilizations: The Case of the Abjad Calculation System

This article presents an interdisciplinary study at the intersection of the history of science, philology, and textual criticism. The paper examines the evolution and practical application of the "Abjad" and "Jumal" systems—traditional alphanumeric calculation methods widely employed in the scientific and literary works of medieval Persian and Tajik thinkers. Particular emphasis is placed on the instrumental role of these systems in verifying historical dates and decoding chronograms. The author substantiates the significance of numerological calculations as a specialized auxiliary method for the accurate identification and chronological synchronization of historical events. The material is intended for specialists in the history of science, Orientalists, textual scholars, and a broad audience interested in the intellectual heritage of the East.

Key words: Abjad, Jumal, history of mathematics, Islamic civilization, historical chronology, textual criticism, Arabic-based script.

Введение. Основа любых знаний, даже математики и особенно социальных наук на элементарном уровне, начинается с букв. После освоения алфавита, в ходе изучения математики, человек постепенно начинает усваивать математические символы. Эти символы и знаки, такие как «+», «-», «<», «>», «=», «≠», «√», «Sin», «Cos», «log», «lim», и другие, со временем разрабатывались учёными в разных местах и в конечном итоге получили всеобщее признание.

Каждая область знаний имеет свой «алфавит обучения». Именно по этой причине математические символы можно считать «ключами к изучению» математики.

Существует древняя легенда о привлекательности и «мистичности» математики, предполагающая, что знания, и, в частности, математика, были переданы людям ангелом. Конечно, это не более чем миф, созданный для того, чтобы подчеркнуть уникальную

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

природу математических знаний.

Изначально, как отмечалось ранее, в математике не было символов (или символизма). Фактически, во многих языках числа обозначались буквами. Например, я лично несколько знаком с такими изображениями на иврите, греческом, арабском, персидском и таджикском) и древнерусском языках.

Примеры алфавитного счета. На иврите значение абджада слова קקק («кав», что означает «линия» или «нитка») соответствует числу 111 в зависимости от его состава: $\text{ק}=100$; $\text{ק}=6$; $\text{ק}=5$; и, наконец, $5 + 6 + 100 = 111$.

В арабском языке значение абджада слова طخ («линия») составляет 609, рассчитывается как $\text{خ} = 600$ и $\text{ط} = 9$, при этом $600 + 9 = 609$. Аналогично, числовое значение слова مقة («карандаш, перо») основано по системе абджад равно 170 ($\text{ق} = 100$, $\text{ل} = 30$, $\text{م} = 40$).

Четыре персидские (таджикские) буквы «پ» (пе), «چ» (че), «ژ» (жэ) и «گ» (ге) соответствуют числовым значениям арабских букв ب (ба), ج (джим), ز (за) и ك (каф) соответственно. Например, числовое значение слова راگرپ («циркуль») рассчитывается как $2 + 200 + 20 + 1 + 200 = 423$.

В древнегреческом языке буквам присваивались числовые значения следующим образом: $\alpha = 1$; $\beta = 2$; $\gamma = 3$; $\delta = 4$; $\epsilon = 5$; $\zeta = 6$; $\eta = 7$; $\theta = 8$; $\iota = 9$; $\kappa = 10$; $\lambda = 20$; $\mu = 30$; $\nu = 40$; $\xi = 50$; $\omicron = 60$; $\pi = 70$; $\rho = 80$; $\sigma = 90$; $\tau = 100$; $\upsilon = 200$; $\phi = 300$; $\chi = 400$; $\psi = 500$; $\omega = 600$; $\delta = 700$; $\theta = 800$; $\lambda = 900$.

В древнерусском языке буквы также обозначали числа. Например, число 543 записывалось как ФМГ ($\text{Ф}=500$, $\text{М}=40$, $\text{Г}=3$) и так далее [5].

Классификация наук и восприятие абджада. В современном мире все человеческие знания принято разделять на две группы: естественные науки и социальные науки. В средневековом исламском мире знания также были разделены на две группы: рациональные науки «*илм аль-ақлӣ*» (*علم العقل*) и передающиеся науки «*илм ан-нақлӣ*» (*علم النقل*). Рациональные науки основывались на интеллекте и рассуждениях, тогда как передающиеся науки основывались на традициях и повествованиях. Сегодня рациональные и трансмиссивные науки соответствуют классификации естественных и социальных наук. Иногда мы называем естественные науки «точными науками».

Среди простого народа («авām-ун-нās», в отличие от элиты) до сих пор бытует мнение, что система абджад представляет собой своего рода загадочный и сложный расчёт. Поэтому проблемы, которые трудно понять, часто называют абджад. На самом деле эта система не представляет особой сложности, особенно для тех, кто ее изучает. Система абджад — это простой арифметический метод, в котором

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

каждой букве присваивается определённое числовое значение. Его предполагаемая «трудность» заключается в способности читать арабский алфавит и понимать поэтический или прозаический смысл исторических ссылок или другого содержания, закодированного в числовой форме. Это включает в себя расшифровку так называемых «исторических фраз» или решение определенных арифметических задач. Систему *абджад* также иногда называют методом расчета *джумал*.

Таблица 1. Алфавитная таблица *Абджада*

Имя буквы	Форма буквы	Числовое значение
<i>Алиф</i>	ا	1
<i>Бэ</i>	ب	2
<i>Джим</i>	ج	3
<i>Дāl</i>	د	4
<i>Ҳа</i>	ه	5
<i>Вāв</i>	و	6
<i>Зе</i>	ز	7
<i>Ҳа (хути)</i>	ح	8
<i>Та</i>	ط	9
<i>Йā</i>	ى	10
<i>Кāф</i>	ك	20
<i>Лām</i>	ل	30
<i>Мим</i>	م	40
<i>Нун</i>	ن	50
<i>Син</i>	س	60
<i>Айн (ъ)</i>	ع	70
<i>Фа</i>	ف	80
<i>Сāд</i>	ص	90
<i>Қāф</i>	ق	100
<i>Ре</i>	ر	200
<i>Шин</i>	ش	300
<i>Та</i>	ت	400
<i>Сэ</i>	ث	500
<i>Ха</i>	خ	600
<i>Зāl</i>	ذ	700
<i>Зāд</i>	ض	800

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Зā	ظ	900
Ғайн	غ	1000

Для иллюстрации этой концепции рассмотрим несколько примеров. Например, автор книги «Рашахат» Мавлана Фахруддин Али Сафи (1463–1533), сын Хусейна Ваиза Кашифи, использовал систему *абджад* (абджад) для обозначения завершения своей книги посредством слова «Рашахат». Он выразил это следующим образом:

Оригинальный персидско-таджикский стих:

آمد رشحات با کثیر البرکات چون
 آب خضر منفجر از عین حیات
 بایند محسبان سنجیده صفات تاریخ
 تمامش ز حروف رشحات

Транслитерация:

Āmad Rashaḥ.ā t bā kasīr-ul-barakāt, Chun āb-i Khizr
 munfajir az ayn-i ḥ.ayā t. Yāband muḥ.ā sibān-i sanjī da-
 š.ifā t,
 Tā rī kh-i tamā mash zi ḥ.urūf-i Rashaḥ.ā t.
 The whole history is in the name of Rashakhot.

Перевод:

Пришел Рашахат с обильными благословениями,
 Подобно воде Хидра, бьющей из источника жизни.
 Пусть опытные бухгалтеры найдут
 Историческую дату в буквах «Рашахат»

По объяснению и замыслу автора, абджадное исчисление стихотворения происходит от слова Рашахат, которое служит ключевым термином. Это слово состоит из пяти букв:

–ро (ر) = 200
 –шин (ش) = 300
 –за (хути) = 8
 –алиф (ا) = 1
 –то (ت) = 400

Как уже упоминалось, в системе *абджад* не пишутся краткие гласные. Числовые значения этих букв определяются по таблице 1, что дает сумму:

200+300+8+1+400=909200 + 300 + 8 + 1 + 400 =
 909200+300+8+1+400=909

Это число представляет год хиджры, когда книга была завершена.

Другой пример, дворянин отправляет сообщение садовнику через своего слугу. Просьба в письме выражается через систему *абджад* следующим образом:

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Оригинальный персидско-таджикский стих:

بیفکن چہار صد بیست از من صد
بفرست من بر عکسش

Транслитерация:

Az bīst chahārsad biyafkan,
Aksash bar man, bifrest sad man.

Перевод:

«Из двадцати вычитите четыреста,
Переверните это для меня, пришлите мне сто единиц этого».

Логично, что в математике из 20 вычесть 400 невозможно. Поэтому решение нужно искать через вычисления *абджад*. В этом куплете ключевыми словами являются *бист* (بیست - двадцать) и *чахорсад* (چہار صد - четыреста), а также грустный (صد - сто), человек (من вес, примерно равный 0,5 кг) или ровно 680 грамм), и «аксаиш» (عکسش, «обратная сторона»). Слово «*бист*» - двадцать состоит из четырех букв: *ба* (ب), *йа* (ی), *син* (س) и *та* (ت). По системе *абджад*:

–*ба* = 2

–*йа* = 10

–*син* = 60

–*та* = 400

Таким образом, числовое значение *бист* равно: 2+10+60+400=472

По поэтическому требованию вычитаем значение *та* (400) из *бист* (472), и получим: 472–400=72

Остальные буквы образуют *бис* (بی), который при перестановке букв превращается в *сиб* (سی), что означает «яблоко» (пишется как «*сиб*» и иногда произносится как таковое).

Так, дворянин хитро просил садовника прислать ему сто *ман* яблок. *Ман* таджикская мера единицы веса в средние века в разных регионах имел разное значение. В результате рассматриваемого стиха дворянин запросил 100 *ман* яблок, что в приблизительном исчислении составляет 50 килограммов, а точнее, равняется 68 килограмм.

В качестве другого примера рассмотрим стихотворение известного персидско-таджикского поэта XIV века Камалуддина Махмуда ибн Али, известного как Ходжу Кирмани (1280, Керман – 1352, Шираз). По поводу завершения своей месневи «Цветок и Навруз» («*Гул ва Навруз*») он написал:

Оригинальный персидско-таджикский стих:

رفته دال مه از و جیم روز به رفته
ذال و میم و با هجرت ز

Транслитерация:

Ba rūz «jim»-u az mah «dāl» rafta,

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Zi hijrat «bā`»-vu «mī`m»-u «zā`l» rafta.

Перевод:

«С дня «джим», и с месяца «дā`л» прошло,
С хиджры «ба», «мим» и «зā`л» прошло».

«Джим», «дā`л», «ба», «мим» и «зā`л» - название букв арабского алфавита, а *хиджра* (هجرة) дословно «переселение», подразумевается переселение мусульманской общины по руководством пророка Мухаммада из Мекки в Медину, который произошло в 622 году, и стал первым годом исламского лунного календаря.

В этом стихе:

–джим (ج) = 3

–дā`л (د) = 4

–ба (ب) = 2

–мим (م) = 40

–зā`л (ذ) = 700

Таким образом, поэт численно кодирует год завершения своего произведения, используя значения *абджада* этих букв.

Таким образом, становится ясно, что Ходжу Кирмани завершил свою месневи «Гул ва Навруз» в 3-й день 4-го месяца 742 года по лунному календарю хиджры. По календарю Хиджры 4-й месяц называется Раби аль-Тани (или Раби аль-Ахир). Таким образом, полная дата завершения месневи соответствует 3-му числу Раби аль-Сани, 742 года хиджры, что совпадает с 24-го сентября 1341 года по григорианскому календарю.

Таким образом, Ходжу Кирмани умело и интригующе закодировал дату завершения своей месневи в вышеупомянутом стихе, используя технику *джумала*.

Например, Ардашер Каримов в своей книге «Изучение письменности наших предков» [4] определяет год рождения Мирзо Абдулкадира Бедиля (1644–1720) по собственным стихам Бедиля, используя систему *абджад*. Он демонстрирует это следующими строками:

Оригинальный персидско-таджикский стих:

ظهـور ملك به بیدل که سالی به آفتاب
چون یافت ازل فیض ز
مولودش را داد خبر بزرگی انتخاب
هم و است قدس فیض هم که

Транслитерация:

Ba sā`li ki Bedil ba mulk-i z.uhū`r
Zi fayz`-i azal yā`ft chun ā`ftā`b
Buzurgī` khabar dā`d az mawlū`d-ash

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Ki ham fayz'-i quds astu ham intikhā'b.

Перевод:

«В тот год, когда Бедил появился в мире существования, Через
священную благодать, сияющую, как солнце,
Величие объявило о своем рождении,

Как священное и избранное божественным избранным» [4, 129].

В упомянутом стихе исторический код *абджада* выражен через словосочетание *файз-и кудс* - священная благодать и слово *интихаб* - избранный, числовые значения которых составляют 1054. Это означает, что Абдулкадир Бедил закодировал год своего рождения с помощью фразы и слова, указывая, что его рождение было одновременно *файз-и-кудс* и *интихаб*. Посчитаем это, используя метод *абджада* (см. Таблицу 1):

«*Файз-и-кудс*» = 80 + 10 + 800 + 100 + 4 + 60 = 1054

«*Интихаб*» = 1 + 50 + 400 + 600 + 1 + 2 = 1054

Важно отметить, что система *абджад* традиционно использовалась с лунным календарём хиджры, а не с солнечным календарём хиджры. Таким образом, при переводе 1054 года хиджры в григорианский календарь, используемый сегодня в большинстве стран мира результатом, будет 1644 год нашей эры.

Чтобы запомнить числовые значения 28 арабских букв, не обращаясь к таблице, ученые разработали восемь фраз, содержащих все буквы арабского алфавита: «*абджад*», «*хаваз*», «*зүти*», «*каламан*», «*саъфас*», «*қарашат*», «*сахуз*», «*зазаг*».

Что касается значений этих восьми фраз, некоторые исследователи сочли их создание случайным и бессмысленным, в то время как другие пытались найти для них значения или дали этим словам определённые интерпретации.

Объяснение, данное в работе известного таджикского ученого XIX века Мухаммада Гиясуддина ибн Джалалуддина ибн Шарафуддина Рампури / Мустафабади (1791–1867), под названием «Гаяс-ул-луғат» углубляется в значения и повествования, стоящие за восемью фразами, основанными на «*абджад*», «*хаваз*», «*зүти*», «*каламан*», «*сафас*», «*қарашат*», «*сахиз*» и «*зизиг*».

По мнению Гиясуддина Рампури, эти фразы символизируют как лингвистические конструкции, так и повествования, связанные с ранним человеческим опытом, особенно с опытом пророка Адама.

Вот значения, приписываемые каждой из этих фраз согласно Гиясуддина Рампури, а также ссылки на более ранние произведения, такие как «*Мā-дар-ул-афазиль*» («Мать достоинство»), «*Сурах'*» («Открыто») и «*Завабити азим*» («Великие правила»):

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

***Абдждад* (ابجد):**

Значение: «Мой отец (Адам) был найден во грехе» («*абби ваджиду фил ма'сия*»). Это относится к падению Адама от благодати Рай из-за греха, что сделало его отцом всего человечества.

***Хаваз* (هوز):**

Значение: «Он следовал своим желаниям» («*аттабаа жавазу*»), снова указывая на то, что Адам поддался искушению.

***Huti* (حطى):**

Значение: «Его грех был уменьшен благодаря покаянию и поиску прощения» («*хутта джунубаџу бит-т-тавбати ва-л-истизфар*»). Это намек на покаяние Адама и полученную им милость.

***Kalaman* (كلمن):**

Значение: «Он произнес слово, и его покаяние было принято с милостью» («*такаллама би калиматин фа-таба алейхи би-ль-кабули ва-р-рахма*»). Речь идет о словах, которым Адам научился для покаяния.

***Sa'fas* (سعفس):**

Значение: «Мир стал для него тесным, и тогда на него излились благословения» («*дака алейхи ад-дунья фа-авфада алейхи*»). Это изображает трудности, с которыми столкнулся Адам, и возможную божественную помощь.

***Qarashat* (قرشت):**

Значение: «Он признался в своем грехе, и ему было даровано достоинство» («*акаарра би-дханбихи фа-шаруфа би-ль-карама*»). Это отражает признание Адамом своих действий и последующее восстановление чести.

***Sakhiz* (ثخذ):**

Значение: «Он получил силу от Бога» («*ахадха мин Аллах кувватан*»), что означает божественную силу, дарованную Адаму.

***Zazigh* (ظظغ):**

Значение: «Влияние сатаны было заблокировано от него решимостью» («*садда анху назгу-ш-шайтан би-л-азима*»). Это подчёркивает стойкость Адама в вере и упование на Бога.

Альтернативные интерпретации:

Некоторые учёные полагают, что эти восемь фраз были именами детей человека по имени Абоджад или Маромар (аналог Кирилла и Мифодий, которому приписывают разработку кириллицы).

Другие традиции предполагают, что эти фразы описывают этапы человеческого опыта или эволюцию систем письменности.

Гиясуддин Рампури, опираясь на «Завабити азим» («Великие правила»), отмечает последовательность действий, подразумеваемую этими фразами:

Абдждад - начал, *хаваз* - подключился, *џути* - сделал паузу, *каламан*

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

- заговорил, *саъфас* - выучился, *қарашат* - организовал, *сахиз* - сохранился и *зазиг* - завершился.

Этот систематический отчет подчеркивает, как система *абджад* служила не только лингвистическим инструментом, но также повествовательной и духовной основой в исторической и филологической науке [2, 31].

В этом отрывке подчеркиваются два интригующих момента, касающихся Мухаммада Гиясуддина ибн Джалалуддина ибн Шарафуддина Рампури, автора «Гаяс-ул-луғат», и более широкого культурного и исторического контекста системы *абджад*:

Лингвистическое наследие предков Рампури. Считается, что предки Рампури мигрировали из Мавераннахра (Трансоксианы) в Индию. Эта миграция предполагает, что они, возможно, были знакомы с древними региональными языками, такими как согдийский или хорезмийский.

Интересным лингвистическим ключом является постоянное использование Рампури слова «*ай*» в значении «*яъни*», что переводится как «то есть» или «так как» на персидском (таджикском) языке. Слово «*ай*» характерен для согдийского и хорезмийского языков и выступает в пояснениях Рампури как языковой пережиток.

Параллельный пример приводится из работ Абу Райхана Бируни, который часто использовал термин «*ай*» в своих сочинениях на персидском (таджикском) языке. Эта связь ещё раз подтверждает идею о том, что языковые привычки Рампури отражают более глубокую связь с культурным и языковым наследием Мавераннахра [1].

Региональные варианты и применение системы *Абджад*:

Восемь терминов, основанных на *джумале*: *абджад*, *хаваз*, *зүти*, *каламани*, *сафас*, *қарашат*, *сахиз*, *зазиг*), были особенно популярны в исконная родина таджиков - Хорасане и Мавераннахре.

Однако в странах исламского Магриба (например, Марокко, Тунис) порядок этих терминов и методы расчета имели небольшие различия. Это говорит о том, что, хотя система *абджад* имела универсальную основу, её применение было адаптировано к региональным языковым и культурным контекстам.

Несмотря на свою математическую основу, система *абджад* преимущественно использовалась литературоведами, поэтами, и историками. Примеры, представленные в этом обсуждении, например, кодирование дат рождения, завершение работ или даже сокрытие конкретных сообщений иллюстрируют его универсальность. Помимо практического применения, он также служил в эзотерических и символических целях.

Абджад как инструмент за пределами нумерологии:

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Система *абджад* не ограничивалась литературным или историческим контекстом. Его скрытый характер позволял ему кодировать значения и информацию, которые оставались скрытыми от широкой публики («*авам ан-нас*»).

Это подчёркивает его двойную роль: как инструмента интеллектуального и творческого выражения и как средства защиты знаний от более широкой доступности.

В целом, система *абджад* представляет собой богатое пересечение нумерологии, лингвистики и истории культуры, а работа Мухаммада Гиясуддина Рампури иллюстрирует, как она соединяла различные интеллектуальные традиции, от Мавераннахра до Индии.

Мнемоника *абджада* и их числовой порядок. Чтобы облегчить запоминание числовых значений арабских букв, ученые создали восемь мнемонических слов, охватывающих все буквы алфавита. Эти слова: *абджад, хаваз, жути, каламан, сафас, қарашат, сахиз, зазиг*.

Эта мнемоника соответствует порядку номеров арабского алфавита. Полная разбивка выглядит следующим образом: Эти таблицы и соответствующие им мнемонические средства подчеркивают практичность и систематический характер системы *абджад* для записи числовых значений.

Ниже представлена таблица, иллюстрирующая значения, присвоенные арабским буквам по системе *абджад*.

Таблица 2. Аккаунт *джумал*, известный по первому слову *абджад*.

№	Знак буквы	Название буквы	Числовое значение
АБДЖАД (ا ب ج د)			
1.	ا	Алиф	1
2.	ب	Бэ	2
3.	ج	Джим	3
4.	د	Дāл	4
Слово <i>абджад</i> (ا ب ج د) обозначает четыре единственного числа [1; 2; 3; 4]			
ХАВВАЗ (ه و ز)			
5.	ه	Ҳа	5
6.	و	Вāв	6
7.	ز	Зе	7
Слово <i>хавваз</i> (ه و ز) обозначает четыре единицы числа [5; 6; 7]			
ЊУТТИ (ح ط ي)			
8.	ح	Ња (хути)	8
9.	ط	Та	9

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

10.	ى	Йӓ̃	10
Слово <i>хутти</i> (حطى) обозначает два сингулярных числа и одно десятичное число [8; 9; 10]			
КАЛАМАН (کلمن)			
11.	ک	Kā̃ф	20
12.	ل	Lā̃м	30
13.	م	Мим	40
14.	ن	Нун	50
Слово <i>каламан</i> (کلمن) представляет собой четыре десятичных числа [20; 30; 40; 50]			
САЪФАС (سعفس)			
15.	س	Син	60
16.	ع	Айн (ъ)	70
17.	ف	Фа	80
18.	ص	Sā̃д	90
Слово <i>сафас</i> (سعفس) представляет собой четыре десятичных числа [60; 70; 80; 90]			
ҚАРАШАТ (قرشت)			
19.	ق	Qā̃ф	100
20.	ر	Ре	200
21.	ش	Шин	300
22.	ت	Та	400
Слово <i>қарашат</i> (قرشت) означает четыреста чисел [100; 200; 300; 400]			
САХИЗ (ثخذ)			
23.	ث	Сэ	500
24.	خ	Ха	600
25.	ذ	Zā̃л	700
Слово <i>сахаз</i> (ثخذ) означает три сотых [80; 90; 1000]			
ЗАЗАГ (ضظغ)			
26.	ض	Zā̃д	800
27.	ظ	Zā̃	900
28.	غ	Ғайн	1000
Слово <i>зазаг</i> (ضظغ) означает два десятичных числа и однотысячное число [80; 90; 1000]			

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Заклучение. Система *абджад* является свидетельством богатого взаимодействия языка, математики и культурного самовыражения. Встраивая числовые значения в алфавиты, он создает мост между абстрактными рассуждениями и осязаемыми лингвистическими артефактами. Его применение, начиная от кодирования исторических дат и заканчивая созданием поэтической символики, подчёркивает его универсальность и непреходящую актуальность. Будучи краеугольным камнем классической исламской (арабо-персидской) науки, *абджад* продолжает вдохновлять современных исследователей и энтузиастов. Понимая его принципы и исследуя его исторический контекст, мы получаем представление об интеллектуальных достижениях прошлых цивилизаций и непреходящем наследии их культурных инноваций.

Литература:

1. Беруни, А. Китоб-ут-тафхим / А. Беруни; подг. к публ. А. Девонакулов, Д. Мамедова, Г. Собиров. – Душанбе: Дониш, 1973. – 287 с.
2. Гиясуддин, М. Гияс-ул-лугот: в 3 т. / М. Гиясуддин; предисл., коммент. и библиогр. А. Нурува. – Душанбе: Адиб, 1987. – Т. 1: Алиф-Шин. – С. 31.
3. Каримов, А. Изучение письма предков / А. Каримов. – Душанбе: ДДТ, 1993. – 154 с.
4. Кирмони, Х. Хамса / Х. Кирмони; подг. к публ. Б. Рахматов, О. Окилов, Ш. Олимова. – Худжанд: Хуросон, 2017. – 880 с.
5. Комили, А. Ключ арифметики / А. Комили. – Душанбе: СИЭМТ, 2019. – 88 с. – На тадж. яз.
6. Сайфиддинов, Б. Жизнь и творчество Маулана Фахриддин Али Сафи / Б. Сайфиддинов. – Душанбе: Дониш, 2009. – 163 с.
7. Сафи, Ф. А. Латоиф-ут-тавоиф / Ф. А. Сафи. – Душанбе: Адиб, 2011. – 336 с.
8. Кирмони, Ходжуи / Ходжуи Кирмони. – Тегеран: Публикации Иранского культурного фонда, 1347 [1968]. – 255 с.

**ИДЕЯИ ПЕШРАФТ ВА ОРМОНИ НАВИ ИҶТИМОӢ
АЗ ДИДГОӢИ АБДУРАУФ ФИТРАТ
Ҷонбобоев Сунатулло²¹**

Донишгоҳи Осӣи Марказӣ

Дар мақолаи мазкур дидгоҳи намояндагони ҳаракати ислоҳотхоҳи мусулмони Хуросону Мовароуннаҳр (аморати Бухоро), яъне ҷадидҳо роҷеъ ба идеали нави иҷтимоӣ, тарбия ва рушди ҷомеаи нав, роҳҳои ба вуҷуд овардан, ташаққул додани инсонӣ ва рушди ахлоқии он тибқи додаҳои нави илм (равонишиносӣ, педагогика) дар мисоли таҳлили осори Абдурауфи Фитрат ва баъзе устодон ва ҳаммаслакони ӯ баррасӣ карда мешавад.

Маълум аст, ки идеали нави иҷтимоӣ дарки нави консепсияи вақтро тақозо дорад, бо тақия ба санадҳо муаллиф собит мекунад, ки ҷадидҳо шинохти нави ғайрисиклии вақтро дар тамаддуни Аврупо дарёфтанд ва аз тариқи ибрат меҳостанд, ки аз тариқи синтези имконоти Шарқу Ғарб ҷомеаи моро ислоҳ намоянд ва ба роҳи пешрафт раҳнамун созанд. Вале ин кори навагонӣ ба чанде аз мушкилиҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ дучор шуд. Дар мақола маводи сарчашмавӣ ва баъзе таҳқиқоти назариявии муҳаққиқони ҳамзамон (Садриддин Айнӣ) ва олимони муосир (ба мисли А.Турсон, Соҳиб Табаров ва ғ.) оид ба дидгоҳи А. Фитрат низ мавриди назар қарор мегиранд.

***Калидвожаҳо:** ҷадидҳо, Абдурауф Фитрат, жанри сафарномаи нави, идеали иҷтимоӣ, идеали ахлоқӣ, идеяи пешрафт, тараққиёт, модернизатсия.*

***Идея прогресса и новый социальный идеал в мировоззрении
Абдурауфа Фитрата***

В статье рассматриваются и анализируются взгляды представителя мусульманского реформаторского движения Хорасана и Мавераннахра, известного в исторической науке как джадидизм, на общественный идеал, образование и развитие нового общества. На основе новых научных данных, а также через анализ трудов Абдурауфа Фитрата, его предшественников и

²¹ **Ҷонбобоев Сунатулло** - Донишгоҳи Осӣи Марказӣ, номзади илмҳои фалсафа. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 33. Тел.: (+992)934470560; e-mail: sjonbobo@gmail.com.

Джонбобоев Сунатулло – Университет Центральной Азии (УЦА), кандидат философских наук. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 33. Тел.: (+992)934470560; e-mail: sjonbobo@gmail.com.

Jonboboiev Sunatullo - University of Central Asia (UCA), Candidate of Philosophical sciences, Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, str. Rudaki, 33. Tel.: (+992)934470560; e-mail: sjonbobo@gmail.com.

современников, исследуются пути создания и формирования новой личности и ее нравственного развития.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Известно, что новый социальный идеал требует нового восприятия времени. В статье анализируются первоисточники и теоретические работы современников мыслителя (Садриддина Айни), а также исследования современных ученых (таких как А. Турсон, Сохиб Табаров и др.) относительно личности и творчества А. Фитрата.

Ключевые слова: джадиды, Абдурауф Фитрат, жанр травелога, общественный идеал, нравственный идеал, идея прогресса, развитие, модернизация.

The Idea of Progress and the New Social Ideal in the Worldview of Abdurauf Fitrat

This article examines the views of the Muslim reformist movement of Khorasan and Transoxiana (Mawarannahr), known in historical science as Jadidism, regarding the social ideal, education, and the development of a new society. Based on recent scientific data and an analysis of the works of Abdurauf Fitrat, as well as his predecessors and contemporaries, the study explores the methods of creating and shaping a new personality and its moral development.

It is a well-known fact that a new social ideal necessitates a new understanding of time. The article considers primary source materials and theoretical studies by the thinker's contemporaries (such as Sadriddin Ayni) and modern scholars (including A. Turson, Sokhib Tabarov, etc.) regarding the life and literary heritage of A. Fitrat.

Key words: Jadids, Abdurauf Fitrat, travelogue genre, social ideal, moral ideal, idea of progress, development, modernization.

Дар бораи ақидаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фалсафии Абдурауф Фитрат таҳқиқот ва китобу мақолаҳои зиёд навишта шудааст, вале бо вучуди ин осори ӯ барои ҳалли бисёре аз масоили ҷомеаи тоҷик, тоҷикистонӣ ва ҷамоҳири бо мо ҳамҷувор, ки бо мо мероси муштарақ доранд, ҳанӯз ҳам пурарзиш аст. Дар ин мақола мо ба ғайр аз баррасии мазмуни баъзе нуктаҳо аз осори ин мутафаккир ба таҳқиқот ва дидгоҳи устод Садриддин Айни, таҳлилу баррасии ин осор аз тарафи адабиётшинос Соҳиб Табаров ва махсусан, назари файласуф Акбар Турсон таъаххум кард. Устод Соҳиб Табаров мазмуни қариб тамоми осори Фитратро ба таври айнӣ ва таҳлилӣ бозгӯӣ намудааст. Файласуф Акбар Турсон ба ин масъалаи осори ҷадидҳо диққат додааст, ки барои ба вучуд овардани идеали нави иҷтимоӣ дарк ва шинохти нави замон ва ё вақт зарур буд. Консепсияи нави вақт, вақти таърихиву объективиро Фитрат на фақат дар Аврупо, дар таҷрибаи маорифпарварони Ғарб, балки дар ватани худ, дар мероси фалсафиву таърихӣ устодони худ, ба мисли Аҳмад Махдуми Дониш пайдо карда тавонист. Аҳмади Дониш ҳанӯз дар чоряки охири асри нуздаҳум ба ҳулосае омад, ки зиёиён бояд тафаккури мусулмононро аз гузашта ба сӯи оянда роҳнамоӣ намоянд. Нуктаи муҳим дар ин маврид он аст, ки ӯ мехост, ки дар ин раванд ормони нави иҷтимоиро ба вучуд биёрад. Ин файласуфи шинохта дар мақолааш оид ба нақши Аҳмад Махдуми

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Дониш дар баҳогузори ба аҳамияти вақт дар тамаддуни мусулмонон дақиқкорона чунин баён намудааст: «Нигоҳи як мусалмонро, ки аз ибтидо ба гузашта нигаронида шудааст, ва онро ба сӯи оянда гардонидан, — инро метавон чун як вазифаи бунёдии таърихиву таърихшиносӣ, ки бо тамоми бо шаҳомати худ дар назди Аҳмади Дониш истода буд, баён намуд. Ва ин вазифа ба таври возеҳ ба ҳалли яке дигар аз вазифаҳои муҳим ва таъхирнопазир – ташаккули як идеали нави иҷтимоӣ -фарҳангӣ, ки аз доираи дидгоҳи диншиносии Ҳирфай берун аст, нигаронида шудааст» [12].

Вазифа аз он иборат буд, ки мебоист вақтро аз гирдгардии даврӣ (сиклӣ) ва одатан сарбастаи суннатӣ дар тамаддуни диниву мазҳабӣ берун бояд овард. Аҳмади Дониш ба фикр фуру меравад, ки «Сабаби ҳама донишу илм насиби мутафаккирони аврупоӣ гаштан ва иллати камақл ва танбал будани ҳама олимони мо дар чист?» [12]. Пас, агар мушкил дар маърифати мақулаи вақту замон бошад, чӣ гуна метавон ба дарки ҷавҳари аслии замон расид ва шинохти уламо ва вузаро ва тамоми ҷомеаро нисбат ба вақт тағйир дод? Дар пайравӣ ба Аҳмад Маҳдуми Дониш мутафаккирони минбаъдаи ислоҳотхоҳ ва ҷадидон ба хулосае расиданд, ки роҳи ҳалли масъала шояд омӯзиши таҷрибаи шинохти дигарон аз замон вақт бошад? Ҳамин тавр, азбаски он замон ибрат, ё идеали иҷтимоии бумӣ (ватанӣ) барои пешрафт дар Бухоро ҳанӯз вуҷуд надошт, ба назари ҷадидҳо дар пайравӣ ба Аҳмади Дониш, пешрафтро аз тариқи ибрат ё омӯхтан аз таҷрибаи мардумони хеле пешрафтаи дунё гирифтани метавон. Саромади ислоҳотхоҳон, Аҳмади Дониш дар ҳайати сафорати амири Бухоро таҷрибаи Русияро омӯхт ва нақшаи ислоҳоти худро ба амири Бухоро пешниҳод намуд, ҷадидҳои баъдина акнун ба омӯзиши таҷрибаи мамолики Ғарб (Аврупо) шурӯъ карданд.

Дар ин масир, ба назари онҳо жанри сафарноманависӣ дар адабиёт як роҳи ислоҳи ин вазъ хоҳад буд ва беҳуда набуд, ки онҳо ин роҳро чун сармашқи як кори ислоҳотсозии худ интихоб намуданд. Сафарноманависӣ аз нигоҳи ҷадидон яке аз василаҳо барои сохтани ҷаҳонбинии нав бо овардани далел ва мутмаин сохтан аз тариқи мисолу намунаҳо мебошад. Сафарноманависӣ жанри адабие аст, ки метавонад диққати мардумро ба таври ошкору аён, ба осонӣ ва ба ин зудӣ, бо истифода аз қувваи таҳайюл ба худ ҷалб намояд. Мирзо Сироҷ мутмаин аст, ки «Он ҳама мулкгирӣ ва футухоти пай дар пайи дували Фаранг (Аврупо) аз натиҷаи саёҳати мардумони бо илми онҳост. Натиҷаи кашфи Амрико аввал аз баракати илм, баъд аз ҳиммати саёҳат аст» [8, 22]. Ва намунаи ин корро ҷадидҳо дар наشري асарҳои зер ба намоиш гузоштанд. [7; 8]. Воқеан чунин баҳодиҳӣ ба аҳамияти илм дар

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

робита бо саёҳат дар он замон падидаи нодире ба назар мерасид.

Бояд зикр намуд, ки ин кор аз Беҳбудӣ сар шуд, ки ба Миср, ба донишгоҳи «Ал-Азҳар» сафар намуд. Аз паси ӯ Мирзо Сироҷи Ҳаким, писари як тоҷики сармоядор ва тоҷири шинохтаи Бухоро ба Истанбул ва баъдан ба аксари давлатҳои Аврупо (бо аз назар гузаронидани мактабҳои Олмону Инглис ва Фаронсаву Хунгарӣ ва Швейсарияву Утриш) сафар намуда баъдан аз тариқи Ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон ба ватан баргашт ва баъди Аҳмади Дониш яке аз аввалин ислохотхоҳони ҷадид гардид, ки дар ҳамкорӣ бо дигар ҷадидон нақшаҳои худро 11 марти соли 1912 аз тариқи таъсиси рӯзномаи тоҷикиву форсии «Бухорои Шариф» амалӣ намояд [2]. Дар тобистони ҳамон сол рӯзномаи туркии «Турон» (барои мардуми атрофи Бухоро) ҳам бо ҳамин мазмун аз нашр баромад. Рӯзнома як дариҷаи дигаре барои ташвиқи ва рушди андеша гардид. Ин ду рӯзнома ба муддати 10 моҳ фаъолият карданд ва баъдан баста шуданд. Вале ба шарофати ин ду рӯзнома ба таъбири устод С.Айнӣ «дар димоғи ҷавонон фикри қаламу таҳрир даромад. Дар сари падарон ҳаёли тарбияти фарзанд омад» [ҳамон ҷо, с. 722]. Таъсиси ин ду рӯзнома ва интишори рӯзноманигорӣ, баъди сафарноманависӣ, дариҷаи дигаре барои такон бахшидан ба пешрафт гашт. Тибқи хабари устод С.Айнӣ аз воқеоти он замон «...муҳаррирон меҳостанд, ки ба дасти хонанда шамъе диҳанд, ки ба воситаи он шамъ хонанда худ неку бадро аз ҳам тафриқ намояд» [ҳамон ҷо, с. 721]. Баъди бозгашт Мирзо Сироҷ ҳам ҳосили тамоми сафарҳои худро аз дидани музейҳо, мактабҳо, донишгоҳҳову театрҳои он ҷо ба нашр расонид ва ҷаҳони пешрафтаи Аврупо ро барои ҳамватанонаш ошно намуд. Ба таври намуна ҳангоми тасвири яке аз сафарҳояшон ӯ чунин навишта буд: «Ман дар Аврупо ягон нафаре надидам, ки либосаш кӯҳна ё дарида бошад, ягон иморате надидам, ки вайрон бошад, ягон кӯчае надидам, ки таъмир надида буд... Дар ватани мо дӯконҳои тоҷирони мо торик ва пур аз чангу ғуборанд, дар гирдашон анбӯҳе аз гадоён ҳама вақт ҳузур доранд. Ҳайф, Ҳайфи мо мардум! Вале ҳама вақт, вақте ки ман дар кӯчаҳои Порис сайр мекунам, ман дар бораи ватанам фикр мекунам...Ишқи ватанро аз дили кас баровардан номумкин аст. Ин албатта гуноҳи ватани мо нест, гуноҳ гуноҳи фарзандони он аст, ки дар торикӣ қарор доранд ва ҳаққи модарони худро фаромӯш кардаанд». Бо така ба мероси исломӣ Мирзо Сироҷ баён медорад, ки «Ишқ ва ифтихор аз ватан як рукни дини мо аст: ҳубб ул-ватан мин ал-иймон. Мо ба қадри ватани худ намерасем» [11, 138-139].

Ӯ дар бораи системаи мактабу маорифи кишварҳои Аврупо ҳам маълумот медиҳад ва ташвиқ мекунад, ки мо бояд маҳз ба мисли онҳо корро ташкил кунем. Мактабҳо на фақат барои мардуми доро, барои

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

бачагони бепарасторро ҳам ташкил бояд кард. Менависад: Дар Аврупо «мактаби атфоли бепадар ҳам савоб аст, аз давлат харҷ ҳам дида мешавад. Он ҳам мутааддид аст» [8, 76]. «Пругироми он ҳам бисёр осон, ҳар гоҳ касе ду сол дар дорулфунуни Берлин хонда бошад, муқобил аст ба чаҳор соли таҳсили Русия ва кишвари Усмонӣ ». [8, 77- 78] Мирзо Сироҷ ва ҷадидон роҳи наҷотро танҳо дар усули нави таҳсили илм медонанд: «Имрӯза дар тамоми 40 (чиҳил) миллион халқи англис 33 ҳазор мактаб ва дар ин мактабҳо сесаду дувоздаҳ ҳазор муаллим ва муаллима ва ҳашт миллион шогирд машғули таҳсил мебошанд. Ҳар сола як садӯ чиҳил миллион манот (сӯм) махориҷи ин мактабҳо аст. Акнун аз рӯи ҳамин тараққӣ ва тарбият ва касби илму ҳунар намудан миллати англисро бояд қиёс намуд.» Дар ҳоле ки «Атфоли Бухоро чӣ будани курсию мизро ҳанӯз дарк накардаанд» [ҳамон ҷо, с. 95].

Мирзо Сироҷи Ҳаким қиссаву ҳикоятҳои дидаву шунида менавишт ва мардумро аз тариқи тамсил ба тавре дарс меод. Ин шеваи нигориши ӯ ҳуҷҷатнигорӣ ва кори публитсистӣ буд. Дар тафовут аз ӯ, Абдурауф Фитрат усули дигари «ибратнома»-ро пешниҳод намуд: ӯ дидаву шунидаҳои худро ба шакли саргузашти ҳаёломез (бо обу ранги бадеӣ) ва ба шакли ҳикояи воқеӣ пешниҳод менамуд. Дар ин самти сафарноманависӣ ӯ ба забони тоҷикии форсӣ дар Истанбул дар соли 1911 китоби машҳури худ «Баёноти сайёҳи Ҳинд»-ро навишт, ки яке аз беҳтарин намунаҳои адабиёти форсиву тоҷикии оғози асри бист буд. Устод Садриддин Айнӣ дар ин робита менависад, ки «...ранги адабиёти нав гирифтани забони тоҷикӣ дар наср аз Абдурауфи Фитрат сар шуд» [1, 254]. Дар китоби машҳури худ «Намунаи адабиёти тоҷик» устод Садриддин Айнӣ ҳангоми таҳлили мухтасари осори Фитрат ба ӯ бо унвони «бародар» муроҷиат карда менависад. Эътироф бояд намуд, ки асари зикршудаи Фитрат даррав дар Хуросон (Осиёи Марказӣ), ки он замон бештар порсигӯӣ буд, маҳбубият пайдо кард ва дере нагузашта дар соли 1914 онро Беҳбудӣ ба забони русӣ тарҷума ва ҷоп намуд [5].

Фитрат аз ном ва забони сайёҳи ҳиндӣ эътироф мекунад, ки «бо камоли бадбахтӣ метавон гуфт, ки бухориҳо на танҳо бо заволи умумии олами ислом иштирок кардаанд, балки баъзе аз тавсифи исломиро низ ба мағоки ғафлат кашидаанд» [1, 357].

Дар асари «Мунозира»-и тахайюлии байни як нафар фарангӣ ва мударриси Бухоро, Фитрат низои марбут ба вақту замонро байни намояндагони мактаби қадиму ҷадид ба намоиш гузошта, нишон медиҳад, ки дар ҷомеаи Бухоро масъалаҳои ҳалталаб хеле зиёданд ва аксари онҳо ба навсозии усули таълиму тарбия марбутанд. Дар ибтидои баҳс мударрис ҳамсухбати худро як шахси бегона, «як мардаки кофири беилму бедониш» қаламдод мекунад, вале дар охири баҳс

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

далелу санадҳои ӯро шунида қаноатманд мешавад ва иқрор мекунад, ки «шумо марди донишманде будаед», дарду алами ҷомеа ва илоҷи онро медонед, дар ҷомеа бояд ислоҳот ҷорӣ карда шаванд.

«...Мударрис дар натиҷа мулзам мешавад... хубии ҷадид аз қадим собит мегардад» [1, 254]. Ба андешаи С. Айнӣ, ин асар мухолифони тарзи ҷадидро «аз хоби ғафлат нимбедор карда... синфи авому ҷавонро ба тарафи усули ҷадида кашида, инқилобе дар афкор ба вучуд овард» [ҳамон ҷо, с.355].

Фитрат дар бораи бенизомӣ, беаҳамиятии аҳли сиёсат ва давлат дар қорҳои идораи ҷомеа аз номи образи персонажҳои ҳаёлии худ (сайёҳи ҳиндӣ ва онҳое, ки бо ӯ ҳамсухбатанд) баён медорад ва сохти идораи аморати Бухороро бо интиқоди шадид ба ҷолиш мекашонад. Таври мисол, ӯ аз яке ҳамсухбатонаш суол мекунад, ки ин гуна қорҳо дар 5-10 соли оянда беҳтар мешуда бошанд?! Ҷавоби бетарафонаи ҳамсухбат ӯро бисёр ноумед мекунад: «Ки медонад, баъди даҳ сол кӣ ҳасту кӣ нест» [4, 40; ниг.: 11, 142]. Дар асари «Мусулмонони дорурроҳат» Фитрат таассуроти худро аз саёҳати Фаронса ва Испониё (кишвари Андалузи пештара) чунин меорад: «Ҳангоме ки бо оташароба (поезд — С. Ҷ.) сар то сари ин мамлакатро тай мекардам, нигоҳам то қувват дошт, ба ҳар сӯ медавид, бинои харобею замини беҳосилеро намедид. Худ аз худ мегуфтам: Илоҳӣ, чӣ саодатест, ки ба ин миллати ғайур эҳсон намудай. Дар муддати чихилу се соат ба нуктаи охири Фаронса расида, дохили замини Испониё шудам» [1, 262-263].

Падидаи муҳиме, ки Фитрат дар ҷомеа мушоҳида мекунад ва то ҳанӯз он дар фарҳанги мо вучуд дорад, ин заифии тарзи тафаккури мардуми минтақа аст, ки дар бораи ояндабинӣ, банақшагирӣ ва пешгӯии (ояндасозии) қорҳои хеле муҳими ҷомеа пеш аз вуқӯи воқеаҳо намеандешанд. Ин ҳолат Фитратро ба андеша водор мекунад, ки дар ин ҷомеа мардум қобилияти фикриву интеллектуалии худро инкишоф надода, ҳама масоили ҳаёти ҷомеаро ба дӯши давлатҳо, ҳукуматҳо, Худо ва авроҳҳо вогузор мекунанд. Ҷолиби диққат аст, ки масъалаи масъулият дар назди худ, рушди тафаккури насли ҷавон яке аз масоили муҳимтарини замони мо ҳам ба шумор меравад. Дар ин иртибот Фитрат масъаларо хеле мантиқӣ гузошта менависад, ки рушди инсон аз се унсури асосӣ иборат аст: тарбияи ҷисмонӣ, тарбияи ақлонӣ ва тарбияи ахлоқӣ [3; ниг.: 13, 58-138]. Ин нукта ҳарчанд шояд муболиғаомез ҳам бошад, вале ба андешаи Фитрат дар ҳавзаи фарҳангии Бухоро, қор то ҷое расидааст, ки инчо ба нигоҳубин ё “тарбияи” мол, гову гуспанд нисбат ба тарбияи фарзанд бештар диққат медиҳанд, дар ҳоле ки барои инсон на танҳо тарбия ва ҳифзи бадан, балки дар айни замон тарбияи сегона дар як вақт, яъне ҳамоҳангии

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

тарбияи ҷисмониву ақлонӣ ва ахлоқӣ хеле зарур аст.

Масъалаи тарбияи ҳамагонии мардум пеш аз Фитрат низ гузошта шуда буд. Аз дидгоҳи Мирзо Сироҷи Ҳаким, барои пешрафти иҷтимоӣ баробарии зану мард муҳим шуморида мешавад: «Яке аз қавонини исломӣ он буд, ки шореи муқаддас талаби илмро бар зану мард аз уммати худ фарз гардонид... Башорат дод, ки уламои ман баробаранд бо бани Исроил... Халқи олам ду фирқаанд: олим ва мутааллим, яъне таълимкунанда ва таълимгиранда ва боқӣ мисли ҷамаҳанд, яъне магаси зирдасти пойи ҳайвонот... Мо ки ба фармудаи пайғамбари худ амал накардаем, албатта бояд хору залил шавем ва лагадкӯби аҷониб бошем» [8, 102 -103].

Дар ин масъала Фитрат бо Мирзо Сироҷ ҳамовоз аст, тарбия ба ҳама тааллуқ дорад ва тарбия бояд ҳамагонӣ ва фарогир бошад, ҳама барои хосон ва ҳама барои мардуми омм. Аксари мардумро наметавон ва набояд дар торикӣ нигоҳ дошт. Ё барои исботи шарҳи ҳоли тарбияи риққатовари бадан ва сиҳҳати мардум ба тасвири манзараи лаби Ҳавз Девонбегии ш. Бухоро мегузарад, ки дар назди ҳавз ё «дар муддати як соат бо сӣ-чил нафар силкасал, бист-сӣ нафар кал, понздаҳ-бист нафар кӯру гунг, даҳ-понздаҳ нафар ланг, чор-панҷ нафар шалу пес» вомерхӯрад [3; ниг.: 13, 59]. Магар ҳамин усули самараноки табобат ва беҳдоште аст, ки баъди он дарди одамони мариз ва малул сиҳҳат ва алами онҳо кам ва пок мешавад? Фитрат бесалоҳиятии роҳбарони аморат, табибони суннати Бухоро дар ҳалли масоили тарбияи ҷисмӣ, нигоҳдошти тандурустӣ ва сиҳҳати омма бо интиқод ва ҳатто ба тундӣ нишон медиҳад. Барои ибрат, дар муқобили ин ё тибби пешрафтаи кишвари Русия ва дигар мамлакатҳои Аврупоро тасвир ва ситиш мекунад. Аз номи «сайёҳи ҳиндӣ» Фитрат исломи мардуми авомии Бухоро, аз ҷумла парастии мазори Нақшбандро ба мақсади ҳалосӣ аз дарду ранҷурӣ мазаммат мекунад ва ин корро чун амали ғайри исломӣ маънидод мекунад.

Дар қорни истиқрори идеали нави иҷтимоӣ ташаккули шахсияти нав (қовишҳо дар равшанӣ ва педагогика) муҳим шуморида мешавад. Рушди тафаккури насли ҷавон аз масъалаҳои доғи рӯз буд, ки намоёндогони ҳаракати ҷадидияро ба таҳриқ дароварда буд. Тарбияи нодурусти бадан ба қостагии мағз ва сустии фикри ҳар як фарди ҷомеа мебарад, зеро «тавоҳиму фасодии қувваи фикрии қисме аз мардуми Бухоро аз ҳароби ҷаҳонӣ қувваи бадани мардуми ин кишвар на камтар, балки бештар аст» [13, 59]. Дар қаламрави аморати Бухоро, ба тасдиқи Фитрат дар рисолаи «Оила», ҳамаи қишрҳои ҷомеа, аз ҷумла, «сипоҳиён, тоҷирон, қосибон, деҳқонон ва амсоли онҳо дар афкори худ заифанд, алалхусус, аҳли қалам, аз қабилӣ муллоён, қозиён, фақеҳон,

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ки 20-30 соли умри худро дар мадраса мегузaronиданд, ҳатто наметавонистанд, ки фикри худро озодонаву дуруст баён кунанд» [ҳамон ҷо]. Муаллиф менависад, ки дараҷаи пасти тафаккур сабаби асосии пешрафт накардани тиҷорат ва саноат низ мешавад, зеро дар муқоиса бо тоҷирони маҳаллӣ тоҷирони яҳудӣ ва арманӣ дорои фикру ҳуши хеле тез ва ақли тарбиятдида мебошанд ва ба осонӣ рақобатро аз мо мебуранд. Ба қавли Фитрат тарбияи ақлия ё фикрии насли ҷавон махсусан дар замони ҳукумати Манғития хеле заиф шудааст. Рушди физикӣ (ҷисмонӣ), ақлонӣ ва ахлоқии ҷомеа ба андешаи Фитрат барои рушди комил ва ҳаматарафаи ҷомеа ба мисли силоҳи муҳими пешрафт («*василаҳои асосии саодат ва роҳат*») мебошанд, ки дар айни замон дар Бухорои шариф ба иборае «*занг задаанд*». Фитрат чунин мешуморад, ки Бухорои асрҳои охир ба ҳеҷ ваҷҳ на танҳо ба андозаи пешрафти ҷаҳони имрӯзаи Аврупо нест, балки ба дараҷаи мероси фарҳангии замони гузаштаи худ (ба истилоҳ, асрҳои тиллои тамаддуни ислом, аз ҷумла, давраи халифа Ҳорун ур-рашид, Оли Буя, Бармакиён, Маъмун, Сомониён ва ғ.) баробар шуда наметавонад, дар ин ҷо дар замони мо «дар ягон соҳаи илму фан ва санъату ҳунар ихтирооту кашфиёти назаррасе» сурат нагирифтааст. Дар масъалаи тарбияи бадания Фитрат гаҳвораро ба таври мисол меорад, ки гӯё тимсоли «зиндони бадани инсон» аст. Фитрат чунин мешуморад, ки Бухорои асрҳои охир ба ҳеҷ ваҷҳ на танҳо ба андозаи пешрафти ҷаҳони имрӯзаи Аврупо нест, балки ба дараҷаи мероси фарҳангии замони гузаштаи худ (ба истилоҳ, асрҳои тиллои тамаддуни ислом, аз ҷумла, давраи халифа Ҳорун ур-Рашид, Оли Буя, Бармакиён, Маъмун, Сомониён ва ғ.) баробар шуда наметавонад, дар ин ҷо дар замони мо «дар ягон соҳаи илму фан ва санъату ҳунар ихтирооту кашфиёти назаррасе» сурат нагирифтааст. Дар масъалаи тарбияи бадания Фитрат гаҳвораро ба таври мисол меорад, ки гӯё тимсоли «зиндони бадани инсон» аст.

Дар тарбияи зеҳнии инсон Фитрат пеш аз ҳама ба тарбияи барвақти кӯдак диққати махсус медиҳад: дар тифл бояд панҷ ҳисси зоҳирӣ ва панҷ ҳисси ботинӣ рушд дода шаванд. Ба тифл дар вақти нақли ҳикояву афсонаҳо ва қиссаву ривоятҳо бояд намуна ё улғуи одамони нек, ҷасуру баҳодур, фидокору соҳибмурувват, порсову худотарс, донандагони қонунҳо сохта шавад, доимо ба онҳо атвори мардони қаҳрамон, фидокор, некукор дар мадди аввал гузошта, намунаи тарсу ваҳмро аз дили онҳо берун бояд намуд, яъне қиссаҳои деу парӣ, чину ғули биёбониро ба ғӯши онҳо набояд расонид [13, 71]. «Ба кӯдакон афсона ва қиссаҳои мардони соҳиббазм ва ё иродатмандро бисёртар гӯянд, то кӯдакон аз онҳо ибрат гиранд» [ҳамон ҷо, с.115].

Фитрат роҳи рушди тафаккури инсониро дар тарбияи хотира,

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

қувваи ҳофиза ва баъди он ба тарбияи «қувваи муҳокима» (тарзи ҳукмбарорӣ аз рӯи мантиқ) вобаста медонад, ки он дар вақти ворид шудан ба илм ҳосил мешавад. Илм бошад ягона василаи пешрафти инсоният аст, агар он ба ваҳдат ва ягонагии миллат ҳамроҳ шавад. Миллате, ки аз қувваи илму иттиҳод беҳабар аст, он маданияти пасти интеллектуалӣ дорад, камхирад аст, ба дарди бедавои ҷаҳолату ғафлат ва нодонӣ аз оламу одам дучор мешавад. «Ҳар миллат, ки ба ҷаҳолату нифоқ мубтало бошад, маҳву нобуд мешавад...» [3; ниг.: 13, 76]. Ҳамин тариқ, илму иттиҳод (ки мояи суботи ҷомеа аст) мафҳумҳои калидии осори ин мутафаккир мебошанд, ки барои пешрафт мусоидат мекунанд.

Абдурауфи Фитрат ба масъалаи ахлоқи ҷомеа рӯ меорад. Масъалае, ки барои таҷдиди ҷомеа ва ислоҳи он муҳим арзёбӣ карда мешавад ва шадидан диққати Фитрат ва дигар ҷадидҳоро ба худ кашидааст - ин масъалаи ахлоқи ҷомеа аст. Воқеан тамоми тамаддунҳову давлатҳо ва империяҳои дунё дар таърих ба иллати фасоди ахлоқи ҷомеа аз байн рафтаанд. Ба тасдиқи Фитрат дар Бухорои он замон дар баробари шаклҳои дигари фасоди иҷтимоӣ ва ахлоқӣ одати бади амраббозӣ ва бачабозӣ хеле раванқ ёфта буд. Ин падидаҳо дар базму маърақаҳо ба хубӣ идан мумкин буд, ки ба бачаҳо либоси занона пӯшида ба рақсу бозӣ водор мекарданд ва дар ниҳоят дар охири намоиш одатан ба номуси онҳо таҷовуз карда мешуд.

Яке аз чунин манзараҳоро Фитрат дар назди мазори Баҳоуддини Нақшбанд дида будааст: «Вой ба ҳоли ман! Дар паҳлуи биҳишт даре ба сӯи дӯзах кушода буд, ки чанд мард даври ҳам нишаста ба кӯдаке, ки суруд меҳонд, чашм ало мекарданд ва шаҳвати худро нишон медоданд. Бо худ гуфтам: Бархез, ё Муҳаммад, ин мардумро ислоҳ бикун ё роҳи беҳбуди онҳоро дарёб, ё ҷои онҳоро дар зери замин ба мисли қавми Лут пайдо намо. Нагузор, ки ин бешармҳо обрӯву шарафи Қуръонро бирезанд» [4, 27; ниг.: 9, 246]. Маълум аст, ки ба дифои ин мардум на ҳазрати Муҳаммад бармеҳезад ва на Қуръони шариф ба ёрӣ мешитобад, агар худ мусулмонон аз ин сарчашмаҳои илму ахлоқ ба воситаи рушди ақлӣ истифодаи дуруст набаранд. Ин танҳо аз зумраи он ишороти бадеӣ буд, ки ҷадидҳо аз он чун аз сармояи иҷтимоиву интеллектуалии худӣ истифода мебарданд.

Аҷиб аст, ки ин ҳолати маънавиву ахлоқии дарбори Бухороро ҳанӯз Аҳмади Дониш маҳкум карда буд. «Аҳмади Дониш бо ғазаб изҳор дошт, ки имрӯзҳо худуди Мовароуннаҳр, ки пойтахти он Бухорои шариф аст, ба шаҳри афсонавии Лут мубаддал шудааст. Зино ва бадахлоқӣ ба дараҷае афзудааст, ки Бухоро низ ба мисли Мисри замони фиръавнҳо ба унвони кишвари фосикон шинохта мешавад. Ҳатто тарси он аст, ки ин шаҳри шариф мисли маскани Лутиён хароб

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

шавад ва мардуми ин ҷо хор шавад». Пастии ахлоқ дар Бухорои амирӣ то ҷое буд, ки базе аз одамон тайёр буданд, ки ҳатто духтарони худро ҳамчун мол ба амир ва дарбориён пешкаш кунанд... [12].

Шакли дигари бадахлокии иҷтимоиро Фитрат дар адои вазоифи амалдорони амир ва эшону муллоҳо мегӯяд. Дар Бухоро чандин намояндаи уламо барои фасодкорӣ (коррупция), ё пулситонӣ барои адои хидмати давлатӣ, аниқтараш талаб кардани пора «барои гузоштани имзо» мутахҳам шуда буданд. Ин падидаи манфурро дар Бухоро ҳанӯз Аҳмад Маҳдуми Дониш маҳкум карда буд. Уламо аз кишрҳои муҳими ҷомеа барои пойдории сиҳҳати маънавии ҷомеа буданд, ки ба сабаби дар асрҳои минбаъда қобили ифои дурусти вазифаи худ набудан мавриди ҳадафи тири танқиди ҷадидҳо гардиданд.

Дар баробари ислоҳи идеали иҷтимоиву сохтори маънавии ҷомеа Фитрат масъалаи сохтмони фард ва шахсиятро барои пешрафти ҷомеа муҳим мешуморад. Маълум аст, ки дар соҳаи ахлоқи фардӣ ва иҷтимоӣ ба ғайр аз андешаву фикр мавқеи муҳимро рафтору амали инсонҳо ташкил медиҳанд. Афъолу амали инсонҳоро Фитрат ба ду қисмат ҷудо мекунад: афъолу ҳаракати ихтиёрӣ ва афъолу ҳаракати ғайриихтиёрӣ. Афъоли ғайриихтиёрӣ ин рафтор дар ҳолати ғзаб, тамаъкорона ва муносибати ҳарисона аст, барои ба амал овардани онҳо мо ихтиёр дорем, вале бисёр вақт онро тарк мекунем. «Масалан, дар ҳолати баъд аз ин ки ғзаб паст шуд, қабохати коратон фаҳмида мегӯед, ки «Чӣ кунам?» Беихтиёр ин аз ман содир шуд!» [10, 81]. Аз ин рӯ бояд афъоли ғайриихтиёрон (ки ба ҳаҳолат таъа мекунанд) ба афъоли ихтиёрӣ (бошуурона) табдил дода шавад ва ин фақат ба воситаи рушди тафаккур бо ба даст овардани илму дониш ба амал меояд. Илова ба ин дар зеҳни кӯдак бояд аз хурдсолӣ ибрати афъолу хислати нек дар муқобили хислат ва амали бад парвариш карда шавад.

Ақл (муҳокима ва дигар амалҳои мантиқӣ — С. Ҷ.) дар назари Фитрат беҳтарин тарозу ва ченаки рафторҳои ҳубу нек аст: Мо «ҳар кадом аз афъоли ихтиёрияро аввало тасаввур мекунем ва баъд аз он манфиату зарарҳои ўро ба хотир оварда, «кунам ё накунам» гуфта, дар зеҳни худ машварат менамоем ва агар ғоидааш дар назарамон аз зарараш бештар намояд, ба карданаш ва агар зарар аз ғоидааш муҳимтар намояд, ба накарданаш қарор медиҳем ва он қарори худро иҷро мекунем» [ҳамон ҷо, с. 83]. Дар тасмимгирии ниҳой барои амали инсон, ба ақидаи Фитрат, ҳукми ниҳой ба рукнҳои ирода ва ихтиёри одам вобаста аст. Рукнҳои ирода ва ихтиёри фард аз панҷ ҳолати рӯҳӣ (равонии) шахс, яъне тасаввур (пиндор), машварат (мулоҳизаронӣ), тарҷеҳ (бартарӣ ва имтиёз додан ба чизе), қарор (муҳоида, ҳукм) ва иҷроия (амали иҷро) иборат аст [ҳамон ҷо, с. 84].

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Маълум аст, ки дар тарбияи ахлоқӣ мақоми муҳимро тарбияи тамоюлоти рӯҳонии инсон (ба истилоҳи дигар — *мотиватсия*) ташкил медиҳанд. Ба андешаи Фитрат онҳо ба се қисм тақсим мешаванд: тамоюлоти шахсӣ, иҷтимоӣ ва олий. Дар замири ҳар як инсон майли мамнуният (ҳаз) ва нафрат (алам) вучуд доранд. Майли хушиву саодат (мамнуният, ҳаз) - ба забони русӣ — *положительная мотивация*, намунаи хуби тарбияи ахлоқия ба шумор меравад, ки аз замони тифлӣ дар фард пайдо мешавад ва одамон бояд барои ривочи он бикӯшанд. Барои равнақи он падару модар бояд дар замири ҳар як тифл тухми меҳрубониву некиву накукорӣ тарбия кунанд, ўро ба корҳои нек раҳнамоӣ кунанд, ташаббуси ўро дастгирӣ кунанд. «...Падару модарон кӯдакро тавре тарбия кунанд, ки майли ҳазаш пажмурда нагардад, балки нашъунамо гардад. Кӯдакро аз изҳори мамнуният ва сурур манъ накунанд ва ба воситаи корҳои, ки муҳолифи ахлоқ набошад, ўро мамнун ва масрур гардонанд. Агар кори хубе аз ӯ содир шавад, ўро табрику офарин гӯянд, мадҳ кунанд, мукофот диҳанд, то ки фарзандон аз ин нерӯ гирифта барои амали чунин корҳо орзуманд гарданд» [ҳамон ҷо, с. 89]. Дар баробари ин, майлҳои зудгузарро аз майлҳои пайдор бояд фарқ намуд. Майли илму ҳунар, таълиму тарбия, меҳнатдӯстӣ ва қору фаъолият аз миёни майлҳои пайдор мебошанд. Ба ғайр аз ин «хубии нафс» (эҳтиром ба шахсият ва шарафу номус)-и ҳар як инсон аз падидаҳои муҳими майлҳои инсониянд, ки бояд пос дошта шаванд. Дар ахлоқи суннатии Шарқ ба ин чизҳо кам эътибор дода мешуд, шарафу номуси фарду шахс дар бисёр маврид қурбони ниёзҳои ҷамоавӣ (ба истилоҳ коллективӣ), иҷтимоӣ ва раҳбар мешуд. Аз ин ҷост, ки идеали ахлоқии Фитрат хеле пешрафта ва ҳаётӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, ба андешаи ин мутафаккир, тифлро аз замони хурдсолӣ чун шахсият тарбия ва эҳтиром бояд намуд. Касе ки хурд эҳтиром накунад, дигаронро эҳтиром карда наметавонад. «Хубии нафсро (Шарафу номуси инсон, ба русӣ — *честь и человеческое достоинство*) пажмурда набояд кард, балки нашъунамо бояд дод... Кӯдакони ба забони дурушт хитоб кардан, «аҳмак, ҳар, чувонимарг, номаъқул кардӣ, ...хӯрдӣ, дарҳол мекушам», «ҳамӯш бош», «ту чӣ ҳақ дорӣ» ва ғ. гуфтан ва дар хонаву бозор зарбу лат кардан хубии нафси онҳоро нобуд мекунад. Кӯдак, ки ҳудаш доимо лоиқӣ ин гуна таҳқирҳо дид ва дар назди ҳар касу нокас шаллоқ хӯрда дашном шунид, аз ҳудаш муҳаббату эҳтимодаш меравад ва нафсаш дар назари ҳудаш беиззату безътимод менамояд» [3, 93].

Сухан дар бораи эҳтиром аз иззати нафси инсон меравад, ки дар ҳақиқат то ҳанӯз на дар ҳар ҳолат дар ҷомеаи суннатии мо ба пуррагӣ риоя карда мешавад. Ҷолиб аст, ки ин суҳанҳо гӯё барои замони мо ва насли ба истиқлол расидаи мо навишта шуда бошанд. Фитрат

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

менависад: «Имрӯз мо, бухориён, ба ҳамин ҳолат гирифтorem, манфиати худро, агар идрок ҳам карда бошем, аз дунболаш намедадем» [ҳамон ҷо, с. 94]. Ба ибораи дигар тафаккури мусулмонон, махсусан мардуми Хуросону Мовароуннаҳр (Осиёи Миёнаи охири асри нуздаҳум), дар ҳадди алтруистӣ (аз худ бегонагӣ) буд, зеро он худ ва нафси худро қадр намекунад, хоҳишҳои нафсонии худро фақат чун гуноҳ, пастӣ ва разолат муаррифӣ мекунад. Бояд эътироф намуд, ки то ҳанӯз ҳам шахсияти ҳозираи мусулмон дар ҳоли дуруҳагӣ, табиати дихотомӣ қарор дорад, гоҳе ӯ худро ӯ дигаронро паст мезанад, ӯ дар мавриди дигар ба худ ӯ ба онҳо (дигарон) зулм мекунад. Дар ин бора назари А. И. Гертсен (1812–1870), нависанда ва мутафаккири асри нуздаҳуми рус ҳам ҷолиб аст: ӯ мегуфт, ки Шарқ фақат ду шакли амалро медонад: тасаллут доштан ба ҳама ва ӯ ба тамоми ба касе ғулом будан («*Восток знает две вещи: господство или подчинение*»). Андешаҳои мутафаккирони рус низ ба ҳар шакле ба ҷаҳонбинии ҷадидҳо таъсир мерасониданд. Аз миёни онҳо, махсусан, андешаи гуманизм (инсондӯстӣ) ва пешрафт (прогресс). Абдурауф Фитрат ҳам ба мисле, ки Гертсен (А. И. Герцен) ғарбгарой (*западничество*)-ро бо славяндӯстӣ (*славянофильство*) синтез мекард, тамаддуни пешрафтаи ғарбиро меҳост, ки бо исломи пешрафта омезиш бидиҳад.

А. Фитрат бо пайравӣ ба адабиёти фалсафии Ҳегел ва баъзе концепсияҳои сотсиалистӣ оид ба пешрафт чунин мешуморид, ки инкишофи инсоният дар чанд марҳила давом мекунад ва ҳар як марҳила дар як халқи муайян таҷассум меёбад. Баъди рушди Аврупо навбат ба Шарқи мусулмонӣ хоҳад расид. Вале дар тафовут аз Гертсен, А. Фитрат бештар ба қувваи илму маориф ва таълиму тарбият умед мебаст ва оид ба роҳи инқилобии ислоҳи ҷомеа сухан намеронд. Дар ҳоле ки Гертсен чунин фикр мекард, ки мақсади фалсафа на танҳо рушди дониш аст, балки аз он иборат аст, ки бояд ба талаботи замон ҷавобгӯ бошад ва ба татбиқи мақсаду мароми халқ дар амал ёрӣ намояд. Ҳатто устоди Фитрат, Аҳмади Дониш, ин «аввалин намояндаи ҷадидҳои Осиёи Марказӣ» (А. Турсон), баъди чанд сафар ба Русия ва ироаи чандин пешниҳоди ислоҳоти иҷтимоиву иқтисодӣ ба амири Бухоро эълон дошт, ки ба ин «шоҳхону вазирони гумроҳи Бухоро, ки ба ғайр аз вучуди худ аз дунё беҳабаранд, онҳо меваи ангурро меҳӯранд, вале аз решаи пояи он огоҳӣ надоранд, ки чӣ гуна он шояд пӯсида бошад, - ба онҳо набояд тобеият нишон дод!»: «Ин ҳокимон, ки мо онҳоро Аълоҳазрати амир ва ҷаноби олий вазир мегӯем, ҷуз «ҷорҳои гумроҳ» чизе нестанд ва аз ин ҳам бадтаранд. Онҳо аз рӯи шарият бояд дар як соат чанд маротиба аз қудрат барканор шаванд. Ҳеч кас муваззаф нест, ки ба фармони онҳо итоат кунад ва бо итоат накардан ба фитнагар ва исёнгар намегардад!» [12].

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Дар замони авчи фаъолияти Фитрат Хуросону Мовароуннахр (Бухоро) зимомии ҳақиқии ҳокимият ва тасмимгириҳо дар асл дар дасти ҳукумати тазории Рус буд, ҳокимияти амир аллақай тахайюлӣ ва нисбӣ буд. Аз ин рӯ, ӯ эҳтиёт мекард, аз сохти сиёсии зерӣ тасарруфи Русия ба андозаи Аҳмади Дониш интиқоди ошқору саҳт намекард, зеро сензураи рус ба ин иҷозат намедод (қор то ҷое мерасид, ки тибқи «Ёддоштҳо»-и С. Айний равшанфикронро барои хондани рӯзнама таъқиб мекарданд!). Фитрат бо забони рамз менависад, ки «дар Шарқи исломӣ» дар баробари худбеҳабарӣ агар иззати нафс (хуббӣ нафс)-и худро ба мартабаи қибру ғурур бардоранд, он гоҳ бо ин амалаш иззати нафси дигаронро паст мезананд, ки ин қутби дигари масъалаи хуббӣ нафс аст, ки бояд риоя гардад. Аз ин рӯ, дар замири ҷавонон бояд ба ғайр аз хуббӣ нафс боз тамоюлоти иҷтимоӣ ё хуббӣ ғайр (дигарон, аҳли ҷамъият), майли алоқа бо дигарон тарбият карда шаванд. Фитрат менависад, ки муҳаббати инсон аз «хуббӣ» падару модар сар мезанад, аз ин рӯ фарзандонро набояд дашном ё ба сарашон зад, набояд як фарзандро дӯст дошт ва дигарро арҷи камтар гузошт (ба мисли одати оилаҳои суннатӣ), балки ба онҳо муносибат ва муҳаббати баробар дошт, зеро дар акси ҳол ин қор хуббӣ ғайри фарзандро қунд мекунад, ӯ бародарону хоҳарони худро чун рақиб (душман) тасаввур мекунад ва ба онҳо бадбин мешавад. Вобаста ба рушди майли «хуббӣ ғайр» Фитрат дар бораи «майли танзир» (ё майли назар) менависад, ки ба андешаи ӯ баъди майли алоқа ва майли хуббӣ ғайр дар рушди инсон мақоми муҳим дорад.

Абдурауф Фитрат ҳам ба мисли мутафаккири рус Ҳертсен чунин мешуморид, ки таълим бояд ба инкишофи тафаккури мустақилонаи талабагон мусоидат кунад, мураббӣён бояд ба майли модарии бачагон ба муошират таъя намуда, дар онҳо майлу хоҳиши ҷамъиятиро инкишоф диҳанд, ки ба ин муошират бо ҳамсолон, бозиҳои дастаҷамъӣ ё коллективии бачагон, фаъолияти умумӣ мусоидат кунад. Фитрат ба муқобили паҳш кардани иродаи бачагон мубориза мебард, вале дар айнаи замон ба интизом аҳамият меод, муқаррар намудани интизомро шартӣ тарбияи дуруст ҳисоб мекард.

Майли танзир (пайравӣ қардан ба ягон «назир», монандӣ, аналогия, ба русӣ — *кумир*, ба тоҷикӣ — бут, маъбуд) боз як намунаи ибрат аст, ки дар асоси тақлид ба ягон симо ё шахсияти машҳур сохта мешавад ва инсонҳо пайрави сурату сирати ӯ мешаванд, меҳоянд худашонро монанд ва назари он бисозанд. Муҳим аст, ки ин қувва, яъне «майли танзирро набуд набояд қардан, балки қувват додан ва аз ин ҳолат истифода қардан лозим аст» [3; ниг.: 13, 105.]. Зарур аст, ки объекти майли танзир аҷдодони машҳури халқ, ки дар рушди ҷомеа саҳм доштанд, бошанд. Ба мисли олимони машҳур, қаҳрамонони халқ,

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ходимони бузурги ҷамъиятӣ ва давлатӣ . Хулосаи калом ин аст, ки кӯдакони мо набояд кореро аз рӯи тақлид ва ё касеро кӯр-кӯрона тақлид бикунанд ва ба ин тариқ тамоми нуқсонҳои камбудии ӯро такрор бикунанд. Ин андешаҳои Абдурауф Фитрат арзиши бебадал ва барои ҷомеаи имрӯзи мо ҳам қимати бесобиқа доранд.

Ҳамин тариқ, дар мақолаи мазкур дидгоҳи ҳаракати ислоҳгарони мусулмонони Хуросону Мовароуннаҳр, яъне ҷадидҳо, роҷеъ ба идеали иҷтимоӣ , масъалаи тарбия ва рушди ҷомеаи нав, роҳҳои ба вучуд овардан, ташаккул додани инсонии нав ва рушди ахлоқии он тибқи додаҳои илми равоншиносӣ ва педагогика дар мисоли таҳлили осори Абдурауфи Фитрат ва баъзе устодон ва ҳаммаслакони ӯ баррасӣ карда шуд. Идеали нави иҷтимоӣ дарки нави концепсияи вақтро тақозо дорад. Ҷадидҳо аз шинохти суннати вақти давродаврӣ (сиклӣ), ки дар исломи расмӣ роиҷ буд, ба дарки нави вақт, ки дар тамаддуни Аврупо рушд карда буд (вақти рӯ ба ҳаракат ва рушд), рӯй оварданд. Дар мақола дар баробари баррасии маводи сарчашмавӣ аз осори Фитрат ва ҳаммаслакони ӯ, мазмуни баъзе таҳқиқоти назариявии муҳаққиқони ҳамзамони А. Фитрат (Садриддин Айнӣ) ва олимони муосир (ба мисли А. Турсон, Соҳиб Табаров ва ғ.) дар арзёбии дидгоҳи А. Фитрат мавриди назар қарор гирифтанд.

Китобнома:

1. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 447 с.
2. Айнӣ, С. Ёддоштҳо / С. Айнӣ. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2020. – 792 с.
3. Фитрат, А. Оила ё худ вазоифи хонаводагӣ // Соҳиб Табаров. Ҷаҳони андешаҳои Абдурауф Фитрат. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 2009. – С. 58-138.
4. Фитрат, А. Баёноти сайёҳи Ҳинд / А. Фитрат. – Истанбул, 1911. – 102 с.
5. Фитрат, А. Рассказы индийского путешественника: Бухара как она есть / А. Фитрат; пер. А. Н. Кондратьева. – Самарканд, 1911.
6. Фитрат, А. Ҳинд сайёҳининг қиссаси / А. Фитрат; тарж. Ҳасан Қудратуллаев // Шарқ юлдузи. – 1991. – № 7-8. – Б. 39.
7. Мирзо Сироҷи Ҳаким. Сафарномаи туҳафи Бухоро / Бо ибтикори М. Асадиён. – Техрон, 1992.
8. Мирзо Сироҷи Ҳаким. Туҳафи аҳли Бухоро. – Когон, 1911.
9. Fitrat, A. Dispute (Munozara) // Modernist Islam, 1840-1940: A Sourcebook / Ed. Charles Kurzman. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 246.
10. Фитрат, А. Раҳбари наҷот // Соҳиб Табаров. Ҷаҳони

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

андешаҳои Абдурауф Фитрат. – Душанбе: Дониш, 2009. – С. 81.

11. Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia / Adeeb Khalid. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.

12. Турсон, А. Ахмад Дониш: Штрихи к портрету первого «джадида» Центральной Азии / А. Турсон // Азия-Плюс. – 2017. – 25 окт.

13. Табаров, С. Ҷаҳони андешаҳои Абдурауф Фитрат. Ҷ. 2 / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2009. – С. 59.

МУҚАДДАСОТИ ОЛАМИ ДУНЯВӢ ДАР ФАРҲАНГИ
МАЪНАВИИ СОКИНОНИ ШУҒНОН
Шоинбеков Алоvidдин Абдуллобекович²²

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Дар мақола масъалаи таносуби олами дунявӣ ва муқаддас дар низоми боварҳои анъанавии сокинони Шуғнон мавриди баррасии амиқ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд мекунад, ки дар тафаккури мардумӣ, дар қанори эътиқоди ҷаҳонбинӣ ба муқаддасии он дунё, дар олами воқеӣ низ ашё ва падидаҳои фаровоне мавҷуданд, ки муқаддас шумурда шуда, меъёрҳои ахлоқӣ ва рафтори инсонро дар ҷомеа муайян менамоянд. Дар таҳқиқот чор ҷанбаи асосии олами муқаддас, аз ҷумла падидаҳои кайҳониву табиӣ ба мисли осмону замин ва чор унсур, объектҳои табиӣ маҳаллӣ чун кӯҳу сангу дарахт, фазои зист, яъне хона ва қисматҳои он ва инчунин муқаддасоти маънавӣ, ки арзишҳои ахлоқиву фарҳангиро дар бар мегиранд, таҳлил шудаанд. Нишон дода шудааст, ки ин низоми муқаддасот на танҳо ҷузъи боварҳо, балки заминаи бунёди барои ташаққул ва иҷрои расму ойинҳо ва маросимҳои суннатӣ дар ҷомеаи маҳаллӣ хизмат мекунад.

***Калидвожаҳо:** муқаддасот, олами дунявӣ, парастии табиат, ҷойи муқаддас, фазои муқаддас, маросимҳо, расму ойинҳо, Шуғнон, боварҳои анъанавӣ.*

Светские святыни в духовной культуре жителей Шугнана

В статье глубоко рассматривается вопрос соотношения светского и сакрального миров в системе традиционных верований жителей Шугнана. Автор отмечает, что в народном мышлении, наряду с мировоззренческой

²²**Шоинбеков Алоvidдин Абдуллобекович** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯбаи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, номзади илмҳои таърих. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи В. Гулмаҳмад, 52/6. Тел.: (+992)936001970; e-mail: shoinbekovaloviddin@gmail.com.

Шоинбеков Алоvidдин Абдуллобекович – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел истории, археологии и этнографии, кандидат исторических наук, Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хоруг, ул. В. Гулмахмада, 52/6. Тел.: (+992)936001970; e-mail: shoinbekovaloviddin@gmail.com.

Shoinbekov Aloviddin Abdullobekovich - Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department of History, Archeology and Ethnography, candidate of Historical Sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO. Khorog, st. V. Gulmahmad, 52/6. Tel.: (+992)936001970; e-mail: shoinbekovaloviddin@gmail.com.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

убежденностью в святости иного мира, в реальном мире также существует множество предметов и явлений, которые считаются священными и определяют этические нормы и поведение человека в обществе. В исследовании проанализированы четыре основных аспекта сакрального мира, включая космические и природные явления, такие как небо, земля и четыре стихии, местные природные объекты, такие как горы, камни и деревья, жизненное пространство, то есть дом и его части, а также духовные святыни, охватывающие моральные и культурные ценности. Показано, что эта система сакрального служит не только частью верований, но и фундаментальной основой для формирования и исполнения традиционных обычаев и обрядов в местном сообществе.

Ключевые слова: сакральное, светский мир, культ природы, святое место, сакральное пространство, обряды, обычаи, Шугнан, традиционные верования.

Secular Sanctuaries in the Spiritual Culture of the Shughnan Inhabitants

The article provides an in-depth examination of the correlation between the secular and the sacred worlds in the system of traditional beliefs of the Shughnan inhabitants. The author notes that in folk thinking, along with the worldview conviction in the holiness of the otherworld, there are numerous objects and phenomena in the physical world that are considered sacred and define the ethical norms and behavior of individuals in society. The study analyzes four main aspects of the sacred world, including cosmic and natural phenomena such as the sky, earth, and the four elements; local natural objects such as mountains, stones, and trees; living space, namely the house and its parts; and spiritual sanctities encompassing moral and cultural values. It is demonstrated that this system of the sacred serves not only as a component of beliefs but also as a fundamental basis for the formation and performance of traditional customs and rituals within the local community.

Key words: the sacred, secular world, nature worship, holy place, sacred space, rituals, customs, Shughnan, traditional beliefs.

Дар мақолаи авваламон зикр намудем, ки консепсияи асосии олами муқаддас чор ҷанба дорад: Якум, динию мазҳабӣ — олами муқаддас бо Худо, фариштагон, авлиё, муқаддасоти динӣ ва ҷойҳои муқаддас пайванд аст. Дуюм, фалсафӣ — олами муқаддасро ҳамчун як воқеияти аслии берун аз ҷаҳонбинии моддӣ мешиносанд. Сеюм, анъанавӣ ва фарҳангӣ — бисёр фарҳангҳо арзишҳои муқаддасдоранд, ки на танҳо ба дин, балки ба таърих, суннат ва маънавияти миллӣ вобастаанд. Чорум, ахлоқӣ ва маънавӣ, ки дар он баъзе арзишҳо ҳамчун муқаддас пазируфта мешаванд. Акнун дида мебароем, ки дар миёни сокинони Шуғнон ин ҷанбаҳо то кадом дараҷа мавҷеъдоранд.

Тибқи тасаввурот, боварҳо ва эътиқоди мардуми Шуғнон, дар ин олам ҳам дар назари инсон бисёр чизҳо муқаддас ҳастанд. Чуноне ки аз маълумотҳои таърихӣ ва этнографӣ бармеояд, сокинони Шуғнон дар замони пеш нахуст табиатро мавриди парастии худ қарор дода, қариб

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ки тамоми гирду атрофашон барои онҳо муқаддас будааст. Масалан, осмону замин. Дар тасаввури мардуми Язгулом осмон падар асту замин модар [ниг.: 4, 253]. Ё ин ки тибқи боварҳо ва эътиқоди қабл аз ислומии сокинони Шуғнон, чор нахустасос: об, оташ, боду хок муқаддас буданд [ниг.: 2, 7-17; 9, 97-106].

Масалан, оид ба муқаддас будани оташ ва оташдон дар фарҳанги халқи тоҷик мардумшинос Р. Р. Раҳимов чунин ибрози ақида намудааст: «Метавон тахмин кард, ки яке аз ҷузъҳои маросими аловгардон ба муқаддас будани оташи оташдони хона ва маркази оташи оилавӣ маҳсуб дониستاني он (ки дар робита ба он никоҳ мекунанд), вобастагӣ дорад». Вариантҳои алоҳидаи маркази оташи муқаддаси оилавӣ — Дарахти Ҷаҳонӣ, Кӯҳи Ҷаҳонӣ, Хона ва ғайраҳо мебошанд, ки рамзҳои муқаддаси маркази дунё маҳсуб меёбанд [ниг.: 12, 180].

Дар миёни сокинони Шуғнон ҳамчунин ҳуди хона ва қисмҳои он: чорхона, оташдон (бахусус шғн: *žingak*), ганҷхона (аз ҷумла шғн: *žyv*), равзан, суфай асосӣ (шғн: *baħrnēx*) ва ҳатто остонаи дар муқаддас шумурда мешаванд [ниг.: 17, 116-152; 7, 33-34; 38; 39-40; 43; 47]. Ба фикрам, азбаски инсон ба табиат ва унсурҳои асосии он — осмону замин, чор нахустасос, манзили хона ва дигар чизҳо эҳтиёҷи саҳт дошт, онҳоро қабл аз пайдо шудани эътиқод ба яккаҳудой дар шакли моддӣ мавриди парастии қарор дод. Тасаввурот ва эътиқод ба он олами муқаддас бошад, баъдтар ба вучуд омад.

Тибқи тасаввуротҳои анимистӣ, фетишистӣ, тотемистӣ ва парастии табиат (культ природы), офтоб, кӯҳ, рӯд, дарахт, санг, чашмаҳо, буттаҳои гиёҳҳо (шғн: *ambaxs*, *stiraxm*, *spandona*), ҳайвонҳо (буз ва гӯсфанди кӯҳӣ) ва ғайра барои аҷдодони мо муқаддас буданд. Аз тадқиқотҳои як зумра олимони бармеояд, ки чунин нахустасаввуротҳо дар миёни дигар қавму қабилаҳо ва халқҳо роиҷ будааст. Чуноне ки Н. С. Терлетский нигоштааст: «Тасаввурот доир ба муқаддас будани кӯҳ барои фарҳанги туркҳо ва эронӣҳо хос аст, ки тибқи дарки онҳо кӯҳ ҳамчун воситаи бо ҳам пайванд намудани замину осмон, пайвандкундаи олами болою поён маҳсуб меёбад. Дар ҳудуди Осиёи Миёна кӯҳҳои беҳисобе ҳастанд, ки ба сокинони ин минтақа бо муқаддас будани худ таъсири калон мегузоранд» [14, 78].

Масалан, дар миёни сокинони Бадахшони Тоҷикистон кӯҳи Ломиён (дар водии Ғунд), Шоҳи Тирандоз (дар водии Шоҳдара), Кӯҳи Лаъл (мазори Хоҷаи Лаъл дар Ғорон), Зартеғ (дар Дарвоз), кӯҳи Музтағ дар миёни тоҷикони Чин ва ғайра муқаддас (ҷойи бузург) шумурда мешаванд. Ё ин ки шоҳи бузҳои кӯҳӣ ва гӯсфандҳои кӯҳӣ (кӯчқор) аз қадимтарин рамзҳои динии қабилаҳои ориёӣ мебошанд.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Бузҳои кӯҳӣ ва ғӯсфандҳои кӯҳиро мардуми ориёии қадим ҳайвони муқаддас ва пок мешумурданд. Муносибати бозхтиромона ба онҳо ва ҷойи зисташон ба ин шаҳодат медиҳад: дар баландиҳои кӯҳ ҷойгир будани онҳо аз он далолат медиҳад, ки онҳо нисбат ба дигар ҳайвонҳо ба Худо аз ҳама наздиктаранд ва тибқи тасаввуроти мардум, дорои қувваи фавқулодаву хусусияти поккунию муҳофизатӣ мебошанд. Эътиқод ба ин мавҷудот аллакай дар давраи палеолит дида мешавад [14, 77-78].

То кадом дараҷа табиат ба инсон таъсир расондааст, ба муҳити ҷуғрофӣ, фарҳанг ва таърихи ҳамон халқ вобастагӣ дорад. Дар шароити саҳти кӯҳии Бадахшон таъсири табиат ба ҳаёту рӯзгори сокинонаш чунон зиёд будааст, ки то кунун дар миёни онҳо фарҳанги табиатпарастӣ боқӣ мондааст [ниг.: 1].

Муқаддас дониستاني китобҳои динӣ (Авесто, Таврот, Инҷил, Қуръон), муқаддас маҳсуб ёфтани дайру хонақоҳ, масҷиду синагога ва ғайра дар фарҳанги аксарияти халқҳо дида мешавад. Инсони муосир мафҳуми «ҷойи муқаддас»-ро, ки аз забони латинии Sacre гирифта шудааст, ба маънои биноҳои эътиқодӣ : дайру калисоҳои насронӣ, масҷид дар мусулмонҳо, дайр дар буддоиҳо ва синагога дар яҳудиҳо дар назар дорад. Дар ислом низ авлиёю анбиё, доиёну мубаллиғон (ба ҳайси рӯҳулқудс), мақбараҳою оромгоҳҳои онҳо ҳамчун зиёратгоҳҳо, китоби Қуръон, Каъба, оби Замзам ва масҷидҳо чизҳои муқаддасу ҷойҳои муқаддас маҳсуб меёбанд.

Оид ба фазои ҷойҳои муқаддас дар ислом К. С. Василтсов чунин ибрози ақида намудааст: «Фазо дар дарки мусулмонӣ якранг нест ва бо мазмуни гуногуни семантикӣ, ки рафтори инсонро танзим мекунад, пур шудааст. Дар фазои муқаддас шумо метавонед амалҳои муайянро анҷом диҳед, вале иҷрои баъзе амалҳо (таҳқир кардан, ҷамъ кардани шоҳҳои дарахти муқаддас ва ғайра) қатъиян манъ аст. Ба ҳамин тариқ, дар фазои «даҳшатнок» ё «хатарнок», ки қувваҳои бад бар инсон қудрати бештар доранд, зарурати анҷоми амалҳои меорад, ки шахсро аз таъсири қувваҳои бад муҳофизат кунанд... Фазои муқаддас аз фазои муқаррарӣ ба таври махсус фарқ мекунад... онро инсон бо истифода аз воситаҳои гуногун — шаклҳои меъморӣ, асбобҳои расмӣ, ташкили нуру бӯй, нақл ё такрори ҳодисаҳои мӯъҷизавӣ офарида ва ташкил мекунад. Мо метавонем достони маъруфи библиявиро дар бораи нардбони Яқуб мисол биёрем. Яқуб дар хоб нардбонеро мебинад, ки заминро осмон, ғариштагон ва Худоро мепаивандад... Яқуб бедор шуда, ба рӯи санг равшан мерезад ва ҳамин тавр фазои оддиро ба фазои муқаддас — Хонаи Худо табдил медиҳад» [3, 134-135].

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Айнан чунин амалҳо дар миёни сокинони Бадахшон низ зиёд ба қайд гирифта шудааст. Масалан, дар Язгулом муйсафеде дар хоб мебинад, ки шахси номаълуме ба ӯ мегӯяд: «Ба Язгуломи Боло ба фалон ҷой равед, ки дар он ҷо мадфани Искандари Мақдунӣ аст, онро ёфта тозаю таъмир кунед ва ба зиёратгоҳ табдил диҳед». Шахси номаълум дар кучо будани мадфанро бо нишонаҳояш ба муйсафед мегӯяд. Муйсафед саҳар хеста, ба ҳамон ҷойи дур сафар мекунад. Ба он ҷой расида, нишонаҳои мадфанро ёфта, онро таъмиру тармим мекунад ва ба як зиёратгоҳ табдил медиҳад. Алҳол дар водии Язгулом ин калонтарин зиёратгоҳ бо номи Искандар Почи (Подшоҳ) маъруф аст.

Ё худ дар шафати роҳи мошингарди *Шош-Бӯлаҳ* (мавзеъҳои ҷамоати деҳоти Тусиёни н. Роштқалъа) аз тарафи офтобнишин, яъне аз самти ғарб дар мавзеи «Хатҷӣ р — санги хатдор» катибасанге аст. Дар ин санг «Ё Алӣ, ё Муҳаммад» навишта шудааст. Тибқи маълумоти шифоҳии халифаи ҷамоати деҳоти Тусиён Мамадсаид Чаманов, замони пеш тавассути Хатҷӣ р сокинони деҳаи Шош ба мавзеи Бӯлаҳ ва Зиболаҳ барои кишту кор мерафтанд ва шабона аз ин мавзеъ гузаштан метарсиданд. Бинобар ин, яке аз бобокалонамон, ки мулло буд, дар ин санг ибораи «Ё Алӣ, ё Муҳаммад»-ро навишта, мардумро талқин кард, ки дигар аз ин ҷой натарсанд. Мардум оҳиста-оҳиста ин катибасангро ба остон табдил доданд. Чунин мисолҳо хеле зиёданд.

Ҳатто дар фарҳанги маънавии мардуми Шуғнон худи баъзе ҷашну маросимҳо, расму ойинҳо ва қисми ашёи маросимӣ (масалан, оташу чароғдон)-ро ҳам муқаддас мешуморанд ва иҷрои расму ойинҳоро ҳатмию зарур медонанд. Ба қавли М. Элиаде, барои одами диндор ҳар гуна олам «муқаддас» маҳсуб меёбад. Тибқи хулосаҳои М. Элиаде, барои як қатор халқҳо «кишварашон ва сарзаминашон муқаддас аст, зеро ки вай тибқи тасаввуроти онҳо дар «нофи дунё» — «маркази олам» ҷойгир аст ва хонае, ки дар ин сарзамин сохтаанд, вай ҳам муқаддас аст ва дигар ҷойу маконҳои он низ муқаддас ҳастанд, зеро тавассути ин ҷойҳои муқаддас сокинони ин кишварҳо бо кайҳон робита доранд» [5]. Сокинони Бадахшон низ аз сабаби дар баландтарин ҷой — «Боми дунё» макон гирифтаниш ва номи Помир аз номи кӯҳи асотирии «Упа Меру» гирифта шуданиш, сарзамини худро «нофи дунё» мешуморанд ва гӯё ки бо қуллаҳои баландтарини кӯҳҳо бо Худо иртиботи наздик доранд. Файласуфи рус Николай Фёдорович Фёдоров (1829–1903) Помирро нахустмеҳани башарият дониста, яке аз нахустин касоне буд, ки вожаи Помирро аз кӯҳи Меруи (Упамеру) адабиёти ориёиҳиндӣ

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ташреҳ намуд. Ё буд, ки Помирро дар баробари Фаластин ва Византия ҳамчун яке аз се ҷойгоҳи муқаддаси дунё муаррифӣ кард ва «Кремли ҷаҳон» номид [6, 18-19]. Ё ин ки ин олим нигоштааст: «Вожаи *Таҷиг* қадимтарин вожаест, ки дар адабиёти хитой, юнонӣ ва дигар халқҳо дар нисбати вожаи тоҷик зикр гардидааст... нажоди аслии кишвари таҷигро нажоди шоҳӣ, ки аз осмон омада, бо одамон издивоҷ намуда буданд, ташкил меодааст. Тибқи навиштаҳо, он шоҳон нуре аз камони ҳафтранг болои сар доштаанд, ки як нӯти он ба тораки сарашон пайваст ва нӯти дигари он ба осмон баланд будааст. Вақти аз дунё гузаштан он шоҳон тавассути ҳамон хатти нур ба осмон — ба ватани осмониашон реҳлат менамуданд...» [6, 100].

Вале аз тарафи дигар, на фақат одами диндор барои худ фазою вақти беканори муқаддас месозад, балки ҳар як шахс (ҳатто шахси бедин ҳам) метавонад барои худ чизеро муқаддас гардонад. Дар он ҷойе, ки қашшоқию тангдастӣ буд ва ё ҳаст, обу дону нон ва ғайра муқаддас мегарданд. Аз назари инсонӣ ва ахлоқӣ барои ҳар як фард модару падар муқаддас ҳастанд. Барои шахсе, ки ворида сиёсату идеологияи давлат гардидааст, ватану символҳои давлатӣ муқаддасанд. М. Элиаде дар боби охирини китобаш одами диндорро бо одами бедин муқоиса карда, фикру андешаҳои худро оид ба ин масъала ба таври муфасссал ва хулосавӣ баён кардааст. Аз ҷумла қайд намудааст, ки дунёи муосир чунин сохта шудааст, ки шахси худро бедин мешуморида ҳам диндор аст, зеро ӯ бо гузаштаи ниёғони худ саҳт алоқаманд мебошад.

Шояд барои шахси дигаре як ҷойи муайян ё фақат як чизи муайян муқаддас бошад. Дар кучо вақту фазою макон муқаддас ҳастанд, ин албатта вобаста ба боварию эътиқоди одам аст. Шояд ҳатто одаме ҳам бошад, ки барояш ягон чиз муқаддас нест. Новобаста ба он ки инсон чӣ гуна аст, вобаста ба муқаддас будани объекташ расму ойин анҷом медиҳад, вале яке нисбат ба дигаре «ҷоҳил» менамояд. Ба таври соддатар гӯем, барои «одами диндор» «одами дунявӣ» ҷоҳил менамояду барои «одами дунявӣ» баръакс — «одами диндор» ҷоҳил менамояд.

Дар умум, ҷанбаҳои муқаддасот дар фарҳанг чунин муайян шудаанд:

1. Ҷойгоҳи муқаддасот дар фарҳанг;
2. Меҳр ва эҳтиром ба калонсолон;
3. Расму ойин ва ҷашнҳо;
4. Ҷойҳои муқаддаси миллӣ (ҷойҳои таърихӣ ва ғайра);
5. Забон ва адабиёт.
6. Муқаддасот дар ахлоқ;
7. Садоқат ва вафодорӣ;

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

8. Адолат ва ростқавлӣ;
9. Ҳурмати инсон ва ҳуқуқҳои ӯ.
10. Муқаддасот дар маънавият:
11. Муҳаббат ва меҳрубонӣ;
12. Хоксорӣ ва таҳаммулпазирӣ;
13. Рӯҳоният ва иртибот бо олами ботинӣ (медитатсия, дуо, намоз).

Аз ин навиштаҳои боло бармеояд, ки инсон чизҳои муқаддасро ҳам дар он олами ғайбу ноаён ва ҳам дар ин олами ҷисмонӣ, ҳам дар ашёи моддӣ ва ҳам дар маънавӣ мебинад. Бештар тавассути чизҳои муқаддаси моддӣ талаботи маънавии худро қонеъ мекунад.

Хуллас, фазои муқаддас дар анъанаҳо, фарҳанг, ахлоқ ва маънавияти инсон ҷойгоҳи хос дорад. Он ба ҳаёти инсон маъно медиҳад, муносибатҳои иҷтимоиро танзим мекунад ва ба ҷомеа устуворӣ мебахшад. Расму ойинҳо ва маросимҳо маҳз яке аз воситаҳои муҳими танзими муносибатҳои ҷомеавӣ ба шумор мераванд. Бинобар ин, расму ойинҳо ва маросимҳо чӣ қадаре ки хирадмандона ба танзим дароварда шаванд, ҳамон қадар муносибатҳои ҷомеавӣ беҳтар гардида, роҳи исрофкорӣ, хурофотгарой ва ғайра гирифта мешавад. Беҳуда нест, ки бо ташаббуси бевоситаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Тоҷикистон «Қонун дар бораи танзими ҷашну маросимҳо» қабул гардид, зеро тибқи Конститутсия, Тоҷикистон давлати дунявӣ аст. Ин ҳам мусаллам аст, ки дар ҳар давра замон вобаста ба таълимоти динӣ ва дунявӣ муносибат ба мафҳуми «муқаддас» ва «дунявият» тағйир меёбад.

Китобнома:

1. Аламшоев, Қ. Фарҳанги гиромидошти табиат дар Бадахшон / Қ. Аламшоев. – Душанбе: Аржанг, 2021. – 320 с.
2. Аламшоев, М. Древние верования шугнанцев, связанные с четырьмя элементами природы «чор унсур»: огонь «уос»; земля «sit»; вода «хас»; воздух «аво» (этнолингвистический анализ) / М. Аламшоев // Вестник Хорогского университета. – 2015. – № 11. – С. 7–12.
3. Васильцов, К. С. Священные горы и священные камни: предания о мусульманских аулиях на Памире и их роль в создании сакральных пространств / К. С. Васильцов // Мир ислама (Pax Islamica). – М., 2013. – № 1 (10). – С. 123–137.
4. Литвинский, Б. А. Памирская космология (опыт реконструкции) / Б. А. Литвинский // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып. 16. – С. 251–261.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

5. Муҳтарам Ҳотам. Помир: таърихи гумшуда / Муҳтарам Ҳотам. – Душанбе: Адиб, 2018. – 592 с.
6. Некушоева, Ш. С. Вербальная репрезентация порога в шугнано-рушанской группе памирских языков / Ш. С. Некушоева // Дом, где живет история: культурные ценности через призму лексических единиц. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2024. – С. 134–161.
7. Некушоева, Ш. С. Элементы сакрализации порога через призму языковых единиц (на материале шугнано-рушанской группы памирских языков) / Ш. С. Некушоева, А. Шоинбеков // Вопросы гуманитарных наук. – 2021. – № 1. – С. 60–69.
8. Ниёзбеков, Д. Т. Культ гор (оролатрия) в традиционной культуре Западного Памира / Д. Т. Ниёзбеков // Вопросы гуманитарных наук. – 2024. – № 4. – С. 126–131.
9. Ниёзбеков, Д. Т. Фетишизм ва ҷойгоҳи он дар Помири Ғарбӣ / Д. Т. Ниёзбеков // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2022. – № 1. – С. 97–106.
10. Ниёзбеков, Д. Т. Эътиқод ба дарахтон дар байни аҳолии Помири Ғарбӣ / Д. Т. Ниёзбеков // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2024. – № 2. – С. 154–164.
11. Рахимов, Р. Р. Коран и розовое пламя (Размышления о таджикской культуре) / Р. Р. Рахимов. – СПб.: Наука, 2007. – 388 с.
12. Рахимов, Р. Р. Огонь и «умные числа» в традиционной символической нумерологии таджиков / Р. Р. Рахимов // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.kunstkamera.ru> (санаи муроҷиат: 22.12.2025).
13. Терлецкий, Н. С. Места паломничества и поклонения и доисламские традиции в Центральной Азии / Н. С. Терлецкий // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен / отв. ред. Р. Р. Рахимов. – СПб.: Наука, 2007. – С. 71–98.
14. Фрай, Р. Наследие Центральной Азии. От древности до тюркского нашествия / Р. Фрай; пер. с англ. Л. Н. Додхудоевой. – Душанбе: Сурушан, 2000. – 292 с.
15. Шоинбеков, А. Консепсияи «Олами муқаддас ва дунявӣ» дар тасаввурот, боварҳо ва эътиқоди мардуми Бадахшон / А. Шоинбеков // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2025. – № 2. – С. 73–82.
16. Шохуморов, А. Хонаи пайравони ростӣ / А. Шохуморов // Памир – страна ариев. – Душанбе: Матбаи аввали Вазорати фарҳанги ҚТ, 1997. – С. 116–152.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

17. Элиаде, М. Священное и мирское / М. Элиаде; пер. с фр. Н. К. Гарбовского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

ТДУ: 930.1(575.3):94(575)".../1917"

БОЗТОБИ ВАЗӢИ ОСИӢИ МИӢНА ТО ИНҚИЛОБИ ОКТАБР ВА ТОЧИКОН ДАР ТАҲҚИҚОТИ МУАРРИХОН ВА ШАРҚШИНОСОН

Миракзода Фаридун Юсуфӣ²³

*Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои
хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода*

Дар мақола вазъи иҷтимоӣ -иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии Осӣи Миёна дар давраи то Инқилоби октябр (нимаи дуҷуми асри XIX ва аввали асри XX) мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст. Муаллиф дар асоси таҳқиқоти муаррихон ва шарқшиносон (мушташриқон) ҷойгоҳи тоҷикон ва саҳми онҳоро дар равандҳои таърихӣ ин минтақа таҳлил намудааст.

Дар мақола нишон дода шудааст, ки тоҷикон дар ин давраи ҳассос дар маркази таҳаввулотӣ сиёсӣ ва фарҳангӣ қарор дошта, масъалаҳои ҳудиносии миллӣ, ҳифзи забон ва ҳувият аз ҷониби муҳаққиқон баҳои баланд гирифтааст. Инчунин, таъсири сиёсати Русияи подшоҳӣ, муборизаҳои дохилӣ ва тағйироти сохторӣ ба зиндагии мардуми бумии минтақа собит гардидааст.

***Калидвожаҳо:** Осӣи Миёна, Русияи подшоҳӣ, Инқилоби октябр, тоҷикон, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳанг, ҳудиносии миллӣ, муаррихон,*

²³**Миракзода Фаридун Юсуфӣ** – Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, кафедраи таърих ва робитаҳои байнифарҳангӣ, номзади илмҳои таърих, дотсент. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 93 4137333; e-mail: faridun.mirakzoda@mail.ru.

Миракзода Фаридун Юсуфӣ – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кафедра истории и межкультурной коммуникации, кандидат исторических наук, доцент. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992)934137333; e-mail: faridun.mirakzoda@mail.ru.

Mirakzoda Faridun Yusufi - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Department of History and Intercultural Communication, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str. Tel.: (+992)934137333; e-mail: faridun.mirakzoda@mail.ru.

шарқшиносӣ, ҳувият.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Отражение ситуации в Средней Азии до Октябрьской революции и положения таджиков в исследованиях историков и востоковедов

В статье проводится научный анализ социально-экономического, политического и культурного положения Средней Азии в период до Октябрьской революции (вторая половина XIX — начало XX вв.). Автор на основе исследований историков и востоковедов рассматривает роль таджикского народа и его вклад в исторические процессы региона.

Выявлено, что таджики в этот важный исторический период находились в центре политических и культурных трансформаций, а вопросы национального самосознания, сохранения языка и идентичности получили высокую оценку в трудах исследователей. Также обосновано влияние политики царской России, внутренних междоусобиц и структурных изменений на жизнь коренного населения региона.

Ключевые слова: Средняя Азия, царская Россия, Октябрьская революция, таджики, социально-экономическое положение, культура, национальное самосознание, историки, востоковедение, идентичность.

Reflection of the Situation in Central Asia before the October Revolution and the Condition of Tajiks in the Research of Historians and Orientalists

The article provides a scientific analysis of the socio-economic, political, and cultural situation in Central Asia during the pre-October Revolution period (the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries). Based on the research of historians and Orientalists, the author examines the role of the Tajik people and their contribution to the historical processes of the region.

The study reveals that Tajiks were at the center of political and cultural transformations during this critical historical stage, and issues of national self-awareness, language preservation, and identity have been highly rated by researchers. Furthermore, the article substantiates the impact of Tsarist Russian policy, internal struggles, and structural changes on the lives of the region's indigenous population.

Key words: Central Asia, Tsarist Russia, October Revolution, Tajiks, socio-economic status, culture, national self-awareness, historians, Oriental studies, identity.

Таърихи Осиёи Миёна то Инқилоби октябр яке аз самтҳои муҳимми таҳқиқоти таърихшиносӣ мебошад, зеро маҳз дар ин давра заминаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқҳои минтақа ташаккул ёфта, равандҳои минбаъда таъсирпазир гардиданд. Дар асрҳои XIX – аввали XX ин минтақа ба майдони бархӯрди қудратҳои маҳаллӣ ва хориҷӣ (аз ҷумла, русу англис), ки ба тағйироти ҷиддӣ дар сохтори идоракунӣ, муносибатҳои иқтисодӣ ва таркиби иҷтимоӣ овард. Дар ин раванди таърихӣ тоҷикон – яке аз халқҳои бумии Осиёи Миёна, нақши муҳимми фарҳангӣ ва иҷтимоӣ дошта, таваҷҷуҳи густурдаи муҳаққиқони рус, аврупоӣ ва шарқшиносонро ба худ ҷалб кардаанд.

Омӯзиши ин давраи таърихӣ имкон медиҳад, ки мо ба равандҳои

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ташаққули худшиносии миллӣ, таҳаввули иҷтимоӣ ва заминаҳои сиёсии шаклгирии халқиятҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, тоҷикон ошно гардем.

Вазъи сиёсӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна то инқилоби Октябр

Мусаллам аст, ки то забтқориҳои Россияи подшоҳӣ ба Осиёи Миёна вазъи иқтисодиву иҷтимоии мардуми ин сарзамин дар ҳолати ногувор қарор дошт. Дар қаламрави он се хонигарӣ – Бухоро, Қўқанд ва Хева, амал мекарданд, ки худ ба якчанд бекигарӣ тақсим мешуданд. Миёни бекигарӣҳо пайваста ҷангҳои дохилӣ ба хоҳири густариши ҳокимият ва манобеъ идома доштанд. Ин низоъҳо боиси ғоратгарӣ, ғуломфурӯшӣ ва факру қашшоқии аҳоли мешуданд. Ҳатто, дар замоне ки кӯшунҳои подшоҳии рус ба Осиёи Миёна ворид гардиданд, миёни хонигарии Бухоро ва Қўқанд ҷанги хунин ҷараён дошт.

Ҳамаи вазнинӣ ва хироҷи ҷанг бар дӯши мардуми меҳнаткаш афтода, андозҳои гарон вазъи онҳоро боз ҳам сангинтар месохт. Аз ин рӯ, дар баъзе минтақаҳо, ба монанди Панҷакент ва қисматҳои Помир, аҳоли ба таври ихтиёрӣ ба тарафи ҳукумати подшоҳии рус гузаштанд ва бе муқовимат худро таслим намуданд. «Яке аз сабабҳои ҳамроҳшавии нисбатан осон ва кӯтоҳи Осиёи Миёна ба Россия маҳз ҳамин норозигии мардум аз беадолатӣ, ҷангҳои дохилӣ ва фишори андоз буд» [13, 6].

Тоҷикон, ки яке аз халқҳои қадимаи Осиёи Миёнаанд, дар нимаи дууми асри XIX давлати ягонаи миллӣ надоштанд. Қисмати зиёди қаламрави имрӯзаи Тоҷикистон ба ҳайати хонии Бухоро ва қисми дигараш ба хонии Қўқанд дохил мешуд [13, 5]. Сохтори идории ин давлатҳо хусусияти патриархалӣ -феодалӣ дошта, ҷомеаро муносибатҳои суннатӣ ва қафомонда идора мекарданд. Муҳаққиқ М. Эркаев яке аз омилҳои асосии тавачҷуҳи Русияро ба Осиёи Миёна бо вазъи иқтисодии худ Русия тавзеҳ медиҳад. Ӯ менависад, ки «дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ дар Америка солҳои 1861–1865 ба Россия кашонда шудани пахта хеле кам шуд, ки ин сабаби бухрони саноати бофандагии Россия гардид. Нархи пахта дар бозорҳои Россия якбора боло рафт ва корхонаҳои бофандагӣ дар ҳолати аз кор мондан қарор гирифтанд. Агар то соли 1861 нархи як пуд пахтаи бухороӣ дар бозори Нижний Новгород 4–5 сум бошад, пас, дар соли 1864 ба 22–24 сум расид» [13, 6-7].

Ин воқеият Русияро водор сохт, ки барои ҳалли масъалаи таъминот бо ашёи хом манбаи нав пайдо намояд. Осиёи Миёна, ки пахтаи босифат тавлид мекард, ба як минтақаи муҳимми иқтисодӣ барои Русия табдил ёфт. Ба ҳамин далел, сиёсати подшоҳии рус дар ин давра рӯ ба он овард, ки бо ҳар роҳ – ҳатто, бо истифода аз қувваи

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

низомӣ, ин сарзаминҳоро ҳар чи зудтар ба ҳайати империя ҳамроҳ намояд.

Илова бар ин, рақобати қудратҳои ҷаҳонӣ, пеш аз ҳама, Англия, ки кайҳо боз нуфузи худро дар кишварҳои Шарқ устувор карда буд, нақши муҳим бозид. Инглистон мекушид нуфузи иқтисодӣ, сиёсӣ ва низомии худро дар Осиёи Миёна густариш диҳад. Ин рақобати геополитикӣ, маъруф ба «бозии бузург», яке аз омилҳои асосии суръат гирифтани амалиёти ҳарбии Русия дар минтақа гардид.

Ҳукумати подшоҳии рус аз соли 1864 ба истилои низомии Осиёи Миёна шуруъ намуд. Баъд аз ишғоли як қатор шаҳрҳои Қазоқистон ва Осиёи Миёна, соли 1865 қўшунҳои подшоҳӣ шаҳри Тошкандро забт карданд. Соли 1866 Қўқанд, Ўротеппа ва Ҷиззах, соли 1868 Самарқанд ва дар солҳои минбаъда Панҷакент, Заҳматобод, Масчоҳ ва дигар навоҳии тоҷикнишин ба ҳайати Русия дохил гардиданд.

Муаррих М. Эркаев таъкид мекунад, ки ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна ба Русия имкони ташаккули иттифоқи меҳнаткашони маҳаллӣ бо халқ ва синфи коргари русро фароҳам овард ва халқҳои минтақа ба ҷараёни умумии ҳаракати инқилобии русӣ ҷалб шуданд. Ба андешаи ӯ, меҳнаткашони Тоҷикистон озодии худро дар натиҷаи муборизаи якҷоя бо роҳбарии пролетариати рус ба даст оварданд.

Ин раванд бо Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр идома ёфт. Инқилоб зулми иҷтимоӣ ва миллиро аз байн бурда, барои ҳамаи халқҳои собиқӣ империяи рус озодӣ ва имконияти зиндагии нав фароҳам овард. Дар таърихи халқи тоҷик ва халқҳои дигари Осиёи Миёна давраи сифатан тозаии таърихӣ: сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ, таҳкими дӯстии абадӣ бо халқҳои ИҶШС ва мубориза барои ноил шудан ба коммунизм оғоз шуд.

Бо шарофати инқилоб ва бо ёрии бародаронаи халқҳои Иттиҳоди Шуравӣ меҳнаткашони Тоҷикистон дар муддати нисбатан кӯтоҳ тавонистанд ба дастовардҳои назаррас дар рушди иқтисодӣ ва фарҳангии ҷумҳурии ноил гарданд [13, 6-7].

Дар сарзамини имрӯзаи Тоҷикистон то оғози инқилоб вазъи иҷтимоиву иқтисодӣ бисёр қафо монда буд. Тибқи маълумоти соли 1913, шумораи аҳолии 1 миллиону 94 ҳазор нафарро ташкил медод, ки танҳо дар ҳудуди Бухорои Шарқӣ тақрибан 800 ҳазор нафар мезистанд. Қариб 91 дарсади аҳолии ба кишоварзӣ машғул буда, шумораи косибон ва, махсусан, коргарони саноатӣ хеле ночиз буд.

Дар қаламрави Тоҷикистони тоинқилобӣ аз истеҳсолоти калони саноатӣ қариб ки нишоне дида намешуд. Танҳо чанд кони хурди ангишт ва нафт, якчанд заводи пахтатозакунӣ, ҳамчунин, як истоғи роҳи оҳан мавҷуд буд, ки аксари онҳо дар шимоли кишвар ҷойгир

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

буданд. Мардум, бахусус, деҳқонони Бухорои Шарқӣ, Помир ва кӯҳистони болооби Зарафшон, барои таъмини рӯзгор маҷбур мешуданд ба шаҳрҳои Туркистон, Қафқоз, инчунин, ба Оренбург, Астрахан ва дигар минтақаҳо ба мардикорӣ равад.

Сохтори иҷтимоиву сиёсӣ хусусияти феодалӣ дошт. Тамоми молу мулк: замину об, олоту асбоб ва чорво дар ихтиёри амир, амалдорони ӯ, боён, руҳониён ва дигар табақаҳои истисморгар қарор дошт. Ин қишр бо истифода аз пуштибонии ҳукумати подшоҳии Русия пояи ҳокимияти худро мустаҳкам намуда, аҳолии меҳнаткашро беамон ғорат мекарданд [14, 8].

Сиёсати аграрии ҳукумати подшоҳӣ ва аморати Бухоро ба фақру қашшоқӣ ва гуруснагии деҳқонон оварда, равандҳои концентратсияи заминро тезонид ва сарвати табақаҳои истисморгарро боз ҳам зиёд намуд. Нишондиҳандаи асосии вазъи вазнини деҳқонон хонавайронӣ, аз даст додани замин ва қоҳиши саршумори чорво буд.

Тибқи маълумоти омӯрӣ, соли 1901 дар уезди Хучанд шумораи хоҷагиҳои деҳқонони безамин ба маротиб афзуд ва то соли 1917 ба 61 ҳазору 672 хоҷагӣ расид. Дар ҳамин сол 39,3% хоҷагиҳои деҳқонӣ дар ин уезд, умуман, замин надоштанд ва 47,6% бе чорвои қорӣ буданд. Аҳволи деҳқонони минтақаҳои дигари Тоҷикистон аз ин ҳам бадтар буда, қашшоқӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ васеъ паҳн гардида буд [14, 8]. Дар Осиёи Миёна, махсусан, дар қаламрави Тоҷикистон, шаклу намудҳои андозҳо сол то сол афзуда, бори гарони онҳо ба сари аҳоли миёншикан мегашт. Танҳо дар аморати Бухоро то 50 навъи андоз вучуд дошт. Ба гуфти асосгузори адабиёти муосири тоҷик С. Айний, «одамон фақат барои нафасгириашон андоз намедоданду халос». Дар миёни онҳо, алалхусус, андози замин аҳаммияти бештар дошта, аз ҳама сангинтар ба ҳисоб мерафт [14, 8].

Гуруснагӣ ва фақр ҳамсафари доимии деҳқонон, махсусан, ятимон ва мардикорон буданд. Онҳо тирамоҳу зимистон, асосан, бо нони ҷав ва зағора рӯз мегузаронданд ва баҳорон, то расидани ҳосили нав бо ордоб (хӯроки содаи орд ва об) қаноат мекарданд. Нони гандум, рағван ва ғӯшт танҳо соли як-ду бор насибашон мешуд ва ҳамон рӯз барои онҳо ҷашни ҳақиқӣ ба ҳисоб мерафт.

Манзили камбағалон кулбаҳои пасту торики похсадевор ва қамишпӯш буданд. Дар фарши хона паҳол густурда, болояшро бо бурёву пӯстак мепӯшонданд. Пойафзоли аксари деҳқонон чорук ва кафши ҷӯбин буд. Хонаводаҳои зиёд дар хона ҳамагӣ як ҷуфт пойафзол доштанд.

Ин вазъ бо пирӯзии Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр тадриҷан тағйир ёфт. Дар съезди дууми Советҳо қабул гардидани

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Декретҳои сулҳ ва замин, ташкили Совети Комиссарони Халқ бо роҳбарии В.И. Ленин, «Декларатсияи ҳуқуқи халқҳои Россия» ва муроҷиатномаи машҳури Совети Комиссарони Халқ «Ба тамоми меҳнаткашони мусулмони Россия ва Шарқ» оғози марҳалаи тозае гардид. Аз ҳамин давра деҳқонони Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон, бо дастгирии коргарони рус тавонистанд ҳокимияти шуравиро дар сарзамини худ устувор намоянд ва соҳиби озодӣ ва замин гарданд [14, 12].

Яке аз заминаҳои муҳимми истиқрори ҳокимияти шуравӣ дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар қаламрави Тоҷикистон, таъсиси Генерал-губернатории Туркистон ба ҳисоб меравад. Ин воҳиди нави маъмурии империяи Русия 11 июли соли 1867 таъсис ёфта, то соли 1918 амал кард ва аз соли 1886 расман номи «кишвари Туркистон»-ро гирифт. Маркази маъмурии он шаҳри Тошканд таъин гардид. Масоҳати ҷуғрофии генерал-губернаторӣ 1 533 255 км²-ро дар бар гирифта, тибқи барӯйхатгирии соли 1897 аҳолиаш 5 млн 281 ҳазор нафарро ташкил меод.

Заминаи таърихӣ таъсиси он ба маъракаи ҳарбии номуваффақи Русия дар солҳои 1839–1840 марбут аст. Пас аз он, қўшунҳои подшоҳ аз ду самт: ҷануб (аз Оренбург) ва ҷанубу шарқ (аз Семипалатинск), ба Осиёи Миёна ҳамла бурданд. Натиҷаи ин ҳамлаҳо ишғоли қалъаи Оқмачит (Қизилўрдаи имрӯза, 1853), водии поёни Или (1850–1854), қалъаҳои Токмак ва Пишпек (Бишкеки ҳозира, 1860), Авлиёта (Ҷамбули имрӯза) ва Туркистон (1864) буд. Сипас, 17 июли соли 1865 таҳти фармондеҳии генерал М. Черняев шаҳри Тошканд, ки ба ҳайати хонии Қўқанд дохил мешуд, аз ҷониби русҳо забт гардид.

Ибтидои соли 1865 дар заминҳои ишғолшуда вилояти Туркистон дар ҳайати генерал-губернатории Оренбург ташкил ёфт. Минбаъд, соли 1866 мулкҳои баҳсноки хони Қўқанд ва аморати Бухоро: Хуҷанд, Нов, Ўротеппа ва Ҷиззах низ ба дасти Русия гузаштанд. Ниҳоят, соли 1867 дар мулкҳои ишғолшудаи Осиёи Миёна Генерал-губернатории Туркистон таъсис ёфт, ки ибтидо аз ду воҳиди маъмурӣ : вилояти Сирдарё бо марказаш Тошканд ва вилояти Ҳафтрӯд бо марказаш Верний (Алма-атои ҳозира) иборат буд.

Ин воҳиди калон аз ҷониби генерал-губернатор идора мешуд, ки шахсан аз тарафи подшоҳи Русия таъин мегардид.

Ҳамин тариқ, таъсиси генерал-губернатории Туркистон яке аз абзорҳои асосии сиёсати мустамликавии Русия дар Осиёи Миёна ба шумор мерафт ва барои минбаъд пойдор гардидани нуфузи империя дар ин минтақа заминаи ҳуқуқӣ ва маъмурӣ фароҳам овард [4].

Заминаҳои таърихӣ ва андешаҳои муҳаққиқон оид ба тоҷикон

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Ховаршиноси рус А. Шишов соли 1910 бар асоси таҳқиқот ва сафарҳои худ асари этнографии «Тоҷикон»-ро таълиф намудааст. Муаллиф дар он ҷо мавқеи тоҷиконро дар водихо ва доманакӯҳҳои Осиёи Миёна муайян намуда, ҳудуди иқомати онҳоро аз шимол - уезди Тошканд то ҷануб — сарҳади Афғону Ҳинд, аз ғарб — вилояти Самарқанд то шарқ — соҳилҳои Куэн-Лун, тавсиф кардааст [12, 10].

Дар ин китоб масъалаҳои гуногун, аз ҷумла, очерки ҷуғрофӣ, иқлим, набототу ҳайвонот, таърихи тоҷикон, маъноии калимаи «тоҷик» ва «ғалча», пайдоишу шумора, нишонаҳои зоҳирӣ, маскан, либос, яроқи аслиҳа, хӯрок, кишоварзӣ, боғдорӣ, чорводорӣ, шикор, касбу ҳунар, тичорат, тавсифи ахлоқиву иҷтимоӣ, дину оин, тибби халқӣ, мавқеи занон, тарбия ва мактабдорӣ, ҷашну маросим, инчунин, бемориҳои маъмулӣ тавсиф шудаанд.

Муаллиф вожаи «тоҷик»-ро аз калимаи форсии «тоҷ» (афсар) доништа, маъноии «тоҷдор» ва «нишондор»-ро ба он нисбат медиҳад. Ё, ҳамчунин, таъкид мекунад, ки дар Бухоро, Балх ва Афғонистон тоҷик касест, ки забони форсиро забони модарии худ медонад [12, 96]. Дар бораи пайдоиши тоҷикон, Шишов бар он назар аст, ки онҳо боқимондагони қавмҳои ориёӣ буда, аҳолии аслии ҳавзаҳои Аму ва Сирдарё ва, ҳамчунин, Тарим дар Туркистони Шарқӣ маҳсуб мешаванд. Ба гуфтаи ӯ, тоҷикон бо забони форсӣ гуфтугӯ мекунанд ва ба шохай халқҳои эронӣ тааллуқ доранд, ки дар гузашта бо забони зандӣ, бо забони Авасто ва, инчунин, бо забони навиштаҷоти шоҳони форс сухан мегуфтанд.

Доир ба шумораи тоҷикон Шишов ба маълумоти аҳолисанҷии соли 1897 таъкид мекунад. Ба ривояти ӯ, дар вилояти Самарқанд 217 ҳазор тоҷик, дар Фарғона 172 ҳазор ва дар вилояти Сирдарё 130 ҳазор нафар сукунат доштанд. Ҳамин тавр, дар сарзаминҳои таҳти тасарруфи Русия, ҷамъан, зиёда аз 519 ҳазор тоҷик зиндагӣ мекарданд. Илова бар ин, дар аморати Бухоро ва минтақаҳои тобеи он 358 ҳазор тоҷик, дар Қаротегин 50 ҳазор, Дарвоз 35 ҳазор, Рӯшон 5 ҳазор, Шугнон 5,4 ҳазор ва Вахон 30 ҳазор нафар ҳисоб шудаанд. Дар Афғонистон (Балх, Ҳулм, Қундуз, Бадахшон ва Кофаристон) шумораи тоҷикон то як миллион нафар тахмин карда шудааст. Дар Қошғар ва минтақаҳои ҳамҷавори он зиёда аз 13 ҳазор тоҷик ба қайд гирифта шудааст. Ҳамин тавр, шумораи умумии тоҷикон, ба ҳисобҳои Шишов, тақрибан 1,89 миллион нафарро ташкил медед [12, 112].

Ба андешаи академик В.В. Бартолд, «то истилоии рус дар шахрҳои қисми ҷанубии Осиёи Миёна, аз ҳавзаи Зарафшон сар карда, умуман, унсури эронӣ бартарӣ дошт ва танҳо пас аз омадани русҳо, масалан, дар Самарқанд, фароянди турконидаи мардум пешрафтҳои зиёд кард» [5]. Дар ҷойи дигар В.В. Бартолд қайд кардааст, ки «дар

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Туркистон, бавижа, дар давраи ҳокимияти узбекҳо, тоҷикон тадриҷан аз ҳамвориҳо ба минтақаҳои кӯҳистонӣ ронда мешуданд» [9, 144].

Инчунин, ховаршинос Н. Колдевин чунин нигоштааст, ки «қавмҳои гуногун дар Туркистон зиндагӣ мекунанд. Асилтарини онҳо ду қавм: тоҷикон ва узбекҳо мебошанд. Тоҷикон – мардуми сарватмандтар ва босаводтар нисбат ба узбекҳо мебошанд» [9, 130].

Дар ин радиф, А. Гертнер чунин таъкид намудааст, ки «тоҷикон дар Туркистон ягона намояндаи нажоди ориёӣ ва қадимтарин бумии ин хитта мебошанд. Тоҷикон дар байни туркистонӣён аҳолии олирутбаеро ташкил медиҳанд ва равшанфикртарин халқҳои Туркистон маҳсуб мешаванд» [9, 135].

Ҳамзамон, муҳаққиқ М.В. Лавров чунин мешуморад, ки «ба сокинони бумӣ ва нахустини Туркистон қавме бо номи тоҷик аз нажоди ориёӣ ва гурӯҳи эронӣ таалуқ дорад ва онҳо мардуми муқимӣ мебошанд» [9, 143].

Донишманди номвари тоҷик, академик Раҳим Масов соли 1991 асари мустанаде бо номи «Таърихи табартақсим» таълиф намуд. Дар он, бахусус, масъалаи истиқрори ҳокимияти шуравӣ ва раванди тақсимои миллии ҳудудии Осиёи Миёна мавриди таҳқиқ қарор гирифта, дур мондани тоҷикон аз марказҳои фарҳангиву бостонӣ асоснок шудааст [9, 6].

Ҳамчунин, соли 1996 асари дигари ӯ бо унвони «Таърихи тоҷикон бо муҳри комилан сиррӣ» нашр гардид, ки пешгуфтори онро шоири шаҳир Лоиқ Шералӣ навиштааст. Устод Лоиқ дар бораи ин асар чунин баҳо додааст: «Аммо чун китоби донишманди ғаюри тоҷик, торихшиноси шерчигар Раҳим Масов «Таърихи тоҷикон бо муҳри комилан сиррӣ»-ро мехонем, мисли рӯзи равшан мебинем, ки сурати воқеӣ ва торихии ин амали хиёнатбор чӣ ҳолу хатҳо ва доғу ҷароҳатҳо доштааст» [9, 6].

Дар идома, асар чунин тавсиф шудааст: «Ин китоб бо хуни дил иншо шуда ва боястӣ ҳар тоҷики пурчигар онро бо хуни дил бихонад ва бидонад, ки кӣ будем ва кӣ ҳастем, аз куҷо будем, ба куҷо расидем ва киву киҳо моро ба ин партгоҳи ҳалокат кашондаанд» [9, 12].

Хулоса, асари Р. Масов «Таърихи тоҷикон бо муҳри «комилан сиррӣ» баҳои баланди илмӣ ва амалӣ гирифта, ба таъкиди Лоиқ Шералӣ, хондани он барои ҳар шахси ватандӯсту худшинос зарур шуморида шудааст.

Академик Масов, ҳамчунин, ба вазъи таҳқиқоти таърихӣ он даврон ишора намуда, чунин таъкид кардааст: «Муҳаққиқон аз тарси он, ки саҳт муҷозот нашаванд, аз инъикоси ҳақиқатҳои таърихӣ перҳез мекарданд. Барои онҳо навиштан дар бораи матолибе, ки дар чорҷӯбаи сиёсати ҳизбӣ намеғунҷид, мамнуъ буд» [9, 12].

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Бояд ёдовар шуд, ки китоби Р. Масов «Таърихи тоҷикон бо муҳри «комилан сиррӣ» яке аз таҳқиқоти арзишманд ҷиҳати шинохти воқеаҳои ҳақиқати таърихӣ маҳсуб ёфта, аҳаммияти баланди илмӣ дорад ва барои шинохти асолати миллӣ мусоидат менамояд.

Хулоса, бояд ёдовар шуд, ки дар асри XIX, аз ҷумла охирҳои ин аср, аҳволи халқи Варазрӯд (Осиёи Миёна) аз ҷиҳати иқтисодӣ дар ҳоли хеле паст қарор дошт ва дар қаламрави ин сарзамин се хонигарӣ : Аморати Бухоро, хонии Қўқанд ва Хева ва якчанд мулкҳои мустақил ва ниммустақил ба монанди Шаҳрисабз, Китоб, Ҳисор, Қаротегину Дарвоз, Хучанду Ўротеппа ва ғайра мавҷуд буда, барои ба зерӣ дасти худ даровардани ин сарзаминҳои мустақил ва номустақил миёни Аморати Бухоро ва Хонии Қўқанд ҷангҳои пайваста сурат гирифта, бар асари он ғорат ва ғулумӣ табдил додани мардум, ҷабру ситам, таҷовузу тааддӣ бедод мекард, ки ин ҳама зиндагии бе ин ҳама вазнин ва тоқатшикани мардумро боз ҳама тоқатшикантар карда буд [13, 5]. Дар Варазрӯд ба вижа дар сарзаминҳои Тоҷикистони кунунӣ шаклу намуди андозҳо сол то сол зиёду миёншикан мешуд. Чунончи, амир ва умарои ситампешаву кавдани ӯ аз мардуми Бухоро, бавижа Бухорои Шарқӣ дар як сол зиёда аз 50 намуди андоз меситониданд. Бо ифодаи устод Садриддин Айнӣ – одамон фақат барои нафасгириашон андоз намедоданду басс. Аз байни ин андозҳо, алалхусус, андози замин беш аз пеш миёншикан мешуд [14, 8].

Зимни таҳлили андешаи муҳаққиқон маълум гардид, ки тоҷикон яке аз мардумони бумии Осиёи Миёна мебошанд ва то Инқилоби октябр низ аҳволи ин мардум дар ҳоли на он қадар хуби иқтисодиву иҷтимоӣ қарор дошт. Бо оморани русҳо ба ин сарзамин тоҷикон дар ин марҳила ба дастоварду мушкilot ва бурду бохт низ мушарраф гардидаанд, чуноне ки академик В.В. Бартолд нигоштааст: «То истилои рус дар шаҳрҳои қисми ҷанубии Осиёи Миёна, аз ҳавзаи Зарафшон сар карда, умуман, унсури эронӣ бартарӣ дошт ва танҳо пас аз оморани русҳо, масалан, дар Самарқанд фароянди турконидани мардум пешрафтҳои зиёд кард» [5; 10, 191-192].

Китобнома:

1. Айнӣ, С. Кулӣёт. Ҷ. 11, китоби дуюм / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 436 с.

2. Бойгонии ҳизбии Ўзбекистон (шуъбаи собиқ Институти марксизм-ленинизм). – Заҳираи 14, номгӯи 1, парвандаи 60, varaқи 5.

3. Ғафуров, Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Китоби 1, 2. / Б. Ғафуров. – Душанбе: Дониш, 2020. – 976 с.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

4. Генерал-губернатории Туркистон [Манбаи электронӣ] // Википедия: донишномаи озод. – URL: https://tg.wikipedia.org/wiki/Генерал-губернатории_Туркистон (санаи мууроҷиат: 22.12.2025).

5. Записки академика В. В. Бартольда по вопросу об исторических взаимоотношениях турецких и иранских народов Средней Азии // Бойгонии Фарҳангистони улуми Русия. – Фонди 68 (В. В. Бартольд), номгӯи 1, парвандаи 35, саҳ. 2.

6. История Бухарской Народной Советской Республики: сб. документов [Текст]. – Ташкент: Узбекистан, 1976. – С. 162-182.

7. История таджикского народа. Том 4: С XVI в. до 1917 г. / под ред. А. Раджабова, Р. Мукимова, М. Каримзаде. – Душанбе: Дониш, 2010. – 1124 с.

8. Келдиев, И. Фарҷоми худношиносӣ / И. Келдиев // Садои Шарқ. – 1989. – № 7. – С. 101.

9. Масов, Р. Таърихи тоҷикон бо муҳри «комилан сиррӣ» / Р. Масов. – Душанбе: Пайванд, 1996. – 192 с.

10. Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ. Хуросон аст ин ҷо / М. Шакурии Бухорӣ. – Нашри дувум. – Душанбе: Оли Сомон, 2005. – С. 191-192.

11. Турсунов, А. Исторические судьбы культур разделенных наций / А. Турсунов // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия: востоковедение. – 1991. – № 3. – С. 17-22.

12. Шишов, А. Тоҷикон / А. Шишов. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 464 с.

13. Эркаев, М. Ба Россия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна ва аҳамияти таърихӣ он барои халқи тоҷик / М. Эркаев. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1959. – 20 с.

14. Эркаев, М. Октябри кабир ва азнавсозии сотсиалию маданияи деҳот / М. Эркаев. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 160 с.

**НАҚШИ ЗАНОН ДАР УМУРИ СИЁСӢ
ВА ИҚТИМОИИ ДАВРАИ СОМОНИЁН**

Чавҳарӣ Мучибхон Одил²⁴

*Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои
хориҷии Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода*

Дар таърихи халқи тоҷик пас аз зуҳури ислом бо итминони комил метавон давраи ҳукмронии Сомониёнро асри заррини ҳаёти сиёсӣ, иқтимоӣ ва фарҳангӣ донист. Бо вуҷуди ин, дар айёми ин силсилаи некному фарҳангпарвар, вақте тамаддуни миллати тоҷик ва фарҳанги ислом дар авҷи ишқуфой қарор дошт, ҳузури муассир ва ғаёли занон дар арсаҳои гуногуни сиёсӣ ва иқтимоӣ қариб ба чашм намерасад. Ҳарчанд инзивоӣ занон дар табақаҳои болоии ҷомеаи давраи Сомониён ба худӣ худ ҳайратангез аст, вале ҳангоми муқоиса бо нақши барҷастаи сиёсӣ иқтимоӣ занон дар зодгоҳи Сомониён — Фароруд (Мовароуннаҳр) — пеш аз зуҳури ин сулола, ин ҳайрат бо таассуф ҳамроҳ мегардад. Дар ин мақола бо истинод ба далелҳои таърихӣ дар бораи ҷойгоҳи арзишманди сиёсӣ иқтимоӣ занони Фароруд дар давраҳои пеш аз ташики давлати Сомониён суҳан меравад. Ҳамчунин бо таъкид ба сарчашмаҳои мавҷуд нақши занон дар масъалаҳои сиёсӣ, иқтимоӣ ва фарҳангии аҳди Сомониён мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: Абӯҷаъфари Ҷаҳонӣ, Тафшода, Бухоро, Симҷур, Ҷанафӣ, Фароруд, Сомониён.

Роль женщин в политических и социальных процессах эпохи саманидов

В истории таджикского народа период правления Саманидов после установления ислама по праву считается «золотым веком» политической, социальной и культурной жизни. Несмотря на это, в эпоху этой прославленной и просвещенной династии, когда национальная цивилизация и исламская культура находились на пике своего расцвета, практически не наблюдается следов активного участия женщин в общественно-политической и культурной сферах. Если социальная изоляция женщин в высших слоях саманидского общества сама по себе вызывает удивление, то при сравнении с выдающейся

²⁴**Чавҳарӣ Мучибхон Одил** - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, номзади илмҳои филологӣ, дотсент. Тамос: Тел.: (+992)935221004.

Джавҳари Муджибхон Одил - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзоде, кандидат филологических наук, доцент. Контакт: Тел.: (+992)935221004.

Javhari Mujibkhon Odil - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. Contact Information: Tel.: (+992)935221004.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ролюю жєницин в Фараруде (Мавераннахре) в досаманидский период это удивление сменяется сожалением. В данной статье на основе исторических данных рассматривается высокий социально-политический статус жєницин Фараруда до прихода к власти династии Саманидов. Также проводится анализ роли жєницин в политической, социальной и культурной жизни непосредственно в саманидский период.

Ключевые слова: Абу Джаъфар Джахони, Тафшода, Бухара, Симджур, ханафизм, Фараруд, Саманиды.

The role of women in the political and social affairs of the Samanid period

In the history of the Tajik people following the advent of Islam, the Samanid reign is indisputably considered the "Golden Age" of political, social, and cultural life. Nevertheless, during the era of this illustrious and culture-fostering dynasty, when Tajik national civilization and Islamic culture were at their zenith, there is a remarkable absence of evidence regarding the effective and active presence of women in various political, social, and cultural arenas. While the social isolation of women within the high society of the Samanid period is striking in itself, this astonishment turns into regret when contrasted with the prominent political and social roles women held in Fararud (Transoxiana) prior to the dynasty's rise. Drawing on historical evidence, this article discusses the significant socio-political status of women in Fararud during the pre-Samanid eras. Furthermore, it examines the role of women in political, social, and cultural issues specifically during the Samanid period based on available historical data.

Key words: Abu Ja'far Jakhoni, Tafshoda, Bukhara, Simjur, Hanafi, Fararud, Samanids.

Ба гувоҳии манбаъҳои муътамади таърихӣ ва бо тасдиқи осору далелҳои мавҷуд, давраи салтанати Сомониён яке аз равшантарин давраҳои таърихи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, илмӣ ва фарҳангӣ аст. Ибни Ҳавқал, ки дар замони Сомониён ба Фароруд (Мовароуннаҳр) омада буд, аз силсилаи Сомониён бо некии тамом ёд карда ва бар ин назар аст, ки дар миёни подшоҳони бузург аз силсилаҳое, ки подшоҳиро аз якдигар ба ирс мебаранд, силсилае мисли Сомониён вучуд надорад, зеро онҳо соҳиби насли неканд [4, 201] Муқаддасӣ низ дар китоби арзишманди ҷуғрофиёии «Аҳсан-ут-тақосим» дар бораи ҳокимони Сомонӣ навиштааст, ки Худо ба онҳо пирӯзӣ ато кард, чун некрӯтарин подшоҳон ва фарҳангпарвартарин онҳо буданд [9, 292]. Ибни Ҳавқал ҳамчунин дар бораи хусусиятҳои ҳукумати силсилаи Сомонӣ чунин изҳори назар кардааст: «Дар тамоми мащриқ ҳукумати Оли Сомон мустаҳкамтар ва ҳайбатноктар, созу баргашон комилтар ва мураттабтар, атояшон бештар, сарбозони ҷолокашон фаровонтар ва ҷангҳои онҳо пойдортар аст, бо вучуди ин ки кӯмакҳо ва хирочҳо ва амволашон дар ҳазина камтар аст» [4, 198].

Ҳузури вазирони олим ва донишманд мисли Абулфазли Балъамӣ,

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Абӯчаъфари Ҷаҳонӣ, Абӯалӣ Балъамӣ ва Абӯчаъфари Утбӣ дар сари низоми идории ҳукумати Сомониён натиҷаҳои нек дошт. Дар партави мавҷудияти мутахассисони хирадманд ва корозмуда низоми дақиқ ва тавоно дар қаламрави Сомониён барқарор шуд [16, 170]. Ин низоми идории пурқудрат заминаи мустаҳкам барои пешрафт дар соҳаҳои гуногуни сиёсӣ, ҷиҳодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ буд. Офаридани тартибот ва амният, танзими муносибатҳои хориҷӣ, шукуфоии иқтисодӣ ва густариши тиҷорат ва дар ниҳоят некуаҳволии иҷтимоӣ ба вучуд омад. Хушнудии мардум аз идоракунии Сомониён дар манбаъҳои он давра тасдиқ шудааст. Муқаддасӣ ҳангоми ишора ба ин мавзӯ мегӯяд, ки аз забони мардум маъруф аст, ки ҳар дарахте бар Сомониён монад, хушк мешавад [9, 295]. Ӯ сабаби нобудии подшоҳии пурқудрате мисли Азудуддавлаи Буйро дар муқобила бо хонадони Сомониён медонад ва бо лаҳни ҷонибдор мегӯяд: «Марг бод бар душманони хонадони Сомонӣ» [9, 295]. Хушнудии мардум аз ҳукумати Сомониён бидуни шак аз оромиши нисбӣ ва фаъолияти онҳо гувоҳӣ медиҳад. Ба унвони намуна дар «Аҳсан-ут-тақосим фи маърифат-ил-ақолим» дар бораи амният ва некуаҳволии Бухоро – пойтахти Сомониён омадааст, ки ҳама аз адолати подшоҳ хушнуданд ва дар амният ва хушбахтӣ зиндагӣ мекунанд.

Ғайр аз оромиш ва амнияти, ки дар қаламрави Сомониён вучуд дошт, таваҷҷӯҳе, ки амирони хирадманди сомонӣ ва давлатмардони фарҳангпарварашон ба олимон, шоирон ва ҳунармандон доштанд, фаъолиятҳои илмӣ, адабӣ ва ҳунариро афзоиш ва густариш медод. Муносибати таҳаммулпазири ҳукумати Сомонӣ нисбат ба аҳли андеша ва тамоюлҳои гуногуни мазҳабӣ хеле ҷолиби таваҷҷӯҳ аст. Абдулҳусайни Зарринқуб дар бораи зарурати таҳаммули мазҳабӣ аз ҷониби ҳукумати Сомонӣ чунин изҳори назар кардааст: «Дар сарзамини нодир мисли Мовароуннаҳр, ки аз қадим ҳамеша пайравони милал ва адёни гуногун мисли зардуштӣ, монӣ, буддой ва масеҳӣ бо ҳам зиндагӣ мекарданд, парҳез аз ҳар гуна таассуби динӣ зарур буд» [2, 219].

Ин шеваи таҳаммули мазҳабӣ боис ба густариши баҳсҳои каломӣ ва мунозираҳои илмӣ дар ҳудуди ҳукумати Сомониён шуд. Муқаддасӣ бо ишора ба ин ки хонадони Сомонӣ олимонро аз сачдаи заминӣ дар ҳузури подшоҳ маоф карда буданд, дар бораи маҷлисҳои мунозира дар ҳузури амири Сомонӣ навиштааст, ки дар шабҳои ҷумъаи моҳи Рамазон маҷлиси мунозира барпо мекунанд, подшоҳ ин ҷаласаро бо як савол боз мекунад, сипас дигарон ба сухан медароянд [9, 294].

Вазъияти мусоид, ки барҳӯрди афкорро имконпазир мекард, олимон, адибон ва ҳунармандони мамлакатҳои дигарро ба сӯи

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

сарзамини Сомониён ҷалб менамуд ва ҳамаи инҳо афзоиши шодмонии илмӣ ва баландшавии фарҳангии ҷомеаро дар давраи Сомониён ба бор овард. Матолибе, ки дар бораи пояи хосси илмии Бухоро дар замони ҳукмронии Сомониён дар китоби «Ятимат-уд-дахр фи маҳосини аҳлиласр» вучуд дорад [12, 101], хеле ҳайратангез аст. Бо тадбирҳое, ки Сомониён дар соҳаҳои гуногун ба кор бурданд, ҷомеаи сомонӣ дар миёни ҷомеаҳои ҳамасраш аз лиҳози фарҳеҳтагӣ мақоми барҷастае пайдо кард. Муқаддасӣ дар бораи густариши илму адаб дар миёни мардуми Бухоро навиштааст: «Тӯдаи мардум низ бо фикҳ ва адабиёт кор доранд» [9, 206]. Ба ин тартиб Бухоро – пойтахти Сомониён, ки марказияти илмиро дар шарқи ҷаҳони ислом ба даст оварда буд [15, 152], ба шаҳри ҷаҳонӣ табдил ёфт, ки дар гӯшаҳои дурдасти ҷаҳон аз Испания то Чин маъруф буд.

Бо така ба он чӣ гуфта шуд, ба сурати ҳайратангез мебинем, ки занон дар қаламрави Сомониён ҳатто дар муқоиса бо заноне, ки дар мамлакатҳои дигари силсилаҳои ҳамасри Сомониён зиндагӣ мекарданд, аз нақши сиёсату иҷтимоии маҳдудтаре бархӯрдор буданд. Ба унвони мисол бояд ба ин нукта таваҷҷӯҳ кард, ки мутавазӣ бо солҳои охири ҳукмронии Сомониён Сайида Ширин Бовандӣ ҳамсари пурқудрати Фаҳриддаулаи Буя пас аз марги шавҳараш солҳо бар қаламрави Оли Буя дар маркази Эрон ҳукмронӣ кард [17, 231]. Мавзӯе, ки ба ҳайрати мо меафзояд, ин аст, ки занон пеш аз пайдоиши Сомониён дар Фароруд аз мақоми сиёсату иҷтимоии баланде бархӯрдор буданд, вале дар давраи Сомониён мутаассифона бо ғайбати онҳо аз саҳнаи сиёсии ҷомеа рӯбарӯ ҳастем.

Вазъияти сиёсату иҷтимоии занони Фароруд пеш аз ҳукумати Сомониён Гарҷанде мувофиқи навиштаи китоби «Таърихи Бухоро» медонем, ки дар давраи пеш аз Ислом дар Бухоро зане подшоҳ будааст [10, 27], вале аз воқеаҳои марбут ба давраи ҳукмронии ӯ маълумоти кофӣ надорем. Танҳо медонем, ки бо фармони он ҳокима бурҷу деворҳо дар қисматҳои аз қаламраваш сохта шуда буданд, ки дар баробари ҳуҷуми туркони саҳроӣ монеаи бузурге эҷод мекарданд. Ҳамзамон бо зуҳури ислом дар Фароруд дар Бухоро зане ҳукмронӣ мекард, ки маълумоти арзишманд дар бораи зиндагии сиёсии ӯ дорем. Ба навиштаи «Таърихи Бухоро», вақте Бухоро Худот (ҳокими Бухоро, ки беном буд) вафот кард ва писари ширхорас боқӣ монд, ки номаш Тафшода буд [10, 12], модари Тафшода зане хеле тавоно ба ниёбат аз писараш идораи Бухороро ба даст гирифт. Усули давлатдории маликаи Бухоро, ки дар замони ӯ аз ӯ раъӣ саҳеҳе набуд, хеле хирадмандона ва муассир буд. Дар асл ӯ раъӣ саҳеҳ дошт ва мардум ӯро муқаддам мешумурданд.

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Маликаи Бухоро ҳар рӯз аз қалъаи шаҳр, ки маҳалли иқоматаш буд, берун меомад ва дар майдони Регистони Бухоро бар тахт менишаст ва мувофиқи тартибе, ки муайян карда буд, аз қисматҳои гуногуни минтақаи Бухоро, ки шаҳракҳо, деҳаҳо ва рустоҳои фаровон дошт, ҳар рӯз дусад ҷавони камарбастаи тиллоӣ ва шамшердор ба хизмат меомаданд, аз дур меистоданд ва вақте хонум берун меомад, ҳама хизмат мекарданд ва дар ду саф меистоданд ва ӯ ба корҳои давлатӣ назар мекард, амру наҳй меод, ба касе хилъат меод ва ба касе ҷазо таъин мекард ва ҳамин тавр аз субҳ то пешин менишаст ва баъд аз он ба қалъа ворид мешуд ва дастурхонҳо мефиристонд ва ба ҳамаи атрофиён таом меод [10, 13]. Ӯ ҳангоми аср низ аз қалъаи Бухоро берун меомад ва то ғуруби офтоб ба корҳои давлатӣ машғул мешуд.

Дар соли 675 Убайдуллоҳ ибни Зиёд аз ҷониби Муовия волии Хуросон таъин шуд [Ҷ. 7, 13, 2859]. Маликаи Бухоро ҳангоме ки Убайдуллоҳ ибни Зиёд барои гирифтани шаҳри Бухоро омода мешуд, аз туркони сокини атрофи қаламраваш кӯмак хост [1, 571]. Ӯ дар ҳоле, ки дар интизори нерӯи кӯмакии туркон буд, бо ҳилаи муносиб ҳуҷуми Убайдуллоҳ ибни Зиёдро ду ҳафта ба таъхир андохт. Хотуни Бухоро ва ҳомиёни туркаш аз ҷангҳои зиёде бо мусулмонон ба раҳбарии Убайдуллоҳ ибни Зиёд доштанд, вале дар ниҳоят коре аз пеш набурданд ва маликаи Бухоро пас аз парокандагии лашкараш ба қалъаи шаҳр баргашт [10, 53]. Ҷолиб ин аст, ки дар миёни ғаниматҳои зиёде, ки дар ин ҷанг ба даст мусулмонон афтод (ҳамон ҷо: 53), ҷуробе аз тилло ва бо ҷавохир ороёфта аз он маликаи Бухоро буд, ки дусад ҳазор дирҳам арзиш дошт [13, 2861].

Гарчанде мусулмонон дар ҷанг бо лашкари ҳокими Бухоро пирӯзиҳои муҳим ба даст оварданд, шаҳри Бухоро ҳамоно дар баробари лашкари Убайдуллоҳ ибни Зиёд муқовимат мекард. Дар ниҳоят маликаи Бухоро бо фиристодани намояндагонаш ба назди Убайдуллоҳ ибни Зиёд амон хост ва мувофиқи банди паймони сулҳ байни ду тараф муайян шуд, ки Хотун Бухоро ҳар сол як миллион дирҳам ҳамчун ҷиёзи (ҷизия) сулҳ ба Убайдуллоҳ ибни Зиёд диҳад [1, 571].

Ҳукумати Хуросон пас аз Убайдуллоҳ ибни Зиёд дар соли 677 ба Саид ибни Усмон супурда шуд [13, 2869] ва ӯ низ ба сӯи Бухоро лашкар кашид. Дар он замон Хотун Бухоро бар вафодорӣ ба паймони сулҳи пешин таъкид кард ва миқдоре аз хироҷи муқаррарро фиристод. Вале пас аз он ки лашкарҳои аз Синд, Кеш ва Нахшаб ба кӯмак омаданд, ба Саид ибни Усмон ҷанг эълон кард. Ин ҷанг низ дар ниҳоят бо шикасти маликаи Бухоро анҷом ёфт ва ӯ маҷбур шуд ҷуз афзоиши миқдори ҷиёзи сулҳ гаравгонҳоро ҳам ба назди Саид ибни Усмон

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

фиристад [10, 53-54]. Хотун Бухоро ҳамчунин қабул кард, ки шуморе аз лашкариёнашро дар хизмати Саъид ибни Усмон, ки ба фатҳи Самарқанд мерафт, гузорад [1, 572]. Маликаи Бухоро ғайр аз ин ки иззату шукуҳи зиёде дошт, зани ширин ва зебо буд [10, 56]. Ба ҳамин сабаб Саид ибни Усмон дил ба муҳаббати ӯ баст ва аҳолии Бухоро бо забони маҳаллӣ (бухорӣ) сурудҳо ва таронаҳо дар ин бора сохтанд.

Пас аз Саид ибни Усмон амирии Хуросон ба Салм ибни Зиёди Абӣ супурда шуд (ҳамон ҷо: 57). Зеро дар ин миён ба қавли Гардезӣ ва Уҷам бо Хотун як шуда буд [7, 240]. Салм ибни Зиёд бо лашкараш барои забти Бухоро роҳ гирифт. Зеро барои Хотун Бухоро мусаллам буд, ки лашкараш қудрати муқобила бо нерӯи низомии Салм ибни Зиёд надорад, намояндагонро ба назди Тархун малики Синд фиристонд ва аз ӯ ёрӣ хост. Маликаи Бухоро барои ҷалби ҳамкориҳои Тархун ба ӯ паём дод, ки ман туро ба ҳамсарӣ мегирам ва Бухоро шаҳри туст, бояд биёӣ ва дасти арабро аз ин мамлакат кӯтоҳ созӣ [10, 57]. Бо ин тадбир Хотун Бухоро аз пуштибонии низомии ҳокими Синд бархӯрдор шуд. Ӯ ҳамчунин яке аз ҳокимони туркро, ки мисли Бухоро Худот беном буд, ба ёрӣ хонд ва аз нерӯи пурқудрати ӯ истифода бурд. Хотун Бухоро бо ин роҳ тавонист дар баробари лашкари Салм ибни Зиёд муқовимати шоистае нишон диҳад. Вале ин бор низ дар ниҳоят пирӯзӣ аз он мусулмонон шуд ва Хотун бо пардохти маблағи бузурге бо Салм ибни Зиёд паймони сулҳ баст.

Дар ҳар сурат ин Хотун бо ҳар ки паймоне баст, муддате ҷанг кард ва боз сулҳ кард ва ба ин тариқ бо идораи хирадмандона дар чунин вазъияти бухронӣ ҳукуматашро идома дод ва Бухороро аз забти арабҳо дар амон нигоҳ дошт. Маликаи Бухоро пас аз понздаҳ соли ҳукмронӣ аз дунё рафт ва писараш Тафшода ба ҳукм расид. Солҳо баъд Тафшода духтари худро ба Нуср ибни Сиёр охири ҳокими арабнажоди Хуросон дар давраи Умавиён дод ва бо ин роҳ қудрати тозае пайдо кард.

Аз ҷумлаи масъалаҳои, ки донишмандон он ҳолӣ аз лаззат нест, ин аст, ки дар лашкаркашии Салм ибни Зиёд ба Мовароуннаҳр ҳамсари ӯ машҳур ба Умму Муҳаммад духтари Абдуллоҳ ибни Абил-Оси Сақафӣ ҳузур дошт. Умму Муҳаммад нахустин зани араб буд, ки аз дарёи Ҷайҳун гузашт. Ҳангоме ки шавҳараш дар Самарқанд машғули ҷанг буд, писаре ба дунё овард, ки ӯро Сандий номиданд. Дар ҳамин сафар буд, ки Умму Муҳаммад аз ҳамсари ҳокими Синд зеваре ба амонат хост ва бонуи бузурги Синд тоҷи худро барои ӯ фиристонд. Умму Муҳаммад ҳангоми бозгашт аз сафари Мовароуннаҳр тоҷи амонатии маликаи Синдро бо худ бурд [13, 3090].

Пас аз он ки Қутайба ибни Муслим аз ҷониби Ҳаҷҷоҷ ибни Юсуф ба ҳукумати Хуросон таъин шуд, аз дарёи Ҷайҳун гузашт ва Байканд

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

(аз шаҳрҳои минтақаи Бухоро) пас аз ҷангҳои зиёд ба дасташ даромад. Қутайба аз ҷониби худ Раққа ибни Насрро ба ҳукумати Байканд баргузид. Зеро Раққа ибни Наср духтарони зебои марде аз аҳолии Байкандро бо зӯрӣ аз хонаашон берун кард ва ба эътирози падари онҳо ҷавоб надод, он мард Раққа ибни Насрро бо корд захмӣ кард. Дар посух ба ин амал Қутайба ибни Муслим ба Байканд баргашт ва пас аз куштани шумори зиёди мардон боқимондаи аҳолии шаҳрро ба ғулумӣ гирифт. Дар он замон гурӯҳе аз мардони Байканд, ки барои тижорат ба шаҳрҳои Чин ва манотиқи дигар рафта буданд, баргаштанд ва фарзандон ва хешовандони худро талаб карданд ва аз арабҳо хариданд [10, 62].

Ба навиштаи «Таърихи Бухоро», Муқаннаъ, ки дар даҳаҳои нахустини ҳилофати Аббосиён дар Мовароуннаҳр бар зидди онҳо қиём карда буд, дар маҳалли иқомати худ бо духтарони деҳқонони Суғд, Кеш ва Нахшаб, ки ба занӣ гирифта буд, зиндагӣ мекард. Мусаллам аст, ки ҳадафи ӯ аз издивоҷ бо духтарони бузургони Мовароуннаҳр ҷалби пуштибонии онҳо аз қиёми хеш буд. Ӯ барои муқобила бо мусулмонони сокини Мовароуннаҳр турконеро, ки дар Туркистон рӯзгор мегузарониданд, ба ғорати амвол ва асир кардани занону фарзандони мусулмонони Мовароуннаҳр даъват кард.

Ҳамзамон бо қиёми Муқаннаъ дар Мовароуннаҳр дар Наршах (аз тобеъоти Бухоро) зане ҳукмронӣ мекард Хованди Деҳ. Пас аз он ки дар баробари Ҷабраил ибни Яҳё вазири халифаи Маҳдӣ, ки барои саркӯби сафедҷомагон (пайравони Муқаннаъ) ба Фараруд омада буд, бо далерӣ посух дод, бо фармони Ҷабраил ду ним шуд.

Муқаддасӣ дар қарни ҷаҳоруми ҳиҷрӣ аз шаҳре ба номи Хотун-Кент ёд кардааст, ки дар Чоч яке аз минтақаҳои муҳими Фараруд буд [9, 384]. Шояд ин шаҳр ба ин далел, ки зодгоҳи маликае буд, ки аз зиндагии ӯ маълумот надорем, ба он ном машҳур шудааст. Ҳамчунин эҳтимол дорад, ки он шаҳр бо фармони Хотун бунёд шуда бошад ё барои ёдбуди ӯ Хотун Кент ном гирифта бошад. Дар ҳар сурат он чӣ мусаллам аст, ин аст, ки дар таърихи барои мо номаълум зане тавоно дар Чоч зиндагӣ мекард, ки ё ҳамчун ҳамсари ҳокими он сарзамин аз нуфузи зиёд бархӯрдор буд ва ё худ бар он ҷо ҳукмронӣ мекард.

Нақши занон дар масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар давраи Сомониён мутаассифона дар манбаъҳое, ки аз давраи Сомониён сухан гуфтаанд, матолиби кофӣ дар бораи вазъи занони он замон вучуд надорад. Нахустин бор дар давраи Амири Исмоили Сомонӣ аз мавзӯи «дифоъ аз занон» ҳамчун як амри таблиғотӣ ва таҳриқидиҳанда истифода шуд. Шарҳи воқеа чунин аст, ки дар соли 900 вақте Амири Исмоил барои муқобила бо Амри Лайси Саффорӣ омода мешуд, дар

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Мовароуннаҳр нидо доданд: «Амр омад, ки Мовароуннаҳрро бигирад, мардумро бикушад, молҳоро ғанимат кунад ва занону фарзандонро барда кунад» [14, 255]. Мусаллам аст, ки ин таблиғ дар сафарбарии мардони Мовароуннаҳр барои муқобила бо Амри Лайси Саффорӣ нақши муҳим бозид.

Медонем, ки пас аз марги Амири Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ писараш Амири Нӯҳ, ки танҳо сездаҳ сол дошт, таҳти сарпарастии модараш ба идораи умури давлатӣ мепардохт [5, 239]. Гарчанде ба тахмин метавон гуфт, ки ҳамсари Амири Мансур зане тавоно ва кордон буд, вале нақши ӯро бо Сайида ҳамсари Фаҳриддавлаи Буйӣ муқоиса кардан мумкин нест. Дар асл ҳамсари Амири Мансур дар паси парда нақши муҳим бозӣ мекард.

Дар манбаъҳои таърихӣ ҳангоми шарҳи паймонҳои сулҳ байни баъзе ҳукуматҳои ҳамаср аз издивоҷҳое, ки барои таҳкими сулҳномаҳо анҷом шудаанд, низ сухан гуфта шуда ва бо ин роҳ аз духтарони баъзе амирҳо ва бузургон ёд шудааст. Дар давраи мавриди баҳси ин мақола лозим аст аз паймони сулҳе, ки дар байни Сомониён ва Оли Буя баста шуд, ёд кунем. Барои устувории ин сулҳнома буд, ки духтари Азидуддавлаи Буйӣ ба издивоҷи Амири Мансур Сомонӣ даромад [3; 6. 374].

Ҳамчунин ба навиштаи «Маҷмаъ-ут-тавориҳ-вал-қисас» духтари шаҳаншоҳ Фаҳриддавларо барои Нӯҳ ибни Мансур хостгорӣ карданд ва номи ин духтар Шоҳбону буд ба маблағи сад ҳазор динар маҳр [8, 387]. Бидуни шак дар ин издивоҷ, ки бо миёнаравӣ Сабуктегин ва писараш Маҳмуди Ғазнавӣ анҷом гирифт, бартараф кардани тафоҳуми байни Амири Нӯҳи Сомонӣ ва Фаҳриддавлаи Буйӣ мақсуд буд.

Дар манбаъҳо ҳамчунин аз издивоҷҳое, ки бо ҳадафи эҷоди пайванди хешовандӣ байни баъзе ҳокимон ва бузургони давлати онҳо анҷом шудааст, ёд шудааст. Аз ин қабил дар давраи Сомониён метавон аз издивоҷи Амири Нӯҳ ибни Мансур Сомонӣ бо духтари сипаҳсолори пурқудрати худ Абулҳасани Симҷур ёд кард. Ҳарчанд шак нест, ки Амири Нӯҳ барои ҷалби пуштибонии сипаҳсолор Абулҳасани Симҷур аз ҳукумати худ духтарашро ба занӣ гирифт, бо вучуди ин Амири Нӯҳ ин издивоҷро барои сипаҳсолор ифтихор донист. Амири Сомонӣ дар номае, ки барои сипаҳсолор фиристода буд, ёдовар шудааст, ки «хешӣ кардем бо ту ва он далели ростӣ эътиқоди мост дар ту ва сабаби афзудани шараф ва қудрати туст» [7, 361].

Гоҳ-гоҳ дар миёни шарҳи баъзе воқеаҳо дар манбаъҳои таърихӣ ба сурати мухтасар аз қонун ёд шудааст. Ба унвони мисол дар давраи Сомониён шаҳзода Мунтасири Сомонӣ пас аз он ки бо кӯмаки канизе, ки дар хизмати ӯ буд, аз зиндони Илак Қарохонӣ, ки бо забти Бухоро

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

дар соли 999 силсилаи Сомониёнро аз миён бардошт, раҳо шуд, ба хонаи зани бухорӣ паноҳ бурд. Ӯ пас аз муддати кӯтоҳе дар хонаи он зан ба сурати ношинос Бухороро ба сӯи Хоразм тарк кард ва дар он ҷо омодагӣ барои муқобила бо Қарохониёнро барои барқарории ҳукумати Сомониён фароҳам сохт [6, 184-185].

Мутаассифона дар ҷомеаи давраи Сомониён, ки пешраву илму фарҳанг буд, занон дар арсаи ғаъолиятҳои илмӣ ва адабӣ нақши чандон муҳиме надоштанд. Албатта дар миёни шоирони зиёди ин давра аз шоирае ба номи Робеъа бинти Каъб ёд шудааст, ки зиндагии ӯ дар ҳолати пӯшида аст.

Лозим ба шарҳ аст, ки дар он давра барои заноне, ки дар дохили хона аз уламои маҳрами худ илм меомӯхтанд, мамониате вучуд надошт. Ба унвони мисол Ҳадиҷа духтари Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Раҷаъ қозии Ҷузҷонӣ, ки зани боадаб ва арабдон буд, аз падараш фикҳ омӯхт. Вале заноне мисли модари Абӯвалиди Ҳассан ибни Муҳаммад Нишопурӣ, дар дарси Аббос ибни Ҳамза ширкат мекард, кам буданд. Яке аз занони машҳури давраи Сомониён бонуе ба номи Каримаи Кашмиҳанӣ Маразӣ духтари Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Ҳотим буд. Ӯ аз ҷумлаи занони донишманд ва фозил шумурда мешуд, аз Абӯалӣ Зоҳир ибни Аҳмад Сарохсӣ ва Муҳаммад ибни Маки ибни Муҳаммад Маразӣ Кашмиҳанӣ ҳадис омӯхт. Ӯ аз издивоҷ худдорӣ кард ва ҳамроҳи падараш ба Байтулмуқаддас ва Макка рафт. Каримаи Кашмиҳанӣ «Саҳеҳи Бухорӣ»-ро ривоят мекард ва шахсоне мисли Хатиби Бағдодӣ аз ӯ ривоят кардаанд [11, 318].

Ҳамин тавр бо таваҷҷӯҳ ба мақоми баланди сиёсӣ ва иҷтимоии занони Фараруд (Мовароуннаҳр) пеш аз ташкили ҳукумати Сомонӣ, вазъияти онҳо дар давраи ҳукмронии он силсилаи фарҳангпарвар ҳайратангез аст. Вале чунон ки дарёфтем, пас аз поягузории Сомониён нигоҳ доштани ризоияти уламои мазҳаби расмӣ маъмул дар Мовароуннаҳр як зарурати сиёсӣ ҳам шумурда мешуд ва ҳукумати Сомонӣ аз муқобила бо дидгоҳҳои уламои ҳанафимазҳаб парҳез дошт. Аз тарафи дигар уламои ёдшуда дар бардошт аз оятҳои марбут ба ҳиҷоб дар Қуръони Маҷид доираи эҳтиётро то ҳадди васвос густариш доданд. Ин амр ба густариши таассуботи ғайримантиқӣ анҷомид ва боис шуд, ки тадриҷан ҷомеаи саҳт мардона дар қаламрави Сомониён шакл гирад ва мусаллам аст, ки чунин ҷомеае ҳузури ғаъоли занонро дар арсаҳои гуногуни сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба осонӣ қабул намекунад.

Китобнома:

1. Балазурӣ, Аҳмад ибни Яҳё. Футуҳ-ул-булдон / Аҳмад ибни Яҳё

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Балазурӣ; тарҷумаи Муҳаммад Тавакал. – Теҳрон: Нашри Нуқра, 1376. – 642 с.

2. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Аз гузаштаи адаби форсӣ / Абдулҳусайн Зарринқӯб. – Теҳрон: Интишороти байналмилалӣи ал-Ҳудо, 1375. – 690 с.

3. Ибни Мискавайҳи Розӣ. Таҷораб-ал-умам: дар 6 ҷ. / Ибни Мискавайҳи Розӣ; тарҷумаи Алӣ Нақӣ Манзӯӣ. – Ҷ. 6. – Теҳрон: Интишороти Тус, 1376. – 540 с.

4. Ибни Ҳавқал, Абулқосим. Сафарнома / Абулқосим Ибни Ҳавқал; тарҷумаи Ҷафъар Шаъор. – Теҳрон: Амири Кабир, 1366. – 320 с.

5. Иқболи Оштиёнӣ, Аббос. Таърихи муфассали Эрон (аз садаи ислом то инқирози Қочория) / Аббос Иқболи Оштиёнӣ; бо кӯшиши Муҳаммадбир Сиёқӣ. – Теҳрон: Китобхонаи Хайём, [б.с.]. – 940 с.

6. Ҷарфодақонӣ, Абулшараф Носиҳ ибни Зуфар. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ / Абулшараф Носиҳ ибни Зуфар Ҷарфодақонӣ; ба эҳтимоми Ҷафъар Шаъор. – Теҳрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1357. – 480 с.

7. Гардезӣ, Абусаид Абдулҳай ибни Заҳҳок. Зайн-ул-ахбор / Абусаид Абдулҳай ибни Заҳҳок Гардезӣ; ба тасҳеҳи Абдулҳай Ҳабибӣ. – Теҳрон: Дунёи китоб, 1363. – 650 с.

8. Маҷмаъ-ут-таворих вал-қисас / ба тасҳеҳи Маликушуаро Баҳор. – Теҳрон: Калолаи Ховар, 1318. – 560 с.

9. Муқаддасӣ, Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад. Аҳсан-ал-тақосим / Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад Муқаддасӣ; тарҷумаи Алиӣ Нақӣ Манзӯӣ. – Теҳрон: Ширкати муаллифон ва мутарҷимони Эрон, 1361. – 720 с.

10. Наршаҳӣ, Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҷафъар. Таърихи Бухоро / Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҷафъар Наршаҳӣ; тарҷумаи Абунаслр Аҳмад ибни Муҳаммад. – Теҳрон: Интишороти Тус, 1363. – 380 с.

11. Ночӣ, Муҳаммад Ризо. Таърих ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён / Муҳаммад Ризо Ночӣ. – Теҳрон: Маҷмааи илмӣи тамаддун, таърих ва фарҳанги Сомониён, 1378. – 1024 с.

12. Саъолибии Нишопурӣ, Абӯмансур. Ятимат-ал-даҳр / Абӯмансур Саъолибии Нишопурӣ; ба тасҳеҳи Муҳаммад Муҳиддин Абдулҳамид. – Миср: Матбааи Ас-саода, 1377. – 450 с.

13. Табарӣ, Муҳаммад ибни Ҷарир. Таърихи Табарӣ / Муҳаммад ибни Ҷарир Табарӣ; тарҷумаи Абулқосим Поянда. – Теҳрон: Интишороти Асотир, 1362. – 700 с.

14. Таърихи Сиистон / ба тасҳеҳи Маликушуаро Баҳор. – Теҳрон: Калолаи Ховар, 1366. – 520 с.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

15. Фрай, Ричард Н. Бухоро: дастоварди қуруни васатӣ / Ричард Н. Фрай; тарҷумаи Маҳмуд Маҳмудӣ. – Теҳрон : Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1365. – 340 с.

16. Фурӯзонӣ, Сайид Абулқосим. Таърихи таҳаввулоти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Эрон дар давраи Сомониён / Сайид Абулқосим Фурӯзонӣ. – Теҳрон: Интишороти Самт, 1381. – 456 с. Хондамир, Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин. Ҳабиб-ус-сияр: дар 2 ҷ. / Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин Хондамир; ба эҳтимоми Муҳаммаддабир Сиёқӣ. – Ҷ. 2. – Теҳрон: Китобфурӯшии Хайём, 1353. – 820 с.

ТДУ: 94(575.32)"1900/1925":338.1:316.7

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОТЕРИ И КУЛЬТУРНЫЕ БАРЬЕРЫ: ОТКАЗА ЭМИРА БУХАРЫ ОТ ЗАПАДНОГО ПАМИРА В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА

Карамова Ибодат Имоназаровна²⁵

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

Хисороти иқтисодӣ ва монеаҳои фарҳангӣ: даст кашидани амири Бухоро аз Помири Ғарбӣ дар чоряки аввали асри XX

Дар мақола сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсии даст кашидани амири Бухоро аз идораи заминҳои Помири Ғарбӣ дар чоряки аввали асри XX мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст. Таҳлили маводҳои бойгонӣ ва манбаъҳои таърихӣ динамикаи мураккаби муносибатҳои байни Русия, Аморти Бухоро ва аҳолии

²⁵**Карамова Ибодат Имоназаровна** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯъбаи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, ходими илмӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 934111976; e-mail: ibodat.karamova@mail.ru.

Карамова Ибодат Имоназаровна - Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел истории, археологии и этнографии, научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан,

ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 934111976; e-mail: ibodat.karamova@mail.ru.

Karamova Ibodat Imomnazarovna – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department of History, Archeology and Ethnography, Researcher. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992) 934111976; e-mail: ibodat.karamova@mail.ru.

таҳҷоиро ошкор менамояд.

Дар мақола таъсири фишори геополитикии Русия ва Британияи Кабир, хусусиятҳои динӣ ва этнофарҳангии минтақа, инчунин мушкилоти маъмурӣ ва хароҷоти зиёди иқтисодӣ ҳамчун омилҳои асосии кӯшиши амир барои даст

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

кашидан аз ҳудудҳои Помири Фарбӣ нишон дода шудаанд. Муаллиф собит менамояд, ки назорати Русия дар ин минтақа ва дастгирии аҳолии таҳҷой аз ҷониби маъмурияти Русия омилҳои калидӣ буданд, ки ба тағйири мақоми сиёсии Помири Фарбӣ ва дигаргуниавии сиёсати минтақавӣ оварда расониданд.

Калидвожаҳо: Помири Фарбӣ, Аморати Бухоро, Русия, Британияи Кабир, Рӯшон, Шугнон, Вахон, геополитика, хароҷоти иқтисодӣ, этнофарҳанг.

Экономические потери и культурные барьеры: отказ эмира Бухары от Западного Памира в первой четверти XX века

В статье рассматриваются экономические и политические причины отказа Бухарского эмира от управления территориями Западного Памира, вошедшими в состав его владений, в первой четверти XX века. Анализ архивных материалов и исторических источников раскрывает сложную динамику взаимоотношений между Россией, Бухарским эмиратом и местным населением.

В работе освещаются вопросы влияния геополитического давления России и Великобритании, религиозные и этнокультурные особенности региона, а также административные трудности и значительные экономические издержки, ставшие ключевыми факторами стремления эмира отказаться от территорий Западного Памира. Автор обосновывает, что российский контроль в этом регионе и поддержка местного населения со стороны России стали решающими факторами, приведшими к изменению статуса Западного Памира и трансформации региональной политики.

Ключевые слова: Западный Памир, Бухарский эмират, Россия, Великобритания, Рушан, Шугнан, Вахан, геополитика, экономические издержки, этнокультура.

Economic Losses and Cultural Barriers: The Emir of Bukhara's Renunciation of Western Pamir in the First Quarter of the 20th century

The article examines the economic and political reasons behind the Bukhara Emir's relinquishment of the Western Pamir territories, which had been incorporated into his domains, during the first quarter of the 20th century. Through the analysis of archival materials and historical sources, the study reveals the complex dynamics of relations between Russia, the Emirate of Bukhara, and the local population.

The paper highlights the impact of geopolitical pressure from Russia and Great Britain, the religious and ethno-cultural characteristics of the region, as well as administrative challenges and high economic costs as key factors in the Emir's attempt to abandon the Western Pamir territories. The author demonstrates that Russian control in the region and Russian support for the local population were pivotal factors leading to the change in Western Pamir's status and the transformation of regional policy.

Key words: Western Pamir, Emirate of Bukhara, Russia, Great Britain, Rushan, Shughnan, Wakhan, geopolitics, economic costs, ethnoculture.

Исторический контекст присоединения Западного Памира к

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

владениям Бухарского эмирата в конце XIX века и последующего отказа от этих территорий в первой четверти XX века представляет собой сложный феномен, обусловленный переплетением экономических, политических и культурных факторов. Данная статья анализирует причины, побудившие эмира Бухары отказаться от Рушана, Шугнана и части Вахана, переданных ему Российской империей в качестве компенсации за утраченные земли Дарваза. Исследование опирается на архивные материалы и исторические источники, иллюстрирующие динамику отношений между Россией, Бухарским эмиратом и местным населением региона.

Господство афганцев над Западным Памиром продолжалось до 1895 года. Захват Западного Памира Афганистаном был явным нарушением соглашения, заключенного между Россией и Англией. Поэтому 19 декабря 1883 года МИД России обратился с запиской к послу Великобритании и заявил, что захват Западного Памира нарушает соглашение 1873 года. Предпринимаемые правительством России дипломатические и военные мероприятия начали постепенно приносить свои плоды. В 1892 году, чтобы положить конец стремлению соседних государств захватить принадлежащие России памирские владения, на Памир был послан отряд под командованием полковника М. Е. Ионов [1, 68].

В сентябре 1895 года между Россией и Англией было заключено соглашение о разграничении влияния этих держав на Памире. По разграничительному протоколу 1895 года река Пяндж объявлялась границей между Афганистаном и Россией. Левобережный Дарваз, который входил в состав Бухарского эмирата, отошел к Афганистану. В порядке компенсации за эти территории правительство России решило отдать бухарскому эмиру основную часть Западного Памира — Рушан, Шугнан и часть Вахана. Россия оставила за собой право содержать военные гарнизоны на Западном Памире. Российское правительство, хотя и желало окончательно присоединить Западный Памир к России, но из-за возможных осложнений отношений с Англией временно отложило выполнение этого намерения.

Переход Рушана, Шугнана и Вахана под власть бухарского эмира был совершен, но власть эмира носила формальный характер. При передаче территорий эмиру бухарскому в 1896 году было подчеркнуто, что население этих районов до 1899 года будет освобождено от уплаты каких-либо налогов. Но по истечении этого срока, под давлением российского правительства, эмир бухарский с некоторыми колебаниями согласился еще на один год отсрочить сбор податей до 1900 года, однако с условием, что с будущего года он беспрепятственно приступит к сбору налогов.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Следует подчеркнуть, что по определенным объективным причинам местное население крепко привязалось к представителям русской власти и было уверено в том, что русская власть защитит их от любого произвола, чинимого бухарскими чиновниками. Население Западного Памира было убеждено в том, что Россия, избавив их от гнета афганцев, непосредственно возьмет их под свое подданство, и никак не ожидало от России, что она отдаст их во власть бухарского эмира.

Как афганцы, так и представители эмира бухарского к местному населению относились с определенной неприязнью и считали их «кафирами». Законы шариата бухарские чиновники к местному населению отказывались применять, опять же по той причине, что местное население относилось к исмаилитской ветви ислама, а афганские наместники и бухарские чиновники — к суннитской ветви ислама; вражда же между этими ветвями ислама своими корнями уходила в далекое средневековье. Методы управления бухарских чиновников вызвали у местного населения определенное отвращение. Моральное разложение бухарских чиновников, имевшее место в Вахане и Рушане (в крепости Кала-и-Вамар), вызывало у населения ненависть к представителям эмира на Западном Памире [2, 248].

Были случаи, когда бухарские чиновники хотели силой заставить местное население читать намаз не дважды, как принято у исмаилитов, а пять раз, как у суннитов. За неповиновение местное население подвергалось жестоким избиениям, что имело место, например, в Поршиневе. Все это не оставалось незамеченным со стороны офицеров Памирского отряда. Хотя офицерам Памирского отряда и было предписано не вмешиваться в дела управления Шугнаном, Рушаном и Ваханом, они не могли просто наблюдать, как местное население подвергается не только физическим истязаниям, но и унижениям религиозного характера. Недовольство местного населения по отношению к чиновникам бухарского эмира играло в пользу интересов России. Офицеры отряда должным образом рассматривали жалобы местных жителей относительно бухарских чиновников и по мере возможности решали их в пользу населения.

Вмешательство офицеров Памирского отряда в дела управления бухарского эмира над вновь присоединенными к его владениям территориями в некоторой степени вызывало недовольство эмира Бухары. Местное население тем временем продолжало просить российское правительство взять их в свое прямое подданство, а Россия, учитывая свое политическое и военное положение относительно стран Западной Европы и в первую очередь Англии, умышленно затягивала решение этого вопроса [3, 265].

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Россия считала для себя более выгодным склонить эмира бухарского к добровольному отказу от этих территорий взамен определенного вознаграждения, нежели без согласия эмира присоединить эти земли к своим владениям и тем самым вызвать укоры со стороны правительства Великобритании.

Эмир бухарский же, убедившись в том, что вновь присоединённые к его владениям территории не приносят ему пользы, в какой-то степени сожалел о том, что отдал левобережный Дарваз Афганистану, который ежегодно приносил определенный доход казне Бухары. Чтобы не быть голословными, для подтверждения изложенных фактов мы приводим материалы из архивных документов, объективно и без каких-либо политических окрасок отражающие реальную картину происходивших в начале XX века событий.

При этом нужно подчеркнуть и тот факт, что в связи с отдаленностью этих районов от Бухары и неумением бухарских чиновников управлять ими, эмир бухарский неоднократно обращался к российской стороне с просьбой разрешить ему вернуть русскому правительству присоединенные в 1895 году части Шугнана, Рушана и Вахана. В текущем году эмир трижды обращался к русскому правительству по этому вопросу.

Ближайшими причинами для этого отказа послужили следующие события: в начале года военный губернатор Ферганской области донес генерал-губернатору, что, согласно рапорту начальника Памирского отряда, шугнанский бек Ишанкуль находится в тайных сношениях с главным английским шпионом в Читрале — влиятельным ишаном Шозода-Лайсом. Джигиты и другие служащие названного бека выслеживают разведчиков русского отряда и передают сведения о них на левый берег реки Пяндж.

Об этих ничем не подтверждённых слухах генерал-губернатор счел нужным довести до сведения бухарского правительства. Когда об этом было доложено эмиру, он был крайне огорчен этим весьма тяжким, заведомо ложным обвинением в адрес Ишанкуля и просил генерал-губернатора командировать одно должностное лицо, которое совместно с бухарским чиновником могло бы путем дознания на месте разъяснить это дело. Генерал-губернатор из-за отсутствия улики воздержался от отправки чиновника в Шугнан.

Секретным письмом от 24 июня сего года за № 26 политический агент донес генерал-губернатору, что эмир бухарский, принимая его на прощальной аудиенции перед отъездом на Кавказ для лечения, заявил следующее: «Вам известно, что я неоднократно возбуждал вопрос о том, чтобы мне разрешили отказаться от Шугнана и Рушана, присоединённых волею Государя Императора к моим владениям

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

вместо Запаянджского Дарваза, отошедшего к Афганистану. Мною был поднят этот вопрос, как Вы знаете, также и в нынешнем году в Санкт-Петербурге, но до сих пор мне говорили, что с этим ходатайством нужно повременить. Обладание этими областями доставляет мне много забот и огорчений. Ввиду отдаленности Шугнана и Рушана и тяжёлых путей сообщения я не имею возможности следить за тем, что там происходит. Само население этих областей шиитского толка и к нам, суннитам, всегда будет относиться враждебно. Поэтому эти отдаленные области никогда не соединятся плотно с прочими частями моих владений. Шугнан и Рушан мне никаких доходов не приносят, напротив, в течение всего времени обладания этой страной я должен был нести расходы по управлению оной, приплачивая 30–35 тысяч тенге в год. Прошу Вас передать Министру иностранных дел и Туркестанскому генерал-губернатору мою усерднейшую просьбу помочь мне, чтобы было разрешено отказаться от этих областей. Не думайте, что я принял такое решение вследствие недавних жалоб на шугнанского бека Ишанкуля-дадху; правда, если бы пришлось заменить этого бека другим лицом, то мне трудно было бы подыскать подходящего человека, ибо я знаю, что почти все откажутся принять этот пост. К решению просить о присоединении этих областей к России я пришел после долгих размышлений, окончательно убедившись, что мне не под силу управлять Шугнаном и Рушаном. Взамен этих областей я ничего не желаю, я и без того осыпан милостями Государя Императора...» [4, 309–312].

Не имея никаких указаний по делу о присоединении Шугнана и Рушана к России и ввиду того, что вопрос этот неоднократно поднимался, политический агент счел себя вправе отговаривать эмира от предпринимаемого им решения и ограничился лишь обещанием, что настоящее поручение Его Высочества будет им в точности исполнено. Политический агент выразил убеждение, что нынешнее заявление эмира является действительно искренним. Эмир с самого начала передачи ему этих областей относился к ним не особенно дружелюбно. Недоразумения возникли еще семь лет назад между русскими памирскими властями и бухарскими беками в Шугнane и Рушане, что причиняло эмиру много беспокойства.

Поэтому вскоре после принятия этих областей в свое управление эмир стал жаловаться на неудобства и трудности и несколько раз возбуждал вопрос об отказе от них. Эмира смущают не только расходы, вызываемые управлением Рушаном и Шугнаном, которые до сих пор не приносят доходов; ему неприятен тот русский контроль, под которым вынужденно находятся эти ханства вследствие близкого соседства с Памиром и отдаленности их от Бухары. Он сознает, что

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

самостоятельно управлять памирскими ханствами не может, и это обстоятельство особенно сильно действует на его самолюбие, так как он убежден, что такое управление дискредитирует его в глазах народа.

Хотя эмир и заявил, что не ожидает вознаграждения за возвращение России Рушана, Шугнана и Вахана, казалось бы, тем не менее, желательным удовлетворить его ходатайство, испросив Высочайшую милость Его Высочеству за передачу этих областей. О способе вознаграждения эмира политический агент обещал представить генерал-губернатору свои соображения по получении указаний о результате этого ходатайства.

Содержание этого донесения было сообщено также директору Первого департамента Министерства иностранных дел. Письмом от 25 июля политический агент донес, что, по полученным от гиссарского бека сведениям, местное население в Шугнane возмутилось против бека Ишанкуля, окружило его дом, угрожая ему и другим бухарским чиновникам. Возмущение это, согласно телеграмме и донесению военного губернатора Ферганской области, было вызвано безжалостными притеснениями Ишанкулем местного населения, что подтверждается как частными сведениями, так и последующей телеграммой политического агента, в которой сообщается, что эмир сменил Ишанкуля, назначив беком Шугнана и Рушана Мирзу Юлдаш-бия, бывшего два года назад беком Дарваза.

Согласно письму политического агента в Бухаре от 6 июля сего года, эмир усматривает в происшедших в Шугнane беспорядках еще одно доказательство того, что управлять памирскими бекствами ему не под силу. Отдаленность этих бекств и их труднодоступность лишают эмира возможности осуществлять постоянный надзор за действиями местных бухарских властей и своевременными указаниями предупреждать беспорядки, подобные недавним. Это служит основной причиной возбужденного эмиром ходатайства о разрешении ему возвратить России Шугнан, Рушан и Вахан.

Из изложенного выясняются основные причины отказа эмира Бухары от присоединенных к его владениям территорий, то есть Шугнана, Рушана и Вахана. Эти земли эмир Бухары получил взамен левобережного Дарваза, который в результате русско-английского соглашения по разграничению от сентября 1895 года отошел к Афганистану. Русские оставили на Западном Памире свои разъезды, которые наблюдали за бухарскими чиновниками; последних российская сторона обязала в течение трех лет не собирать с населения зякет (налог).

Офицеры Памирского отряда, несмотря на предписания не вмешиваться во внутренние дела управления, не могли игнорировать

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

жалобы населения. Они рассматривали обращения памирцев и решали их в пользу местных жителей, что усиливало недовольство эмира Бухары. Население, ощущая поддержку России, стало активно сопротивляться произволу бухарских чиновников, что способствовало эскалации конфликтов и в конце концов заставило эмира отказаться от этих территорий.

Архивные документы подтверждают, что эмир Бухары неоднократно просил разрешения вернуть Шугнан, Рушан и Вахан России. Основные причины включали:

1. Экономические издержки: регион не приносил доходов, а управление требовало значительных расходов (30–35 тысяч тенге в год).

2. Административные сложности: отдалённость от Бухары и отсутствие эффективного контроля над чиновниками, что приводило к беспорядкам.

3. Религиозные и культурные барьеры: враждебность исмаилитского населения к суннитской администрации.

Геополитические факторы: российский контроль и поддержка памирцев, включая случаи подозрений в шпионаже (например, связи шугнанского бека Ишанкуля с британскими агентами) [4, 309–312].

Эмир выражал сожаление об утрате Дарваза, приносившего доход, и отмечал, что Западный Памир лишь доставляет «заботы и огорчения». В 1907 году, во время аудиенции с политическим агентом, эмир подтвердил искренность своего желания отказаться от территорий без компенсации, мотивируя это невозможностью эффективного управления и дискредитацией его авторитета [4: 309–312].

Беспорядки в Шугнane, вызванные притеснениями бека Ишанкуля, стали катализатором процесса. Эмир сменил бека, но признал неспособность контролировать регион из-за его отдалённости и недоступности.

Отказ эмира Бухары от Западного Памира был обусловлен комплексом факторов: экономическими потерями, административными трудностями, религиозными конфликтами и российским влиянием. Поддержка местного населения Россией и её контроль над регионом сделали формальную власть эмира неустойчивой, что привело к добровольному отказу в пользу Российской империи. Этот процесс иллюстрирует сложную геополитику Центральной Азии в начале XX века и влияние интересов великих держав на региональную политику.

Архивные материалы:

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

1. Госархив ГБАО, ф. 19, д. № 12, стр.431
2. Госархив ГБАО, ф. 19, д. № 28, стр.248.
3. Госархив ГБАО, ф. 19, д. № 29, стр.265.
4. Госархив ГБАО, ф. 19, д. № 48, стр.309-312.

Литература:

1. Арапов, Д. Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии / Д. Ю. Арапов. – М.: МГУ, 1981. – 128 с.
2. Бобринской, А. А. Секта исмаилия в русских и бухарских пределах Средней Азии [Текст] / А. А. Бобринской. – СПб.: Лань, 2017. – 26 с.
3. Бокиев, О. Завоевание и присоединение Северного Таджикистана, Памира и Горного Бадахшана к России / О. Бокиев. – Душанбе, 1994. – 186 с.
4. Искандаров, Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. / Б. И. Искандаров. – Душанбе: Изд-во АН Таджикской ССР, 1963. – 352 с.
5. Карамова, И. И. Прошлое – зеркало будущего / И. И. Карамова. – Душанбе: Офсет-Империя, 2017. – 127 с.
6. Карамшоев, Д. Пограничники и жители Памира / Д. Карамшоев, И. Харкавчук. – Душанбе: Эҷод, 2008. – 184 с.
7. Набиев, А. Присоединение Памира к России и его социально-политическое положение до победы Великой Октябрьской социалистической революции (1895–1917) / А. Набиев. – Душанбе, 1964. – 104 с.
8. Снесарев, А. Е. Афганистан / А. Е. Снесарев. – М., 1921. – 244 с.
9. Тухтаматов, Г. Т. Россия и Бухарский эмират в начале XX в. / Г. Т. Тухтаматов. – Душанбе, 1977. – 134 с.
10. Пирумшоев, М. Х. Памир в русской историографии второй половины XIX – начала XX вв. / М. Х. Пирумшоев. – Душанбе: РТСУ, 2012. – 164 с.

ТАШАББУСИ «СОЛИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲИФЗИ ПИРЯХҲО – 2025»: МАРҲИЛАҲОИ ТАШАККУЛ ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ТОҶИКИСТОН

Муҳаммадшариф Бобошохзода²⁶

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мақола ба таҳлили таърихи ташаккул ва инъикоси ҷанбаҳои илмӣ, сиёсӣ ва иттилоотии ташаббуси глобалии Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба эълон намудани «Соли 2025 — Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» бахшида шудааст. Дар мақола нақши таърихӣ Тоҷикистон дар рушди дипломатияи об, заминаҳои гидрологӣ ташаббус ва марҳилаҳои хронологӣ қабули қатъномаҳои Созмони Милалӣ Муттаҳид мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Муаллиф таъаввули ин ташаббусро аз пешниҳоди ибтидоии Пешвои миллат то табдил ёфтан ба як платформаи стратегӣ геосиёсӣ дар фазои иттилоотии милли ва минтақавӣ таҳлил намуда, пайванди онро бо амнияти обу энергетикӣ ва ҳадафҳои рушди устувор асоснок мекунад.

***Калидвожаҳо:** пирияхҳо, таърихи дипломатия, тағйирёбии иқлим, амнияти об, дипломатияи об, Тоҷикистон, Осиёи Марказӣ, «Соли 2025 — Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо», Рӯзи ҷаҳонии пирияхҳо, рушди устувор.*

Инициатива «Международный год сохранения ледников – 2025»: этапы формирования и её отражение во внешней политике Таджикистана

Статья посвящена историческому анализу формирования и отражения научных, политических и информационных аспектов глобальной инициативы Республики Таджикистан по объявлению «2025 года — Международным годом сохранения ледников». В работе рассматривается историческая роль Таджикистана в развитии водной дипломатии, гидрологические предпосылки инициативы и хронологические этапы принятия соответствующих резолюций ООН. Автор анализирует эволюцию данной инициативы от первоначального предложения Лидера нации до её превращения в стратегическую геополитическую платформу в национальном и региональном информационном пространстве, обосновывая её связь с водной, энергетической безопасностью и

²⁶Муҳаммадшариф Бобошохзода – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, кафедраи матбуот, унвонҷӯй. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Ҳофизӣ Шерозӣ, Шаҳраки донишҷӯён, бинои №16.

Муҳаммадшариф Бобошохзода Таджикский национальный университет, кафедра печати, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Хафиза Шерози, Студенческий городок, учебный корпус №16.

Muhammadsharif Boboshohzoda - Tajik National University, Department of Press, Degree Applicant. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Hafiz Sherozi Avenue, Students' Campus, building №16.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

целями устойчивого развития.

Ключевые слова: ледники, история дипломатии, изменение климата, водная безопасность, водная дипломатия, Таджикистан, Центральная Азия, «2025 год — Международный год сохранения ледников», Всемирный день ледников, устойчивое развитие.

The «International year of glaciers' preservation – 2025» initiative: stages of formation and its reflection in Tajikistan's foreign policy

The article is devoted to the historical analysis of the formation and reflection of scientific, political, and informational aspects of the Republic of Tajikistan's global initiative to declare «2025 as the International Year of Glaciers' Preservation». The study examines the historical role of Tajikistan in the development of water diplomacy, the hydrological background of the initiative, and the chronological stages of the adoption of relevant UN resolutions. The author analyzes the evolution of this initiative from the initial proposal of the Leader of the Nation to its transformation into a strategic geopolitical platform within the national and regional information space, justifying its link with water and energy security as well as sustainable development goals.

Key words: glaciers, history of diplomacy, climate change, water security, water diplomacy, Tajikistan, Central Asia, «2025 — International Year of Glaciers' Preservation», World Glacier Day, sustainable development.

Барои Тоҷикистон, ки бештари ҳудудашро кӯҳҳо фаро гирифтаасту дар қуллаҳои баландаш ниғаҳдорандаи ҳаёти инсон — пириях, ки тавлидкунандаи оби ошомиданӣ на танҳо дар кишвар, балки минтақа мебошад, суҳбати ҳамарӯза дар ин мавзӯ на аз рӯи ҳавову ҳавас аст. Чун мавзуи об мушкилоти байналмилалӣ мебошад, табиист, ки дар кишвари дорои пирияхҳо, чун Тоҷикистон мавзуи муҳиму мустақими ҳаёту мамот, шартӣ мустақими амнияти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад.

Дар даҳсолаи охир обшавии босуръати пирияхҳо дар тамоми ақсои олам ба як рамзи намоёни тағйирёбии глобалии иқлим табдил ёфта, дар сатҳи Созмони Милали Муттаҳид, созмонҳои молиявии байналмилалӣ ва расонаҳои ҷаҳон муҳокимаи доимиро ба вучуд овардааст [4]. Барои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, пирияхҳо на танҳо «захираи ях», балки «анбор»-и стратегӣ барои обёрӣ замин, истеҳсоли неруи барқ ва таъминоти оби нӯшокии мардуми минтақа ба ҳисоб мераванд.

Тавре ки таҳқиқоти Институти биологии Помир нишон медиҳад, дар ҳудуди Тоҷикистон тақрибан 14 ҳазор пириях ба қайд гирифта шудааст, ки тақрибан 6 фоизи масоҳати ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Танҳо дар ин пирияхҳо 456,9 километри мукааб об захира шуда, ҳар сол ба дарёҳои кишвар тақрибан 61,8 километри мукааб об ҷорӣ мегардад

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

[2]. Ин маънои онро дорад, ки тақдири иқтисодиёти аграрӣ, неругоҳҳои барқӣ обӣ ва минтақаҳои поёноб ба таври бевосита аз динамикаи ин «анборҳои яхӣ табиӣ» вобаста аст. Дар чунин шароит ташаббуси Тоҷикистон оид ба эълони соли 2025 ҳамчун «Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» қадами мантиқӣ, вале ҳамзамон, сиёсӣ ва ҷасуруна менамояд, ки аз идомаи мантиқии дипломатияи оби кишвар бармеояд [1, 7].

Ба сатҳи байналмилалӣ баровардани масъалаи пирияхҳо, аз нигоҳи илмӣ ва сиёсӣ, заминаи хоси худро дорад. Як тараф, олимони аз хоҳиши ҳаҷми пирияхҳо ва тағйирёбии режими ҷараёни дарёҳо ҳушдор медиҳанд. Тадқиқоти дар дарёҳои кӯҳии Помир, махсусан дар ҳавзаи дарёҳои Ғунд ва Ванҷ, нишон медиҳад, ки дар давраи зиёда аз 70 сол ҷараёни миёнаи солони об то 5 фоиз хоҳиш ёфта, вақти ҳадди бештари ҷараёни об ба моҳҳои барвақти сол кӯч бастааст, ки ба обшавии барвақти барфу пирияхҳо алоқаманд аст [6]. Ин тағйирот барои идоракунӣ нерӯгоҳҳо, захираҳои обӣ ва банақшагирии киштзори поёноб оқибатҳои вазнин ба бор меорад.

Аз ҷониби дигар, муҳокимаи масъалаҳои пириях ва обу иқлим дар СММ солҳо боз ба як самти муқаррардоштаи дипломатияи Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил ёфтааст. Дар мақолаи корманди Институти биологии Помир Қ. Исророва махсус таъкид гардидааст, ки дар ду даҳсолаи охир маҳз ташаббусҳои Тоҷикистон боиси қабули як қатор қатъномаҳои муҳим дар бораи оби тоза, ҳамкорӣ обӣ ва даҳсолаи «Об барои рушди устувор» гардиданд. Маҳз дар ҳамин замина соли 2022 ташаббуси нав оид ба «Соли 2025 — Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» дар Маҷмааи Умумии СММ дастгирӣ ёфт.

Қатъномаи Маҷмааи Умумии СММ A/RES/77/158²⁷, ки соли 2022 қабул шудааст, соли 2025-ро «Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» эълон намуда, ҳамзамон 21 мартро ҳамчун «Рӯзи ҷаҳонии пирияхҳо» муқаррар мекунад [3]. Ин ҳуҷҷат давлатҳои узв, созмонҳои СММ, ташкилотҳои минтақавӣ ва ҷомеаи шаҳрвандиро водор мекунад, ки дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ чорабиниҳои иттилоотӣ, илмӣ ва амалиро ҷиҳати баланд бардоштани огоҳӣ, таҳкими мониторинг ва андешидани тадбирҳои сиёсӣ оид ба ҳифзи пирияхҳо роҳандозӣ намоянд [4]. Яъне, сухан танҳо дар бораи «рӯзи рамзӣ» намеравад, балки дар бораи як ҷаҳорҷӯби мукаммали амал меравад, ки ба барномаҳои миллӣ, сармоягузорӣ ба илм ва инфрасохтори мониторинг таъсир расонида метавонад.

²⁷A/RES/77/158 – рамзи расмӣ қатъномаи Маҷмааи Умумии Созмони Милалӣ Муттаҳид.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Дар санади концептуалии ЮНЕСКО ва Созмони ҷаҳонии обуҳавошиносӣ оид ба «Соли байналмилалии ҳифзи пирахҳо» таъкид мешавад, ки ин иқдом бо якчанд даҳсолаву барномаҳои дигари СММ, аз ҷумла, «Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои рушди устувор” 2018–2028» ва Даҳсолаи барқарорсозии экосистемаҳо — пайвасти ногусастанӣ дорад [4, 5].

Дар ин мақола ҳадаф на танҳо шарҳи ҳуқуқиву институтионии ташаббуси «Соли 2025 — Соли байналмилалии ҳифзи пирахҳо», балки фаҳмонидани он аст, ки чӣ гуна ин ташаббус дар муҳити илмӣ, матбуоти даврӣ ва сиёсати дохилии Тоҷикистон ва кишварҳои дигари Осиёи Марказӣ инъикос меёбад. Ба ибораи дигар, мо мекӯшем нишон диҳем, ки «соли байналмилалӣ» барои ҷомеаи илмӣ, ВАО, ниҳодҳои давлатӣ ва донорҳои байналмилалӣ чӣ медиҳад ва дар навбати худ ниҳодҳои номбаршуда дар пиёда гардидани ин ташаббус кадом амалҳоро ба анҷом мерасонанд: лоиҳаҳои мушаххас, тадқиқотҳо, тарҳҳои инфрасохторӣ ё танҳо ба сатҳи шиорҳои зебои дипломатӣ маҳдуд мемонад.

Дар ин ҷараён, мавқеи махсуси пирахҳои Тоҷикистон дар системаи обии минтақа ба назар гирифта мешавад. Тибқи маълумоти мақолаҳои илмӣ ва иттилоотии олимони тоҷик, зиёда аз 60 фоизи захираҳои обии пирахии Осиёи Марказӣ дар қаламрави Тоҷикистон мутамарказ буда, кишвар дорои калонтарин пирахии кӯҳӣ дар минтақа — пирахии Федченко — мебошад, ки масоҳаташ беш аз 650 км² ва дарозияш тақрибан 77 километрро ташкил медиҳад [2, 9].

Дар айни замон, ҳам мақолаҳои илмӣ ва ҳам расонаҳои оммавӣ аз тамоюлҳои нигаронкунанда ҳикоят мекунанд. Мувофиқи маълумоти мутахассисони соҳа, аз миёни тақрибан 14 ҳазор пирахии Тоҷикистон дар ҷанд даҳсолаи охир беш аз як ҳазори он комилан об шудааст ва ҳаҷми умумии пирахҳои кишвар ба ҳисоби миёна 25–30% коҳиш ёфтааст [2, 8]. Ин рақам, ки дар мақолаҳои олимони Институти биологии Помир ва маводи Академияи миллии илмҳо такрор мешавад, на танҳо маълумоти ҳушдордиҳанда, балки нуқтаи ибтидоии баҳси сиёсати давлатӣ оид ба мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим аст [8].

Барои дарки оқибатҳои иқтисодии ин раванд, кофист ба мисолҳои дарёҳои кӯҳии Помир назар андозем. Тадқиқоти П.И. Норматов нишон медиҳад, ки дар давраи солҳои 1940–1970 ва 1986–2016 дар ҳавзаи дарёи Ғунд коҳиши назарраси ҷараёни об, тағйири мавсими ҳадди ҷараён ва боло рафтани ҳиссаи обшавии пирахҳо дар ташаккули таркиби солонаи ҷараён ба назар мерасад [6]. Ба забони иқтисодӣ, ин маънои баланд шудани ноустувории таъминоти об, хатарҳои бештар барои инфрасохтори гидроэнергетикӣ ва системаи

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

обёрӣ ва зарурати таҳияи моделҳои нави идоракунии хавфро дорад.

Дар сатҳи ҷаҳонӣ созмонҳои байналмилалӣ ИЮНЕСКО ва ИЮКН дар гузориши муштараки худ оид ба пирияхҳо аз тамоюлҳои ҳатто ҳузнангезу риққатовар сухан мегӯянд: тибқи арзёбиҳои ин гузориш, агар тамоюлҳои кунунии гармшавии иқлим идома ёбанд, пирияхҳо то соли 2050 дар тақрибан сеяки маконҳои мероси ҷаҳонии дорои пирияхҳо метавонанд пурра аз байн раванд [5]. Ин гуна маълумотҳо, ки дар санадҳои концептуалии «Соли 2025 — Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» барҷаста ифода мешаванд, ба ташаккули ривояти нави глобалӣ дар бораи «пиршавии пирияхҳо» ва зарурати амалҳои таъхирнопазир мусоидат мекунад [4, 11].

Мавқеи Тоҷикистон дар ин ривояти нав ба таври возеҳ дар мақолаҳои олимону коршиносони ватанӣ инъикос меёбад. Матлаби таҳлилии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳти унвони «Ташаббуси байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳои Тоҷикистон аз нигоҳи донишмандони ватаниву хориҷӣ» таъкид мекунад, ки қатъномаи СММ дар бораи соли 2025 яке аз камшумортарин ҳуҷҷатҳост, ки дар он ҳам Соли байналмилалӣ ва ҳам Рӯзи байналмилалӣ дар як санад пешбинӣ шудаанд ва он бо пуштибонии 153 кишвари узв қабул гардидааст. Ин мақола ташаббуси Тоҷикистонро дар қатори ташаббусҳои қаблӣ дар соҳаи об («Соли байналмилалӣ оби тоза — 2003», «Даҳсолаи об барои ҳаёт», «Об барои рушди устувор») қарор дода, онро ҳамчун марҳилаи нави эволютсияи дипломатияи оби кишвар нишон медиҳад [1, 7, 8].

Хусусияти дигари муҳими ин ташаббус дар он аст, ки он якбора дар се ҳатти буриш — илм, сиёсат ва афкори ҷамъиятӣ қарор гирифтааст. Аз як тараф, ҳуҷҷатҳои СММ ва созмонҳои байналмилалӣ бо забони индикаторҳо, ҳадафҳои сиёсӣ ва механизмҳои ҳамоҳангсозӣ навишта шудаанд [12, 13]. Аз ҷониби дигар, мақолаҳои олимони тоҷик ва навиштаҳои расонаҳо кӯшиш мекунад, ки ин забони институтиониро ба тасвирҳои фаҳмотар — мисли тақдири дарёҳои мушаххас, хатарҳои обҳезӣ дар водиҳои Ванҷу Дарвоз ё эҳтимоли коҳиши имкониятҳои энергетикӣ кишвар — тарҷума кунанд. Ин ҷо маҳз фазои «инъикос» ба миён меояд: чӣ гуна як ташаббуси хеле расмӣ ва дипломатӣ, ба монанди эълони Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо, дар шуури омма, мунозираҳои илмӣ ва қарорҳои амалӣ татбиқ мегардад.

Мақолаи А.Н. Шарипов ва Б.Б. Назаров дар бораи нақши дипломатияи оби Тоҷикистон дар ҳалли масоили ҷаҳонӣ ҷузъи муҳими асосноккунии назариявии ташаббуси пирияхҳо ба шумор меравад [17]. Муаллифон нишон медиҳанд, ки таркиби ташаббусҳо — аз соли байналмилалӣ оби тоза то даҳсолаи «Об барои рушди устувор» — ба

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ташаққули мақоми Тоҷикистон ҳамчун «талашгари умумибашарӣ» дар соҳаи об мусоидат кардааст. Эълони соли 2025 ҳамчун Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо дар ин силсила на як ҳадафи ҷудогона, балки марҳилаи нав аст, ки мавзӯи обро бо мавзӯи мустақимтар ва дилсардӣ – яъне пирияхҳои дар ҳоли обшавӣ – мепайвандад [8].

Ҳамин тавр, дар қисми муқаддимавии мақола метавон хулоса кард, ки ташаббуси «Соли 2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» аз як тараф, ҷавоби мантиқӣ ба воқеияти илмӣ босуръат обшавии пирияхҳо, коҳиши ҷараёни дарёҳои кӯҳӣ ва хатарҳои афзояндаи обу иқлим дар Осиёи Марказӣ бошад [2, 6, 9], аз ҷониби дигар, он идомаи хати дарозмуддати дипломатияи оби Тоҷикистон аст, ки обро ҳамчун мавзӯи калидии сиёсати хориҷӣ ва «тамға» (бренд)-и байналмилалӣ ҷой додааст [1, 7]. Қадами минбаъдаи муаллиф дар ин самт таҳлили он хоҳад буд, ки чӣ гуна ин ташаббус дар сатҳи глобалӣ ва минтақавӣ ба стратегияи амнияти об, энергетикӣ ва рушди устувор пайваست шуда, дар соҳаи сиёсати дохилӣ, тадқиқоти илмӣ ва муҳити иттилоотии кишвар кадом нағвиҳо ба миён овардааст.

Аз нигоҳи назариявӣ, ташаббуси соли 2025-ро метавон дар ҷорҷӯбаи мафҳумҳои «дипломатияи об», «дипломатияи иқлим» ва рӯзномаи глобалии амнияти обу энергетика ҷой намуд. Ҳанӯз дар қатъномаҳои қаблии СММ оид ба об, аз ҷумла «Об барои рушди устувор», мафҳуми об на танҳо ҳамчун захираи иқтисодӣ, балки заминаи сулҳ, эътимод ва ҳамкории байни халқияту миллатҳо ва кишварҳо муаррифӣ мешуд [3, 7]. Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо бошад ин мазмунро ба сатҳи нави «дипломатияи пирияхҳо» расонд: яъне мафҳуме пайдо гардид, ки сарчашмаи бисёре аз рӯдхонаҳои фаромарзӣ маҳз пирияхҳои кӯҳист ва ҳар гуна ихтилоф ё ҳамкорӣ дар бораи об ногузир бо ғамхорӣ нисбат ба пирияхҳо ниёз дорад [14].

Дар илми география ва иқлимшиносӣ пирияхҳо қисми муҳими «криосфера» – яъне бахши яҳини системаи Замин шуморида мешаванд. Криосфера ҳамчун «танзимгари ноаёни» иқлим амал мекунад: захираи дарозмуддати об, танзими ҳарорат, таъсир ба гардиши атмосферӣ ва гидрологӣ. Барои кишварҳои кӯҳӣ, мисли Тоҷикистон ва Қирғизистон, ин мафҳум дар сатҳи зиндагии ҳаррӯза ба назар мерасад: ҳар тағйироте, ки дар ҳаҷм, баландӣ ё режими обшавии пирияхҳо рух медиҳад ба обёрӣ, ҳосилнокии замин, амнияти озуқаворӣ ва фаъолияти неругоҳҳои барқи обӣ таъсир мерасонад [2, 6]. Ин робитаи «криосфера – об – энергетика – озуқаворӣ» дар адабиёти замонавӣ илмӣ ҳамчун «пайванди об – энергетика – озуқаворӣ» шарҳ дода мешавад ва ба яке аз ҷаҳорҷӯбаҳои калидии таҳлили сиёсати давлатӣ табдил ёфтааст [6, 10].

Дар сатҳи ҳуқуқи миллӣ, ташаббуси байналмилалӣ ба қонуни

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

махсуси Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи пирияхҳо» така мекунад, ки заминаҳои ҳуқуқӣ, институтионӣ ва иқтисодии ҳифзи пирияхҳо ҳамчун объектҳои муҳити зист ва захираҳои стратегии обмуайян менамояд [1, 2]. Дар матни қонун мафҳумҳои калидӣ чун «пириях», «минтақаи ҳифзи пириях», «мониторинг ва баҳисобгирии пирияхҳо», «манъ кардани ғайриқонунии зараровар» ва принципҳои сиёсати давлатӣ – аз эҳтиёткорӣ, илман асоснок будан, ҳамкориҳои байналмилалӣ то иштироки ҷомеаи шахрвандӣ – ба таври мушаххас сабт шудаанд [2, 18]. Ин қонун, бо вучуди ҷавон будан, Тоҷикистонро дар миёни кишварҳои Осиёи Марказӣ ба яке аз намунаҳои нодир намудор мегардонад, ки пирияхҳо ҳамчун объекти махсуси ҷимояи ҳуқуқӣ шинохтааст.

Бо вучуди ин, таҷрибаи амалии татбиқи қонун нишон медиҳад, ки базаи меъёрӣ худ ба худ кофӣ нест. Яке аз мушкилоти калидӣ ноустувории заминаи илмию мониторингӣ аст: шабакаи истгоҳҳои метеорологӣ дар минтақаҳои кӯҳӣ то ҳол нокифоя буда, дастрасӣ ба технологияҳои муосири сенсорӣ, маълумоти дурдастсанҷӣ ва моделсозии рақамӣ маҳдуд мемонад [3; 6, 23]. Тадқиқоти П. И. Норматов оид ба таъсири тағйирёбии иқлим ба ҷараёни дарёҳои Помир нишон медиҳад, ки бе маълумоти муфасссал дар бораи боришот, ҳарорат, суръати обшавӣ ва захираҳои барфу пириях сохтани моделҳои бозғайримодии идоракунии об имконнопазир аст [6]. Ба ибораи дигар, ташаббуси соли 2025 барои Тоҷикистон на танҳо масоили дипломатӣ, балки зарурати сармоягузориҳои ҷиддӣ ба илм ва инфраструктураи мониторингро ба миён мегузорад.

Масъалаи дигар он аст, ки ривояту гуфтугӯҳои глобалӣ дар бораи пирияхҳо аксаран дар сатҳи шиорҳои умумӣ – «наҷоти криосфера», «захираҳои об барои наслҳои оянда» – боқӣ мемонад, дар ҳоле ки дар Тоҷикистон таъсири обшавии пирияхҳо аллакай ба забони талафоти воқеӣ ифода ёфта истодааст. Дар матолиби UNEP ва СММ таъкид мешавад, ки дар даҳсолаи охир беш аз ҳазор пириях дар Тоҷикистон пурра нобуд шуда, маҷрои умумии обҳои рӯизаминӣ дар шароити тағйирёбии иқлим тамоюли коҳиш дорад [15]. Бар асоси маълумоти атласи ЮНЕП, коҳиши захираҳои ях бо афзоиши шумораи офатҳои табиӣ – сел, ярҷ, обҳезӣ – ҳамзамон сурат гирифта, танҳо дар солҳои охир ҳазорҳо хонавода зарари ҷиддии моддиву молӣ дидаанд.

Ин тағйирот ба иқтисодиёт бевосита таъсир мерасонад. Бояд қайд намуд, ки обшавии босуръати пирияхҳо метавонад ба биёбоншавӣ, бўҳрони кишоварзӣ ва ҳатто коҳиши потенциали энергетикӣ кишвар боис шавад, зеро дар сурати дурудароз об шудани пирияхҳо речаи обҳои рӯизаминӣ ноустувор гардида, имконоти танзими мавсимии ҷараёни

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

об барои нерӯгоҳҳо маҳдуд мешавад. Дар маҷмӯъ, ин манзара модели маъмулии «тағйирёбии иқлим» – «коҳиши захираҳо» – «мунозиа барои об» – «хавфи амнияти озуқаворӣ ва иҷтимоӣ»-ро, ки дар таҳқиқоти минтақавӣ истифода мешавад, барои Осиёи Марказӣ комилан мушаххас ва эҳсосшаванда мегардонад [16].

Аз нигоҳи муқоисавӣ, Тоҷикистон дар ин раванди ҷабҳа ба ҷабҳа на танҳо «қурбонӣ», балки «бозингари фаъол» мебошад. Тадқиқоти П. И. Норматов ва ҳаммуаллифон дар бораи захираҳои обу энергетикӣ Осиёи Марказӣ нишон медиҳанд, ки зиёда аз нисфи ҷараёни обҳои фаромарзӣ дар минтақа аз қаламравҳои кӯҳии Тоҷикистон ва Қирғизистон ташаққул меёбад [6]. Ҳамин воқеият, ки пирияхҳои Тоҷикистон «манбаи об» барои кишварҳои поёноб — Ўзбекистону Туркманистон ва қисман Қазоқистон — мебошанд, ба ташаббуси соли 2025 мазмуни махсуси геополитикӣ мебахшад: масъалаи ҳифзи пирияхҳо ба масъалаи эътимод, ҳамдиلى ва ҳамкорӣ дарозмуддати фаромарзӣ табдил меёбад.

Дар сатҳи глобалӣ, қатъномаи A/RES/77/158-и Маҷмааи Умумии СММ соли 2025-ро Соли байналмилалӣи ҳифзи пирияхҳо ва 21 мартро Рӯзи байналмилалӣи пирияхҳо эълон карда, инчунин, таъсиси Фонди эътимоди байналмилалӣро барои дастгирии тадбирҳои ҳифзи пирияхҳо пешбинӣ менамояд [3]. Дар айни замон, бо қарори минбаъдаи СММ ва созмонҳои илмӣ даҳсолаи 2025–2034 ҳамчун «Decade of Action for Cryospheric Sciences», яъне «Даҳсолаи амал барои илмҳои криосферӣ» эълон шуда, зарурати муттаҳид кардани маълумотҳои илмӣ, мубодилаи таҷриба ва ҳамоҳангии сиёсати кишварҳои дорои криосфера таъкид мегардад. Барои Тоҷикистон ин маънои онро дорад, ки ташаббуси соли 2025 ба як ҷаҳорҷӯбаи васеътари илмӣ-дипломатӣ ворид мешавад, ки дар он ҳам олимон ва ҳам дипломатҳо бояд бо забони ягона — забони далелҳо, моделҳо ва индикаторҳо — суҳбат кунанд [4, 11].

Барои дарк кардани он, ки ташаббуси соли 2025 дар амал ба кадом самтҳо тақсим мешавад, метавон ба он ҳамчун ба маҷмуиқиқоматҳои ба ҳамдигар марбут назар кард. Ин гурӯҳҳои дар шакли ҷадвали зерин ҷамъбаст намудан мумкин аст:

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Чадвали 1. Самтҳои асосии ташаббуси «Соли 2025–Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» ва шаклҳои эҳтимолии инъикоси он дар Тоҷикистон

Самт	Мазмуни асосӣ	Шакли инъикос дар Тоҷикистон
Сиёсати байналмилалӣ	Пайвастанӣ ташаббус ба рӯзномаи иқлим ва оби СММ, Даҳсолаи об ва Даҳсолаи криосфера	Иштирок дар конфронсҳои сатҳи олӣ, пешниҳоди эълomiaҳо, ташаббусҳои нав дар СММ
Қонунгузорӣ ва институтҳо	Тақвияти қонунҳои миллий дар бораи ҳифзи пирияхҳо, захираҳои об ва минтақаҳои махсуси ҳифз	Такмил додани қонун «Дар бораи ҳифзи пирияхҳо», таъсиси сохторҳои махсус дар назди вазоратҳо ва Академияи илмҳо
Илм ва мониторинг	Таҳқиқи шабакаи истгоҳҳои криологӣ, истифодаи технологияи муосир ва моделсозии рақамӣ	Лоиҳаҳои муштаракӣ олимони тоҷик ва хориҷӣ, насби таҷҳизоти ченкунӣ, рушди пойгоҳи додаҳои миллий
Огоҳии ҷомеа ва маориф	Баланд бардоштани сатҳи дониши аҳоли дар бораи нақши пирияхҳо ва хатарҳои обшавӣ	Барномаҳои таълимӣ дар мактабҳо ва донишгоҳҳо, озмунҳои эҷодии наврасон, филмҳои мустанад ва барномаҳои телевизионӣ [6, 10, 18]
Ҳамкории минтақавӣ	Муттаҳидсозии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар атрофи рӯзномаи криосфера	Эҷоди платформаҳои нави диалог, лоиҳаҳои муштаракӣ мониторинг ва мутобиқшавӣ, барномаҳои муштаракӣ идоракунии хавфҳо [7, 14]

Аз мазмуни қадвал дида мешавад, ки ташаббуси соли 2025 танҳо як чорабинии рамзӣ нест, балки метавонад ба чорҷӯбаи комплексии ислоҳоти сиёсӣ, илмӣ ва иттилоотӣ табдил ёбад. Ҳар қадар ки ин блокҳо дар амал бо ҳам пайваста ва ба ҳам мувофиқ карда шаванд, ҳамон қадар имконияти табдил додани ташаббуси байналмилалӣ ба барномаи мушаххаси миллий бештар мегардад. Ин ҷо нақши расонаҳо, донишгоҳҳо ва муассисаҳои таҳқиқотӣ махсусан бузург аст, зеро маҳз онҳо метавонанд забони хушқу расмӣ қарорҳои СММ-ро ба тасвирҳои фаҳмою ҳассоси барои шаҳрванд одӣ табдил диҳанд.

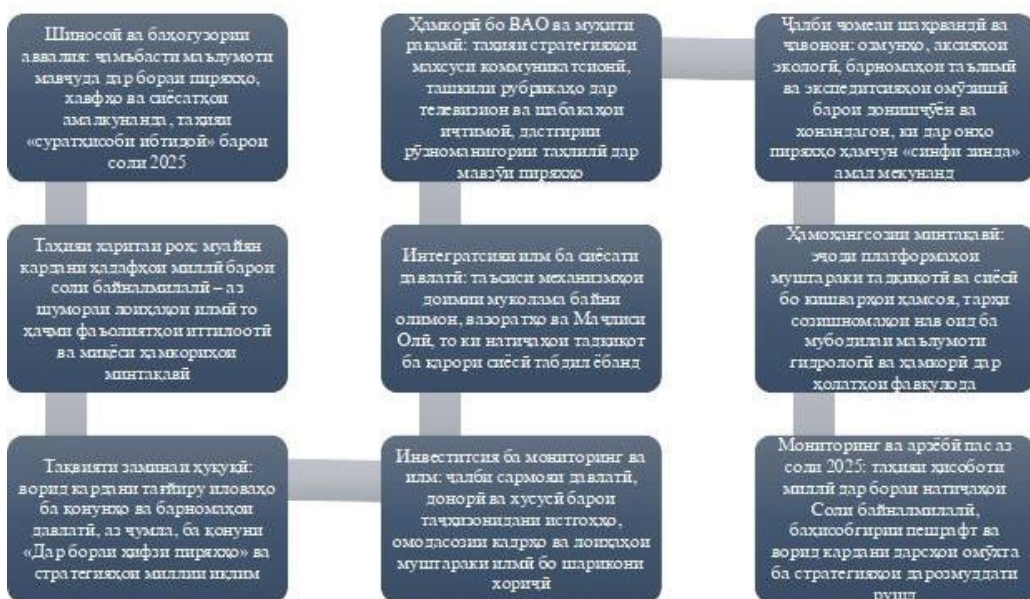
Таҷрибаи байналмилалӣ нишон медиҳад, ки чунин ташаббусҳо метавонанд натиҷаҳои гуногун дошта бошанд. Дар кишварҳои Анд (Перу, Боливия) лоиҳаҳои мутобиқшавӣ ба обшавии пирияхҳои кӯҳӣ бо густариши мониторинги ҷомеавӣ, омӯзиши деҳқонон ва мусоидат ба диверсификатсияи иқтисод пайваст карда шуданд; дар Алпҳои Аврупо мавзӯи пирияхҳо ба як қисми муҳими сайёҳӣ, маориф ва брендсозии минтақа табдил ёфт; дар Ҳимолой барномаи «қалъаҳои иқлимӣ» барои

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

муҳофизати деҳоти кӯҳӣ аз хавфи селҳои пирияхӣ роҳандозӣ шудааст [11]. Барои Тоҷикистон, ки то ҳол имкониятҳои сайёҳии пирияхҳо нисбатан кам истифода шудаанд, муваффақияти ин таҷрибаҳо як навъ «лабораторияи зинда»-и идеяҳо барои мутабиқсозии ташаббуси соли 2025 мебошад.

Бар зами таҳлили назариявӣ ва муқоисавӣ, муҳим аст, ки роҳи ба амал табдил додани ташаббуси соли 2025 дар сатҳи давлатӣ ва ҷамъиятӣ ба таври системавӣ мавриди баррасӣ ва иҷро қарор гирад. Ин равандро метавон ҳамчун як навъбандӣ расм кард, ки ҳар яке ба як марҳилаи муҳими сиёсати миллий мутаносиб аст.

Расми 1. Раванди амалӣ намудани ташаббуси «Соли 2025 — Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» дар Тоҷикистон

Ин барои он муҳим аст, ки ташаббуси соли 2025-ро аз як ҷорабинии яквақта ба оғози марҳилаи нав дар сиёсати давлатии ҳифзи пирияхҳо табдил диҳем. Ҳар қадар ки ин зинаҳо пай дар пай ва бе «пӯшида мондани ҳалқаҳо» амалӣ шаванд, ҳамон қадар эҳтимоли он зиёд аст, ки Тоҷикистон на танҳо ҳамчун ташаббускор, балки ҳамчун мамлакати намунавӣ дар татбиқи сиёсати криосфера ба ҷаҳонӣ муаррифӣ гардад [16].

Дар қисматҳои аввали маводи мазкур таърихи ташаббуси ташаббуси «Соли 2025 — Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо», заминаи илмӣ-географӣ ва доираи дипломатӣ -сиёсӣ ва иттилоотии он баррасӣ гардид. Акнун моро зарур аст, ки ба мавзӯи барои кишварӣ мо наздик ва барои шаҳрвандон муҳим назар андозем: ин ташаббуси глобалӣ барои ҳуди Тоҷикистон ва кишварҳои минтақа чӣ аҳамият

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

дорад, кадом хатарҳои ҷиддӣ ин ҷо ниҳон аст ва чӣ гуна онро ба воситаи сиёсати давлатӣ, илм, тиҷорат ва ҷомеаи шахрвандӣ ба натиҷаи ниҳой табдил додан мумкин аст.

Ҳамин ки қатъномаи Маҷмаи Умумии СММ A/RES/77/158 қабул гардид, масъалаи пирияхҳо аз мавзуи танги физикии атмосфера ва гидрология ба сатҳи фароҳи рамзи сиёсати ҷаҳонии иқлим роҳ ёфт. Ин ҷо на танҳо дар бораи нигоҳдории қабатҳои ях, балки дар бораи бознигарии тамоми речаи истифодабарии об дар ҳавзаҳои Амударё ва Сирдарё суҳан меравад. Ҳуҷҷатҳои концептуалии Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо, ки аз ҷониби ЮНЕСКО ва Ташкилоти умумиҷаҳонии метеорологӣ таҳия шудаанд, пирияхҳоро ба унвони «калиди системаи гидрологӣ ва амнияти об» муаррифӣ карда, тақозои зарурати пайваст намудани маълумоти илмӣ, сиёсати давлатӣ ва маблағгузории байналмилалиро таъкид мекунанд. Барои Тоҷикистон ин ба он маъност, ки тамоми маҷмуи ташаббусҳои қаблан пешниҳодшуда дар соҳаи «дипломатияи об» ба як зинаи нав мебарояд ва масъалаи пирияхҳо ба унсури ҳатмӣ гуфтугӯҳои минтақавӣ табдил меёбад [9, 10].

Аммо таҳлили таҷрибаи даҳсолаҳои охир дар соҳаи иқлим ва об нишон медиҳад, ки ҳар гуна «солҳои байналмилалӣ» ва «глобалӣ»-ҳо дар сурати набудани механизмҳои мушаххаси иҷро хатар доранд ва он метавонад танҳо ба як маъракаи рамзӣ табдил ёбад. Аз ин ҷо зарурати коркарди нишондиҳандаҳои маълуму қобили қабул — аз шумораи экспедитсияҳои илмӣ, буклетҳои иттилоотӣ барои аҳоли то тағйирот дар қонунгузорӣ ва буҷетҳо — ба миён меояд. Тадқиқотҳои Абдулҳамид Қаюмов ва ҳамкоронаш оид ба динамикаи пирияхҳои Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки бе мониторинги мунтазам ва харитаҳои муфасссали рақамӣ баҳогузории дурусти эҳтимоли ин ё он хавф — аз обхезиҳои кӯлҳои пирияхӣ то камшавии ҷараёни дарёҳо — ғайриимкон аст [18].

Маҳз ба ҳамин ниёз ташкили Маркази омӯзиши пирияхҳо дар назди Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон посухи саривақтист ва дар доираи чорабиниҳои Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо таъсиси шабакаи нозиротӣ дар баландии 3500–4800 метр, барномаи илмӣ-тадқиқотӣ ва таҳияи нақшаи амали милли басо бамаврид аст.

Ин ҳуҷҷатҳо, аз ҷумла концепсияи фаъолияти илмӣ ва амалӣ, ки ба соли ҳифзи байналмилалӣ пирияхҳо бахшида шудааст, Тоҷикистонро уҳдадор месозанд, ки на танҳо маърифати умумиро тавсеа диҳад, балки моделҳои мушаххаси мутобикшавӣ ба тағйирёбии иқлимро низ аз санҷиш гузаронад — аз тақмили речаҳои оббарорӣ дар заминҳои кишоварзӣ то банақшагирии дарозмуҳлати корхонаҳои гидроэнергетикӣ [13].

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Барои кишварҳои дигари Осиёи Марказӣ ташаббуси мазкур имкони бамаврид барои ҷамоҳангсозии рӯзномаҳои миллии иқлим ва соҳавӣ мебошад. Таҳлилҳои Норматов ва ҳаммуаллифон нишон медиҳанд, ки дар шароити тағйирёбии иқлим, махсусан дар Помиру Тёншону Алай — аввал баландшавӣ ва сипас коҳиши ҷараён (феномени «пик-об») — аллакай ба сиёсатҳои тақсимои захираҳои об таъсир мерасонад [6].

Агар кишварҳо ба ин раванд бо сиёсатҳои пароканда ва рақобатомез посух диҳанд, хавфи баланд шудани шиддати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар ҳавзаҳои фаромарзӣ, аз ҷумла дар минтақаҳои поёноб, меафзояд [14]. Баръакс, дар шароити ҷамоҳангии сиёсӣ, ташаббуси Соли байналмилалӣи ҳифзи пирияхҳо метавонад ба платформаи табиӣи гуфтугӯ дар бораи «маърифати истифодаи нави об» дар Осиёи Марказӣ табдил ёбад.

Дар ин замина, Конфронси байналмилалӣи сатҳи баланд оид ба ҳифзи пирияхҳо, ки 29–31 майи соли 2025 дар Душанбе баргузор гардид, аҳамияти калидӣ пайдо кард [11]. Барномаи он нишон дод, ки масъалаи пирияхҳо дигар танҳо мавзӯи экологӣ ва як кишвар нест: дар ин конфронс форумҳои алоҳида ба самти кишоварзӣ дар шароити аз даст рафтани пирияхҳо, муҳочирати иқлимӣ, амнияти озуқаворӣ, ҳифзи кӯдакон ва ҷавонон аз хатари офатҳои табиӣ, инчунин, имкониятҳои иқтисодии «иқтисоди сабз» бахшида шуданд.

Ин сохтор ба таври рамзӣ нишон медиҳад, ки ташаббуси Тоҷикистон ба ташкили «иқтисоди криосфера» равона шудааст, ки дар он захираҳои ях на танҳо объекти ҳифз, балки унсуре муҳими банақшагирии дарозмуддати рушд ба ҳисоб мераванд [11].

Як унсуре дигар, ки баъзан дар баҳсҳои расмӣ нодида гирифта мешавад, нақши ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ВАО мебошад. Мақолаи Д. Ш. Сангинзода ташаббуси Тоҷикистонро аз нуқтаи назари ҳуқуқи байналмилалӣ таҳлил карда, нишон медиҳад, ки чӣ гуна ворид кардани категорияи «пирияхҳо» ба фазои қонунгузорӣ (қонун, қарорҳои Ҳукумат, фондҳои эътимодӣ) ба ташаккули меъёрҳои нав ва густариши доираҳои масъулият (давлат, ташкилотҳои байналмилалӣ, бахши хусусӣ, аҳоли) мусоидат мекунад [9].

Аз тарафи дигар, мақолаҳои таҳлилии расонаҳои давлатӣ ва сохторҳои илмӣ, мисли навиштаҳои Р. Ҳайдаров дар бораи ташаббуси Президенти Тоҷикистон, ташаббусро ба зинаи ахлоқӣ мебароранд — ҳифзи пирияхҳо ҳамчун қарзи наслҳо нисбат ба ояндаи кураи Замин [10]. Расонаҳои тоҷикӣ тадриҷан аз забони хушку протоколӣ ба забони гуфтугӯҳои зинда мегузаранд: суҳбат бо пирияхшиносони саҳроӣ, гузоришҳо аз экспедитсияҳо, мусоҳиба бо аҳолии деҳоти кӯҳӣ, ки

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

таъсири мустақими обшавии пирахҳоро эҳсос мекунанд. Дар ин гуна матлабҳо тасвирҳои оддӣ — мисли танг шудани рӯдхона, тағйирёбии вақти мавсими обёрӣ, зиёд шудани селҳо ва ярҷҳо — ба забони рақамҳо ва моделҳо пайваст мешаванд, ки олимони созмонҳои байналмилалӣ пешниҳод мекунанд [3, 5]. Тадриҷан як навъи нави «журналистикаи обӣ-иқлимӣ» ба вуҷуд меояд, ки дар он хабарнигор вазифадор аст на танҳо қоидаҳои касбии худро, балки асосҳои физикаи атмосфера, гидрология ва ҳуқуқи байналмилалиро низ бидонад [9].

Бар замми ин, Соли байналмилалӣ ҳифзи пирахҳо фазои фаровон барои ташаббусҳои таҳқиқотӣ ва стартапҳои технологӣ мекушояд. Истифодаи мониторинги моҳвораӣ, дронҳо, сенсорҳои интеллектуалӣ, моделсозии гидрологӣ — ҳамаи ин самтҳо метавонанд ҳамкориҳои зичи байни марказҳои илмӣ миллӣ, донишгоҳҳо, марказҳои таҳқиқотии байналмилалӣ ва бахши хусусиро талаб кунанд [13]. Дар шароити маҳдуд будани захираҳои молиявӣ, барномаҳои дастгирии инноватсионӣ, грантҳои хурд барои фестивалу ҷамоинишҳои донишҷӯён, лабораторияҳои боз ва платформаҳои рақамии мубодилаи додаҳои криосферӣ метавонанд нақши катализаторро иҷро намоянд.

Ҳамзамон, бояд ба хатари дигари маъмули «солҳои байналмилалӣ» ишора кард — ҳастагии аудитория аз зиёдии шиорҳо ва рӯйдодҳои рамзӣ. Агар ташаббуси Соли байналмилалӣ ҳифзи пирахҳо ба одамони оддӣ танҳо ба воситаи шиорҳои умумӣ ва суратҳои протоколӣ бирасад, эҳтимол аст, ки таъсири он ба сатҳи шуури омма маҳдуд монад. Аз ин рӯ, иқдомҳои хурду намоён дар сатҳи маҳаллӣ — корҳои мушаххаси кабудизоркунӣ барои кам кардани эрозия, барномаҳои омӯзишӣ дар мактабҳо ва донишгоҳҳо, озмунҳои журналистӣ, рӯзҳои дарҳои кушод дар марказҳои илмӣ, корҳои амалии ҷавонон дар минтақаҳои кӯҳӣ — аҳамияти калидӣ пайдо мекунанд [12]. Аз нигоҳи сиёсати давлатӣ, муҳим аст, ки ташаббуси пирахҳо ба ҳуҷҷатҳои стратегӣ бо нишондиҳандаҳои мушаххас ворид гардад. Қарори Ҳукумат №407 ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи пирахҳо» аллакай заминаи ҳуқуқии азимро фароҳам овардаанд: дар онҳо вазифаҳои мониторинг, мубодилаи маълумот, тайёр кардани мутахассисон, ҳушдордиҳӣ аз офатҳои алоқаманд бо пирахҳо, инчунин, принципҳои афзалияти экосистемаҳо ва шаффофият сабт шудаанд [7, 8]. Вале иҷрои амалии ин меъёрҳо ба он вобаста аст, ки то чӣ андоза онҳо ба маблағгузориҳои воқеӣ, барномаҳои инфрасохторӣ ва механизмҳои ҳисоботдиҳӣ пайваст карда мешаванд. Дар ин ҷода таҷрибаи бархе аз кишварҳое, ки сатҳи баланди ҳамгироии маълумоти криосферӣ ба банақшагирии давлатиро доранд ва аз ҷониби ҳисоботҳои ИРСС (Панели байниҳукуматӣ оид ба тағйирёбии иқлим

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Intergovernmental Panel on Climate Change - он тамоми таҳқиқоти илмӣ ҷаҳонро оид ба тағирёбии иқлим ҷамъоварӣ, таҳлил ва систематизатсия мекунад ва сипас гузоришҳои арзёбиро нашр мекунад, ки асоси сиёсати байналмилалӣ иқлимӣ мегарданд) ҳамчун намунаҳои хуби сиёсати мутобикшавӣ номбар шудаанд, барои Тоҷикистон ва ҳамсоягони он ҳамчун манбаи омӯзиш хизмат карда метавонад [14].

Аз нуқтаи назари амнияти минтақавӣ, ташаббуси соли 2025 имкон медиҳад, ки мафҳуми «амнияти обӣ» аз доираи фақат баҳсҳои иқтисодӣ берун равад ва ба сатҳи ченаки ҳамгиро барои арзёбии устувории иҷтимоӣ, геополитикӣ ва фарҳангӣ бардошта шавад. Агар талафоти эҳтимолии пирияхҳо дар Помир ё Тёншон ба коҳиши назаррасии оби ҳавзаҳои Амударё ва Сирдарё оварда расонад, ин ба занҷираи тамоми иқтисоди минтақа — аз энергетика то кишоварзӣ ва шаҳрҳои калон — таъсир хоҳад расонд. Аз ин ҷо зарурати машваратҳои доимии илмӣ-сиёсӣ дар форматҳои минтақавӣ ва фаромарзӣ — аз созмонҳои соҳавӣ то ташаббусҳои махсуси обӣ-иқлимӣ — бармеояд [5, 6, 11].

Хулоса, ташаббуси «Соли 2025 — Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо» барои Тоҷикистон танҳо як муваффақияти дипломатии рамзӣ набуда, он ҳамзамон имконият ва масъулият аст: имконият — барои устуворгардии нақши кишвар ҳамчун пешсафи рӯзномаи мушкilotи обу иқлим, барои ҷалби маблағгузориҳои илмӣ ва инфрасохторӣ, барои тақвияти ҳамкориҳои минтақавӣ; масъулият — барои табдил додани ин рӯзнома ба тағйироти воқеӣ дар сиёсати давлатӣ, иқтисод, тарзи ҳаёти ҷомеа ва фарҳанги экологӣ.

Барои татбиқи пурсамари ин ташаббус ба якчанд самти калидӣ аҳамияти вижа додан зарур аст:

1. **Таҳкими пойгоҳи илмӣ ва мониторингӣ:** густариши шабакаи истгоҳҳои баландкӯҳ ва таҳияи базаи ягонаи маълумотҳои криосферӣ.
2. **Банақшагирии стратегӣ:** ворид намудани ченаки пирияхҳо ба соҳаҳои об, энергетика ва кишоварзӣ.
3. **Дипломатияи минтақавӣ:** истифодаи платформаи «Раванди оби Душанбе» барои ҷамоҳангсозии рӯзномаҳои иқлимӣ.
4. **Маорифи экологӣ:** ташаккули «фарҳанги пирияхӣ» дар сатҳи ҷомеа тавассути ВАО ва санъат.

Дар ниҳоят, метавон гуфт, ки пирияхҳои Тоҷикистон аз доираи объекти ороми таҳқиқоти геофизикӣ ба унсури ҷаҳол ва баҳсбарангезии сиёсати ҷаҳонӣ табдил ёфтаанд. Муваффақияти ин марҳила аз он вобаста хоҳад буд, ки то чӣ андоза ҷомеаи миллӣ ва минтақавӣ метавонад пирияхҳоро на танҳо ҳамчун қисми манзараи зебои кӯҳистон,

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

балки ҳамчун сармояи стратегӣ барои наслҳои имрӯзу фардо дарк кунад.

Китобнома:

1. Достиева, Д. Д. Соли 2025 – «Соли байналмилалӣи ҳифзи пирахҳо»: нақш ва мавқеи Тоҷикистон дар минтақа ва ҷаҳон / Д. Д. Достиева // Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2025. – URL: <https://amit.tj/index.php/tj/soli-2025-soli-baynalmilalii-khifzi-piryakhkho-naksh-va-mavkei-tochikiston-dar-mintaka-va-chakhon> (санаи дастрасӣ : 07.12.2025).
2. Исмоилов, А. Пирахҳои Тоҷикистон: вазъ, тамоюлҳо ва хатарҳои обу иқлим / А. Исмоилов, М. Саидов // СА-Climate. – 2023. – 12 с.
3. United Nations. A/RES/71/222 — International Decade for Action “Water for Sustainable Development”, 2018–2028. – New York: UN, 2017. – URL: <https://sdgs.un.org/documents/ares71222-international-decade-action-wa-23198> (санаи дастрасӣ : 07.12.2025).
4. United Nations General Assembly. A/77/158 — International Year of Glaciers’ Preservation, 2025. – New York: United Nations, 2022. – URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3998543> (санаи дастрасӣ : 07.12.2025).
5. UNESCO; IUCN. World Heritage Glaciers: Sentinels of Climate Change. – Paris: UNESCO Publishing; Gland: IUCN, 2022. – 70 p. – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383556> (санаи дастрасӣ : 07.12.2025).
6. Норматов, П. И. Climate change impact on hydrological characteristics and water availability of the Mountain Pamir Rivers (Gunt and Vanj Basins) / П. И. Норматов, И. Ш. Норматов, Б. М. Махмадалиев // Proceedings of the IAHS. – 2020. – Vol. 383. – pp. 31–41. – URL: <https://piahs.copernicus.org/articles/383/31/2020/> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).
7. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумат №407 аз 1 августи соли 2020 «Дар бораи тасдиқи Низомномаи тартиби гузаронидани мониторинг ва баҳисобгирии пирахҳо». – Душанбе, 2020.
8. Сангинзода, Д. Ш. Ташаббуси Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳифзи пирахҳо дар заминаи ҳуқуқи байналмилалӣ / Д. Ш. Сангинзода // Маркази тадқиқоти стратегӣ назди Президенти ҶТ. – Душанбе, 2023. – URL: <https://mts.tj/tj/tashabbusi-tojikiston-dar-hifzi-piryakho-dar-huquqi-baynalmilali/> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).
9. Ҳайдаров, Р. Д. Ташаббуси Президенти Тоҷикистон оид ба ҳифзи пирахҳо / Р. Д. Ҳайдаров // ҶСК «Телерадиоком». – 2023. – URL: <https://teleradiocom.tj/index.php/tj/node/166> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

10. UNEP. Global Glacier Outlook 2023: Melting Mountains – Impacts, Risks and Adaptation Strategies Worldwide. – Nairobi: UNEP, 2023. – 112 p. – URL: <https://www.unep.org/resources/report/global-glacier-outlook-2023> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).

11. UNESCO. Glaciers and Society: Strengthening Science–Policy–Community Interfaces for Climate Resilience. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 84 p. – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385672> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).

12. ТоҷикНИИГиМ. Таъсири тағйирёбии иқлим ба захираҳои оби ҳавзаи дарёи Панҷ / Таджикский научно-исследовательский институт гидротехники и мелиорации. – Душанбе, 2020. – URL: <https://niigim.tj/tj/2020/12/14/таъсири-тағйирёбии-иқлим-ба-захираҳои/> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).

13. Harris, K. Transboundary climate risks and adaptation in mountain areas: Shaping the global agenda in 2024 and beyond / K. Harris, K. Williamson, A. Mackey, J. Zwahlen // Policy Brief. Adaptation Without Borders; Stockholm Environment Institute. – 2024. – 16 p. – URL: <https://www.preventionweb.net/publication/transboundary-climate-risks-and-adaptation-mountain-areas-shaping-global-agenda-2024> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).

14. Караев, С. Ледники Таджикистана потеряли 30% площади / С. Караев // Asia-Plus. – 2025. – 30 мая. – URL: <https://asiaplustj.info/ru/node/349416> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).

15. Давлиёрова, С. Т. Ҳифзи оби иқлим — масъалаи мубрами глобалии ҷаҳон / С. Т. Давлиёрова // Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2025. – URL: <https://amit.tj/tj/khifzi-obu-iklim-masalai-mubrami-globalii-chakhon> (санаи дастрасӣ : 08.12.2025).

16. Шарипов, А. Н. Роль водной дипломатии Республики Таджикистан в решении общих глобальных проблем современного мира / А. Н. Шарипов, Б. Б. Назаров // Вестник науки. – 2025. – №5(86).

17. Каюмов, А. К. The state of the glaciers of Tajikistan in the context of climate change and the prospects for their study: Презентация / А. К. Каюмов // Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 2023.

**НАҚШИ «БАЙТ-УЛ-ҲИКМА» ВА МАРКАЗҲОИ
ИЛМИИ ХУРОСОНУ МОВАРОУННАҲР ДАР РУШДИ
ИЛМҲОИ ДАҚИҚ (АСРҲОИ IX–XI)
Мирзоахмедова Махфуза Мавлоновна²⁸**

*Донишгоҳи давлатии Хуҷанд
ба номи академик Б.Ғафуров*

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи муназзами нақши марказҳои илмии асрҳои миёна, аз ҷумла «Байт-ул-ҳикма» и Бағдод ва ниҳодҳои илмии Хуросону Мовароуннаҳр дар ташиаккули сохтори илмҳои дақиқ бахшида шудааст. Дар мақола раванди синтези донишҳои бостонии юнонию ҳиндӣ бо тафаккури илмии ниёгони тоҷик, ки заминаи «Инқилоби аввалини илмӣ»-ро гузоштанд, мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Муаллиф бо таъки ба сарчашмаҳои муътамади таърихӣ собит менамояд, ки кишфҳои Муҳаммад ал-Хоразмӣ дар соҳаи алгебра ва алгоритмика натиҷаи бевоситаи ниёзҳои иҷтимоиву ҳуқуқии ҷомеа, аз ҷумла тафсири риёзии оятҳои мероси Қуръони Карим мебошад. Қисмати муҳими таҳқиқот ба фаъолияти ниҳодҳои илмии шаҳри Рай ва саҳми Абумаҳмуди Хуҷандӣ дар таҳаввули тригонометрияи сферикӣ ва асбобсозии дақиқи нучумӣ нигаронида шудааст. Ибтидои ҳолати хусусии «Теоремаи бузурги Ферма» аз ҷониби Хуҷандӣ ҳамчун қўлаи тафаккури риёзии асри X арзёбӣ гардида, пайвастагии интиқоли донишҳо байни марказҳои илмии Бағдод, Марв ва Рай нишон дода мешавад.

Калидвожаҳо: «Байт-ул-ҳикма», марказҳои илмии Хуросон, Ал-Хоразмӣ, Абумаҳмуди Хуҷандӣ, таърихи илмҳои дақиқ, алгебра, тригонометрия, Судси

²⁸Мирзоахмедова Махфуза Мавлоновна – Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров, омӯзгор. Тамос: e-mail: makhfuzamirzoakhmedova@gmail.com.

Мирзоахмедова Махфуза Мавлоновна – Худжандский государственный университет имени академика Бободжана Гафурова, преподаватель. Контакты: e-mail: makhfuzamirzoakhmedova@gmail.com.

Mirzoakhmedova Makhfuza Mavlonovna – Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov, teacher. Contacts: e-mail: makhfuzamirzoakhmedova@gmail.com.

Фаҳрӣ, теоремаи Ферма, ҳуқуқи мерос, тамаддуни исломӣ.

***Роль «Байт ал-Хикма» и научных центров Хорасана и Мавераннахра в
развитии точных наук (IX–XI вв.)***

Данная статья посвящена системному исследованию роли средневековых научных центров, в частности «Байт-ул-ҳикма» в Багдаде и научных институтов Хорасана и Мавераннахра, в структурном формировании точных наук. В работе рассматривается процесс синтеза древнегреческих и индийских

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

знаний с научной мыслью предков таджикского народа, заложивших основы «Первой научной революции».

Автор, опираясь на достоверные исторические источники, доказывает, что открытия Мухаммада ал-Хорезми в области алгебры и алгоритмики стали прямым следствием социально-правовых потребностей общества, включая математическую интерпретацию коранических аятов о наследовании. Значительная часть исследования сфокусирована на деятельности научных центров города Рей и вкладе Абу Махмуда Худжанди в эволюцию сферической тригонометрии и высокоточного астрономического приборостроения. Доказательство Худжанди частного случая «Великой теоремы Ферма» оценивается как вершина математической мысли X века, при этом подчеркивается преемственность передачи знаний между научными школами Багдада, Мерва и Рея.

Ключевые слова: «Байт ал-Хикма», научные центры Хорасана, ал-Хорезми, Абу Махмуд Худжанди, история точных наук, алгебра, тригонометрия, Секстант Фахри, теорема Ферма, наследственное право, исламская цивилизация.

The role of «Bayt al-Hikma» and scientific centers of Khorasan and Transoxiana in the development of exact sciences (9th–11th centuries)

This article is dedicated to a systematic study of the role of medieval scientific centers, particularly the «Bayt al-Hikma», in Baghdad and the scientific institutions of Khorasan and Transoxiana, in the structural formation of the exact sciences. The work examines the process of synthesizing ancient Greek and Indian knowledge with the scientific thought of the Tajik ancestors, who laid the foundation for the «First Scientific Revolution».

Drawing on reliable historical sources, the author demonstrates that Muhammad al-Khwarizmi's discoveries in algebra and algorithmics were a direct consequence of the socio-legal needs of society, including the mathematical interpretation of Quranic verses regarding inheritance. A significant part of the research focuses on the scientific activities in the city of Rayy and Abu Mahmud al-Khujandi's contribution to the evolution of spherical trigonometry and high-precision astronomical instrumentation. Khujandi's proof of a specific case of «Fermat's Last Theorem» is highlighted as a pinnacle of 10th-century mathematical thought, emphasizing the continuity of knowledge transfer between the scientific schools of Baghdad, Merv, and Rayy.

Key words: «Bayt al-Hikma», scientific centers of Khorasan, Al-Khwarizmi, Abu Mahmud al-Khujandi, history of exact sciences, algebra, trigonometry, Fakhri Sextant, Fermat's Theorem, inheritance law, Islamic civilization.

Таърихи илми ҷаҳонӣ собит менамояд, ки гузариш аз асрҳои миёна ба барвақт ба давраи классикӣ дар Шарқ бидуни иштироки фаъоли нухбагони илмии Хуросону Маворауннаҳр ғайримумкин буд. Агарчи истилои араб дар асрҳои VII-VIII боиси таваққуфи муваққатии маротиби илмӣ гардид, вале аллакай дар нимаи дууми асри VIII ва

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ибтидои асри IX раванди «Шуубия» - ҷунбиши истиқлолхоҳии фарҳангии халқҳои эронинажод, заминаро барои эҳёи илмҳои дақиқ омода намуд. Дар ин ҷараён нақши сулолаи Бармакиён дар ташаккули сиёсати илмӣ хеле назаррас буд. Таърихшиносон қайд мекунанд, ки пойдевори «Байт-ул-ҳикма»-ро на халифаҳо, балки вазирони донишманди тоҷиктабор — Бармакиён гузоштаанд. Яҳё ибни Халид ва писарони ӯ, ки аз хонадони коҳинони Балх буданд, аввалин шуда дастхатҳои юнониву ҳиндиرو ба Бағдод оварданд. Маҳз дар замони вазорати онҳо тарҷумаи асарҳои Эвклид ва Птолемей оғоз ёфт. Онҳо сиёсати «ҳамгирии илмҳо»-ро пеш гирифтанд, ки дар он таҷрибаи қадимаи Гундишопур - маркази илмии Сосониён, бо низоми нави хилофат пайваست карда шуд.

Яке аз лаҳзаҳои ҳассос дар таърихи ондавраинаи илм ин будубоши ал-Маъмун дар шаҳри Марв (солҳои 809–819) буд. Муаррихи маъруф Табарӣ зикр мекунад, ки ал-Маъмун дар Марв на танҳо ҳамчун сиёсатмадор, балки ҳамчун як донишманд шакл гирифт. Барои муайян кардани заминаҳои зуҳури нобиғаҳои риёзӣ дар асри IX, пеш аз ҳама омӯзиши шахсияти Абу-л-Аббос Абдуллоҳ ал-Маъмун (813–833) ногузир аст. Ӯ на танҳо ҳамчун ҳафтумин халифаи сулолаи Аббосиён, балки ҳамчун асосгузори сиёсати «Ратсионалиزمи давлатӣ» дар таърихи тамаддуни башарӣ эътироф шудааст.

Аз шарҳи ҳолаш бармеояд, ки таъсири муҳити фарҳангии эронинажод Ал-Маъмун аз ҷониби модари тоҷиктабори хуросониаш буд. Ин омил дар ташаккули ҷаҳонбинии ӯ нақши калидӣ дошт. Таърихнигори маъруф ал-Масъудӣ қайд мекунад, ки ал-Маъмун аз хурдӣ таҳти тарбияи вазирони донишманди Бармакиён қарор дошт [6], ки онҳо анъанаҳои илмии замони Сосониён ва низоми таълимии «Гундишопур»-ро ба ӯ омӯхта буданд. Ӯ на танҳо бо забони арабӣ, балки бо форсӣ низ озодона сухан мегуфт, ба фалсафаи юнонӣ рағбати беандоза дошт ва пеш аз он ки ба таҳти халифагӣ дар Бағдод нишинад, беш аз шаш сол дар шаҳри Марв - пойтахти онвақтаи Хуросон иқомат дошт. Маҳз дар Марв ӯ нахустин маҳфилҳо, мунозираҳои илмиро ташкил намуд, ки дар онҳо олимони маҳаллӣ иштирок мекарданд. Вақте ӯ соли 819 ба Бағдод баргашт, ӯ таҷрибаи китобдорӣи Хуросон ва донишмандони онро ба пойтахт овард ва ин воқеа дар таърих ҳамчун «интиқоли нури илм аз Шарқ ба Ғарб» арзёбӣ мешавад [13].

Ал-Маъмун «Байт-ул-ҳикма»-ро аз як китобхонаи оддӣ ба як институти таҳқиқотии бисёрсоҳавӣ табдил дод. Ӯ барои густариши илмҳои дақиқ се иқдоми бузургро амалӣ намуд: 1) Сарпарастии молиявӣ ро ба уҳда гирифт. Тибқи ривоятҳои таърихӣ, ал-Маъмун ба мутарҷимон барои ҳар як асари тарҷумашудаи илмӣ, ҳамвазни он

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

тилло подош медод. Ин боиси он гашт, ки асарҳои Эвклид, Архимед, Аполлоний ва Птолемей ба забони арабӣ дастрас шаванд. 2) Мӯътазилия - эътиқоди ақлгарой. Ӯ мазҳаби мӯътазиларо, ки «ақро бар нақл» авлотар медонист, дастгирӣ кард. Ин сиёсат ба олимони озодии фикрӣ дод, то ки онҳо қонунҳои табиатро бидуни хавфи марг ва таъқиби динӣ таҳқиқ кунанд. Маҳз дар ҳамин ҷазои озод ба Ал-Хоразмӣ имкон дод, ки асосҳои алгебраро тартиб диҳад [7, 12]. 3) Сафарҳои илмӣ: ал-Маъмун олимониро ба кишварҳои дигар, аз ҷумла ба Византия мефиристод, то дастхатҳои нодири риёзӣ нӯҷумиро пайдо ва ҷамъоварӣ намоянд.

Баръакси бисёр ҳукмронони дигар, ал-Маъмун худ дар озмоишҳои илмӣ иштирок мекард, масалан, ӯ ба олимони супориш дод, ки дараҷаи меридиани Замиро чен кунанд. Дар дашти Синҷар гурӯҳи олимони бо роҳбарии Хоразмӣ ва Бани Мусо масофаро чен карда [10], муайян намуданд, ки дарозии як дараҷаи меридиан тақрибан 111 км аст, ки ин нишондод ба ҳисобҳои муосир хеле наздик аст. Ӯ инчунин фармон дод, ки харитаи нави ҷаҳон - *ал-Сураат ал-маъмунӣ* сохта шавад, ки дар он ҷойгиршавии шаҳрҳо, баҳрҳо ва кӯҳҳо бо дақиқии бештар нисбат ба харитаҳои Птолемей нишон дода шуда буд.

Ҳамин тариқ, Ал-Маъмун на танҳо ҳомии илми замонаш, балки «фармоишгари» асосии инқилоби илмӣ асри IX буд. Сиёсати ӯ роҳро барои олимони Мовароуннаҳр кушод, то онҳо донишҳои бостониро бо таҳқиқоти нав синтез кунанд ва заминаи илмҳои дақиқи ҷаҳониро гузоранд. Ӯ аз тамоми ҳудуди халифот олимони ҷамъ намуд, ки дар қатори мусалмонҳо насронӣҳо ва яҳудиҳо низ буданд. Ин муҳити гуногунфарҳангӣ имкон дод, ки таҷрибаи кишварҳои мухталиф дар як марказ муттаҳид шавад. Бояд таъкид кард, ки қисмати асосии олимони мусулмонро дар ин марказ тоҷикони ташкил мекарданд, ки бо дониши амиқи худ дар соҳаҳои риёзӣ ва нӯҷум машҳур буданд.

Албатта рушди илмҳои дақиқ дар ин давра танҳо бо рағбати шахсии халифа маҳдуд намешуд, балки он як ниёзи шадиди иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ дошт. Дар асрҳои VIII–IX масъалаҳои шариат аз тарафи фақиҳҳои бузург, аз ҷумла асосгузори мазҳаби ҳанафӣ — Абу Ҳанифа Нуъмон ибни Собит (Имоми Аъзам), ки аслан аз Кобули таърихист, Молик ибни Анас, Аҳмад ибн Ҳанбал ва Имом Ҷаъфарӣ Содик дар асоси Қуръони Карим ва ҳадисҳо коркард ва ба танзим дароварда шуданд.

Аммо татбиқи амалии ин қонунҳо дар ҷомеае, ки рӯ ба тараққӣ дошт, воқеаҳои нави ҳисобиро талаб мекард. Махсусан, баъзе оятҳои Қуръони Карим, ки ба масъалаҳои молиявӣ ва мерос дахл доштанд, бидуни тафсири дақиқи риёзӣ иҷронашаванда монда буданд. Сухан

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

пеш аз ҳама дар бораи Сураи «Нисо» (оятҳои 11, 12 ва 176) меравад, ки асоси ҳуқуқи мероси исломиро ташкил медиҳанд [2].

Масъалаи тақсими мерос дар ислом (*Илми ал-Фароиз*) яке аз мураккабтарин бахшҳои ҳуқуқ ба шумор мерафт. Масалан, дар сураи «Нисо», ояти 11 омадааст, ки «Худо дар бораи фарзандатон ба Шумо супориш мекунад, ки саҳми писар баробари саҳми ду духтар аст. Ва агар ду духтар бошад ва беш аз ду тан, ду саввуми мерос аз он ҳост. Ва агар як духтар бошад, нисф барад ва агар мурдари фарзанде бошад, ҳар як аз падару модар шашяки мерос барад. Ва агар фарзанд надошта бошад ва мерос барои танҳо падару модар бошад, модар сеяки дорои барад. Аммо агар бародарон дошта бошанд, саҳми мо дар пасаз анҷоми васияте, ки карда ва пардохти воми ӯ шашяк бошад. Ва шумо намедонед, ки аз падару писаратон кадом яки шумо просудмантар аст. Инҳо ҳукми Худост, ки Худо донову ҳаким аст!»

Дар амалия, вақте ки шахси вафоткарда дорои қарзҳои гуногун, васиятҳои мураккаб ва ворисони дараҷаҳои мухталиф: завҷа, падару модар, бародарон ва ғайра мешуд, тақсимои одилонаи моликият бо истифода аз арифметикаи оддӣ ғайримумкин мегашт. Барои ҳалли ин муаммоҳои ҳуқуқӣ, олимони «Байт-ул-ҳикма» маҷбур шуданд, ки дастгоҳи нави риёзиро ихтироъ кунанд.

Маҳз дар ҳамин замина Муҳаммад ал-Хоразмӣ асари бунёдии худ «Ал-ҷабр ва-л-муқобала»-ро таълиф намуд [7]. Қисмати зиёди ин китоб (тақрибан нисфаш) махсус ба ҳалли масъалаҳои мерос бо истифода аз муодилаҳо бахшида шудааст. Ин далели он аст, ки алгебра дар Шарқ на ҳамчун як бозии зеҳнии назариявӣ, чуноне ки дар Юнони қадим буд, балки ҳамчун як илми амалӣ барои адолати иҷтимоӣ ба вучуд омадааст.

Чунин пайванди илм ва шариат боиси он гашт, ки математика дар ҳаёти ҳамаҷузъи мардум ҷойгоҳи муҳим пайдо кунад. Олимон на танҳо ба ҳисобкунии ҳиссаҳо, балки ба чен кардани заминҳо (геометрия), муайян кардани вақти дақиқ ва самти қибла (астрономия ва тригонометрия) таваҷҷуҳ зоҳир карданд.

Ҳамин тариқ, «Байт-ул-ҳикма» ба марказе табдил ёфт, ки дар он ниёзҳои рӯзмарраи ҷомеа бо назарияҳои олии илмӣ синтез мешуданд ва ин заминаи асосии пешрафти илмҳои дақиқ дар тамоми асрҳои миёна гардид.

Маҳз дар ҳамин фазои илмӣ -амалӣ шахсияте ба майдон омад, ки номаш бо пайдоиши алгебра ҷовидон монд. Баробари тафсир кардани оятҳои бахшида ба тақсимкунии мерос, Муҳаммад ал-Хоразмӣ зарурати эҷоди як воситаи универсалии ҳисобро эҳсос намуд. Ӯ дар асари оламшумули худ «Ал-китоб ал-мухтасар фӣ ҳисоб ал-ҷабр ва-л-

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

муқобала» исбот кард, ки масъалаҳои мураккаби мерос, додугирифти тиҷоратӣ ва заминсозиро метавон ба қолабҳои соддаи математикӣ овард.

Хоразмӣ аввалин олиме буд, ки муодилаҳои дараҷаи якум ва дуҷумро ба низом даровард. Дар он замон рамзҳои муосири математикӣ (x , y , z) мавҷуд набуданд, бинобар ин ӯ истилоҳоти махсусро истифода мебард, аз ҷумла:

«Мал» - квадрат: маънои молу мулк ё квадрати ададро дошт (x^2);

«Ҷадр» - реша: тарафи квадрат ё ҳуди адади номаълум (x);

«Дирҳам» - адад: адади мутлақ ё воҳиди ҳисоб (c).

Бо истифода аз ин мафҳумҳо, ӯ шаш намуди асосии муодилаҳоро кор карда баромад ва ба танзим даровард, ки ҳалли ҳар кадомро ба таври инфиродӣ шарҳ дод:

Квадратҳо ба решаҳо баробаранд ($ax^2 = bx$), масалан: «Мол ба панҷ решааш баробар аст».

Квадратҳо ба адад баробаранд ($ax^2 = c$), масалан: «Мол ба нӯҳ дирҳам баробар аст».

Решаҳо ба адад баробаранд ($bx = c$), масалан: «Панҷ реша ба бист дирҳам баробар аст».

Квадратҳо ва решаҳо ба адад баробаранд ($ax^2 + bx = c$), ин намуди мураккабтарини муодила буд, ки Хоразмӣ барои ҳалли он усули геометрии «пурра кардан то квадрати комил»-ро пешниҳод намуд.

Квадратҳо ва адад ба решаҳо баробаранд ($ax^2 + c = bx$):

Решаҳо ва адад ба квадратҳо баробаранд ($bx + c = ax^2$):

Хоразмӣ ду амалиёти асосиро ҳамчун таҳкурсии алгебра муаррифӣ кард, ки номи ин илм низ аз аввалии он гирифта шудааст:

Ал-ҷабр (Барқароркунӣ): Гузаронидани аъзои манфии муодила ба тарафи дигар ба хоҳири мусбат гардонидани он. Ин амал дар он замон мисли «табобати» муодила дида мешуд.

Ал-муқобала (Рӯ ба рӯ гузоштан): Ихтисор кардани аъзои якхела аз ҳар ду тарафи муодила.

Ин кашфиёт имкон дод, ки ҳар гуна масъалаи печидаи мерос ё тиҷорат ба яке аз ин шаш қолаб ворид карда шуда, ба осонӣ ҳал карда шавад. Ҳамин тариқ, Хоразмӣ математикаро аз як фанни маҳдуди назариявӣ ба як «забони универсалӣ»-и ҳаёти иҷтимоию иқтисодии хилофат табдил дод.

Баробари тафсир кардани оятҳои Қуръон дар мавриди тақсими мерос, Муҳаммад ал-Хоразмӣ заминаи назариявии алгебраро ба вуҷуд овард ва шаш намуди муодиларо кор карда баромад ва ба танзим даровард, яъне:

$$\begin{aligned} &1) ax = b, \quad 2) ax^2 = bx, \quad 3) ax^2 = c, \\ &4) ax^2 + bx = c, \quad 5) ax^2 + c = bx, \quad 6) ax^2 = bx + c \end{aligned}$$

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Барои ҳалли муодилаҳои мураккаб (намудҳои 4, 5 ва 6), ал-Хоразмӣ формулаҳои махсусро кашф кард. Агар муодила ба намуди

$x^2 + q = px$ бошад, барои ёфтани решавари муодила Хоразмӣ формулаҳои зеринро истифода бурдааст:

$$x = \frac{p}{2} - \sqrt{\left(\frac{p}{2}\right)^2 - q} \text{ ва } x = \frac{p}{2} + \sqrt{\left(\frac{p}{2}\right)^2 - q}$$

Ҳамин тариқ, дар ин китоб ал-Хоразмӣ ин сарфаришро танҳо ҳамчун маҷмӯи қоидаҳои ҳисоб, балки ҳамчун як фанни мустақили назариявӣ муаррифӣ намуд. Ӯ бори аввал исбот кард, ки масъалаҳои риёзиро метавон ба таври абстрактӣ, яъне ҷудо аз ашёҳои ҷисмонӣ ҳал кард. Китоби ӯ баъдан ба забони лотинӣ тарҷума шуда, дар давоми 500 сол дар донишгоҳҳои Аврупо ҳамчун китоби асосии дарсӣ истифода мешуд. Маҳз дар натиҷаи таъсири ин асар, номи муаллиф ба истилоҳи «Алгоритм» ва номи китоб ба истилоҳи «Алгебра» табдил ёфта, заминаи технологияҳои иттилоотии имрӯзаро гузошт.

Бармегардем сари масъалаи таҳқиқамон: халифа ал-Маъмун ба эҳё ва васеъ намудани доираи фаъолияти илмӣ «Байт-ул-ҳикма» кӯшиши зиёд ба харҷ дод. Ин марказ на танҳо як китобхона, балки як ниҳоди мустақили давлатӣ буд, ки маблағгузори азимро талаб мекард. Ба ин мазмун, суханони Муставфӣ Қазвинӣ (1281-1349) роҷеъ ба фаъолияти ин маркази илмӣ ҷолиби диққатанд. Ӯ қайд мекунад: «Маъмун ба мутарҷимон, ки дар аҳди ӯ сазовори ҳурмату эҳтиром буданд, сесад ҳазор динар дод. Вай бо онҳо ҳафтае як маротиба маҳфили илмӣ мегузаронид ва ин сӯҳбатҳо ба уломои дарбор ҳам аз ҷиҳати моддӣ ва ҳам аз ҷиҳати илмӣ ниҳоят муфид буд» [1, 45].

Ин маҳфилҳо, ки бо номи «Мунозирот» машҳур буданд, нахустин шакли семинарҳои академии муосир ба шумор мерафтанд, ки дар онҳо озодии баён ва баҳси мантиқӣ ҳукмфармо буд. Аммо барои он ки баҳсҳои илмӣ заминаи воқеӣ дошта бошанд, дастрасӣ ба манбаъҳои хаттӣ ва низомии дурусти китобдорӣ зарур буд. Маҳз дар ҳамин нуқта нақши ташкилотчигии насли нави олимони ба миён омад.

Роҳбарии бевоситаи «Ҳазинат-ул-ҳикма»-ро, ки ҳамчун ганҷинаи марказии дастхатҳо ва қалби «Байт ул-ҳикма» маҳсуб меёфт, дар давраи шукуфоиаши Муҳаммад ибни Мусои Хоразмӣ дар уҳда дошт. Хоразмӣ — забардасттарин фозили замон, риёзидон, ҳайъатшинос, ҷуғрофидон ва таърихнависи маъруфи тоҷику форс буд.

Унвони «Ҳазинадор» дар он замон маънои муҳофизи донишро дошт. Хоразмӣ дар ин вазифа низомии феҳристнигориро (каталогизатсия) ба вуҷуд овард, ки имкон медод дастхатҳои ҷунонӣ, ҳиндӣ ва суриёниро ба осонӣ пайдо ва муқоиса кунанд. Ин сохтор

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

имкон дод, ки «Хазинат-ул-ҳикма» аз як анбори китоб ба як лабораторияи воқеии тарҷума ва таҳқиқ табдил ёбад. Бесабаб нест, ки муаррихи илм Ҷ. Сартон нимаи аввали асри IX-ро «асри Хоразмӣ» номида ва илова намудааст, ки агар ҳамаи он ҷиҳатҳо ба назар гирифта шавад, Хоразмӣ яке аз бузургтарин риёзидонони ҳама асрҳо будааст [13].

Хоразмӣ дар «Хазинат-ул-ҳикма» на танҳо китобҳоро ҳифз мекард, балки методологияи нави илмиро кор карда баромад. Ӯ аввалин шуда нишон дод, ки донишҳои парокандаи дар китобхона маҳфузбударо метавон дар шакли «алгоритм» — пайдарпайии дақиқи амалиётҳо — ба манфиати ҷомеа истифода бурд. Ин гузариш аз ниғаҳдории китоб ба истифодаи амалии онҳо, заминаи пайдоиши асарҳои бузурги ӯро дар соҳаи алгебра ва ҷуғрофия гузошт. Маҳз дар ин давра Хоразмӣ харитаи ҷаҳонро тартиб дода, ҷадвалҳои нӯҷумии худ - *Зич*-ро сохт, ки онҳо баъдан асоси илми нӯҷуми Аврупо гардиданд.

Аз ниёғони дигари тоҷикон, ки дар ин марказ дурахшиданд, Муҳаммад, Аҳмад ва Ҳасан — се писари Мусо ибни Шокир буданд, ки дар таърих бо номи Бани Мусо маъруф гаштаанд. Аслан аз Хуросон (Марв) буда, дар замони халифа Маъмун дар «Байт-ул-ҳикма»-и Бағдод ҳаёт ва фаъолияти илмӣ бурдаанд. Падари онҳо, Мусо ибни Шокир, худ аз мунаҷҷимон ва дӯстони наздики Маъмун буд. Пас аз вафоти Мусо, халифа фарзандони ӯро таҳти сарпарастии худ гирифта, дар «Байт-ул-ҳикма» ҷой дод. Ин се бародарон ҳар кадоме дар соҳаи мушаххас таҳассус пайдо карданд:

Муҳаммад ибни Мусо: бародари калонӣ, ки бештар бо соҳаи астрономия, геометрия ва мантиқ машғул буд. Ӯ «Усул»-и Эвклид ва «Маҷистӣ»-и Птолемейро на танҳо омӯхт, балки ба онҳо шарҳҳои нави илмӣ илова кард.

Аҳмад ибни Мусо: истеъдоди ӯ бештар дар соҳаи механика ва муҳандисӣ зоҳир гашт. Ӯ муаллифи асари безаволи «Китоб-ул-ҳиял» («Китоби дастгоҳҳои механикӣ») мебошад, ки дар он зиёда аз 100 намуд дастгоҳҳои автоматиро тасвир кардааст [10; 12].

Ҳасан ибни Мусо: нобиғаи соҳаи геометрия буд. Мувофиқи шаҳодати муосиронаш, Ҳасан дорои тафаккури ғавқуллодаи фазоӣ буда, масъалаҳои мураккаби геометрию, ки олимони ҷаҳонӣ ҳал карда натавонистанд, ба осонӣ ҳал менамуд.

Бародарон Бани Мусо на танҳо олим, балки ташкилотчиёни бузурги илм низ буданд. Онҳо маблағҳои шахсии худро барои ҷустуҷӯ ва харидории дастхатҳои нодир аз кишварҳои хориҷа сарф мекарданд. Яке аз хизматҳои бузурги онҳо - ин кашф ва дастгирии истеъдодҳои нав

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

буд. Ҳангоме ки Муҳаммад ибни Мусо мавриди сафари худ дар Ҳаррон - сарҳади имрӯзаи Туркия ва Сурия буд, бо Собит ибни Қурро шиносӣ пайдо намуд. Муҳаммад пай бурд, ки Собит на танҳо забонҳои юнонӣ, суриёнӣ ва арабиро медонад, балки дорои тафаккури амиқӣ риёзӣ аст. Ӯро ба Бағдод овард ва дар хонаи худ ҷой дод.

Дар ин ҷо Собит таҳти таълим ва ҳидояти Бани Мусо таҳсили математика ва астрономияро идома дода, илми тибро низ ба пуррагӣ омӯхт. Собит ибни Қурро минбаъд ҳамчун забардасттарин донишманд ва мутарҷими асри худ машҳур гашт. Мероси илмӣ ӯ ниҳоят ҳайратовар аст: ӯ муаллифи 24 китоб аз математика, 24 китоб аз астрономия, 3 китоб аз фалсафа ва механика, инчунин асарҳо аз мусиқӣ ва ҷуғрофия мебошад [9; 10]. Ин ҳамкориҳои олими тоҷиктабор - Муҳаммад ва олими арабзабони насронӣ - Собит намунаи олии ҳамгироии илмӣ дар «Байт-ул-ҳикма» маҳсуб меёфт. Мероси илмӣ «Байт-ул-ҳикма» ва кашфиёти бунёдии Бани Мусо заминаро фароҳам овард, ки дар асрҳои X-XI марказҳои нави илмӣ дар шаҳрҳои Рай, Бухоро ва Гурганҷ арзи ҳаст кунанд. Агар олимони асри IX дар Бағдод бештар ба тарҷума ва гузоштани пойдевори алгебра машғул буданд, наслҳои баъдинаи олимони тоҷик ин донишҳоро ба сатҳи баланди амалӣ ва асбобсозии дақиқ расониданд.

Яке аз дурахшонтарин чеҳраҳои ин давра, ки анъанаи риёзиву нучумии Хоразмиро идома дод, Абумаҳмуд Ҳомид ибни Хизри Хучандӣ (ваф. 1000) мебошад [1, 57-59; 11]. Ӯ на танҳо як риёзидони назариявӣ, балки бузургтарин муҳандис ва конструктори асбобҳои нучумии замони худ ба шумор мерафт. Ҳамроҳ бо Абу Маҳмуди Хучандӣ дар Рай, зодаи ш. Ҳирот астроном ва математик Абу Фадл Ахмад ибн Абу саъид ал-Ҳаравӣ ва Абу Ҷаъфар Муҳаммад ибни Ҳасани Хозини Хуросонӣ (с.ваф. 971) фаъолият ва ҳамкориҳои илмӣ доштанд.

Хучандӣ таҳти сарпарастии сулолаи Оли Бӯя, махсусан амир Фаҳруддавла, дар шаҳри Рай, наздикии Техрони имрӯза, бузургтарин дастгоҳи мушоҳидавии он замон - «Судси Фаҳрӣ»-ро (Секстанти Фаҳрӣ) сохт. Ин дастгоҳ аз ҷиҳати ҳаҷм ва дақиқӣ дар таърихи илм бесобиқа буд. Он дар болои кӯҳи Таборак ҷойгир карда шуда, радиусаш ба 20 метр мерасид.

Бо ёрии ин дастгоҳ Хучандӣ тавонист майли эклиптика - кунҷи байни экватори Замин ва мадори Офтобро бо дақиқии ҳайратовар чен кунад. Муаррихони илм қайд мекунанд, ки ҳисобҳои ӯ то замони ихтирои телескоп дақиқтарин дар ҷаҳон ба шумор мерафтанд. Ин гузариши муҳим аз асбобҳои хурди дастӣ ба иншооти азими меъмории роҳро барои сохтмони расадхонаҳои бузурги баъдина, мисли расадхонаи Мароға ва расадхонаи Улуғбек, кушод.

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Дар давоми наздик шашсад сол кашфиёти Хуҷандӣ дар соҳаи астрономия васеъ истифода мегардид. Танҳо кашфи телескоп (с.1610) аз ҷониби Галилео Галилей (1564-1642) имкон дод, ки самту равиши нав дар соҳаи ситорашиносӣ ба майдон ояд.

Гузашта аз астрономия, Хуҷандӣ дар рушди назарияи ададҳо низ саҳми беназир гузошт. Ӯ аввалин олимост, ки дар таърих исботи теоремаеро пешниҳод кард, ки баъдан бо номи «Теоремаи бузурги Ферма» машҳур гашт. Хуҷандӣ исбот кардани шуд, ки муодилаи: $x^3 + y^3 = z^3$ дар ададҳои бутун ҳал надорад. Гарчанде ки исботи ӯ аз нигоҳи математикаи муосир нопурра ҳисоб мешавад, ҳуди матраҳ кардани ин масъала дар асри X нишон медиҳад, ки тафаккури риёзии ниёғони мо аз замони худ садсолаҳо пеш рафта буд.

Саҳми Абу Маҳмуди Хуҷандиро дар инкишофи математика ва астрономия бисёр олимони ҷаҳон муайян кардаанд. Олим мероси илмӣ гаронбаҳое боқӣ гузоштааст, ки он дар ривочу равнақи илми Шарқи исломӣ ва умуман тамаддуни башарӣ таъсири калон расонид. Алҳол, бинобар маълумотҳои маъхазҳо, номгӯи ҳашт китобу рисолаи Хуҷандӣ маълуманд. Аз инҳо дутоаш ба математика бахшида шудааст:

1. «Масайл мутафаррика хандасиййа» («Масъалаҳои геометрии гуногун»). Дар ин китоб масъалаҳои геометрии сферикӣ ва тригонометрия ҳал карда шудааст. Ин китоб дар китобхонаи шаҳри Қоҳираи Миср махфуз аст. Аз ҷониби муаррихи олмонӣ К. Шой омӯхта, тадқиқ гардид [14].

2. «Рисолаи арифметика». Дар бораи ин рисола Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн (а. Х) дар китоби худ «Рисола ғайи инша мусалласат завийа каима ал-адла ал-мунтақа» («Рисола дар бораи сохтани секунҷаи росткунҷа бо тарафҳои ратсионалӣ») баъзе маълумотҳоро дар бораи ин рисола овардааст [10, №2457].

Шаш китоби Хуҷандӣ бо ҳалли муаммоҳои астрономия бахшида шудаанд. Таълифотҳои маълуми ал-Хуҷандӣ ба муҳимтарин масоили илмҳои дақиқ, чун исботи теоремаи синусҳо барои секунҷаҳои куравӣ марбутанд.

Муаррихони илм, барҳақ, давраи классикии инкишофи математикаи Шарқи исломро, ки ба он фаъолияти Абу Маҳмуди Хуҷанди тааллуқ дорад, ҳамчун давраи шукуфонӣ дар таърихи афкори математикаи ҷаҳонӣ тавсиф кардаанд. Дар ин давра астрономия низ ба авҷи камолот расида буд. Диққати риёзидонон бештар ба ҳалли масъалаҳои амалӣ, ки онҳо аз эҳтиёҷоти илмҳои дақиқ, пеш аз ҳама, астрономия бармеояд, равона шуда буд. Аз ин рӯ, ҳар дуи ин соҳаи илм баробар инкишоф ёфтаанд. Математика ва астрономияи Шарқи Наздик ва Осиёи Миёна дар асоси синтезу комёбиҳои юнониёну

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ҳиндустониҳои қадим ташаккул ва инкишоф ёфтааст. Ниҳоят, Абу Маҳмуди Хуҷандӣ нахустин бор дар «Рисолаи арифметика»-и худ, ки мутаассифона то замони мо нарасидааст, исботи он, ки «аз маҷмӯи ду адади мураккаб як адади мураккаб ҳосил намешавад» яъне «ададҳои ратсионалии x , y , z мавҷуд нест, ки баробарии $x^3 + y^3 = z^3$, -ро қонеъ гардонад»-ро овардааст. Ин таърифи Хуҷандӣ ҳолати хусусии теоремаи бузурги П. Ферма: «Муодилаи $x^n + y^n = z^n$, ҳангоми $n > 2$ будан дар ададҳои бутун ҳалнашаванда» буда, онро П. Ферма (1605-1665) соли 1637 баён карда буд [1, 141; 12].

Чуноне, ки зикр шуд, пас аз шаш аср теоремаи Хуҷандӣ ба намуди умумӣ яъне $x^n + y^n = z^n$ аз ҷониби олими франсавӣ П. Ферма баён шуд. Дар гузашта барои исботи «теоремаи бузурги Ферма» мукофот ба миқдори 100 000 маркаи олмонӣ таъин шуда буд. Тӯли 350 соли охир чандин математикони машҳури ҷаҳон баҳри дарёфти исботи теоремаи мазкур кӯшиш ба ҷарҷ доданд. То ба наздикӣ, агар чӣ ҳолати хусусии ин теорема барои баъзе қиматҳои алоҳида собит шуда бошад ҳам, исботи пурраи он барои дараҷаҳои дилхоҳ маълум набуд. Масалан, ин теоремаро Л. Эйлер (1707-1783) барои $n=3$ ва $n=4$, А. Лежандр (1752-1833) барои $n=5$, Г. Ламег (1795-1870) ва А. Лебеч (1875-1941) барои $n=7$ исбот кардаанд.

Дар ҳалли ин кашфиёти илмии ҷаҳони Абу Маҳмуди Хуҷандӣ низ саҳми муайяни худро ҳазор сол муқаддам гузошта буд.

Фаъолияти Хуҷандӣ нуқтаи пайваستкунандаи илми «Байт-ул-ҳикма» бо давраи тиллоии Сомониён гардид. Абурайҳони Берунӣ дар асарҳои худ Хуҷандиро ҳамчун «устоди беҳамто» ёд карда, аз мушоҳидаҳои ӯ барои тартиб додани ҷадвалҳои нӯҷумии худ истифода бурдааст. Ин нишон медиҳад, ки дар асрҳои X-XI як шабакаи воқеии илмӣ мавҷуд буд, ки олимони новобаста аз масофаи ҷуғрофӣ, натиҷаҳои таҳқиқоти якдигарро меомӯхтанд ва такмил медоданд.

Ин ҳамкориҳои байнимарказӣ боиси он гашт, ки маркази бузурги илмӣ тадриҷан аз Бағдод ба шарқ ва маркази Эрони имрӯза кӯчид. Яке аз муҳимтарин пойгоҳҳои ин шабакаи илмӣ Маркази илмии шаҳри Рай ба шумор мерафт. Рай дар асри X таҳти ҳукмронии сулолаи Оли Бӯя ба яке аз марказҳои бузургтарини илму фарҳанг табдил ёфт. Амирони ин сулола, махсусан Фаҳруддавла, сиёсати «илмпарварӣ»-и ал-Маъмунро идома дода, барои олимони шароити беҳтарини таҳқиқотиро фароҳам оварданд. Чи тавре, ки дар боло қайд гардид, маҳз дар ҳамин муҳит Абумаҳмуди Хуҷандӣ тавонист бузургтарин ва дақиқтарин расадхонаи замони худро бунёд намояд.

Бояд тазаққур дод, ки маркази илмии Рай танҳо бо нӯҷум маҳдуд

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

намешуд. Дар ин ҷо китобхонаҳои азим мавҷуд буданд, ки олимони дар он ҷо масъалаҳои алгебра, геометрия ва физикаро таҳқиқ мекарданд. Хуҷандӣ дар ин марказ на танҳо мушоҳида мебард, балки шогирдони зиёдеро тарбия кард, ки анъанаи риёзии тоҷиконро ба асрҳои минбаъда интиқол доданд. Маҳз дар ҳамин муҳити илмӣ ва академӣ заминаҳо барои пайдоиши асарҳои бузурги Ибни Сино ва Берунӣ гузошта шуданд. Барои он ки ин ду нобиға тавонанд илмҳои тиб, нучум, риёзиёт ва физикаро ба авҷи аъло расонанд, лозим буд, ки тамоми донишҳои то замони онҳо ҷамъовардаи башарият мавриди бознигарӣ ва тасҳеҳ қарор гиранд. Ин вазифаи мураккабро насли аввали мутарҷимон ва мутафаккирони «Байт-ул-ҳикма» бо сарвари асосгузори фалсафаи машшоъ оғоз карда буданд.

Саҳми олимони мусулмон дар тарҷума ва тавзеҳи мероси илмии мутафаккирони дунёи қадим басо назаррас аст. Ин раванд танҳо як баргардонидани оддӣ матн аз як забон ба забони дигар набуд, балки он «тасҳеҳи илмӣ» ва мутобиқсозии донишҳои бостонӣ ба ниёзҳои замони нав маҳсуб меёфт. Аз ҷумла тарҷума ва тасҳеҳи «Метофизика»-и Аристотел, «География»-и Птолемей ва баъзе рисолаҳои математикӣ ва оптикӣ Уқлидус ба қалами Киндӣ тааллуқ доранд.

Дар Рай ду китоб хонаи бузург мавҷуд буд, ки дар феҳристи яке аз онҳо номгӯи даҳ ҳазор асар зикршуда буд.

Рай зодгоҳи чандин мутафаккирони маъруфи Шарқи исломӣ буд. Аз ҷумла олими мутабаххир Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариёи Розӣ (865-925) [5; 16], Абу Ҳусайн Абу ар-Раҳмон ибн Умари Сӯфӣ (903-998) ва писари ӯ Абу Али ибн Абул Ҳасани Суфӣ (а. Х), ки инҳо бештари умри хешро дар Исфакон, Шероз ва Бағдод гузаронида, дар зодгоҳаш низ фаъолияти илмӣ бурдааст. Абу Абдулло Муҳаммад ибн Хотибӣ Розӣ (1149-1209), ки бештар бо номи Фаҳриддини Розӣ машҳур аст Шаҳимардон ибн Абулхайди Розӣ (а. XII) ва дигарон.

Рай таваҷҷӯҳи бисёр мутафаккирони намоёни Мовароуннаҳр Хуросонро ба худ ҷалб намуд ва аксари онҳо қисми зиёди ҳаёти худро дар ин шаҳр гузаронидаанд.

Яке аз комёбии назарраси ин олимони он буд, ки онҳо ба назарияи мутафаккирони дунёи қадим, дар баробари иловаҳои муҳим, боз исботҳои тоза ва ғояҳои нав дохил кардаанд. Масалан, ба ҳамагон маълум аст, ки тригонометрия ҳамчун илм аз фаъолияти олимони Юнони қадим оғоз мегирад. Мафҳуми асосии тригонометрияи садаи мактабӣ – таърифи функсияҳо, номҳои онҳо; синус, косинус, тангенс, котангенс, секанс, косеканс ва аломати ишорагузориҳо худ аз худ якбора ба вуҷуд наомадаанд, балки таърихи тулонии ташаккул ва инкишофи худро доранд. Дар ин миён кашфиёти теоремаи синусҳо

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

барои секунҷаи куравӣ яке аз комёбиҳои муҳими олимони Шарқи исломӣ ба ҳисоб рафта, барои ташаккули тригонометрия ҳамчун фанни мустақили математика, мавқеи хоса дорад. Таърифи ин теорема чунин аст: «Синуси тарафҳои секунҷаи куравӣ бо синуси кунҷҳои муқобил мутаносибанд», яъне:

$$\frac{\sin a}{\sin A} = \frac{\sin b}{\sin B} = \frac{\sin c}{\sin C}$$

Бо воситаи ин теорема мусалмонҳо барои муайянкардани самти Қибла муяссар шуд.

Исботи теоремаи синусҳо барои секунҷаи куравӣ дар охири асри Х имкон дод, ки ҳангоми ҳалли масъалаҳои астрономияи куравӣ аз «*шакл ул-қутоб*» даст кашада, аз хосияти секунҷаи куравӣ ва ҳалли онҳо истифода бурда шавад. Ин теорема қариб дар як вақт аз тарафи олимони маъруфи замон Абу-л-Вафа Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Йаҳйа ибн Исмоил ибн Аббоси Бӯзҷонӣ (940-998), Абу Наср Мансур ибн Алӣ ибн Ироқ ал-Чаъдӣ (с. ваф.1036) ва Абу Маҳмуди ал-Хучандӣ исбот карда шуд [1, 57-59; 11] ва ҳатто нисбати аввалият дар ин масъала байни онҳо баҳсу мунозираи илмӣ ба вуқӯ пайваста шуда буд. Дар исботи ин теорема Хучандӣ бештар саҳм дорад. Исботи Хучандӣ роҷеъ ба теоремаи синусҳо барои секунҷаи куравӣ дар рисолаи «Масайл Мутафаррика хандасийя» омадааст, ки нусхаи дастнависи он дар китобхонаи Ҳадивийи Қоҳира бо таҳти рақами V 205 маҳфуз аст. Ин рисола аз дуvozдаҳ масъала иборат буда, ин дастнависро муаррихи илм К. Шой дар тадқиқоти хеш бо забони олмонӣ тарҷума кардааст. Ҳамин тавр, тафсири мухтасари назарияи математики ал-Хучандӣ аз рӯи рисолаҳо то ба мо расидани ӯ ва ҳам замононаш далели он аст, ки олим ба тамоми соҳаҳои математикаи замони худ шуғл варзидааст.

Бо назардошти он, ки ӯ худро байни ҳамзамонон ва наслҳои оянда чун бузургтарин ихтироъкор ва созандаи олоти нучумӣ нишон додааст, метавон Абу Маҳмуди Хучандиро аз ҷумлаи забардасттарин математикони замонаш донист.

Дар ҷамъбасти ин бахш метавон гуфт, ки таҳқиқ ва баррасии фаъолияти марказҳои илмии асрҳои IX–XI, аз ҷумла «Байт-ул-ҳикма»-и Бағдод ва расадхонаи Рай, нишон медиҳад, ки ин давра дар таърихи тамаддуни башарӣ ҳамчун марҳилаи «Инқилоби аввалини илмӣ» мақоми калидӣ дорад. Сиёсати илмпарваронаи халифа ал-Маъмун ва ворисони ӯ заминаро фароҳам овард, ки донишҳои бостонии юнониву ҳиндӣ бо тафаккури амиқи олимони Мовароуннаҳру Хуросон синтез шуда, илмҳои дақиқро ба зинаи нави рушд бардоранд.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Дар натиҷаи ин таҳқиқ ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1. Нақши ниёғони тоҷик: Исбот гардид, ки қисми асосии ҳайати илмии «Байт-ул-ҳикма»-ро олимони тоҷиктабор (форсизабон), аз он ҷумла Ал-Хоразмӣ ва Бани Мусо ташкил медоданд. Онҳо на танҳо мутарҷим, балки бунёдгузорони соҳаҳои нави илм, аз ҷумла алгебра ва механикаи автоматӣ буданд.

2. Масъалаи пайванди дин ва илм бар асоси таҳлили оятҳои қуръонӣ, бахусус Сураи «Нисо» ва эҳтиёҷоти шариат нишон дода шуд, ки математика дар ин давра на танҳо як назарияи хушк, балки василаи асосии ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии ҷомеа гардида буд. Маҳз ҳамин ниёз боиси пайдоиши низоми муодилаҳои Ал-Хоразмӣ шуд.

3. Саҳми Абу Маҳмуди Хуҷандӣ : Фаъолияти ин олими забардаст дар расадхонаи Рай исбот мекунад, ки сатҳи асбобсозӣ ва дақиқии мушоҳидаҳои нучумӣ дар асри X ба дараҷае расида буд, ки танҳо пас аз шаш аср, бо ихтирои телескоп, такмил ёфт. Исботи ҳолати хусусии «Теоремаи бузурги Ферма» аз ҷониби Хуҷандӣ гувоҳи он аст, ки риёзиёти ниёғони мо аз замони худ садсолаҳо пеш рафта буд.

4. Аҳамияти байналмилалӣ: Таъсиси дастгоҳи «Судси Фаҳрӣ» ва кашфи теоремаи синусҳо барои секунҷаҳои куравӣ тригонометрияро ҳамчун фанни мустақил шакл дода, роҳро барои кашфиёти минбаъдаи Берунӣ, Ибни Сино ва Улуғбек ҳамвор намуд.

Ҳамин тариқ, мероси илмии он давра пойдевори илми муосири ҷаҳониро ташкил медиҳад. Истилоҳоте чун «Алгебра» ва «Алгоритм», ки имрӯз дар қалби технологияҳои рақамӣ қарор доранд, ёдгоре аз ҳамон асри тиллоӣ мебошанд. Омӯзиши ин мерос на танҳо барои дарки таърих, балки барои эҳёи тафаккури илмӣ ва ҳудодоҳии миллии насли ҷавони имрӯза аҳамияти ҳаётӣ дорад.

Китобнома:

1. Абдуллозода, Х. Ф. Таърихи риёзиёт дар Осиёи Миёна ва Шарқи Наздик (асрҳои VIII–XV) / Х. Ф. Абдуллозода. – Хуҷанд: Ношир, 1999. – 141 с.

2. Қуръони Карим. Тарҷумаи маъноҳо ва тавзеҳот ба забони тоҷикӣ [Матн] / тарҷ. М. Ҳимматзода. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 608 с.

3. Комилӣ, А. Бӯалинома / А. Комилӣ. – Душанбе: Ганҷи хирад, 2020. – 144 с.

4. Комилӣ, А. Берунинома / А. Комилӣ. – Душанбе: Ганҷи хирад, 2020. – 128 с.

5. Комилӣ, А. Розинома [Матн] / А. Комилӣ. – Нашри 2. – Душанбе: Ганҷи хирад, 2025. – 120 с.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

6. Гафуров, Б. Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав: дар 2 кит. / Б. Ғ. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 704 с.

7. Хоразмӣ, Муҳаммад ибни Мусо. Ал-ҷабр ва-л-муқобала [Матн] / М. Хоразмӣ ; бо муқад. А. П. Юшкевич. – М.: Наука, 1964. – 132 с.

8. Берунӣ, Абурайҳон. Осор-ул-боқия (Осори боқимонда аз мардумони гузашта) / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.

9. Матвиевская, Г. П. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке / Г. П. Матвиевская. – Ташкент: Фан, 1967. – 226 с.

10. Матвиевская, Г. П. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII–XVII вв.): в 3 кн. Кн. 2 / Г. П. Матвиевская, Б. А. Розенфельд. – М.: Наука, 1983. – 650 с.

11. Розенфельд, Б. А. Абу Махмуд ал-Худжанди и его математические трактаты [Текст] / Б. А. Розенфельд // Историко-математические исследования. – Вып. 24. – Москва, 1979. – С. 57–59.

12. Юшкевич, А. П. История математики в средние века [Текст] / А. П. Юшкевич. – М.: Физматгиз, 1961. – 448 с.

13. Сартон, Дж. Введение в историю науки (Introduction to the History of Science) [Текст] / Дж. Сартон. – Т. 1. – Балтимор: [б. и.], 1927. – 839 с.

14. Хуҷандӣ, Абумаҳмуд. Масаил мутафарриқа хандасиййа (нусхаи дастнависи Қоҳира, таҳти рақами V 205) / А. Хуҷандӣ ; тарҷ. К. Шой (Carl Schoy). – [Б. м.], 1922.

15. Диноршоев, М. Д. Философия Ибн Сины / М. Д. Диноршоев. – Душанбе: Дониш, 1985. – 256 с.

**НАҚШИ АКАДЕМИК СОРОҶОН ЮСУПОВА ДАР ТАШАККУЛ
ВА РУШДИ ИЛМИ ГЕОЛОГИЯИ ТОҶИК**
Исматзода Шоиста Бозорбой²⁹

*Института истории, археологии и
этнографии имени Ахмада Дониша*

Мақола ба баррасии ҳамаҷонибаи фаъолияти илмӣ ва мероси назариявии нахустин академикзан дар Осиеи Миёна, доктори илмҳои геология ва минералогия Сороҷон Михайловна Юсупова баҳшида шудааст. Дар мақола нақши ин олимаи шаҳир дар ташаққули мактаби геологияи ватанӣ ва бунёди илми академии тоҷик дар нимаи аввали асри XX мавриди таҳлили амиқ қарор мегирад. Муаллиф вижаҳои таҳқиқоти С. Юсуповаро дар соҳаи минералогияи ҷинсҳои таҳшинӣ, хусусиятҳои физикию кимиёвии зардхокҳо (лёсс) ва геохимияи обҳои минералӣ нишон дода, аҳамияти онҳоро барои кашфи конҳои нафту газ ва ангишт собит менамояд. Инчунин, ҷанбаҳои иҷтимоию психологӣ зуҳури зан дар соҳаҳои вазнини илм ҳамчун падидаи инқилобии асри XX ва саҳми олима дар оmodасозии зиёда аз 300 мутахассиси соҳаи геология баррасӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: *Сороҷон Юсупова, таърихи илми геология, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, минералогия, зардхок (лёсс), геохимия, мақоми зан дар илм, ҷинсҳои таҳшинӣ.*

***Роль академика Сороджон Юсуповой в становлении и развитии
таджикской геологической науки***

Статья посвящена всестороннему анализу научной деятельности и теоретического наследия первой женщины-академика в Средней Азии, доктора геолого-минералогических наук Сороджон Михайловны Юсуповой. В работе глубоко исследуется роль этой выдающейся ученой в становлении национальной геологической школы и фундации таджикской академической науки в первой половине XX века. Автор раскрывает особенности исследований С. Юсуповой в области минералогии осадочных пород, физико-химических свойств лёсса и геохимии минеральных вод, обосновывая их практическую значимость для открытия месторождений нефти, газа и угля. Особое внимание уделено

²⁹**Исматзода Шоиста Бозорбой** – Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ, ходими илмӣ. Тамос: Тел.: (+992)938204848; e-mail: ismatzoda_shoista1994@mail.ru.

Исматзода Шоиста Бозорбой – Институт истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша НАНТ, научный сотрудник. Контакты: Тел.: (+992)938204848; e-mail: IsmatzodaShoista1994@mail.ru.

Ismatzoda Shoista Bozorboy – Ahmad Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography of the NAST, Research Fellow. Contacts: Tel.: (+992) 938204848; e-mail: ismatzoda_shoista1994@mail.ru.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

социально-психологическим аспектам появления женщины в "тяжелых" отраслях науки как революционному явлению XX века, а также вкладу ученой в подготовку более 300 специалистов-геологов.

Ключевые слова: Сороджон Юсупова, история геологической науки, Национальная академия наук Таджикистана, минералогия, лёсс, геохимия, статус женщины в науке, осадочные породы.

The Role of Academician Sorojon Yusupova in the Formation and Development of Tajik Geological Science

The article provides a comprehensive analysis of the scientific activities and theoretical legacy of Sorojon Mikhailovna Yusupova, the first female Academician in Central Asia and Doctor of Geological and Mineralogical Sciences. The study delves into her pivotal role in establishing the national geological school and the foundations of Tajik academic science during the first half of the 20th century. The author highlights Yusupova's research in the mineralogy of sedimentary rocks, the physicochemical properties of loess, and the geochemistry of mineral waters, demonstrating their significance for the discovery of oil, gas, and coal deposits. Furthermore, the article examines the socio-psychological aspects of a woman's emergence in "heavy" scientific fields as a revolutionary phenomenon of the 20th century, alongside her contribution to mentoring over 300 professional geologists.

Key words: Sorojon Yusupova, history of geological science, National Academy of Sciences of Tajikistan, mineralogy, loess, geochemistry, status of women in science, sedimentary rocks.

Таърихи тамаддуни башарӣ собит менамояд, ки рушди иқтисодӣ ва саноатии ҳар як кишвар бевосита ба сатҳи омӯзиши захираҳои табиӣ ва боигарӣҳои зеризаминии он вобастагӣ дорад. Дар ин масир, илми геология ҳамчун калиди кушояндаи хазинаҳои табиат нақши меҳвариро мебозад. Барои Тоҷикистон, ки 93 фоизи ҳудудаширо кӯҳҳои сарбафалак ташкил медиҳанд, ташаккули мактаби геологияи ватанӣ дар асри XX на танҳо зарурати илмӣ, балки талаботи ҳаётии стратегӣ ба шумор мерафт. Маҳз дар ҳамин давраи ҳассоси таърихӣ, зуҳури шахсиятҳои донишманду фидокор замина гузошт, ки илми академии тоҷик аз доираи назариявӣ баромада, ба як нерӯи бузурги созандаи истеҳсоли табдил ёбад.

Яке аз симоҳои дурахшон ва беназири ин давра, ки номаш бо ҳарфҳои заррин дар таърихи илми ватанӣ сабт шудааст, нахустин академикзан дар Осиеи Миёна, доктори илмҳои геология ва минералогия, профессор Сорочон Михайловна Юсупова мебошад. Шахсияти Сорочон Юсупова дар илми тоҷик падидаи нодир аст, зеро ӯ тавонист дар шароити мураккаби иҷтимоию сиёсии нимаи аввали асри XX садҳои суннатиро шикаста, ҳамчун зани муҳаққиқ ба қуллаҳои баланди илми ҷаҳонӣ даст ёбад.

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Муҳимияти омӯзиши мероси илмӣ С. Юсупова дар он зоҳир мегардад, ки фаъолияти ӯ ба давраи ташаккули сохтори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва бунёди аввалин пойгоҳҳои муқтадирӣ геологӣ рост меояд. Дар замони ӯ, Тоҷикистон ба маркази таҳқиқоти густурдаи минералогӣ ва геохимиявӣ табдил ёфт, ки ҳадафи онҳо на танҳо тавсифи илмӣ, балки кашфи конҳои нафту газ, ангишт, металлҳои нодир ва обҳои шифобахш буд. Сороҷон Юсупова бо нигоҳи амиқ илмӣ ва истифода аз дастгоҳҳои муосирӣ онзамон, аз ҷумла усулҳои рентгено-структурӣ, тавонист сирри асрори ҷинсҳои таҳшинии депрессияи Тоҷикистонро ошкор созад.

Илова бар ин, С. Юсупова на танҳо як олими озмоишгоҳӣ, балки як муҳаққиқи саҳроӣ буд, ки вазнинии экспедитсияҳои кӯҳиро ба дӯш гирифта, саросари кишварро таҳқиқ намудааст. Саҳми ӯ дар таҳияи методологияи омӯзиши зардхокҳо (лёсс) имкон дод, ки масъалаҳои мураккаби муҳандисии геологӣ дар сохтмони иншооти бузурги обёрии ҷумҳурӣ ҳалли худро ёбанд.

Дар мақолаи мазкур кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки дар асоси маводи архивӣ ва сарчашмаҳои библиографӣ, нақши бунёдии ин олимаи шаҳир дар се самти калидӣ : таҳқиқоти фундаменталии геологӣ, таъсиси ниҳодҳои олии таълимӣ ва тарбияи кадрҳои баландхаттисоси миллии мавриди таҳлили амиқ қарор гирад. Омӯзиши рӯзгору осори С. Юсупова имрӯз барои насли ҷавони муҳаққиқон, бахусус занони олима, ҳамчун мактаби матонат, ватандӯстӣ ва фидокорӣ дар роҳи илм хизмат мекунад.

Таъкиди ин нуқтаи ниҳоят муҳим ва ҳассос аст, зеро дар ибтидои асри XX, вақте ки дар бисёр кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон замон ҳатто ҳуқуқи овоздиҳӣ ва таҳсили комил надоштанд, зуҳури як зани тоҷик дар соҳаи геология — соҳае, ки он замон комилан «мардона» ҳисоб мешуд — воқеан як падидаи ҳайратангез ва инқилобӣ буд.

Дар оғози садаи XX мақоми зан дар илми ҷаҳонӣ ҳанӯз дар марҳилаи мураккаби ташаккул қарор дошт. Ҳайратангез аст, ки дар он замон ҳатто дар марказҳои илмӣ Аврупо ва Амрико ба фаъолияти занон дар соҳаҳои «вазнин»-и илм, ба монанди геология, минералогия ва кӯҳкорӣ бо шубҳа ва эҳтиёт менигаристанд. Геология бо сабаби эҳтиёҷ ба экспедитсияҳои душвори саҳроӣ, зиндагӣ дар шароити сангини кӯҳистон ва заҳмати ҷисмонӣ соҳаи сирф мардона пазируфта мешуд.

Дар чунин шароити таърихӣ, қадамҳои аввалини Сороҷон Юсупова дар роҳи илм на танҳо кӯшиши гирифтани дониш, балки як навъ ҷасорати иҷтимоӣ ва мубориза бар зидди қолибҳои кӯҳнаи фикрӣ буд. Барои зани тоҷик, ки тоза аз қайди таассуботи асримиёнагӣ раҳо

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

шуда буд, ворид шудан ба олами минералҳо ва ҷинсҳои таҳшинӣ як ҷаҳиши азими маънавӣ ба шумор мерафт.

Ин падида аз ду ҷиҳат ҳайратангез аст: аввалан ҷанбаи психологию иҷтимоӣ: С. Юсупова исбот кард, ки зеҳни зани шарқиена қодир аст дар баробари мушкилтарин масъалаҳои риёзӣ табиатшиносӣ истодагари намояд. Ӯ аввалин шуда нишон дод, ки зан метавонад роҳбари экспедитсияҳои илмӣ бошад ва дар шароити саҳти кӯҳсор таҳқиқоти бунёдӣ барад.

Баъдан эътирофи байналмилалӣ: дар ибтидои замони шӯравӣ, ки илм ба идеология пайванд буд, С. Юсупова тавонист бо таъя ба дониши холиси худ эҳтироми олимони бузурги замонро сазовор гардад. Ин маъноӣ онро дошт, ки истеъдоди илмӣ марзӯ бӯм ва ҷинсиятро наметиносад.

Зӯхӯри С. Юсупова ҳамчӯн академикзан дар миёнаи асри XX, дар воқеъ, идомаи мантиқии тамаддӯни илмии ниёғони мо буд, ки дар он зан ҳамеша мақоми хоса дошт, вале маҳз дар замони нав ин имконият барои зӯхӯри истеъдоди ӯ дар сатҳи академӣ фароҳам омад. Ин ҷасорати ӯ роҳро барои ҳазорон занони дигари тоҷик ба сӯи озмоишгоҳҳои илмӣ ва кафедраҳои донишгоҳӣ боз намуд.

Агар ба таҳлили зиндагинома ва марҳилаҳои камолоти касбии ӯ назар афканем, маълум мегардад, ки ҳар як қадами ӯ дар ҷодаи илм бо заҳмату ҷустуҷӯҳои беназир тавбаам будааст.

Сорочон Михайловна Юсупова аввалин академикзан аз зӯмраи он олимаҳои шинохтаи сатҳи ҷаҳонист, ки умри хешро сарфи таҳқиқ ва омӯзиши геология ва минералогияи тоҷик намудааст. Ӯ соли 1910 дар шаҳри Бӯхоро (бо маълумоти дигар дар шаҳри Қӯқанд) таваллӯд шуда, соли 1935 факултаи табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Самарқандро хатм намуда, сипас дар Институти геологияи филиали Ёзбекистони Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ба сифати ходими илмӣ ва ходими калони илмӣ фаъолият намудааст [1, 3].

Сорочон Юсупова соли 1935 ба аспирантураи Институти хокшиносии Академияи илмҳои ИШ дохил шуда, соли 1939 дар мавзӯи «Хосиятҳои коллидӣ - кимиёвии гилҳои Ёзбекистон» рисолаи номзадӣ дифоъ намуда, соҳиби дараҷаи илмии номзоди илмҳои геология ва минералогия гардид, ки чӯнин дастовард барои занони минтақа дар он солҳо падидаи ангуштшӯмор буд [2, 20].

Интиҳоби самти илмӣ ва мавзӯ ҳанӯз дар давраи донишҷӯӣ пас аз таълифи мақолаи аввалини ин ҷавондӯхтари болаёқат бо унвони «Хусусиятҳои коллоидию химиявии гилҳои Шорсу», бо тавсияи устодонаш олимони донишгоҳ В.Г. Запрометов ва А.Е.Ферсман ба вуқӯ меояд [2, 6]. Аз ин пас С. Юсупова то охири умр дар ин самт

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

фаъолияти пурсамар намуда, ҳамчун муҳаққиқи шинохта мавриди эътирофи аҳли илм қарор мегирад. Баробар ба корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ӯ фаъолияти омӯзгорӣ хешро низ идома дода, солҳои тӯлонӣ аз фанҳои ҷуғрофия ва химия ба донишҷӯён дарс додааст.

Пас аз ҷимояи рисолаи номзадӣ Сороҷон Михайловна як муддат дар Институти хокшиносии Академия илмҳои кишоварзии Иттиҳоди Шуравӣ ба номи В.И. Ленин (ВАСХНИЛ) фаъолиятро идома дода, солҳои 1940 – 1943 ба сифати корманди илмӣ аввалин лабораторияи рентген – минералогияи Институти геологияи филиали Ўзбекистони Академияи илмҳои СССР машғули таҳқиқот мешавад. Аммо солҳои 1943-1946 муҳаққиқи ҷавон ба хоҳири идомаи корҳои илмӣ ва ба анҷом расонидани масъалаҳои илмӣ самти интихоб намудааш аз нав ба Институти хокшиносии шаҳри Москва бармегардад. Маҳз дар ҳамин муассиса бо ёрии бевоситаи олимони шуравӣ, академикҳо А.Е.Ферсман, Б.Б. Полинов, Д. С. Белянкин ва мушовири илмӣ И.Н. Антипов-Каратаев Сороҷон Юсупова дар мавзӯи «Хусусиятҳои геологӣ- минерологӣи хокҳои зарди Осиёи Миёна» рисолаи докторӣ навишта, онро соли 1948 бомуваффақият ҷимоя намуд [3; 8; 9].

Сороҷон Юсупова ҳанӯз соли 1946 барои кор ба Институти геологияи Филиали тоҷикистони Академияи илмҳои СССР дар Сталинобод (ҳоло Душанбе) даъват гардид. Ҳамзамон, соли 1948, пас аз ташкилёбии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин (ҳоло ДМТ) бо ҳидояти роҳбараш И.Н. Антипов-Каратаев ба сифати мудири кафедраи геология ва петрография ба ин муассиса даъват мешавад ва бо ҳамроҳии муаллимони кафедра дар ташаккули он ва ба роҳ мондани корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ саҳми бориз мегузорад.

Минбаъд ин олимаи ҷавон ва аллакай шинохташуда, баробар дар ду муассисаи калони илмӣ ҷумҳурӣ фаъолият намуда, дар ташаккул ва рушди илмҳои геология ва минералогияи тоҷик, ба роҳ мондани раванди таълими ин фанҳо нақши босазо мегузорад. Боиси ифтихор аст, ки дар байни қонунҳои даврони шуравии Осиёи Миёна Сороҷон Юсупова аввалин шуда, соли 1950 унвони профессориро соҳиб гардид.

Сороҷон Юсупова дар натиҷаи комёбиҳои назарраси илмӣ ва меҳнати суботкоронааш ба зудӣ дар байни олимони шуравӣ соҳиби обрӯ ва мақоми шоиста гардид. Ў, пеш аз ҳама муаллифи аввалин китоби дарсии «Геология бо унсурҳои минералогия ва петрография» (соли 1964) буда, дар таҳқиқи масъалаҳои мезозой ва кайнозойи депрессияи Тоҷикистон, хусусиятҳои минералогияи зардхок (лёсс), гил ва таркиби химиявии онҳо, геохимияи унсурҳои ҷудогонаи химиявӣ нақши бориз гузоштааст.

Баробар ба ин, С. Юсуфова ба омӯзиши як қатор минералҳо

ТАЪРИХ. БОСТОНШИНОСӢ. МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

машгул шуда, дар ин замина асарҳои гаронбаҳои худ, аз ҷумла «Дар бораи геология ва боигарии табиӣ кишвари мо», «Як чанд ахбор оид ба геологияи Тоҷикистон», «Оид ба асарҳои геологияи минералогии Абӯали ибни Сино» ва чандин асарҳои илмӣ дигари хешро пешкаши хонандагон гардонидаст. Асарҳои дигари илмӣ ӯ ба мисли «Хусусиятҳои коллоидӣ-химиявӣ хоки Ўзбекистон» (1941), «Хусусияти минералогии зардхоки Осиёи Миёна» (1958) то имрӯз арзиши илмӣ худро гум накардаанд [8].

Яке аз дастовардҳои марказии Сороҷон Юсупова, ки ба ӯ шӯҳрати ҷаҳонӣ овард, омӯзиши муфассали зардхокҳои (лёсс) Осиёи Миёна, бахусус Тоҷикистон мебошад. Зардхокҳо ҷинсҳои таҳшинии ковоке мебошанд, ки қисми зиёди минтақаҳои аҳолинишини кишварро фаро гирифтаанд. Таҳқиқи онҳо на танҳо ҷанбаи назариявӣ, балки аҳамияти ҳаётии иқтисодӣ дошт.

С. Юсупова бо истифода аз дастгоҳҳои мураккаби рентгено-структурӣ ва таҳлилҳои термикӣ, собит намуд, ки зардхокҳо дорои таркиби мураккаби минералогӣ мебошанд. Ӯ муайян кард, ки дар таркиби зардхокҳои Тоҷикистон минералҳои гилӣ ба монанди иллит, монтмориллонит ва каолинит нақши калидӣ мебозанд. Ин кашфиёт барои геологияи муҳандисӣ ниҳоят муҳим буд, зеро маҳз ҳамин минералҳо хосияти «тақшинӣ»-и хокро муайян мекунанд.

Дар рисолаи доктории худ олима нишон дод, ки зардхокҳои водии Вахш ва Ҳисор аз нигоҳи генетикӣ (пайдоиш) гуногунанд. Ӯ исбот кард, ки хосиятҳои физикию кимиёвии ин ҷинсҳо ҳангоми намнок шудан тағйир меёбанд, ки ин нуқта дар сохтмони сарбандҳои азим ва каналҳои обёрӣ дар ҷумҳурӣ ба инobat гирифта шуд. Бе муболиға метавон гуфт, ки заминаи илмӣ сохтмони биноҳои баландошёна ва иншооти гидротехникии Тоҷикистон дар нимаи дууми асри XX маҳз бар асоси таҳқиқоти С. Юсупова гузошта шудааст.

Самти дигари фаъолияти С. Юсупова, геохимияи обҳои зеризаминӣ мебошад. Ӯ аввалин шуда робитаи байни таркиби кимиёвии обҳои минералӣ ва сохти геологии қабатҳои заминро дар депрессияи Тоҷикистони ҷанубӣ муайян кард.

Таҳқиқоти ӯ дар мавзуи мавҷудияти унсурҳои нодир, ба монанди йод, бром ва бор дар обҳои зеризаминӣ, барои соҳаи нафту газ аҳамияти стратегӣ дошт. С. Юсупова собит намуд, ки концентратсияи баланди ин унсурҳо дар обҳои қаъри замин нишонаи бевоситаи мавҷудияти конҳои карбогидридҳо (нафт ва газ) мебошад. Ин назарияи ӯ минбаъд дар кашфи як қатор конҳои нафту гази минтақаи Кӯлоб ва Ҳисор бо муваффақият истифода гардид.

Ғайр аз ин, С. Юсупова ба омӯзиши геохимияи ангишт низ

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

таваҷҷуҳ дошт. Ӯ таркиби кимиёвии хокистари ангишти кони Шӯробрӯ омӯхта, имкони истифодаи саноатии унсурҳои ҳамроҳи онро пешниҳод кард. Ин равиш — яъне омӯзиши комплекси ашъи хоми табиӣ — яке аз вежагиҳои мактаби илмии академик Юсупова ба шумор мерафт, ки имрӯз ҳам дар иқтисоди муосир таҳти унвони «истеҳсолоти бидуни партов» маъруфият дорад.

Дар маҷмӯъ, С. Юсупова муаллифи зиёда аз 70 монография, барномаҳо, китобҳои дарсию методӣ ва мақолаҳои илмӣ буда, осори илмиашро ба забонҳои тоҷикӣ, ўзбекӣ ва русӣ таълиф намудааст.

Баробари корҳои густурдаи илмӣ-таҳқиқотӣ С. Юсупова дар тайёр кардани кадрҳои илмӣ-омӯзгорӣ ва омода намудани мутахассисони ҷавони соҳаи геология саҳми бениҳоят арзанда гузоштааст. Таҳти роҳбарии он кас дар солҳои тўлонӣ доир ба самтҳои геология, минералогия ва петрография чандин нафар номзадҳои илм рисолаҳои худро дифоъ намудаанд.

Ҳоло зиёда аз 300 нафар шогирдони С. Юсупова дар идораи геологии кишвар кор ва фаъолият карда истодаанд, ки дар байни онҳо геологҳои номдори кишвар, аз ҷумла Манзур Ҷалилов, Ҷамол Бузуркова, Абдурахим Ҳасанов, М.Б. Троитская, Бесчастный, Лўъбат Пўлодова ва дигарон мебошанд [9, 4].

Соли 1951 бо кўшиши роҳбарияти олии ҷумҳурӣ, махсусан талошҳои аллома Бобочон Гафуров дар самти ташкили муассисаи мустақили Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо пирӯзӣ анҷом ёфт ва 14-уми апрели соли 1951 Филиали тоҷикистони Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ба муассисаи мустақили Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон табдил ёфт.

Бо қарори Шӯрои Вазирони ҶШС Тоҷикистон аз 14-уми апрели соли 1951 шумораи аъзоёни ҳақиқии Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон 17 нафар ва шумораи узви вобастаи он 19 нафар муқаррар гардид. Барои ишғоли ин ҷойҳои муқарраршуда ҳамчун номзад аз 100 нафар профессорон, докторон ва номзадҳои илм, ходимони хизматнишондодаи илм аз муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва мактабҳои олии ҷумҳурӣ пешбарӣ гардиданд.

Дар байни онҳо доктори илмҳои геология ва минералогия, профессор С. Юсуфова низ буд. Дар натиҷаи интихобот дар баробари устодон ва олимони шинохта, аз ҷумла Садриддин Айнӣ, И.Н. Антипов-Каратаев, Бобочон Гафуров, Бобочон Ниёзмӯхаммадов аз байни олимони тоҷик С. Юсуфова ҳамчун узви пайваста, яъне академики Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон интихоб шуданд.

Ҳамин тавр, С. Юсупова дар таърихи халқи тоҷик нахустин занест, ки бо дастовардҳои беназири илмӣ худ ба унвони олии академики Академияи илмҳои ҷумҳурӣ сазовор гардидааст. Бо ин

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

кадрдонии хизмат ва заҳматҳои ин олимаи шинохта ба итмом нарасид. Соли 1960 бо қарори Раёсати Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон ба ифтихори панҷоҳсолагии рӯзи таваллуд ва 25-солагии фаъолияти илмӣ-педагогии мудирӣ кафедраи минералогия ва петрографияи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин (ҳоло ДМТ), академики Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон, профессор, доктори илмҳои геологияю минералогия Сорочон Юсупова бо назардошти хизматҳои шоён дар рушди илм ва тайёр кардани кадрҳои унвони фахрии «Ходими хизматнишондодаи илм ва техникаи РСС Тоҷикистон» дода шуд [4].

Ҳамин тавр, С. Юсупова дар натиҷаи чидду ҷаҳди зиёди худ нишон дод, ки қанони озои Шарқи шуравӣ қодиранд дар соҳаи илм низ муъҷизаҳо нишон дода, ҳазорҳо километр роҳ, қуллаҳои касноғузари кӯҳистонро тай намуда, кашфиёти нав ба нави илмӣ намоянд.

С. Юсупова дар баробари корҳои мондагори илмӣ очерку ҳикояҳои бисёре навишта, дар байни халқ ҳамчун адиба низ ном баровардааст, ки яке аз онҳо асари бадеии ӯ «Сандуқчаи сеҳрнок» ном дорад [6, 17].

Ҳукумати ҷумҳурии хизматҳои ҷадинсолаи бенуқсони академикзан С. Юсуповаро ба назар гирифта, ӯро бо орденҳои «Байраки сурхи меҳнат» ва «Нишони фахрӣ», ҷадин Ифтихорномаҳои Президиуми Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон қадрдонӣ намудааст [10, 107].

«Сорочон Юсупова, - менависад қорманди Академияи илмҳои Россия Ф. М. Ғарибова, - аввалин зан - олимаи соҳаи геология мебошад. Ӯ умри худро ба омӯхтан ва дарёфт кардани қанданиҳои қоиданок дар Тоҷикистон бахшидааст.

Муассисаҳои таълимии геологӣ номи ӯро доранд. Сорочон Юсупова геохимики шуравӣ, Ходими хизматнишондодаи илм ва техникаи Тоҷикисон, академики Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон, доктори илмҳои геология ва минералогия мебошад» [11, 127-128].

С. Юсупова соли 1966 бо сабаби бемории вазнин дар айни қамолоти илмӣ, ки ҳамагӣ 56 сол дошт, аз олам гузашт. Хизматҳои шоёни Сорочон Юсуповаро ба инобат гирифта, соли 1971 Вазорати маорифи ҶШС Тоҷикистон бо қарори худ (таҳти рақами № 169 аз 11.06.1971) Муассисаи таълимии миёнаи махсуси «Қоллеҷи кӯҳӣ ва геологии Тоҷикистон»-ро ба номи Сорочон Юсупова гузошт.

Ҳоло Муассисаи давлатии таълимии «Қоллеҷи кӯҳӣ ба номи С. Юсупова дар назди Донишқадаи кӯҳӣ-металлургии Тоҷикистон» фаъолият дорад.

Ҳамин тариқ, Сорочон Юсупова ҳамчун муҳаққиқ - геолог тамоми

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Тоҷикистонро саросар таҳқиқ карда, бо кашфиёти зиёди худ илми геологияи тоҷикро ғанӣ гардонида, дар ташаккул ва рушди он, таълиму тадриси ин соҳаи илм дар ҷумҳурӣ, ташкили нахустин кафедраву лабораторияҳои соҳавӣ нақши барҷаста гузоштааст.

Фаъолияти бисёрҷанбаи академик Сорочон Юсупова нишон медиҳад, ки ӯ на танҳо олими соҳавӣ, балки бунёдгузори як низоми мукаммали илмӣ-таълимӣ дар Тоҷикистон буд. Муваффақияти ӯ дар омезиши илми назариявӣ бо амалияи истеҳсолӣ имкон дод, ки геологияи тоҷик дар муддати кӯтоҳ ба дастовардҳои ҷаҳонӣ ноил гардад.

Мероси илмӣ ӯ, ки зиёда аз 70 асари бузургро дар бар мегирад, имрӯз ҳамчун хазинаи бебаҳо барои муҳаққиқон хизмат мекунад. Ҷасорати ӯ дар шикастани қолибҳои иҷтимоӣ ва исботи мақоми баланди зани тоҷик дар илмҳои дақиқ, Сорочон Юсуповаро ба як намунаи абадии садоқат ба илм ва Ватан табдил додааст.

Китобнома:

1. Материалы к биобиблиографии ученых Таджикистана. Вып. 10. Сараджон Юсупова. 1910–1966 / Академия наук Таджикской ССР. - Душанбе: Дониш, 1967. - 35 с.
2. Аҳрорӣ, Г. Олим, педагог (Ба муносибати 50-солагии рӯзи таваллуди академик С. Юсупова) / Г. Аҳрорӣ // Маориф ва маданият. – 1960. – 26 май.
3. Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Ҳаёати шахсӣ. – Душанбе: Дониш, 2021. – 295 с.
4. Баротов, Р. Орзуҳои ба амал омада / Р. Баротов // Забони Тоҷикистон. – 1960. – № 4.
5. Додобоева, А. Ба қуллаҳои баланди илм / А. Додобоева // Тоҷикистон. – 1961. – № 3.
6. Дар бораи тасдиқ кардани аъзоӣ ҳақиқӣ ва аъзо-корреспондентҳои Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон: қарори Совети Вазирони РСС Тоҷикистон аз 14 апрели соли 1951 // Шарқи Сурх. – 1951. – № 4.
7. Ёрмуҳаммад, С. Арбобони илми тоҷик (асри XX – аввали асри XXI): энциклопедия / С. Ёрмуҳаммад. – Душанбе, 2018. – 634 с.
8. Исмоилова, М. Зане, ки кӯҳсорро дӯст медорад / М. Исмоилова // Забони Тоҷикистон. – 1965. – № 2 (294).
9. Коммунист Таджикистана. – 1960. – 27 мая.
10. Турсунов, С. Олимзани боистеъдод / С. Турсунов // Тоҷикистон. – 1960. – № 6. – С. 20.
11. Тоҷикистони советӣ. - 1960. - 27 май. - № 124 (10386).
12. Гарибова, Ф. М. Место и роль женщины в современном таджикском обществе / Ф. М. Гарибова // Женское наследие в культурах народов России и мира: материалы XVII Междунар. науч.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

конф. РАИЖИ и ИЭА РАН (Махачкала, 26–29 сентября 2024 г.). – Махачкала, 2024. – Т. 1. – 589 с. – URL: [укажите ссылку] (дата обращения: 14.03.2025). – Текст: электронный.

13. Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 1984. – Ҷ. 5. – 640 с.

14. Юсупова Сорочон Михайловна: [биографические сведения] // Қарори Шурои Вазирони РСС Тоҷикистон. – 1990.

ҚОИДАҲОИ НАШРИ МАҚОЛАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ» нашрияи Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (ш. Хоруғ) мебошад.

Дар маҷалла мақолаҳои илмӣ дар бахшҳои забон, адабиёт, фолклор, таърих, ҷалсафа ва иқтисодиёт ба таъб мерасанд.

Маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ» ба забони тоҷикӣ нашр ғашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд. Ҳамроҳи мақола фишурдаи он ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод шавад.

Муаллиф дар мақолаи ба ҷоп пешниҳодкардааш бояд мубрамии мавзӯ ва ҳадафу мақсади таҳқиқро бо истидлоли илмӣ асоснок карда, ҳулосаҳое ғирад, ки бо навоарӣ ва аҳамияти илмию амалии худ қобили таваҷҷуҳ бошанд.

ТАЛАБОТИ ТАРТИБ ДОДАНИ ДАСТНАВИСҲО

Матни мақола бояд бо ҳуруфи андозаи 12 дар дар вожапардозии Word, дар як рӯи қоғази андозаи стандартӣ (А 4) бо фосилаи 1,15 (барои ёддоштҳо ва эзоҳҳо, фосила 1.0) навишта шуда, ҳар саҳифа бояд аз 28 сатр (бо шумули замима ва ҳошияҳо), зиёд набошад. Ҳошияҳои дастнавис: аз боло ва поён – 2,5 см, аз ҷап ва рост – 3 см.

Ҳадди ниҳони дастнавис: мақола – 10 саҳифа; фишурдаи мақола - 1 саҳифа, тақриз - 4 саҳифа, солномаи ҳаёти илмӣ - 4 саҳифа.

Сарлавҳаи мақола бо ҳарфҳои калон, бо ҳаҷми шрифти 12 ва аз матн бо фосилаи як сатр ҷудо карда мешавад. Дар зери он ному насаби муаллиф пурра, бо иқтисбос дар поварак; ҷойи кор, вазифа, унвони илмӣ ва нишонии муаллиф оварда мешавад.

Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба хатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) ва бо пешниҳоди маълумоти зерин оварда мешавад: маълумот оид ба унвон (китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ, маълумотномаҳо ва ғ.) / Маълумот дар бораи масъулият (муаллифон, мураттибон, муҳаррирон ва ғайра). Маълумоти дубора ҷопшуда (масалан, наشري дувум, таҳрири нав ва иловагӣ). - Ҷойи нашр (шаҳр): Ношир, соли нашр. - Ҳаҷм (шумораи сафҳаҳо).

НАМУНА:

Агар як муаллиф бошад:

1. Айнӣ, С. Кулӣёт. Ҷ. 1. / С. Айнӣ . – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. - 555 с.
2. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ . Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ . – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.

Ду муаллиф:

Асрорӣ, В. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик / В.Асрорӣ, Р. Амонов. - Душанбе: Маориф, 1980. - 304 с.

Се муаллиф:

Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. - Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.

Китобҳои зери унвон.

Тавсиф аз номи китоб оғоз мешавад, агар он аз ҷониби чор ва ё зиёда муаллиф навишта шуда бошад:

Чор муаллиф:

Ному насаби ҳамаи муаллифон пас аз хати моил оварда мешавад: Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ . Ҷ.1. / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. - Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.

Панҷ ва ё зиёда муаллифон:

Агар асар панҷ ва ё зиёда муаллиф дошта бошад, номи се нафари аввал дода мешавад ва ихтисораи [ва дигарон] дар қавсҳои чоркунҷа дода мешавад:

Идоракунии фаъолияти инноватсионӣ : китоби дарсӣ / Т.А. Искандерова, Н.А. Каменских, Д.В. Кузнецов [ва дигарон]. – М.: Прометей, 2018. - 354 с.

Маҷмӯаҳо:

Инноватсияҳо дар ҷараёни таълим: маҷмӯаи асарҳои конфронси илмӣ ва амалии умумирусиягӣ бахшида ба 155-солагии зодрӯзи А.Н.Крылов. Чоп 16 / Институти Чебоксары (филиал) Донишгоҳи политехникии Москва. - Чебоксары: Политех, 2018. - 215 с.

Дастурҳои методӣ : (агар муаллиф дошта бошад):

Маърифати таълим: ҷустуҷӯ ва бозёфт / Ф.Ниёзов, Ф. Олимова, М. Зиёев. Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ . - Душанбе, 2012. – 78 с.

Ҷаъолиятҳои лоиҳа: роҳнамо барои татбиқи лоиҳаи курсӣ барои донишҷӯёни курси омодагӣ 03/08/01 "Соҳтмон" / О. Волков. - Чебоксары: Политех, 2017. - 28 с.

Агар фақат тартибдиҳандагон бошанд:

Агар дар бораи се ва ё зиёда тартибдиҳанда маълумот вучуд дошта бошад, пас бояд номи аввал ва насаби компилятор аввал дода шавад ва ихтисораи [ва дигарон] дар қавсҳои чоркунҷа дода мешавад:

Нархгузорӣ ва буҷетсозӣ дар соҳтмон: дастурҳо оид ба татбиқи ҳуҷҷатҳои курсӣ / мураттибон И. В. Петрова [ва дигарон]. – М.: СНИ (f) МРУ, 2017. - 28 с.

Мақолаҳо:

Як муаллиф:

Мусулмонқулов, Р. Асоси як тасвири шоирона / Р. Мусулмонқулов // Садои Шарқ. – 1975. - № 7. – С. 25 – 28.

Ду ё се муаллиф:

а) Ғафурова Ф. Андешаҳо роҷеъ ба тарзҳои ғоӣилӣ ва мағъулии феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ф. Ғафурова, Ф. Зикриёев // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ . - 2013, - № 1. - С. 5-12.

б) Бойматов А. Сиғаи аудитивии забони тоҷикӣ ва муодили англисии он / А. Бойматов, А. Исоқов, Р. Фузайлов // Паёми Донишгоҳи миллӣ . - 2015, - № 4/8. - С. 44-45.

Чор муаллиф:

Тақвияти устувори бўтабандии паҳлугии электролизҳои паҳлӯгии электролизерҳои арзӣи (алюминӣ) / М. Акрамов, М. Сафаров, Ф. Раҷабов, Б. Эрзолов // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – 2010, - №2 (16). – С. 52-62.

Панҷ ва ё зиёда муаллифон:

Омӯзиши потенциодинамикии хӯлаи сурби CCu_3 бо мис дар электролити $NaCl$ пайваст карда шуда / С. Худойбердизода, И. Ғаниев, Н. Муллоева [ва диг.] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. - 2019. - № 1. – С. 206-213.

Мақола аз маҷмӯа:

Қосимова, Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи «будан» дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Носири Хусрав / Н. Қосимова // Забон рукни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо. Китоби дуюм. - Душанбе, 2004. С. 9-15.

Санадҳои меъёрӣ :

Кодекси қонунҳои оид ба меҳнати РСС Тоҷикистон [23.07.2016, №1329 қабул шудааст]. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 144 с.

Тафсир ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон» - Душанбе: Ирфон, 2007. – 132 с.

Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ : ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ / Зери таҳрири: д.и.х., проф. М.З.Раҳимов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 157 с.

Рисола ва автореферат:

Бобоёрова, Л.Х. Айни и таджикская просветительская литература: диссер ...канд. филол. наук: 10.01.03 / Бобоёрова Лутфия Холиковна; [Место защиты: Тадж. гос.нац. ун-т]. – Душанбе, 2010. – 189 с.

Салихов, Ш.А. Роман в таджикской литературе XX века: проблемы формирования жанра: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук: 10.01.03 / Салихов Шамсиддин Аслидинович; [Место защиты: Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. НАНТ]. – Душанбе, 2011. – 62 с.

Захираҳои электронӣ :

Ихтисораи URL пеш аз суроғаи почтаи электронӣ нишон дода мешавад. Пас аз суроға, ҳатман санаи дастрасӣ ба захираҳо нишон диҳед.

Сомонаҳо дар Интернет:

Таърихи ҷаҳонӣ : сайт. - URL: <http://www.istorya.ru> (санаи дастрасӣ : 15.10.2019). - Матни электронӣ .

Ҳукумати Федератсияи Россия: сайти расмӣ . - Москва. - URL: <http://government.ru> (санаи муроҷиат: 19.02.2020). - Матни электронӣ .

Мақолаҳо аз сомонаҳо:

Маҳатма Ганди. Инсон – маҳсули афкори хеш аст / Ганди Маҳатма. – режими дастрасӣ : lifeyes.info/man-is-a-product-of-his-own-thoughts/ (санаи муроҷиат: 08. 11. 18). - Матни электронӣ .

Брокгауза ва Ефрона. (Ҳарфи Е): портали интернет. - URL: <http://bibliotekar.ru/brokgauz-efron-ch/150.htm>. (санаи муроҷиат: 12.03.2021). - Матни электронӣ .

Китобҳо аз EBS:

Борзова, Л. Д. Асосҳои химияи умумӣ : китоби дарсӣ / Л. Д. Борзова, Н. Ю. Черникова, В. В. Якушев. - Санкт-Петербург: Лан, 2014. - 480 с. - URL: <https://e.lanbook.com/book/51933> (санаи муроҷиат: 23.10.2019). - Матни электронӣ .

Китобҳо аз китобхонаи электронии СНІ (f) МПУ:

САПФИР 3D: китоби дарсӣ / В.В.Бойченко, Д.В.Медведев, О.И.Палиенко, А.А.Шут. - Киев, 2017. - 130 с. - URL: <http://library.polytech21.ru:81/files/Sapfir.2017.pdf> (санаи муроҷиат: 07.10.2019). - Ҳолати дастрасӣ : барои сабти номшуда. Хонандагони СНІ (f) МПУ. - Матни электронӣ .

Истинодҳои библиографӣ :

Истинодҳои берун аз матн ҳамчун рӯйхати сабтҳои библиографӣ, дар матни асар дар қавсҳои квадратӣ [], бо вергул ҷудо карда шуда, саҳифаҳоеро, ки дар он иқтибос ҷойгир аст, нишон медиҳанд.

Рақамҳои онҳо нишон медиҳанд, ки дар рӯйхати библиографӣ таҳти кадом рақам бояд ҳуҷҷати зарурӣ пайдо карда шавад. Масалан: [34, 78].

Дастнависҳое, ки бидуни риояи талабот тартиб дода шудаанд, дида баромада намешаванд.

Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо қўтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад. Масъулияти ақида ва мухтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишонаи мо: 736001, шаҳри Хоруғ, кўчаи У.Холдоров 4, Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ», тел.: (+992)93 535 31 68 .

Сомонаи мо: www.ign.tj; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

ПРАВИЛА ПУБЛИКАЦИИ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Вопросы гуманитарных наук» издается Институтом гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова Национальной академии наук Таджикистана (г. Хорог).

В журнале публикуются статьи, сообщения, рецензии, информационные материалы по филологии, истории, этнографии, археологии, философии, фольклору, литературе, а также экономике.

Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках. Статьи сопровождаются аннотациями на таджикском, русском и английском языках.

В предлагаемых для публикации научных статьях автор должен дать обоснование актуальности темы, четкую постановку целей и задач исследования, научную аргументацию, обобщения и выводы, представляющие интерес своей новизной, научной и практической значимостью.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

Автор представляет рукопись на таджикском, русском или английском языке. Аннотации к статье должны быть представлены на таджикском, русском и английском языках, объем которого не должен превышать 1 страницу.

Текст должен быть отпечатан шрифтом 12, выполненного в текстовом редакторе Word на листе стандартного формата (A4). На странице рукописи должно быть не более 28 строк, отпечатанных через 1,15 интервала (для примечания и сносок интервал – 1,0). Поля рукописи: верхнее и нижнее – 2,5 см, левое и правое – 3 см. Размер абзацного отступа – 1,0 см.

К рукописи прилагаются: сведения об авторе (фамилия, имя, отчество, ученая степень, звание, место работы, должность, домашний адрес, индекс почтового отделения, номер телефона и адрес электронной почты);

Предельный объем рукописей:

статья – 10 страниц, аннотация – 1 страница; рецензия – 4 страницы; хроника научной жизни – 4 страниц.

Заглавие статьи печатается большими буквами шрифтом 12 и снизу приводится фамилия и инициалы автора со ссылкой вниз

страницы, где приводится место работы, звание, ученая степень и контактные данные автора.

Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием выходных данных.

Схема описания книги: заголовок (Ф. И. О. автора). Основное заглавие: сведения, относящиеся к заглавию (учебники, учебные пособия, справочники и др.) / сведения об ответственности (авторы, составители, редакторы и др.). Сведения о переиздании (2-е изд, перераб. и доп.). – Место издания (город): издательство, год издания. – Объем (кол-во страниц).

ОБРАЗЕЦ:

Один автор:

1. Айни, С. Куллиёт. Ҷ. 1. / С. Айни . – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. - 555 с.

2. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ . Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ . – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.

Два автора:

Асрорӣ, В. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик / В.Асрорӣ, Р. Амонов. - Душанбе: Маориф, 1980. - 304 с.

Три автора:

Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. - Душанбе: Маориф, 1988. - 416 с.

Книги под заглавием:

Описание начинается с заглавия книги, если она написана четырьмя и более авторами:

Четыре автора:

Имена всех авторов приводятся за косой чертой:

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ . Ҷ.1. / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. - Душанбе: Пажӯишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.

Пять авторов и более:

При наличии информации о пяти и более авторах приводят имена первых трех и в квадратных скобках сокращение [и др.]:

Идоракунии фаъолияти инноватсионӣ : китоби дарсӣ / Зери таҳрири Т.А. Искандерова, Н.А. Каменских, Д.В. Кузнецов [ва дигарон]. – М.: Прометей, 2018. - 354 с.

Сборники:

Инноватсияҳо дар ҷараёни таълим: маҷмӯаи асарҳои конфронси илмӣ ва амалии умумирусиягӣ бахшида ба 155-солагии зодрӯзи А.Н.Крылов. Чоп 16 / Институти Чебоксары (филиал) Донишгоҳи политехникии Москва. - Чебоксары: Политех, 2018. - 215 с.

Методические указания: (с именем автора):

Маърифати таълим: ҷустуҷӯ ва бозёфт / Ф.Ниёзов, Ф. Олимова, М. Зиёев. Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ . - Душанбе, 2012. – 78 с.

Фаъолиятҳои лоиҳа: роҳнамо барои татбиқи лоиҳаи курсӣ барои донишҷӯёни курси омодагӣ 03/08/01 "Соҳтмон" / О. Волков. - Чебоксары: Политех, 2017. - 28 с.

Если есть только составители:

При наличии информации о трех и более составителях приводят инициалы и фамилию первого составителя и в квадратных скобках сокращение [и др.]:

Нархгузорӣ ва бӯҷетсозӣ дар соҳтмон: дастурҳо оид ба татбиқи ҳуҷҷатҳои курсӣ / мураттибон И. В. Петрова [и др.]. – М.: СНІ (f) МРҶ, 2017. - 28 с.

Статьи:

Один автор:

Мусулмонқулов, Р. Асоси як тасвири шоирона / Р. Мусулмонқулов // Садои Шарқ. – 1975. - № 7. – С. 25 – 28.

Два или три автора:

а) Ғафурова Ф. Андешаҳо роҷеъ ба тарзҳои ғоӣилӣ ва мафъулии феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ф. Ғафурова, Ф. Зикриёев // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ . - 2013, - № 1. - С. 5-12.

б) Бойматов А. Сиғаи аудитивии забони тоҷикӣ ва муодили англисии он / А. Бойматов, А. Исоқов, Р. Фузайлов // Паёми Донишгоҳи миллӣ . - 2015, - № 4/8. - С. 44-45.

Четыре автора:

Тақвияти устувори бўтабандии паҳлугии электролизҳои паҳлӯгии электролизерҳои арзизӣ (алюминӣ) / М. Акрамов, М. Сафаров, Ф. Раҷабов, Б. Эрзолов // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – 2010, - №2 (16). – С. 52-62.

Пять авторов и более:

Омӯзиши потенциодинамикии хӯлаи сурби ССуЗ бо мис дар электролити NaCl пайваст карда шуда / С. Худойбердизода, И. Ғаниев, Н. Муллоева [ва диг.] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. - 2019. - № 1. – С. 206-213.

Статья из сборника:

Қосимова, Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи «будан» дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Носири Хусрав / Н. Қосимова // Забон рукни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо. Китоби дуюм. - Душанбе, 2004. С. 9-15.

Нормативные акты:

Кодекси қонунҳои оид ба меҳнати РСС Тоҷикистон [23.07.2016, №1329 қабул шудааст]. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 144 с.

Тафсир ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон» - Душанбе: Ирфон, 2007. – 132 с.

Арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ : ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ / Зери таҳрири: д.и.ҳ., проф. М.З.Раҳимов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 157 с.

Диссертация и автореферат:

Бобоёрова, Л.Х. Айни и таджикская просветительская литература: диссер ...канд. филол. наук: 10.01.03 / Бобоёрова Лутфия Холиковна; [Место защиты: Тадж. гос.нац. ун-т]. – Душанбе, 2010. – 189 с.

Салихов, Ш.А. Роман в таджикской литературе XX века: проблемы формирования жанра: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук: 10.01.03 / Салихов Шамсиддин Аслидинович; [Место защиты: Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. НАНТ]. – Душанбе, 2011. – 62 с.

Электронные ресурсы:

Перед электронным адресом приводится аббревиатура URL. После адреса обязательно указывать дату обращения к ресурсу.

Сайты в сети интернет:

Всемирная история: сайт. – URL: <http://www.istorya.ru> (дата обращения: 15.10.2019). – Текст: электронный.

Правительство Российской Федерации: официальный сайт. – Москва. – URL: <http://government.ru> (дата обращения: 19.02.2020). – Текст: электронный.

Статьи с сайтов:

Маҳатма Ганди. Инсон – маҳсули афкори хеш аст / Ганди Маҳатма. – режими дастрасӣ : lifeyes.info/man-is-a-product-of-his-own-thoughts/ (санаи муроҷиат: 08. 11. 18). - Матни электронӣ .

Брокгауза ва Ефрона. (Ҳарфи Е): портали интернет. - URL: <http://http://bibliotekar.ru/brokgauz-efron-ch/150.htm>. (санаи муроҷиат: 12.03.2021). - Матни электронӣ .

Книги из EBS:

Борзова, Л. Д. Основы общей химии: учебное пособие / Л. Д. Борзова, Н. Ю. Черникова, В. В. Якушев. – Санкт-Петербург: Лань, 2014. - 480 с. – URL: <https://e.lanbook.com/book/51933> (дата обращения: 23.10.2019). – Текст: электронный.

Книги из Электронной библиотеки СНІ (f) МРУ:

САПФИР 3D: учебное пособие / В. В. Бойченко, Д. В. Медведенко, О. И. Палиенко, А. А. Шут. – Киев, 2017. – 130 с. – URL:

<http://library.polytech21.ru:81/files/Sapfir.2017.pdf> (дата обращения: 07.10.2019). –Режим доступа: для зарегистрир. Читателей **СНІ (f) МРҮ:** – Текст: электронный.

Библиографическая ссылка:

За текстовые ссылки оформляются как перечень библиографических записей, помещенных после текста документа или его составной части. Связь библиографического списка с текстом может осуществляться по номерам записей в списке. Такие номера в тексте работы заключаются в квадратные [] скобки, через запятую указываются страницы, где расположена цитата. Цифры в них указывают, под каким номером следует в библиографическом списке искать нужный документ. Например, [34, 78].

Рукописи, оформленные без соблюдения указанных требований, не рассматриваются.

Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отсылать авторам на доработку.

Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов.

Адрес: 736001, г. Хорог, ул. У.Холдоров 4, Институт гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова Национальной академии наук Таджикистан, редакция журнала «Вопросы гуманитарных наук», тел.: (+992) 93 535 31 68.

Наш веб-сайт: www.ign.tj; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

Address: 736001, Khorog, avenue U. Kholdorov 4, Institute of Humanities named after B.Iskandarov National Academy of Sciences of Tajikistan, Tel.: (+992) 93 535 31 68.

Our website: www.ign.tj ; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

**МАСЪАЛАҲОИ ИЛМӢОИ ГУМАНИТАРӢ
ВОПРОСЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ISSUES OF HUMANITARIAN SCIENCES**

№ 4, 2025

Ба чоп 2023 иҷозат дода шуд. Андозаи 70x100¹/₁₆.
Коғазӣ офсет. Чопи офсет. Гарнитураи Times New Roman Tj.
Ҷузъи чопии шартӣ 15,5.
Теъдоди нашр 50 нусха. Супориши № 22

ҶДММ “Сифат - Офсет”
734036, ш. Душанбе,
Тел: (+992) 93-585-72-71